

HAJDÚ-BIHAR NÉPI ÉPÍTÉSZETE

Kiadja a Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága
Felelős kiadó: Dr. ANGYAL LÁSZLÓ

79.6454.66-14-1 Alföldi Nyomda, Debrecen

HAJDÚ-BIHAR NÉPI ÉPÍTÉSZETE

DEBRECEN, 1979

Főszerkesztő:

SZŐLLŐSI GYULA

Szerkesztők:

LETÉNYI ÁRPÁD
TÓTH ENDRE

Lektorok:

DANKÓ IMRE
LETÉNYI ÁRPÁD
UJVÁRY ZOLTÁN
VARGA GYULA

Fotó:

BENCZE LÁSZLÓ — DÁM LÁSZLÓ — DANKÓ IMRE — DOBOS LAJOS
és MIHALIK TAMÁS — (ORSZÁGOS MŰEMLÉKI FELÜGYELŐSÉG)
MAKRA DEZSŐNÉ — VARGA GYULA és VENCSELLEI ISTVÁN

REV'2007

ELŐSZÓ

Ott, ahol műemlékeket vesznek sorba-számba, igazán történelmi értékekkel gazdálkodnak. Maga a kiválasztás, a mentés, az őrzés pedig nem jelent kevesebbet, mint a hagyományok felelevenítését, továbbadását tudatosítását. Mindez alapos körültekintést, felelős és hiteles mérlegelést, sok munkát igényel. Folyamatosságot végül. Éppen ennek bizonyítékát, eredményét, egyik szakaszát testesíti meg ez a kötet is. Többszörös értelemben. Hiszen azt a feltáró és rendszerező tevékenységet egészíti ki, amely a történelmi és kulturális műemlékek bemutatásával indult. De természetesen, követi a műemlékvédelem általános törekvéseit is, mind az elvekben, mind a módszerekben.

Figyelmet és elismerést érdemel, hogy e terület kutatási irányjaival, friss keletű szempontjaival a szerzők lépést tartanak. Ugyanis a népi építészet emlékeinek feltárása, az arra méltó és alkalmas építmények, építményegyüttesek megmentése csak az utóbbi időben vált lényeges kérdéssé és feladattá. Korábban a műemlékvédelem elsősorban az egyedi jelentőségű, rendszerint szakmailag is különös becsű alkotásokkal foglalkozott: várakkal, kastélyokkal, templomokkal, udvarházakkal például. Míg az átlagos és tömeges építkezésre inkább a néprajz művelői fordítottak gondot. Feltételezve, hogy azokban letűnt korok emberi életének, a mesterségek alakulásának, a környezet, a helyi jelleg, a szokás, az ízlés hagyományozódásának és változásának megbízható és érdekes mozzanataira bukkanhatnak. Napjainkban azután, már ilyen hatásokra is, a történettudomány, az építészettörténet fokozatosan kiterjed a népi építkezésre, a mindenkori gazdasági, társadalmi, kulturális valóság összetett vizsgálatának keretében. Csak ebbe a szélesebb összefüggésbe ágyazva rajzolhatók meg a sajátosságok. Többek között a dolgozó nép múltjának, életkörülményeinek vonásai, amelyek viszont a ma és a holnap jobb megértéséhez vezethetnek el bennünket.

Számolnunk kell azzal, hogy a tudomány e nem kis vállalkozásnak még az elején tart. Következésképpen ezek a tanulmányok is főleg azt a célt szolgálják, hogy történelmi sorrendben nyomon kísérjék: milyen forrásokból táplálkozott a Hajdú-Bihar megyei népi építészet, melyek a legjellemzőbb tulajdonságai, majd hol bontakoznak ki olyan összetevői, amelyek, megújodva, korszakunk építkezésében is megjelenhetnének. Vagyis a gyakorlati oldalt sem hanyagolták el a szerzők, a szerkesztők. Közelebbről arra gondolva, hogy a maguk módján támogassák megyénk fejlesztési terveinek állandó tökéletesítését, gazdagítását, jó megvalósítását. Útmutatást és biztatást is nyújtva azoknak, akik a korszerű építkezés funkcióit és elemeit, színeit és formáit minél tetszetősebbre, sajátosabbra, változatosabbra, maradandóbbra óhajtják kimunkálni.

Megalapozottan és jóleső örömmel nyugtázzhatjuk, hogy most is, ebben is megértő és tennikész szövetségést találtak egymásban a kutatók, az építészek, a megyei tanács, a városi, a nagyközségi, a községi tanácsok. Szellemi és anyagi hozzájárulásuk e kötet megteremtésében és megjelenésében öltött testet. Éppen ez teszi tartalmassá, azaz társadalmi érdekűvé a köszönetet, amely valamennyiüket joggal illeti.

Dr. Szabó Imre

Hajdú-Bihar megye Tanácsának elnöke

BEVEZETÉS

A műemlékvédelmi munka területén az utóbbi időben, főleg az országos műemléki albizottsági értekezlet egri felhívása nyomán központi kérdéssé vált a népi építészet emlékeinek feltárása és az arra, különböző okoknál fogva méltó érdemes építmények, építményegyüttesek megmentése. Ennek a tevékenységnek a részeként sok feldolgozás született: az utóbbi időben a népi építészettel foglalkozó munkák száma ugrásszerűen megsaporodott. Ezek a feldolgozások a legkülönbözőbb módon, esetenként más és más célkitűzésekkel foglalkoznak egy-egy falu, esetleg táj építkezésével. Vizsgálják a táji adottságok hatását, a település és az építkezés összefüggéseit, az építkezések anyagát, technológiáját, az építmények funkcióit, egymáshoz való viszonyát, az építkezés szokásait, a házban és tartozékaiban folyó, az építkezés, az építmények által is meghatározott életet, életmódot, illetőleg a mindezekben a tényezőkben végbement változásokat. A sokféle, a népi építészettel foglalkozó munkákat mindjobban egységesíti a kutatásokban, feldolgozásokban egyre inkább döntővé váló társadalmi megítélés érvényesítése. A népi építkezés egy adott közösség, ha úgy tetszik társadalom megnyilatkozása, bemutatkozása. Ez a megnyilatkozás az adott társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális körülményeitől meghatározott. Ez meghatározó lesz a jövőben is. A népi építészet megismerése egyet jelent a vizsgált építkezést létrehozó közösség életmódjának, életkörülményeinek megismerésével. Ennek a megismerésnek lehetnek határozott társadalmi célkitűzései is. Kezdeti bizonytalan lépések már történtek, de egyre növekszik az az igény, hogy korszerű, mai építkezésünk vegye figyelembe, használja fel bátrabban a népi építkezés arra alkalmas elemeit, tényezőit.

Kötetünk meghatározóan a Hajdú-Bihar megyei népi építészettel foglalkozik. Megalkotásában mind a szerzőket, mind a szerkesztőket az említett célkitűzések vezették. Kötetünk folytatása a pár évvel ezelőtt kiadott *Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei és népművészete* című kiadványunknak, amely összegező és ezen belül katalógusjellegű volt, a szakmai kérdéseket nagyvonalúan, általánosságban tárgyalta. Ez a könyv pedig, amit most tart kezében az olvasó, részletesen szól szakmai kérdésekről, a népi építészet történetének területére viszi az érdeklődőt. Könyvünk országos kitekintés mellett főleg megyénk három nagy tájegységének megfelelően a kialakulás, az anyag és technika, a forma és funkció, az építményekhez fűződő kulturális elemek feltárásával mutatja be a Hajdúság, a Sárrét és a bihari részek népi építészetét. A kérdés legjobb szakemberei, főleg történeti vonatkozásban ismertetik benne népi építészetünk kialakulását, összefüggéseit más tájak népi építészetével, illetve a nagy stílusirányzatokkal. A kötetben közreadott tanulmányok igyekeznek a sajátosságok kiemelésével rámutatni azokra a tényezőkre is, amelyek

alkalmasak arra, hogy mindjobban kibontakozó és lassan általánossá váló településeink arculatát meghatározó új, jelen és jövő építkezésünkben megjelenjenek a népi építészet jegyei, és alkalmazásuk révén szolgálják a szocialista kultúra ügyét.

A népi építészet tudományos feltárása, megismerése mellett gyakorlati tevékenységünk sem jelentéktelen. A Hajdú-Bihar megyei, Debrecen városi műemlékvédelem hosszú idő óta széles körű és a terület műemléki adottságaihoz mértén eredményes munkát folytat. Ennek a munkának a társadalmi megalapozottságát kell hangsúlyoznunk. Műemlékeink feltárását, rekonstrukcióját, védelmét nálunk nemcsak a terület hivatalos gazdái, a Hajdú-Bihar megyei és Debrecen megyei városi tanács szakigazgatási szervei, hanem a tanácsok mellett működő társadalmi szervek, a műemléki albizottságok, illetőleg a műemléki albizottságokban képviselt mozgalmak, intézmények, vállalatok, üzemek is végzik. Anélkül, hogy példákat sorolnék föl, még csak azt említem meg, hogy a Hajdú-Bihar megyei műemléki, műemlékvédelmi munka másik jellemzője az, hogy területünk sajátos viszonyainak megfelelően mindjobban a népi építészet, a népi műemlékek védelme felé fordul. Ennek jele ez a kiadvány is, ami ugyancsak széles körű társadalmi összefogás eredménye.

Ezen könyvünkkel népi építészetünk ismert és ismeretlen munkásainak kívánunk emléket állítani, akik az építészet évszázados hagyományainak fenntartásával, praktikumaival, az emberi élet családi otthonaival akartak és tudtak alkotni, építeni, az adottságokhoz és körülményekhez képest a legjobban. Századunk végén, a beton, vasbeton világában is büszkén valljuk magunkénak elődeinknek, tanítóinknak remekműveit. Féltve őrizzük építményeinket. Erre kérjük a felnövekvő építőmunkásokat, mestereket is. Azt is kérjük, hogy folytassák a mi munkánkat tovább, őrizzék elődeik munkáját, amelyre, mint biztos alapra épülhet az új.

Dr. Angyal László
a Hajdú-Bihar megyei
Műemléki Albizottság elnöke

I.

BIKY GÁBOR

NÉPI ÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNYOK
FELHASZNÁLÁSA A MODERN ÉPÍTÉSZETBEN

„A ma építészetében a barokk ideje óta először, egységes stílus uralkodik, de olyan tág határok között kibontakozott stílus, hogy minden országrésznek vagy országnak alkalma nyílik saját nyelvén beszélni, amennyiben képes rá.”

(*Siegfried Giedion*)

Napjainkban egyre több szó esik a népi, nemzeti és történeti hagyományok ápolásáról általában és ezen belül konkrétan az építészet területén is. Ahhoz azonban, hogy ezen alapjainban helyes felvetésekkel érdemben foglalkozhassunk, úgy vélem nem árt néhány alapvető fogalmat tisztáznunk. Így mindenekelőtt próbáljuk meghatározni, hogy mi is tulajdonképpen az építészet?

„Az építészet téralkotó művészet. Eredménye a természeti térrel szemben létrehozott, attól leválasztott, elhatárolt, ember által alkotott tér, amelynek mindenkor fontos gyakorlati szerepe volt az ember életében. Az építészetnek mindig döntő kritériuma a gyakorlati hasznosság. Egymástól elválaszthatatlanul elégít ki anyagi és szellemi szükségleteket”. – írja Aradi Nóra.¹

Más megfogalmazásban: „Az építészet sajátos alkotómunka eredménye, mely lényegében egyéni koncepció alapján, kollektív munkával, ipari úton produkál nagyméretű használati tárgyakat, e tárgyak azonban – legalábbis egy részükben – nem csupán »hasznosak«, hanem kielégítik az adott társadalom esztétikai igényeit is, általában »szépek«, jeles példákban pedig kétségtelenül »művésziek« – azaz kifejezik társadalmukat.”²

Mint látjuk, az előbbi meghatározás az építészetnek egy általánosabb, mondhatni minden korra érvényes megfogalmazását adja, míg a második meghatározás már inkább saját korunk építészetének terminológiáját kívánja megfogalmazni.

Mindkét definícióból megállapítható azonban, hogy az építészet, mint anyagi valóság a társadalom tevékenységének, emberi tevékenységnek az eredménye, melynek közvetlen célja mesterséges téralkotás a környező természeti tájban. Az így létrehozott mesterséges tér legősibb funkciója az ember védekezése a természet erőivel és az időjárás viszontagságaival szemben. Ily módon az építészet az ember és természet viszonyának talán legjelentősebb területe, védekezésre kialakított, emberi léptékűvé formált és egyben emberi jegyeket is hordozó „második természet”.

Mínt hogy a természet és társadalom, az egész anyagi világ alakulásának, mozgásának, állandó fejlődésének sajátos dialektikai törvényszerűségei vannak, a társadalom és építészet szoros összefüggései következtében ugyanígy megvannak az építészet keletkezésének, változásának, fejlődésének is a saját speciális törvényszerűségei. Az építészet is része az összefüggések egyetemességének, s így az építészetben belül is minden összefügg egymással. Mindenekelőtt összefügg az alappal, vagyis az adott gazdasági renddel, az ebből eredő termelési

viszonyokkal, melyek meghatározzák az osztályviszonyokat, tehát magát a társadalmat. Az alap határozza meg egyben az építészet anyagi-gazdasági feltételeit is.

Összefügg a felépítménnyel, azaz az adott társadalom tudatformáival, mint a jog, a vallás, az erkölcs, a filozófia és a művészetek különböző ágai, végső fokon az adott társadalom egész gondolatvilágával is.

Összefügg azonban – éppen sajátzerűsége következtében – az alapon és felépítményen kívül eső kategóriákba sorolható egyéb dolgokkal is, mint például a földrajzi és geológiai adottságok, melyek a település helyének kiválasztásán kívül a helyileg rendelkezésre álló természetes építőanyagokat (fa, agyag, kő stb.) is meghatározzák. Összefügg az éghajlattal, néprajzi adottságokkal, végül, nem utolsósorban a tudomány és technika állandó fejlődésével, illetve e fejlődés eredményeivel (pl. műanyagok, mesterséges építőanyagok stb.).

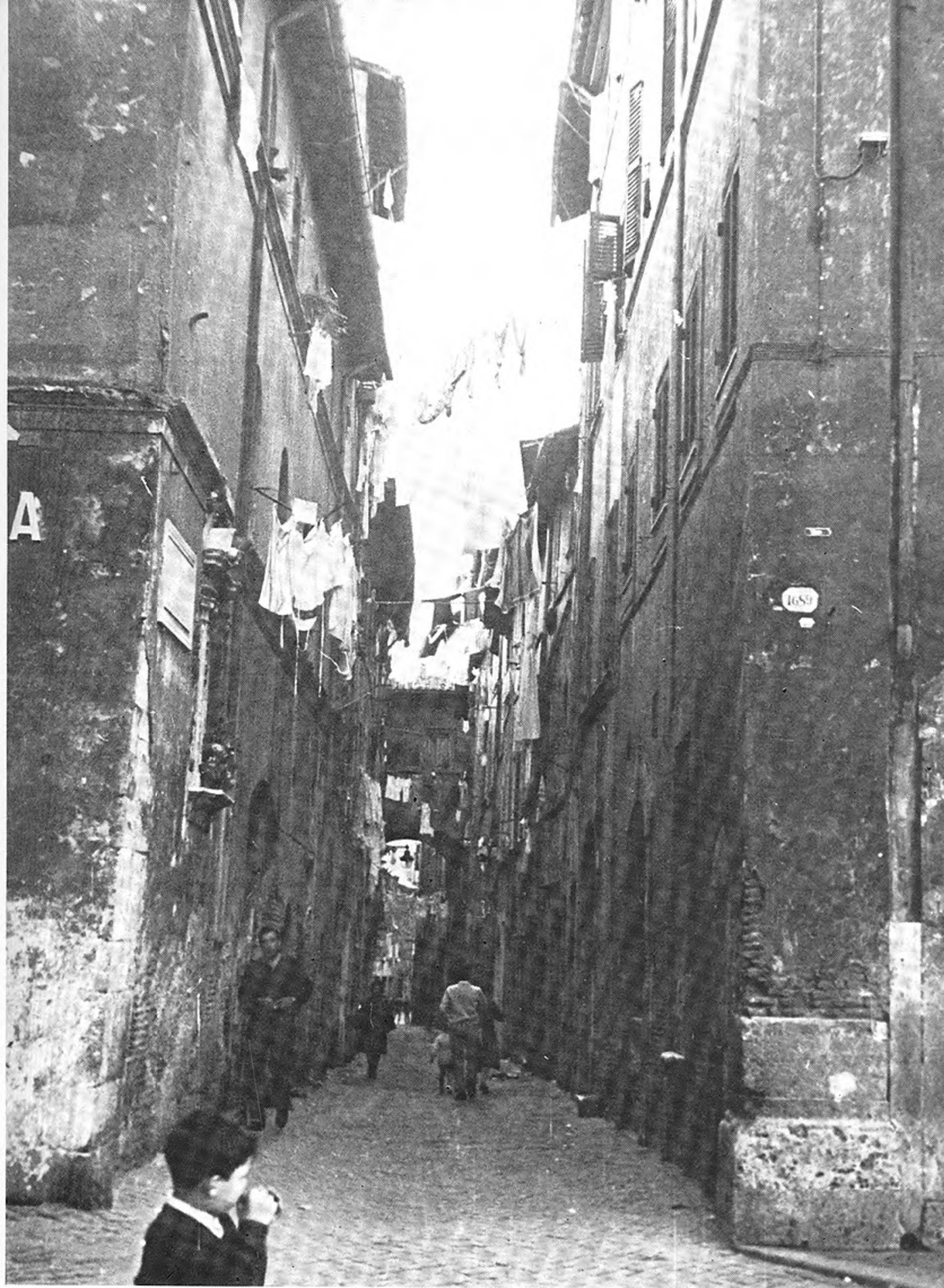
Ezen összefüggések jelentőségét csak növeli az a tény, hogy az építészeti alkotás, a kialakult környezet is visszahat magára a társadalomra, kapcsolatot teremt, vagy válaszfalat alkot egyének, nemzedékek, osztályok és termelési ágak, tehát a társadalmi struktúra legkülönbözőbb alkotó elemei között. Ily módon válik az építészet társadalomformáló tényezővé, melyen keresztül a társadalom önmagára is visszahat.

Mint minden a világban – az építészet is állandóan mozog és változik. Mozognak, változnak összes külső és belső feltételei egyaránt. Ezen örökös mozgás, a belső ellentmondások szüntelen harca eredményezi végső fokon az építészet fejlődését. E fejlődés azonban maga is ellentmondásokkal terhes, hiszen éppen Marx állapította meg: „A művészetről tudjuk, hogy annak bizonyos virágzási korszakai koránt sincsenek összhangban a társadalom általános fejlődésével”,³ s ez nyilvánvalóan igaz az építészetre is. Marx azonban ezt is mondja: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok”,⁴ akkor pedig ennek az analógiájára egy-egy adott történelmi periódusban a művészet területén is az uralkodó osztályok művészete a domináló, a meghatározó, az előremutató. E megállapítás abszolút helyességével – úgy vélem – nem lehet vitatkoznunk.

Az is igaz viszont, hogy minden kor építőtevékenységére többé-kevésbé hat az adott korra jellemző technika. De csak többé-kevésbé, mert nem minden épületfajtánál alkalmazható egyformán az adott kor legfejlettebb technikája. Emlékezzünk vissza például a középkor legfejlettebb építési technikáját megtestesítő monumentális gótikus székesegyházak óriási tömegeire és a velük egy időben épült jobbágyházak, sőt polgárházak önmagukban sokkal kisebb tömegű, de számszerűen az előbbieket jelentősen meghaladó mennyiségére, melyek nemcsak egyszerűbb anyagok felhasználásával, hanem nyilvánvalóan kezdetlegesebb építési technológiával is valósultak meg, mint a székesegyházak. De ugyanez jellemző napjaink építészetére is. Gondoljunk csak a legkorszerűbb építési technológiák felhasználásával megvalósított korszerű ipari és középületekre, vagy éppen házgyári és alagútszalus lakóházakra, valamint a velük egyidejűleg és lényegesen nagyobb mennyiségben épülő családi házak és hétvégi házak, vagy nyaralók általánosan „hagyományos építésmód”-nak nevezett egyszerűbb technológiájára.

Mindez nem mond ellent a korábban idézett marxi megállapításoknak, sőt alátámasztja azokat. Mindezzel el is jutottam mondandóm lényegéhez, mely szerint sem az úgynevezett „magas” művészet, sem a népművészet nem létezik „egyedül”, egymás nélkül. Mindkettő egyidejűleg jelen van az adott társadalomban, mégpedig kölcsönös egymásra hatásban, s „e folyamatban talán nem is az a legfontosabb, hogy egyes motívumok, kompozíciós elvek vándoroltak ebben a közvetítési rendszerben. Inkább azt érdemes szem előtt tartanunk, hogy a népművészet állandó érintkezésben volt a falusiak által ismert más rétegek kifejezési formáival. Akár hasonlítani akart rájuk, akár tudatosan szembehelyezkedett velük, ez a magatartás bizonyos módon a népművészetet alkotó parasztok társadalmi helyzetükről ad hírt.”⁵

Ezek alapján azt is megállapíthatjuk tehát, hogy egyik kultúra sem „helyettesítheti” a

1. kép. Róma. Belvárosi utca (Szerző felv.)

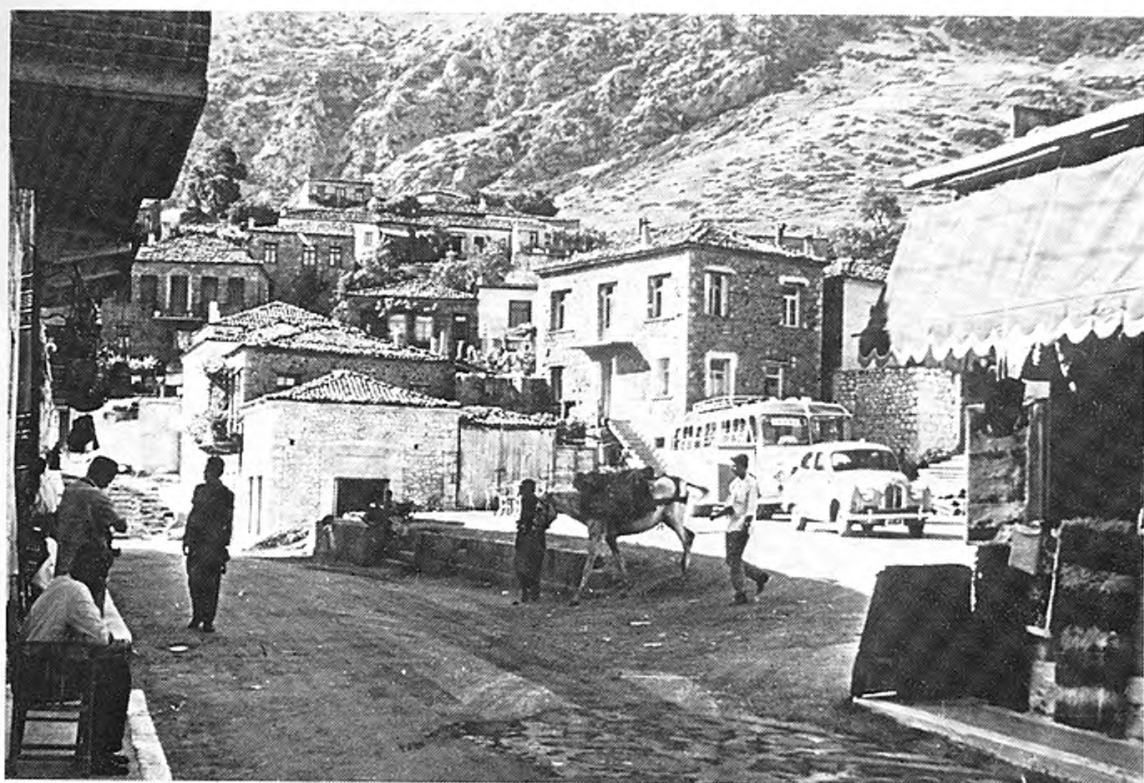
másikat, mindkettő együtt él, és mindegyik más társadalmi osztály, réteg vagy csoport terméke és azok sajátosan különböző társadalmi igényeit elégíti ki.

*

Mint korábban már említettem, a természeti és földrajzi környezetnek, a közvetlen helynek meghatározó szerepe van az építészetben, mely egyúttal maga is részévé, elemévé válik a tájnak. A táj adottságai, felületének domborzata, növény- és állatvilága, folyó- és állóvizei biztosítják a megfelelő környezeti feltételeket az emberi települések kialakításához, biztosítják az ember fejlődésének, vándorlásának, valamint egymás közötti kapcsolatainak megfelelő körülményeit. E természeti adottságoknak pedig az etnikum differenciálódásában van jelentős szerepük. A táj éghajlata, a melegen tűző naptól és fénytől, vagy a hidegen süvítő széltől és a dúsán hulló csapadéktól való védekezés, továbbá a rendelkezésre álló, építésre alkalmas anyagok tulajdonságai, milyensége, felülete, színe stb. mind az éghajlattal és a közvetlen környezet geológiai és természeti adottságaival való közvetlen összefüggés kérdései. Ha megfigyeljük például Európa mediterrán vidékeinek építészetét, akkor azt látjuk, hogy a rendkívül szűk, többnyire még járdával sem rendelkező utcákat viszonylag magas, agyagból vagy kőből épült épületek szegélyezik (1. kép), rendszerint lapos, vagy egészen enyhe hajlású tetőkkel (2. kép). Az épületek ablakai általában kisméretűek és többnyire még zsalugáterekkel, vagy a homlokzatból előreugró árnyékvető ponyvakkal is el vannak látva (3. és 4. kép). Ily módon védekeznek a Földközi-tenger mellékének lakói az erősen

2. kép. Tivoli látképe a mediterrán tájban (Szerző felv.)

3. kép. Arachova főtere. Görögország (Szerző felv.)

tűző nap melege ellen. Életük legnagyobb részét a szabadban töltik, ezért is találunk a mediterrán vidék kis városaiban és falvaiban annyi árnyékos, intim, beszélgetésre alkalmas architektonikus tercskét, közepén kis szökőkúttal vagy anélkül.

„A régi házak homlokzatához külső lépcsők tapadnak – írja Pogány Frigyes –, s a népi építészetben oly gyakran előforduló homlokzati lépcsők motívuma – például Olaszországban – a modern épületeken is megjelenik... A monumentális olasz építőművészet azonban egyéb vonatkozásokban is bőségesen táplálkozott az ősi helyi és népi építészeti hagyományokból... amiben a kőnek, mint fő építőanyagának meghatározó szerepe van.”⁶

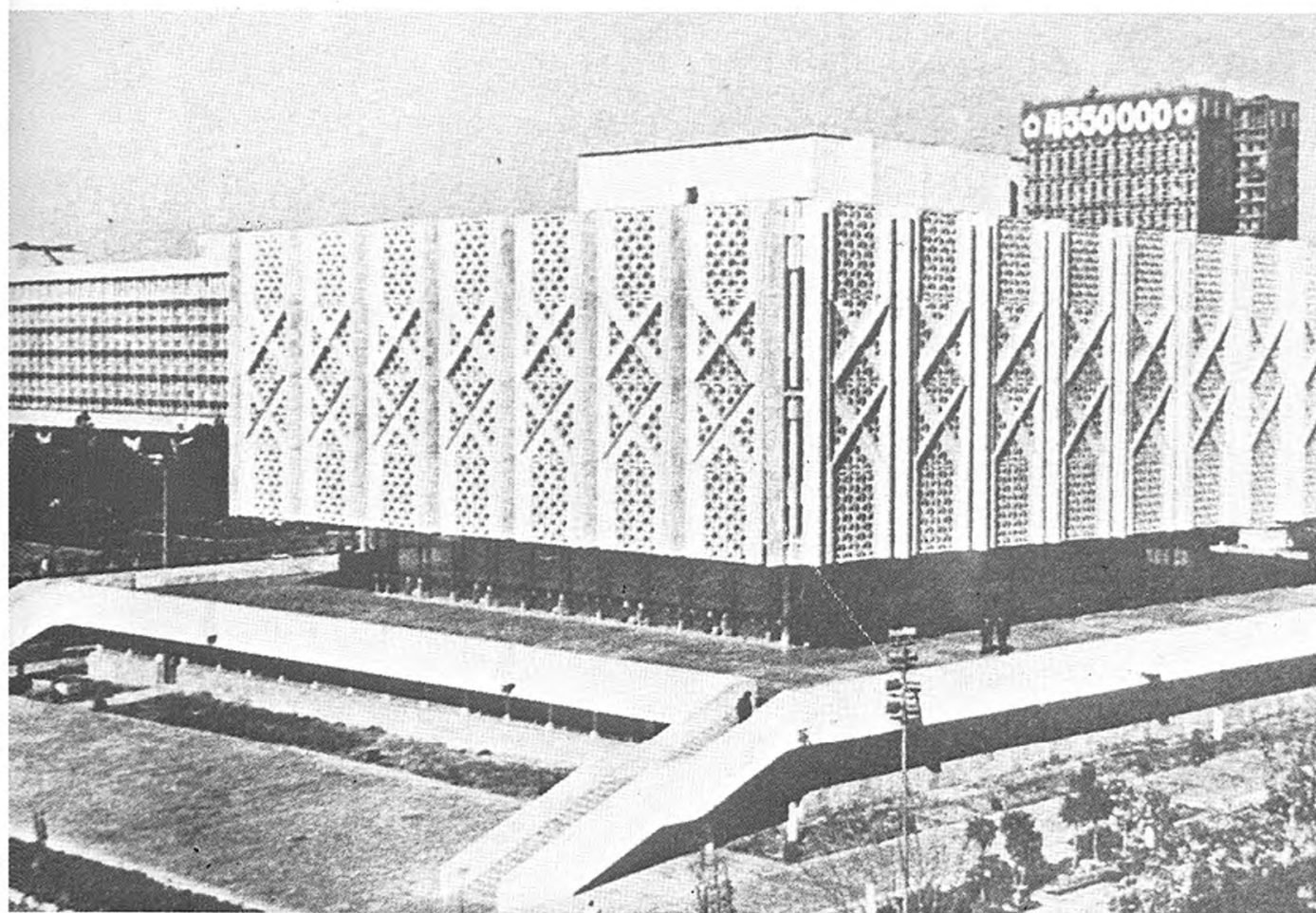
Teljesen hasonló megfigyeléseket tehetünk azonban például a Szovjetunió délkelet-közép-ázsiai köztársaságaiban – a Türkmen, a Tadzsik, de főleg az Üzbég SZSZK területén is, azaz a különbséggel, hogy ezeken a helyeken nem a kő, hanem az agyag a legfőbb helyi építőanyag. A szűk utcák mentén sorakozó apró házakon az utca felé az állandóan csukva tartott kapukon kívül vagy egyáltalán nincs ablak, vagy ha van, úgy sűrű, áttekinthetetlen rács védi nemcsak a tűző nap ellen, hanem a kíváncsi tekintetek elől is. Ez utóbbi jelenségnek szintén helyi, kultikus, a mohamedán hitben rejtőző etnikai gyökerei vannak. E szebbnél szebb, népi motívumokból összeszerkesztett rácsok itt is megjelennek a modern építészet lakóházain éppúgy, mint a nagy középületeken (5. és 6. kép).

4. kép. Sibenik. Jugoszlávia (Szerző felv.)→

5. kép. Khiva. Tash-hawli. Hárem. Üzbég SZSZK (B. Fabritsky-I. Shmeliov: Khiva. Aurora, 1973. 110. o.)

6. kép. Taskent. Lenin-múzeum. Üzbég SZSZK (Komornik Ferenc: Szovjetunió. Móra, 1977. 203. o.)

Visszatérve azonban Európába, s a mediterrán vidéktől észak felé haladva, azt tapasztaljuk, hogy egyre inkább változik az életforma, de megváltoznak a településeknek és a házaknak a kialakításai is. Kezdenek megfogyni és eltűnni a lapos tetők, s helyettük egészen enyhe hajlásszögű, rendszerint cseréppel fedett tetők jelennek meg. Ez Dél-Franciaországra éppúgy jellemző, mint Spanyolország északi felében, Közép-Olaszországban, vagy Jugoszlávia déli részén, illetve Bulgáriában (7. kép).

Még északabbra haladva, eljutunk az Alpok és a Közép-európai hegyvidék dús erdők borította tájaira, s egyáltalában nem véletlen jelenség, hogy az e területen fekvő országokban a kő mellett már a fa is jelentős építőanyaggá válik. Gondoljunk csak Ausztria, Svájc, Németország, Észak-Franciaország, a Benelux államok, sőt Anglia favázas épületeire. De nemcsak a fa mint építőanyag jelent e területek építészetében új motívumot. Az egyre hűvösebbé váló éghajlat s az ezzel együttjáró sűrű esőzések következtében a tetők hajlásszöge meredekké válik, megjelennek a nagy kiülésű, a falat a csapó esőtől védő ereszek, változik a tetőfedés anyaga (terméspala, műpala) és az erősen csökkenő napsütés és fényhatás ellen-súlyozására ugyancsak megjelennek a nagyméretű, több fényt bebocsátó ablakok. Az emberek zárkózottabbakká válnak, zárkózottabbá válik közvetlen környezetük is – mint a környező táj és éghajlat –, kevesebb időt tudnak a szabadban tölteni, s mindeme hatások eredményeként a közép-európai falusi, vagy polgári lakóházak ugyanilyen zárt, aránylag terjedelmes nagy egységekké válnak, melyekben az ember gyakran együtt él állataival is.

„Az éghajlat követelte magas tetők önként kínálták a tetőterek beépítésének lehetőségét.”⁷ Így alakultak ki főleg Franciaországban az úgynevezett manzárdtetők, a német ajkú vidékeken pedig a több ablakos oromfalak. A favázas építkezés már eleve lehetővé tette a fa vázszerkezetnek a homlokzaton való megjelenítését, s az így kialakuló raszter az épület esztétikai hatásának egyik döntő tényezőjévé vált. Ez azonban egyáltalában nem azt jelenti, hogy az ember mesterségesen létrehozott közvetlen környezetét kizárólag csak a természeti adottságok határozzák meg. Erre vonatkozóan ugyancsak Pogány Frigycsnél találunk egy kitűnő példát: „Vessünk egy pillantást – írja – a Brüsszel főterén barokk stílusban épült híres céhházakra, melyek a vezető polgári réteg gazdagságának szimbólumai... A nemes anyagból, gazdag faragással díszített brüsszeli céhházakat és a korabeli flamand falucskák könnyed, gyakran csak az utca felőli egyszerű téglahomlokzat mögé rejtett favázas parasztházait egy világ választotta el egymástól. És mégis az ablakokkal szinte teljesen felbontott, vázas jellegű falfelület, az oromzatos kialakítás, sőt a belső néhány részlete is már nem a korstílus, hanem a táji, természeti környezet és a hagyomány szülöttje.”⁸

Észak-Európa egyes vidékein a faépítészet mellett a téglalapítás honosodott meg, így Lengyelországban, Németország északi részein és a balti, valamint a skandináv országokban. E téglalapítás sajátosan nehézkes formavilágot hozott létre, ami még az úgynevezett „nagy művészetek” stílusára is rányomta bélyegét. Képzeljük csak magunk elé például az északi gótika nehézkes katedrálisait, szemben a francia gótika kőből épített és szinte csipkeszerű finomsággal megoldott székesegyházaival.

Végül Európa, az európai jellemzőbb tájegységek e rövid, vázlatos áttekintése után vessünk egy pillantást szűkebb hazánk, a Kárpátok medencéjében fekvő Magyarország tájaira is. Mik azok a jellegzetességek, táji, természeti és éghajlati tényezők, melyek Európa többi tájaitól megkülönböztetik, illetve egy hosszabb, idegenben tett utazás után visszatérve, miért érezzük úgy, hogy valóban haza érkeztünk, otthon vagyunk? Rövid, tömör meghatározással – úgy vélem – ezt így lehetne megfogalmazni: a természeti táj és az ember alkotta művi környezet relatív egyszerűsége az, ami itt megkap bennünket. Mégis engedjék meg, hogy e terület ismertetésével kissé részletesebben foglalkozzam.

„A Kárpát-medencében, és ebből eredően hazánkban is a települések létrejöttét, fejlődését és a városiasodást a kora középkor óta nagyjából ugyanazok a főbb tényezők segítették elő, mint az európai települések és városok kialakulását. E tényezők részben gazdaságiak

7. kép. Trnovo. Régi utca. Bulgária (Meliski-Borov-Kazaszov-Valcsev. Szófia. 1965. 137. o.)

– mint állattartás-földművelés, ipar, kereskedelem –, részben társadalmi-politikaiak, például az egyházi és világi hatalom székhelyei, várépítés, védelem, különböző kiváltságok (például vásárjog), s az ezekből származó előnyök. Erősen befolyásolták továbbá településeink fejlődését a földrajzi adottságok is, például a védelem szempontjából kedvező helyek, átkelőhelyek, fontosabb forgalmi útkereszteződések, nyersanyaglelő helyek, majd későbbi vasúti csomópontok stb.

Megállapítható tehát, hogy táj és ember, természet és társadalom térben és időben egyaránt együtt, egymást kiegészítve hozták létre és alakították falvainkat és városainkat. Városaink fejlődésének időbeni egybeesése az általános európai városfejlődéssel azonban csak a középkor végéig állapítható meg, attól kezdve, különösen az Alföldön, jelentősen csökken. Ennek okát – minthogy a gazdasági tényezők adva voltak – elsősorban történelmi és társadalmi események idézhették elő. Ezek közül legjelentősebb az a másfél százados török uralom, mely falvaink nagy részét elpusztította, városaink fejlődését pedig ugyanúgy visszavetette, mint az a körülmény, hogy felszámolása után hazánk hosszú időre az egyre inkább iparosodó Ausztria agrárgyarmata lett.”⁹

A túlnyomóan sík, vagy enyhén hajladoszó horizontot a magyar falvak hófehér parasztházai és a jegenyék vertikálisai ritmizálják (8. kép). E parasztházak anyagukban egyszerűek,

8. kép. Akali. Magyar parasztház (Pogány Frigyes: A szép emberi környezet. 1976. 87. o.)

9. kép. Komádi (Hajdú-Bihar m.). Bogárhátú lakóház (Tóth János: Népi építészetünk hagyományai. 1961. 201. o.)

rendszerük szinte magától értetődő. „Minden olyan egyszerű – írja Pogány Frigyes –, mint amilyen egyszerűen, tömondatokban fejezi ki magát a magyar ember... De sajnos meg kell állapítani, hogy a magyar föld tájain – kevés kivételtől eltekintve – szegénység uralkodott.”¹⁰ A parasztházak a helyi építőanyagoknak megfelelően sárból, vályogból vagy fából épültek és leginkább szalmával, esetleg náddal fedettek voltak. Belsejük kialakítása is meglehetősen szegényes volt (pl. vertföld-padló). Az is igaz viszont, hogy a jobb módú paraszt, a falusi kurtanemes, vagy a városi polgár maradandóbb anyagból épített épületei sem voltak „cicomások”, ezért is illeszkedtek a vidéki kúriák olyan jól a magyar falu képébe. Az is megállapítható, hogy az egyszerűség a magyar környezetkultúrában nem mindig csupán szegénységet jelentett, hanem egyféle spontán magatartást. A bihari „bogárhátú” házak (9. kép), a Matyóföld magastetős, csonkakontyos házai (10. kép) éppúgy nem képzelhetők el Európa bármely más kultúrtáján, mint például a göcseji szélesen elterpeszkedő, biztosan és szilárdan a talajon álló „talpasházak” (11. kép).

„A környező táj falvainkban, városainkban szinte mindenütt jelen van, jelen van még az Alföldön is egyrészt a települések meglehetősen nagy kiterjedésű horizontális elterpeszkedésében, másrészt a települések házainak falai között, a széles utcákon és a falu főterén, a fölöttünk tágasan kitaruló égboltban.”¹¹ Az utcák, a terek jóval tágasabbak nálunk, mint Európa más kultúrtájain. Az utcák enyhén íveltek, s a csordajárás igényeinek megfelelően kifelé egyre szélesednek. A hófehér parasztházak a fasorok között ki-kivillanva, sajátos „monotonitásban” sorakoznak egymás után. Az utcák hajlása következtében azonban egyszerre mindig csak a házak egy-egy kisebb csoportját látjuk, melyekben hasonlóságuk ellenére rendszerint két egyformát sem tudunk felfedezni, mint ahogy egy nagy család tagjai is minden hasonlóságuk ellenére egyedileg különböznek egymástól. Mindegyik szinte olyan „egyéniség”, mint amilyen karakter maga a magyar paraszt (12. kép).

10. kép. Hollókő (Nógrád m.). Utcakép (Tóth János: I. m. Műszaki, 1961. 160. o.)

11. kép. Nemeske (Baranya m.). Talpasház (A magyar falu építészete. Műszaki, 1955. 187. o.)

12. kép. Jászberény (Szolnok m.). Utcakép (Ugyanott. 89. o.)

A tágas, dús növényzetű, fasoros utcákon szemünk mindent könnyedén áttekinthet, a hajladozó utcák a tekintetet nem engedik kifutni a végtelenbe, s mindez valami sajátos intimitást és bájat kölcsönöz a magyar településeknek. Úgy vélem, már e pár soros jellemzés is jelzi, hogy a környező természeti és természetesen kultúrtájnak, a helyi építőanyagoknak, az etnikai és történeti hagyományoknak milyen jelentős, művi-környezetet formáló szerepük van.

*

A természeti és földrajzi tájnak, valamint az éghajlatnak környezetformáló, jelentős hatása ismeretében most már szükséges közelebbről is megvizsgálunk néhány olyan kérdést, melyek e tanulmány végső következtetéseihez alapvetően szükségesek. Melyek ezek a főbb kérdések?

Mit tudunk a magyarságról? Mit tudunk a Kárpát-medencében való megtelepedéséről? Mit tudunk népi kultúrájáról? Településeik kialakulási rendjéről? És végül mit tudunk sajátos, népi építésmódjáról? Már e kérdések feltevése önmagában is utal arra, hogy rendkívül bonyolult, több tudományágat is érintő problémára kell e kérdések vizsgálata és elemzése során választ kapnunk. Sajnos ezek megválaszolása nem könnyű feladat, mert ismereteink még ma is meglehetősen hiányosak, s napjainkban is rengeteg vitára adnak alkalmat.

Ennek legfőbb okát magam részéről abban látom, hogy eddig végzett kutatásaink nemcsak keveseknek bizonyultak, hanem a különböző érintett tudományok azokban nem kellő komplexitással vettek részt. Miről is van itt szó? Arról, hogy az őstörténeti, etnográfiai, etnológiai, antropomorfológiai, muzeológiai, szociológiai és architekturális kutatások igen sok esetben egymástól függetlenül, önállóan folytak, s természetszerűleg az ilyen kutatómunkák a dialektika törvényszerűségeinek következtében nemegyszer téves következtetésekre, illetve megállapításokra vezettek.

A felszabadulást követően e téren is jelentős változások történtek, aminek eredményeként mai ismeretanyagunk már lényegesen bővebb, a valóságot jobban megközelíti, s az újabb kutatómunkák eredményeként állandóan bővül.

„Az újabb őstörténeti kutatás a törzsszövetségben élő honfoglaló magyarokról ma már egészen másként vélekedik, mint akár negyven-ötven, és egészen máshogyan, mint nyolcvan-száz esztendeje. Egész sor beidegzett előítélettel számolt le. Tudja, hogy nemcsak sátorban, hanem szilárd házakban is laktak, nem csupán halásztak-vadásztak, megszámlálhatatlanul sok jószágukat legeltették, hanem vetettek és arattak is... Gazdasági életük sokoldalúan összetett volt. S ha nomádnak nevezzük őket, akkor a nomadizálók széles skáláján a településhez, a földműves népekhez közelállóként kell a helyüket kijelölni. Olyan műveltségi szintet képviseltek, amely egyenrangú partnere lehetett az új hazában talált kultúrának. Ha nem így lett volna, sok, e tájon megfordult nép, hunok, avarok, besenyők sorsára jutnak, csak a nevüket tartja fenn a történetírás.

Abból a szempontból, hogy a Kárpát-medencében meg kellett mérkőzni az itt talált kultúrák hatásával, keveset számított a honfoglalók műveltségének sokszínű rétegzettségére, hogy az ugor kori, az iráni, a kaukázusi vagy türk etnikummal kapcsolatos elemek voltak túlsúlyban. A lényeges vonása a más-sága volt.”¹²

A honfoglaló magyarok a IX. század végén törzsenként szállották meg és vették birtokukba a földet. Eleinte nem települtek meg állandóan, hanem folytatták régi nomád pásztorkodó életmódjukat. A szálláshelyek száma állandóan növekedett. Az első települések a törzsek szállásbirtokain tűntek fel, amikor a korábban mozgó nyári szállások ugyanúgy egy helyben maradtak, mint a téli szállások, sőt a törzsfők szálláshelye körül egész sátorfalvak alakultak ki, melyektől azonban még hosszú fejlődési folyamat vezetett a megtelepült faluig.

E folyamatnak történelmi-társadalmi okai a népesség állandó gyarapodásában, a nyugati kalandozások megszűnésében, az osztályviszonyok kialakulásában és a földművelésre való áttérésben találhatók meg. Bár a sátorfalvak még sokáig mozogtak, az egyre erősödő feudális állam, a központi királyi hatalom nemcsak a nyugati kereszténységet kényszerítette rá a magyarságra, hanem a települést is szabályozni kívánta, amikor törvényben írta elő, hogy tíz falunak közösen kell egy templomot építenie és attól messze nem települhetnek. Ez a kényszerű életformaváltás – mint tudjuk – nem ment simán és óriási megrázkódtatást jelentett a zömében még az ősi sámánisztikus-totemisztikus ősvallást követő, fehér lovat áldozó néptömegeknek, de ugyanakkor megóvta a magyarság etnikumát a széthullástól.

A földművelésre való áttérést feltehetően kedvezően befolyásolta a területen élő szláv népek szinte érintetlenül hagyott társadalmi rendje is. A XIII. század elejére a megszilárdult feudális magyar állam területe településekben bővelkedő tájjá változott, az ősi közösségi kultúra is a kialakult osztálytársadalomnak megfelelően két fő ágra különült. A király környezetében tömörülő – származását tekintve többnyire idegen – főpapok és lovagok eleinte kicsi, de egyre növekedő csoportja létrehozta a „magyarországi hivatásos” kultúrát, míg a lakosság többi, de számban annál jelentősebb rétege, a parasztság maradt a most már egyre jobban elkülönülő „népi kultúra” hordozója. Ez utóbbit éppen sajátos hazai viszonyainknak megfelelően nyugodtan nevezhetjük magyar „paraszti kultúrának” is.

„A két műveltség megítélésében kétfajta vélekedés alakult ki. Az egyik a népi kultúra minden elemét és jelenségét a hivatásos vagy »magas« kultúrából eredezteti és kétségbe vonja a mindenkori nép alkotó képességét. A másik viszont épp fordítva, az őseredetiség gondolatából kiindulva a népi kultúrát tartja elsődlegesnek, amiből valamilyen úton-módon minden más sarjadt.”¹³

Ezzel kapcsolatban tulajdonképpen az igazság az, hogy mindkettő kezdettől fogva bizonyult kölcsönhatásban fejlődött, s helyzetüket nem az alá- vagy fölérendeltség viszonya

határozta meg, hanem sokkal inkább a történelmi korszakok, a földrajzi megoszlás és a kultúrterületek szerint változó tartalom.

A népi kultúra tehát nem valamiféle provinciája a hivatásos vagy magas kultúrának, hanem jellemző, sajátos jegyeiben attól független, önálló, öntörvényű tartomány.

„Ahogyan a középkorból ismerünk finom ízlést parancsoló kőfaragó műhelyeket (Buda, Pécs, Kassa stb.), amelyek kisugárzása távoli falucskák kicsiny templomainak durván megmunkált ajtó-ablakkereteiig elhatolt, ugyanúgy számon tartunk például a XVIII–XIX. századból népi bútorfestő központokat, amelyeknek silány utánczói voltak.”¹⁴

Egy adott történelmi időszakban az egymás mellett élő, létező kultúrák közül tulajdonképpen egyik sem helyettesítheti a másikat, mivel mindegyik más társadalmi osztály, réteg vagy csoport terméke, és azok sajátosan különböző igényeit elégíti ki.

Visszatérve a XII. század végére kialakult nagyszámú településeinkre és a történelmi folyamatokra, azt tapasztaljuk, hogy az 1241-es tatárdúlás falvaink jelentős részét elpusztította. E szomorú tapasztalat fokozott védekezésre készítette az országot, s az „újjáépítés” során a várak, valamint az irtvány- és „szeres” települések egész tömege jött létre. Az elszennvedett sebeket az ország aránylag gyorsan – a XV. és XVI. század folyamán – kiheverte.

Ezt követően azonban a másfél százados török hódoltság újabb súlyos veszteségeket okozott, amiknek elsősorban az Alföld falvai estek tömegesen áldozatul. Az Alföld menekülő népe a Dunántúlra vagy a Felvidékre, illetve Erdélybe húzódott, vagy a nagyobb biztonságot nyújtó alföldi mezővárosokban tömörült össze. Kecskemét például 37 elpusztult község helyén ekkor fejlődött ki 352 000 holdnyi területű várossá. Középkori falvaink tehát elpusztultak.

„Ezért is kapcsolódik az Alföld táji jellegéhez – mind területileg, mind történetileg – a magyar nép nomád hajlamainak újjáéledése a török hódoltság idején. Ennek szintén jelentős, s a nyugatitól merőben eltérő hatása volt a városképződésre, aminek nyomai még ma is fellelhetők. Ilyen elsősorban a külterjes állattenyésztés, s a velejáró területi szerveződés és települési mód, a kertek, szállások, az állathajtó utak, de legfőként a telkek kerítetlensége, illetve azok hiánya, ami a halmazszerű település fő oka. Ilyen továbbá a maradandó jellegű építkezés iránti csökkent igény, a közösségi élet családi, törzsi szerveződése s a pásztorkodással együttjáró visszavonult, magányos élet kedvelése, vagy legalábbis kényszerű megszokása. Ilyenek a térrel és idővel való pazarló bánásmód, a terpeszkedés és türelem, az igénytelenség, szívóosság, valamint a természet ismerete és a hozzá való szoros ragaszkodás.

Mindez szinte ellentéte a nyugati városok tömörülésének, melyekben a gazdagodás és a hagyományokhoz való ragaszkodás fő szerepet játszott. Fentiek következtében, valamint ipari nyersanyagok és jelentősebb kereskedelem hiányában is, továbbá a korábban már említett történelmi-társadalmi okok folytán alföldi városainkban az őstermelésnek nagyobb és sajátosabb szerep jut. Ezért jelentős az a megállapítás, hogy a magyar alföldi város tulajdonképpen nem más, mint városképződés egy óriási falu belsejében, annak központjaként. Eredetét tekintve egy nagy piac, a környező őstermelő burok és nagyterjedelmű tanyaövezet árucseréjét lebonyolító, közösségi életet szolgáló központja.

Az alföldi állattenyésztő, úgynevezett kertés városokban régen két beltelek volt. Egyik a város belső, központi részén feküdt s tulajdonképpen csak kerítetlen házhely volt, a másik a sáncárkon kívül helyezkedett el, trágyakerítéssel kerítve, s a jóságok és a szalastakarmány elhelyezésére szolgáló gazdasági udvar szerepét töltötte be. A Bach-korszak a belső, házas telkeket bekerítettette, mely bekerített formájukban azok már az állatok befogadására is alkalmasakká lettek. Ezzel a sokszor jelentős távolságban levő ólaskertek elvesztették eredeti jelentőségüket s a népesség szaporodása és az örökösödés következtében maguk is házhelyekké, házas telkeké váltak. Ily módon megszűnt a nomád állattartásból eredő évezredek kétlakiság, illetve úgy módosult, hogy az ólas vagy szérűskertek messze kihúzódtak a tagosított határba és tanyává váltak.

Az alföldi városokat övező tanyák tehát nem valamiféle önálló települések, hanem a városbeli házak függvényei, az ősi nomád kétlaki életmód egy helyre tömörült téli szállásához tartozó, szétszórt nyári szállások. E tanyák a fejlődés további menetében – mivel a gazda télire is egyre gyakrabban kinnmaradt jószágaival – maguk is téli szállásokká válnak. Az így kialakult tanyavilág kereskedelmi és kulturális központja a város.”¹⁵

A tanyai településeknek három különböző formáját ismerjük, és pedig a „szórt”-tanyákat, melyek az alföldi tanyák többségét képezik, a „sor”-tanyákat, melyek leginkább Békésben találhatóak és a „bokor”-tanyákat, melyek a Nyírségben a legelterjedtebbek. Minthogy azonban a tanyák társadalmi elszigeteltségük következtében etnikailag is a legelmaradottabbak, s így a fejlődés alapját nem képezhetik, nem is kívánok velük részletesebben foglalkozni.

Falvainkat nagyság, szociológiai jelleg és települési formák szerint csoportosíthatjuk. Nagyság szerint beszélhetünk kis-, közép- és nagyfalvokról. Számunkra azonban célunkat illetően többet mond a másik két osztályozás.

A szociológiai jelleg szerinti megkülönböztetés a lakosság zömének foglalkozásán alapul. Ilyen értelemben beszélhetünk: paraszt-, ipari, bányász- és üdülőfalvokról. Ez az osztályozás már a települést alkotó épületeknek a foglalkozásbeli igényekből eredő eltérő voltára is utal.

Még jellemzőbb a települési formák szerinti megkülönböztetés, aminek alapján Györffy István és Prinz Gyula is két főcsoportot különböztetett meg. Ezek: a „kertes” (Györffy) vagy „halmaz” (Prinz), illetve a „csűrös” (Györffy) vagy „utcás” (Prinz) települések. Mindkét csoportnak több változata ismert. Így a halmazfaluk lehet: sugaras, rostos és kusza halmaz. Elterjedése a jelenlegi Magyarország egész területére kiterjed. Az utcás települési forma eredetileg nyugati, valószínűleg német eredetű lehetett, de a honfoglalás kora óta nálunk is teljesen meghonosodott. Az utcás települések ismét lehetnek: egyutcás, keresztutcás, párhuzamos utcás és háromágú falvak.

A Hajdúság, a Nyírség és a Jászság területére leginkább jellemző településforma a sugaras halmaz település (pl. Hajdúböszörmény és Jászapáti, 13. kép).

A XVIII–XIX. században telepített szabályos-négyzetes falvak már mérnöki munka eredményeként jöttek létre, és többnyire – politikai okokból – idegen ajkú lakosság települési helyei.

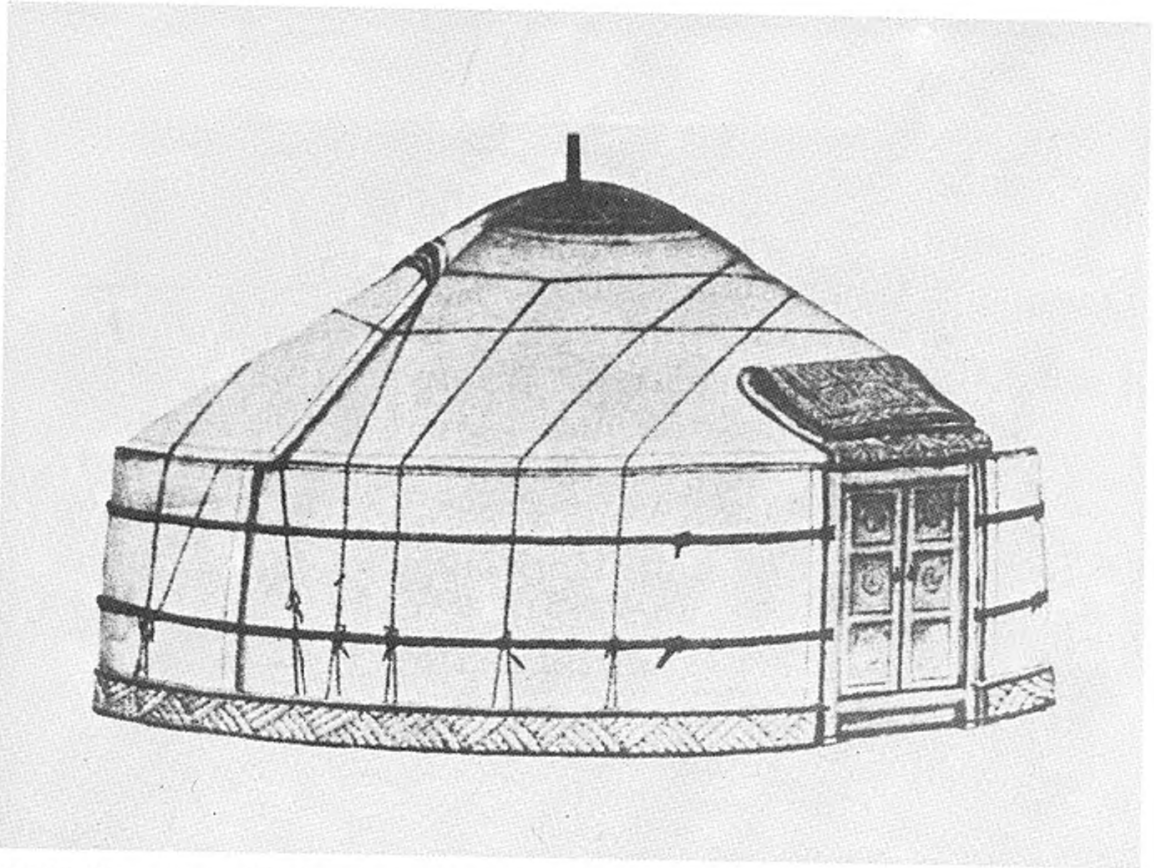
A telkeknek három fő típusát különböztetjük meg: a csoportos, a soros és a hajlított (esetleg kerített) udvart. Ez utóbbi csak a Dunántúl szerves településeire, az Őrség és Göcsej tájegységére jellemző. Falvaink fentiekben vázlatosan ismertetett településrendje képezi népi építészeti hagyományaink egyik részét, melynek szerves elemei a lakóházak és a különféle gazdasági épületek. Mit tudunk a magyarság, közelebbről a magyar nép, a magyar paraszt lakóházának kialakulásáról?

Mindenekelőtt azt, hogy – mint arról a korábbiakban már szó esett – a sátor, illetve a jurta (rácsos vázú nemezsátor, 14. kép) használata még a XIV. század végén is előfordul, leginkább a mozgékony nyári szállások hajlékaként. A XII. századi – főleg a Tiszalök-rázompusztai ásátások eredményeként ismert – földbe süllyesztett vagy földre épített, kör vagy négyszögletes alaprajzú, favázon sártapasztással épített, egyterű, kemencés putrik, akár a debreceni „vákáncsosok” földkunyhói, vagy a pusztai pásztorok nádkunyhói továbbviszik a honfoglaláskori, középtűzhelyes, sárpaddás, családcentrikus téralakítás hagyományait.

A későbbi időből származó és a XVI. század folyamán elpusztult – főleg a Kecskemét környéki és a túrkeve-móriczi ásátásokból ismert – középkori lakóházak már fejlettebb formát mutatnak, két-tűzhelyesek és két vagy három helyiségből állanak. Falaik karókkal me-revített sárfalal („mereglys”) megoldással, tehát helyi építőanyagokból épültek, mint később a közeli rokon „paticsfal” (karók közötti vesszőfonáson kétoldali sártapasztás). E középkori házak a másfél százados török uralom alatt szinte kivétel nélkül elpusztultak, em-

13. kép. Hajdúszörmény (Hajdú-Bihar m.). (Ugyanott. 85. o.)

14. kép. Mongol jurta (favázás nemezsátor). (A kultúra világa. Közgazdasági. 1965. 10. köt. 882. o.)

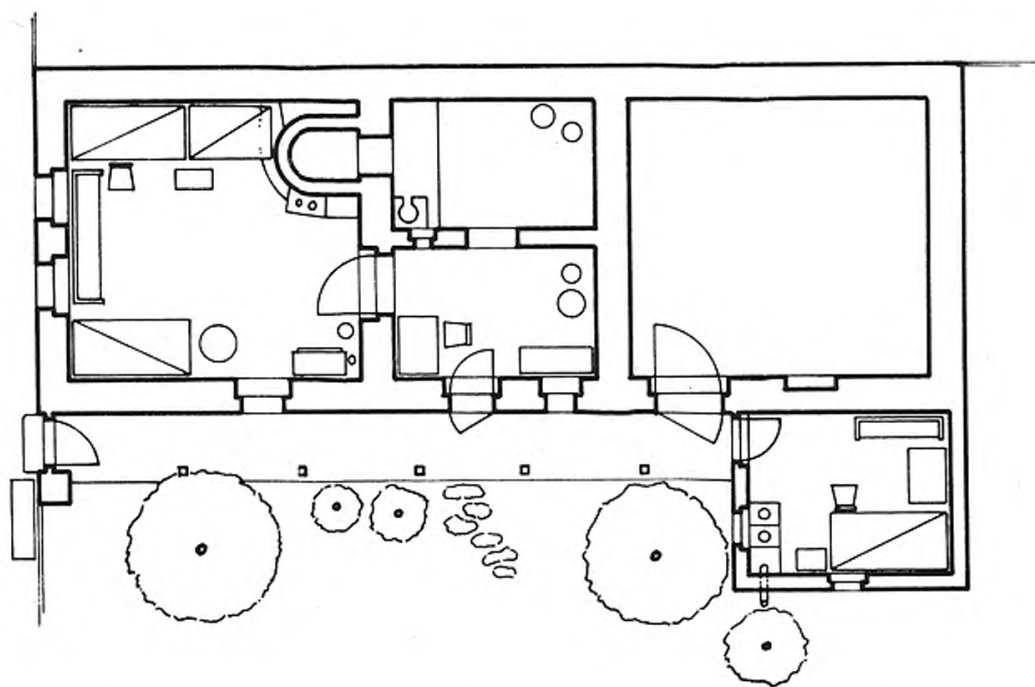
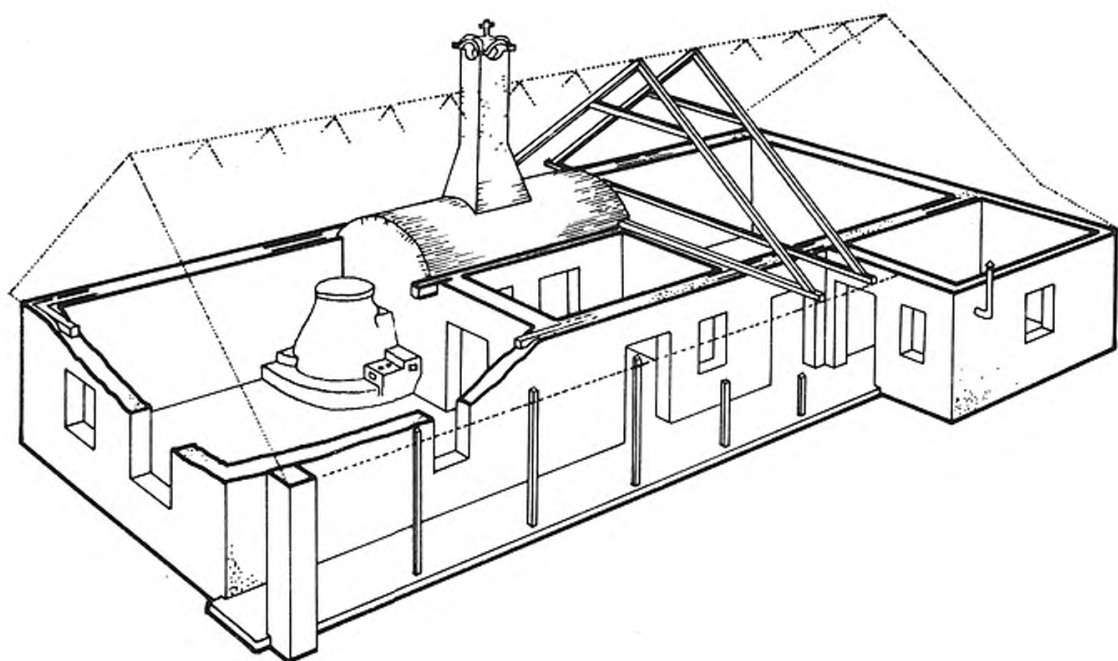
léküket csupán az Alföldön itt-ott még megmaradt néhány szőlőbeli hajlék, tüzes ólak vagy óltanyák őrizték meg.

Feltehető, hogy a határ menti területeken a szomszédos népek etnikai területeivel érintkezve már a középkor folyamán kialakultak azok a jellegzetes magyar parasztház-típusok, melyeket először Bátky Zsigmond próbált rendszerbe foglalni, ötféle háztípust különböztetve meg. Ezek részleteiben sok a feltevés, ezért ez az osztályozás ma már vitatható, mégis mint első ilyen kísérlet, alapvető jelentőségű. Egy azonban biztos: társadalmunk fejlődését figyelemmel kísérve, azt találjuk, hogy nagyjából a XVI. századra a hivatásos művészet megerősödve egyre távolabb került a népi művészettől, sőt a következő időszakban egyértelműen túlsúlyba került és megerősödött kisugárzó ereje.

A gótikának, a reneszánsznak, a barokknak és klasszicizmusnak a hatását „egyértelműen föl lehet fedezni a népi építészetben is, a gótikus formákat is őrző monumentális faépítkezés emlékein, a harangtornyokon és a székelykapukon, az oszlopos és boltíves tornácú lakóházakon. . . A középkor végén kialakult hagyományos életmód a XIX. század közepéig, egynéhány elmaradott területen a XX. század elejéig lényegét tekintve változatlan maradt. Rögzítődtek a lakáskultúra alapelvei, a lakóház alaprajzi szerkezete, a bútorfajták. Különbségek és fejlődési fokozatok csak a helyiségek sokszorozódásában és az építkezés, valamint a berendezés minőségében, illetve annak változásában mutatkoztak.”¹⁶

A ma általunk hagyományosnak nevezett parasztházak zömmel a XVIII. század végén és a XIX. században keletkeztek, s így nem öregebbek 150-200 évnél. Keletkezésüket megelőzték az életformában bekövetkezett változások és fejlődések, az ennek következtében megváltozott lakásigény, az anyagokban és szerkezetekben, továbbá a formai kívánalmak-

ban bekövetkező változások. Sok helyen már különvált az építető és építő személye, megjelentek a falusi kismesterek, akik a maguk módján sajátos, helyi jellegű „stíluskort” alakítottak ki.

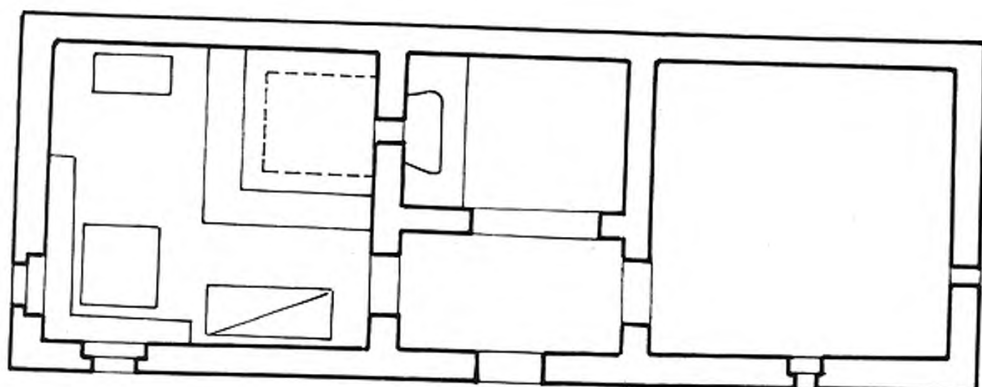
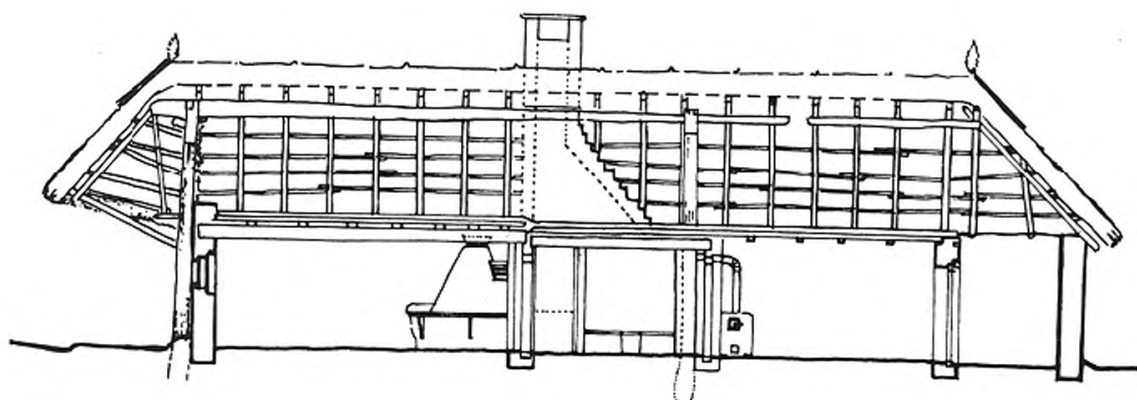

15. kép. Jánoshalma. Közép-magyar vagy alföldi ház (A magyar falu építészete. Műszaki. 1955. 27. o.)

A mai Magyarország területét a falusi lakóházak, a parasztházak vonatkozásában három nagy tájegységre osztjuk, ezek az Alföld, Északkelet-Magyarország és a Dunántúl. Természetesen ezekben a kisebb földrajzi tájegységek és etnikai csoportok is benne foglaltatnak, épületeikben nem túl jelentős eltérésekkel, bár a Dunántúl parasztházai eléggé éles etnikai elkülönüléseket is mutatnak.

Az Alföldön ősidőktől kezdve a legfontosabb helyi építőanyag a sár és a vályog. Ezért az alföldi parasztházak falai korábban tapasztott sövényből (patics), később s még napjainkban is vályogból (vert fal, rakott fal, tömött fal és vályogtégla) épülnek. A fedélszék a kezdeti ágasfás-szelemenes megoldástól napjainkig a szarufás megoldásra változott. A végfal megoldása oromfalas vagy kontyolt, sőt gyakran mindkét megoldás előfordul ugyanazon az épületen. A tetőfedés a korábban általánosan elterjedt nádfedésről – főleg az igen gyakori tüzesetek elkerülése érdekében – cserépfedésre változott.

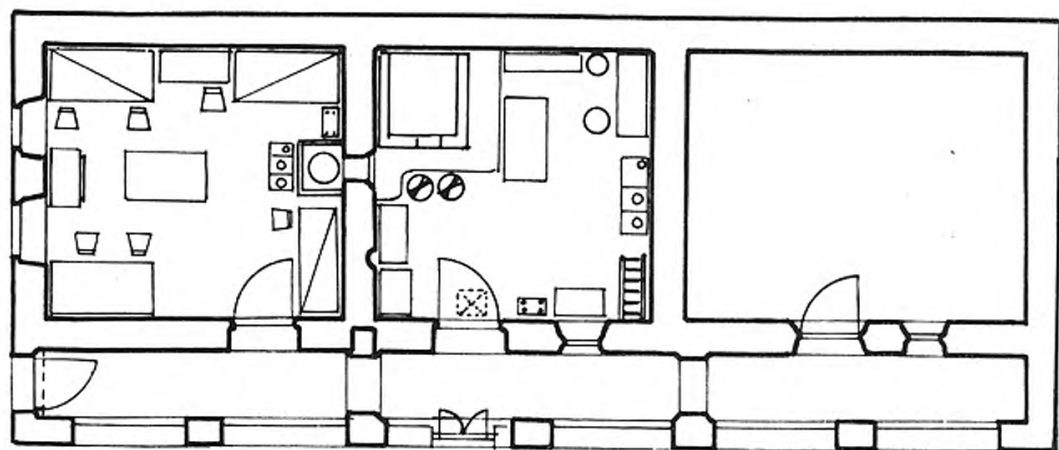
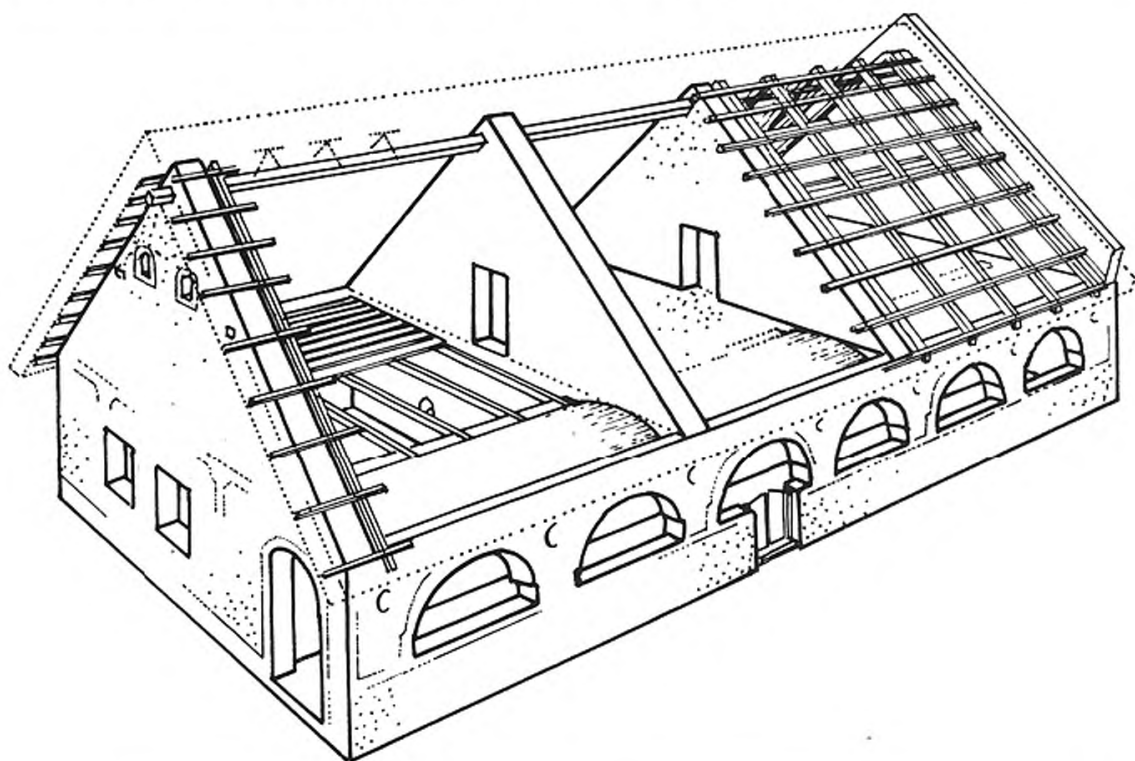
Az alföldi magyar parasztház két vagy három helyiségből áll, két-tűzhelyes. A pítvar mögött elhelyezkedő konyhából a füst szabadkéményen vagy pendelykéményen keresztül távozik. A „tisztaszobát” vagy „házat” kívülről fűtött magas, úgynevezett búbos kemence melegíti, melynek padkája körülülhető, melegedésre alkalmas helyet kínál. A régebbi házak nagy kiülésű ereszaljjal épültek, míg tornácot akár régi, akár új épületekhez még utólag is gyakran építettek, vagy faoszlopokkal, vagy falazott pillérekkel alátámasztva (15. kép).

16. kép. Mezőkövesd. Északi magyar, palóc ház (I. m. 28-29. o.)

Az északmagyar palóc házakat nem kívánom ilyen részletességgel ismertetni, inkább az eltérésekre hívom fel a figyelmet, mely mindenekelőtt a falak anyagában jelentkeznek (fából készült „boronafal”, patics, kő és újabban vályog). Jellemzők a széles vízvetős, előreugró kontyos vagy csonkakontyos, díszes deszkaoromzatos, az alföldinél meredekebb hajlású tetők. Az utóbbi időben az alföldi középmagyar és az észak-magyarországi palóc házak erős keveredése figyelhető meg, nemcsak a közvetlenül érintkező területeken, hanem egyes népcsoportok áttelepedésével kapcsolatban is (etnikai keveredés). Ez utóbbi megállapítással kapcsolatban szeretnék utalni Polgár és Görbeháza lakosságának palóc eredetére (16. kép).

Bár a Dunántúlon igen gyakori az alföldi megoldás is, a fal anyaga a Balaton vidékén szinte kizárólag kő és igen gyakran kémény nélküli, úgynevezett füstös házak épülnek. Ezek helyett ma már gyakran széles falazott kémények és szép, íves tornácok teszik nagyon hangulatossá és sajátossá ezeket a Balaton környéki parasztházakat (17. kép).

17. kép. Akali. Közép-dunántúli, nyugati magyar ház (l. m. 31. o.)

Külön említést érdemelnek a korábban boronafalú, majd vályogfalas, talpgerendás, úgynevezett „talpas” házak, melyek a göcseji, hetési és őrségi vidékekre jellemzőek. Ugyanezen vidékek jellemző építésmódja a „hajlított” és „kerített” ház, mely boronafalból készült lakó- és gazdasági épületeinek sorával körülöleli a zárt kis udvart, s ezáltal alapelvében ma is korszerűnek mondható, mintegy a modern átriumház paraszti előképe (18. kép).

A magyar táj sajátos színvilágához a magyar paraszt házainak fehér falaival és sötét színű tetőivel tudott legjobban alkalmazkodni. Épületeiben szereti az egyszerűséget, kerüli a túldíszítést, a díszeket mindig az épület egy-egy hangsúlyos felületére (pl. oromzat) koncentrálni. A hivatásos művészet hatása különösen a szebbnél szebb tornácokon érezhető, bár ezeknek is szinte mérhetetlen változatát és gazdagságát alakította ki.

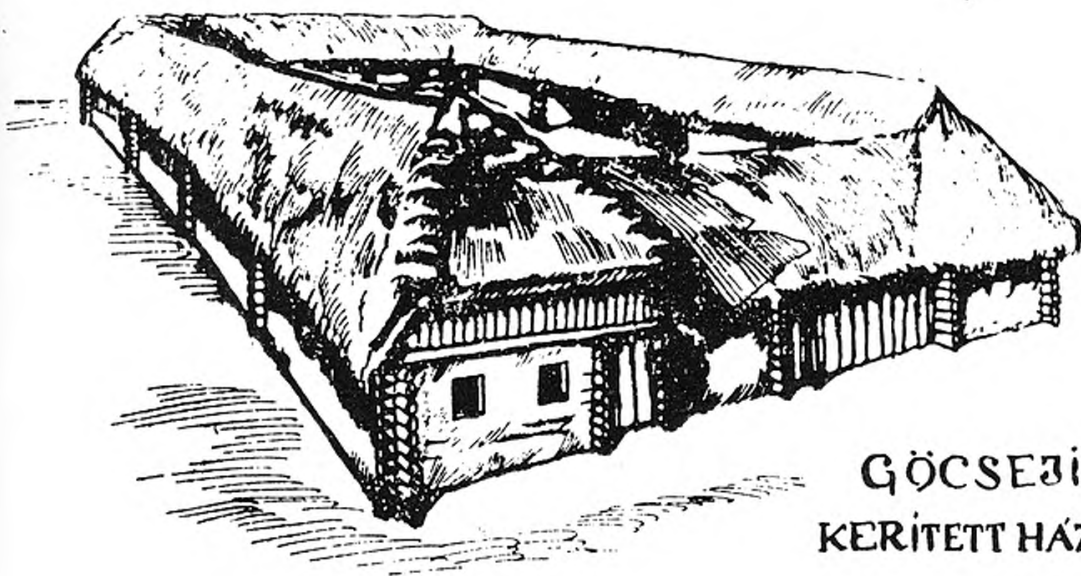
„A néphagyomány történetében nincsenek éles korszakhatárok, mégis a magyar paraszti kultúra élete két fontos évszámhoz, illetőleg évszámokkal jelölt eseményhez kötődik. Az egyik a jobbágyfelszabadítás (1848), a parasztnak nevezett műveltség kialakulása szempontjából – tudjuk – korántsem a kezdetet jelenti, de fontos, mert továbbfejlődésének utolsó gátjait rombolta szét. A földosztás (1945) viszont nem zárókö, hanem olyan történeti esemény, amely a végkifejlet felé segítette a korábban kibontakozó hanyatlást. A két évszám között emelkedik magasba a paraszti kultúra íve. Ez a korszak nemcsak a kapitalizmusé, az úri Magyarországé, hanem a parasztké is, a paraszt Magyarországé. A parasztság megteremtí az új sajátos világot, minden területen kifejleszti azokat a tulajdonságokat, amelyeket ma és mindaddig, míg magyarul beszélők élnek a földön, a magyar parasztság jellemző jegyeiként tartanak számon.”¹⁷

*

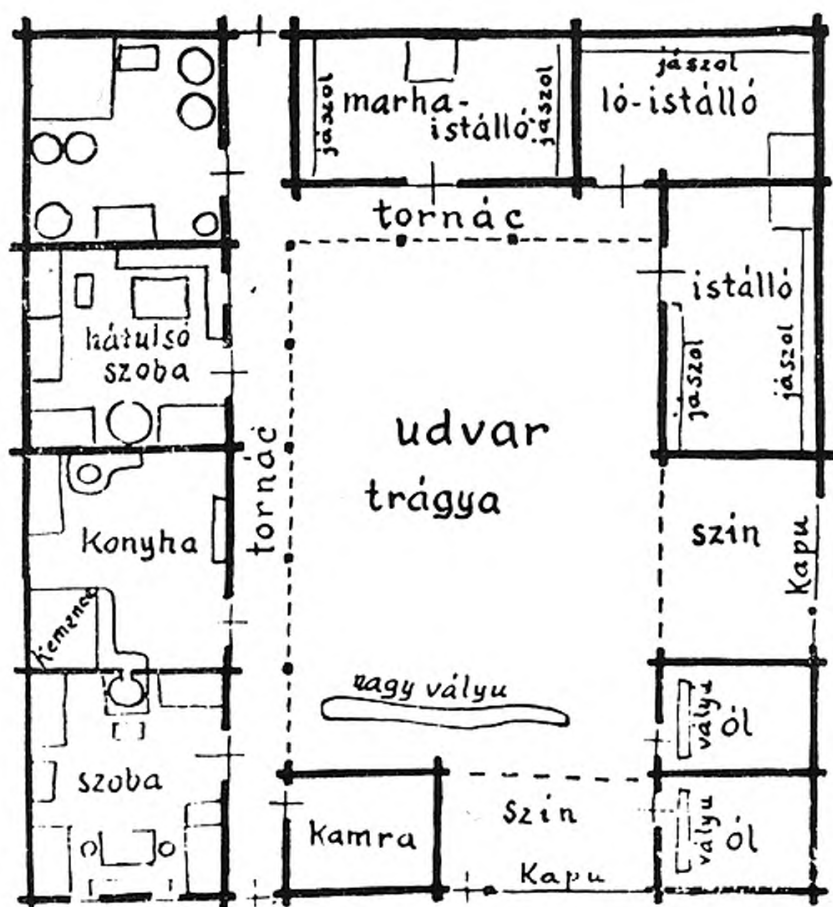
A XIX. század második fele az emberiség történetének egyik legellentmondásosabb korszaka. A kapitalista termelési mód megszilárdulása, az ipar és a technika rendkívül gyors ütemű fejlődése együtt járt a feudalizmus maradványainak szétzúzásával, a patriarchális közösségek felbomlásával és a hagyomány által megszentelt emberi viszonyok széthullásával. Rendkívüli módon kiéleződtek a társadalmi ellentétek, de az ipari forradalom hatására az emberiség életében először kezdett valóban urává válni a környező világnak és próbálta a maga céljainak szolgálatába állítani a természet addig titokzatos erőit, energiáit. Az ipari fejlődés rendkívül gyors ütemű. Az építészetben is új anyag, mégpedig már nem természetes, hanem mesterséges úton előállított anyag jelenik meg: a vas, illetve acél. Ez már lehetővé tette nagy fesztávú hidak és csarnoképületek építését, amelyek gyárak, pályaudvarok, kiállítási csarnokok, áruházak stb. formájában a kor társadalmi igényeként egyre nagyobb mértékben jelentkeztek is. A technikai civilizáció rohamos fejlődése megváltoztatta az ember és természet történelem során kialakult kölcsönös viszonyát is. Az emberi kéz által létrehozott „második természet” és az eredeti környezet hosszú időn keresztül egymással – mint láttuk – teljes összhangban voltak. Most egyre inkább a „művi környezet” kerül előtérbe, ami a korábbi harmónia felbomlásához vezet. A „nagy stílusok” korszakának ideje lejárt, s a XIX. század második felének nincs uralkodó stílusa, hacsak a historizáló eklektizmust nem tekintjük annak. A nagyburzsoázia ideológiáját hűen tükröző reprezentatív eklektikus építészetnek azonban volt egy olyan neves magyar építész is, mint Ybl Miklós, a budapesti operaház alkotója.

Elindult azonban az ötvenes évektől kezdve az építészetben egy másik irányzat is, mely a későbbiekben bizonyos sajátos értelemben a fejlődés alapjává is vált. Ez az irányzat pedig nem más, mint az elsősorban nemzeti, népi elemek felhasználásával újat alkotni akaró szecessziót előkészítő építészeti tevékenység, mely tulajdonképpen a századfordulóra alakul ki a maga teljességében, és válik a századforduló uralkodó építészeti és művészeti irányzatává.

Az ipari forradalom következtében igen gyors ütemben fejlődő technika egyre újabb

GÖCSEJI
KERÍTETT HÁZ

18. kép. Göcsej. Kerített ház (Lükő Gábor: A magyar lélek formái. 1942. 247. o.)

anyagokat produkál, mint a már említett vas, továbbá az acél, a vasbeton és az üveg, melyek mindinkább nemcsak lehetővé teszik, hanem szinte követelik is a modern építészet kialakítását. E napjainkban is tartó folyamat azonban éppen úgy ellentmondásosan fejlődik, mint maga a társadalom.

A szecesszió vágya és célkitűzése a „homogén” stílus megteremtése volt. Minthogy azonban legfőbb jellemvonása éppen a helyi nemzeti és népi tradíciók leginkább ornamentikaként való felhasználása volt, ez országonként más-más módon jelentkezett, ami már eleve meg is kérdőjelezte a homogenitást és végső fokon a szecesszió felbomlásához vezetett.

„A századforduló haladó törekvései az angol preraffaeliták, John Ruskin, William Morris és C. R. Ashbee gondolköréhez kapcsolódtak. . . A »műhely« szerepének új értékelése, bár magában foglal szükségyszerűen elavult, retrográd elemeket is, kétségtelenül a hazug formákkal, a kor ellentmondásaival való szembefordulást juttatja kifejezésre.”¹⁸

Hazánkban sajátos keleti, de népi jellegű díszítőmotívumok felhasználásával Lechner Ödön teremtett olyan iskolát, melyet számos hazai építész is követett (19. kép).

Lechner nyomdokain indult el az a Lajta Béla is, aki azonban mesterétől eltérően műveiben már eljutott egy sajátosan modern építészet megfogalmazásához.

Külön említést érdemel a magukat nyíltan Ruskin és Morris követőinek valló „Fiatalok” mozgalma. E mozgalomhoz tartoztak akkor még olyan fiatal építészek, mint Kós Károly, Györgyi Dénes, Jánszky Béla, Kozma Lajos, Mende Valér, Tátray Lajos, Zrumeckzy Dezső, és még sokan mások. A „Fiatalok” mozgalma liberális polgári jellegű volt ugyan, de a magyar múlt üres hangoztatása helyett a néprajzi gyűjtőmunkán alapuló új építészet jel-szavát hirdette meg. Valószínű egyikük-másikuk származásával áll szoros összefüggésben, hogy elsősorban a székelység népi hagyományait kutatták s példaképük a körösfői templom négy fióktornyos tornya volt (20. kép).

Az angol preraffaelitákon és a székelység népi építészetén kívül jelentős hatást gyakorolt rájuk a finn építészet is, melyre éppen az 1900-as párizsi világkiállítás finn pavilonja hívta fel a figyelmet. E közvetlen finn hatás leginkább a csoporthoz nem tartozó Árkay Aladár munkáin érezhető. A „Fiatalok” munkásságát legjobban úgy lehet – megítélésem szerint – jellemezni, hogy míg Lechner applikált „népi” motívumokkal díszítette épületeit, a fiatal építészek műveikben inkább a székely parasztházak és templomok egészének nagyléptékű másolatait igyekeztek megvalósítani. Itt kell megemlítenem *Borsos József* debreceni ravatalozóját is, mely szerintem a magyaros szecesszió egyik legszebb emléke (21. kép). Ugyanerre az időre esik Európa egyik legnagyobb szecessziós építésze, a spanyol Antonio Gaudinak napjainkban egyre nagyobb hatást kiváltó tevékenysége is, ami azonban „korszerű szerkezetei ellenére sem mentes a szecessziós ornamentika túltengő bizarrságától”.¹⁹ Végül is a kor egyre éleződő ellentmondásai belefűltek az 1914-ben kitört első világháborúba.

A két világháború között a magyar építészetet nagyjából három párhuzamos irányzat jellemezte: az egyik a történelmi stílusformák felújításával dolgozó, hivatalos neobarokk, a másik a holland De Stijl és a német Bauhaus elveit követő magyar építészek csoportja és végül a „népi építészek” azon szűk köre, akik az álszociális ONCSA házakat is alkották. A három irányzat közül kétségtelenül a Bauhauzhoz tartozó építészek tevékenysége volt a leghaladóbb, s nem véletlen, hogy aránylag rövid idő alatt éppen szociális építészeti reformokat követelő magatartásuk következtében megbízásaik elapadtak és vagy emigrálni, vagy hallgatni és vegetálni, vagy néhányuk esetében elveiket feladni kényszerültek. (CIAM és CIRPAC csoport tagjai.)

Visszatérve azonban a tanulmányunk szempontjából legjelentősebb „Fiatalok”-hoz, építészeti hitvallásuk alátámasztására és ismertetésére szeretnék még – az egyébként kiterjedt rodamli tevékenységet is folytató Kós Károlytól – néhány jellemző idézet közreadni.

19. kép. Budapest. Postatakarékpénztár. Lechner Ödön, 1899–1902 (Rados Jenő: Magyar építészettörténet. 1961. 308. o.)

20. kép. Debrecen. Déri Múzeum. Györgyi Dénes, 1923–29 (Bencze László felvétele)

„Mert össze kellene szednünk nagy fáradsággal az ország minden részéről a széjjelszórt köveket, hogy azokkal a magunk képére építhessünk.”²⁰ (Kós Károly, 1911.)

„De tudok még egyet: szükségünk van a művészetre, szükségünk van a művészi munkára, mint ahogy szükségünk van a kultúra más termékeire is. És mivel szükségünk van reá: meg kell teremtenünk. A múltunk megvan, a népünk él, és él még népünk művészete is... és talán akad egy-két névtelen (vagy akár neves) emberünk is, akinek... lelkiismerete is van. És abban a pillanatban él is már az a művészetünk, mely mindenkié, mert az életé, mely gyönyörűsége a munkásnak, aki előállítja, gyönyörűsége annak, aki megveszi, de gyönyörűsége mindnyájunknak – és nyeresége a vele gazdagabbá lett egész emberi világnak.”²¹ (Kós Károly, 1923.)

„Azt hiszem, helyes az a megállapításom is, hogy a mai magyar építészet forradalmi iramú és eredményű tevékenységének van mégis egy nagy hiányossága: hiányzik belőle az a sajátos formában megnyilatkozó szellemiség, mely az elmúlt századokban az azonos civilizációjú, kultúrájú és világszemléletű európai nemzetek azonos korszakbeli, azonos rendeltetésű és stílusú építészeti alkotásait többé-kevésbé élesen megkülönböztette egymástól. Ezt a hiányosságát – nézetem szerint – pótolnia kell az új magyar építészetnek. Mert éppen e sajátos formaalkotó szellemiségnek a különböző nemzetek építészetében való különböző megnyilvánulása az az értékföllet, melyet mint kultúránk jellemzőjét, a múltban mindig és szükségszerűen kitermeltek nemcsak a nagy és gazdag nemzetek, de a kevésbé nagyok és gazdagok is... nyilvánvaló feltétele építészeti kultúrájának tartalmi és formai korszerűségén kívül és felül – a ma még hiányzó – nemzeti sajátosság.”²² (Kós Károly, 1962.)

21. kép. Debrecen. Ravatalozó. Borsos József, 1931–32. (Bencze László felvétele)

„...népi építészetünk és építészeti hagyományaink az egyetlen biztos fundamentumpár, melyen népünk építő és formaalakító szellemében és építészeti hagyatékunk tanulságaival, a ma még vajdó modern építészet stílusának világviszonylatban is megbecsült magyar változata is megvalósítható volna. Persze ez nem történhetik meg sem parancsolással, sem rendeletekkel. Igazi művészek töretlen hite és kitartó munkája kell ehhez.”²³ (Kós Károly.)

Ha figyelmesen olvassuk a fenti idézeteket, akkor megállapíthatjuk, hogy igen sok korszerű, napjainkban is időszerű gondolatfelvetést tartalmaznak. Ezért is írja Pál Balázs Kós Károlyról szóló monográfiájában: „Minden embernek van szülőföldje, otthona, anyanyelve – s annak a népnek, melyhez tartozik kultúrája. A mi népünk építészete is magán hordja azokat a jegyeket, melyek stíluskorok szerint is és lokális sajátosságok szerint is kijelölik helyét Közép-Európa kultúrájában.”²⁴ Kós Károly személye és egész élete kiemelkedő példája volt a nemzeti öntudat, és a más népek nemzeti érzéseit is becsületben tartó nemzetköziség őszinte szintézisének.

Most pedig térjünk rá röviden a modern építészet négy kimagasló úttörőjének munkásságára, akiknek tevékenysége az egész modern építészet alakításában meghatározó, s akiknek követőiből újabb és újabb irányzatokat képviselő építészcsoportok alakultak, de közvetlen hatásuk még azoknál is kimutatható, akik nem vallják magukat követőiknek.

Ezek: az amerikai Frank Lloyd Wright, a német–amerikai Walter Gropius, a svájci–francia Le Corbusier és az ugyancsak német–amerikai Ludwig Mies van der Rohe voltak. F. L. Wright az úgynevezett „organikus építészet” elméletének megteremtője volt. Egész tevékenységében, alkotásaiban és írásaiban egyaránt a legsajátosabb módon tükröződik a múltból a jelenbe ívelő fejlődés. Az organikus építészet ideája tulajdonképpen Wright ösztönö-

sen dialektikus, sőt végső fokon materialista gondolkodásmódjának terméke, ezért is fordul szembe a fasizmussal és fordul szimpátiával a Szovjetunió felé. Írásműveiben is a demokrácia építészetének nevezi az organikus építészetet.

Teoretikus irodalmi tanulmányaiban ilyen gondolatokat találunk: „Az organikus építészet belülről kifelé való építkezés – ideálja a belső egység, az entitás.” – „Az organikus építészet természetes építészet.” – „Amit az ember csinál, az az övé.” – „A személyiség mögött legyen a hagyomány, a hagyomány mögött az emberiség.”²⁵ Ezen megfogalmazások az építészet egészen újszerű értelmezését adják. „A hellyel, a környezettel való szoros egység, az anyagok természetéből, a forma, az anyag és szerkezet összefüggéseiből való kiindulás, a tér új értelmezése, felszabadítása – a „fellazított alaprajz”, a térbeliség következetes és racionális kibontása, a fény-árnyék játék, új természetes és mesterséges fényhatások kutatása, mindezen belül a forma és funkció egységének hangsúlyozása – és mindenekfelett: egyszerűség – ezek Wright követelményei az organikus építészzel szemben”²⁶ – írja róla Vámosy Ferenc. Hatása – saját hazáján, az Amerikai Egyesült Államokon kívül – főleg Nyugat-Európában, Angliában, de legfőképp az új Finnország modern, funkcionalista építészetét megteremtő Alvar Aalto munkáiban érezhető. Alvar Aalto megtalálta a modern funkcionalista-organikus építészet legkorszerűbb eredményeinek és a hazai hagyományoknak magasfokú szintézisét. Hatása nemcsak hazájában, hanem a magyar „Fiatalok” csoportjára, sőt néhány, a csoportba nem tartozó magyar építésze is jelentős. Aalto hatása alatt, de személyétől azért mégis többé-kevésbé függetlenül alakul ki az a humánus, embercentrikus finn építészet, melynek legfőbb jellemzője a táji környezettel való nagyon szoros, mondhatni intim kapcsolat. Másik jellemzője a hagyományos építőanyagok, például a fa legkorszerűbb technikai felhasználása.

„Ezen organikus szemlélet sajátos ellentmondása, hogy a tömeges gyártás korában az egyedileg legjobb, optimális megoldást keresi. . . míg végül ezek az ellentmondások a Dipoli Ifjúsági Központ épületegyüttesében csúcsosodnak ki a legpregnansabbban.”²⁷

Walter Gropius 1919-ben alapította meg a Bauhaust, melynek igen sok magyar munkatársa – tanára és tanítványa – is volt. Célul a tömeggyártáshoz kapcsolódó tömeges építés szemléletének és gyakorlatának megvalósítását tűzték maguk elé. Tulajdonképpen úgynevezett „munka-iskola” volt, melyben az oktatás alapja a műhely, a szemlélet alapja pedig az ipar és művészet egysége. A Bauhaus a holland De Stijl csoporttal együtt az európai „konstruktivizmus” irányzatának megalapítója volt. A weimari Bauhausban tevékenykedő magyar építészek közül Moholy-Nagy László, Breuer Marcell, Molnár Farkas és Forbát Alfréd érdemel említést.

A Bauhaus hatása alatt tevékenykedő, a CIAM vagy a CIRCAP csoportjához tartozó, szociális célkitűzéseket követelő és valló, zömmel baloldali érzelmű magyar építészek soráról korábban már tettem említést. Bár a Bauhaus követői épületeikről csaknem minden díszet száműztek, s szinte az „építészeti kubizmus” képviselőinek tekinthetők, mégis érdekesnek tartok néhány gondolatot idézni tőlük a hagyományokról vallott felfogásukkal kapcsolatban.

„Tökéletesen hamis lenne, ha nemzeti és nemzetközi építészet között ellentétet konstruálnánk. Az építészet mindig nemzeti és individuális, azonban a három koncentrikus kör közül: én, nép és emberiség – a harmadik a legnagyobb, átfogja a másik kettőt.”²⁸ (Walter Gropius).

„Az új építészeetről vallott felfogásunk nem mond ellent a tradíció fogalmának. . . A tradíció tisztelete nem jelentheti a meglevőhöz való kényelmes ragaszkodást, vagy az elmúlt idők művészi kifejezőmódjának formalisztikus utánzását. . . Az építészet mindig, mint ma is, a lényegesért való harcot jelentette. Ez több, mint a modern technika és anyagok felhasználása, de ez utóbbiak segítségével nyer látható kifejezést.”²⁹ (Walter Gropius).

„A művészi egység a szomszédos épületek térbeli rendjéhez való alkalmazkodás, nem pedig utánzásuk útján keletkezik.”³⁰ (Walter Gropius).

„Rövid kitéréssel állást kívánok foglalni a hagyományos és a népi építészettel kapcsolatban... Mindenekelőtt ki kell jelentenem, hogy azt az embert, akit modern építésznek nevezünk, őszinte csodálattal és szeretettel tölti el a népi művészet – a valódi parasztház – és a nagy művészeti korok remekai... Kielégít bennünket, hogy ezekben olyan teremtő-erőre találunk, melyet... nemzedékek fejlesztettek ki, s amely a legutóbbi kor (a XIX. század) építészetének... hiúságától és ürességétől mentes. Mi tanulunk ezekből. De eszünkbe nem jutna, hogy hasonló műveket alkossunk.”³¹ (Breuer Marcell).

Bár korábbi felsorolásom szerint most Le Corbusier-val kellene a sort folytatnom, mégis, mivel talán éppen az ő hatása az egész világon a legelterjedtebb – a sort a másik nagy kortárs úttörő: az aacheni születésű L. Mies van der Rohe tevékenységének rövid méltatásával folytatom. Ő volt az, aki az építészeti tömeggyártás problémájának művészi megfogalmazására vállalkozott. Műveiben az anyagok és technikai formák összhangjára törekszik, egyébként az acélszerkezet, az üveg és a nyerstégla építészeti is szokták emlegetni.

Tulajdonképpen ő alkalmazta első ízben azt az emberi hüvelyken, lábon és a kettes számrendszeren alapuló modulhálót terveinél, ami mai épületeink merev, geometrikus rendjét is jellemzi. Műveiben arra kereste a választ, hogy mit jelent vajon a lakóházépítésben az új anyagok, az új technika, a gyárthatóság és szerelhetőség alkalmazása. Szerinte az értékek az építészetben is a gyakorlatból fakadnak. A miesi ars poetica lényege a rend, elméletének axiómája pedig: „A kevesebb – több.” „A forma nem munkánk célja, hanem eredménye.”

„Az építészet nem más, mint egy korszak akaratának a térbe való átültetése, amely él, változik és mindig új.”³² (Ludwig Mies van der Rohe).

A hitleri Németországból az Egyesült Államokba települt át.

Közel áll a Mies-féle szemlélethez a SOM-cég (Skidmore, Owings and Merrill) felfogása. Hatása inkább az észak-amerikai kontinensen érezhető.

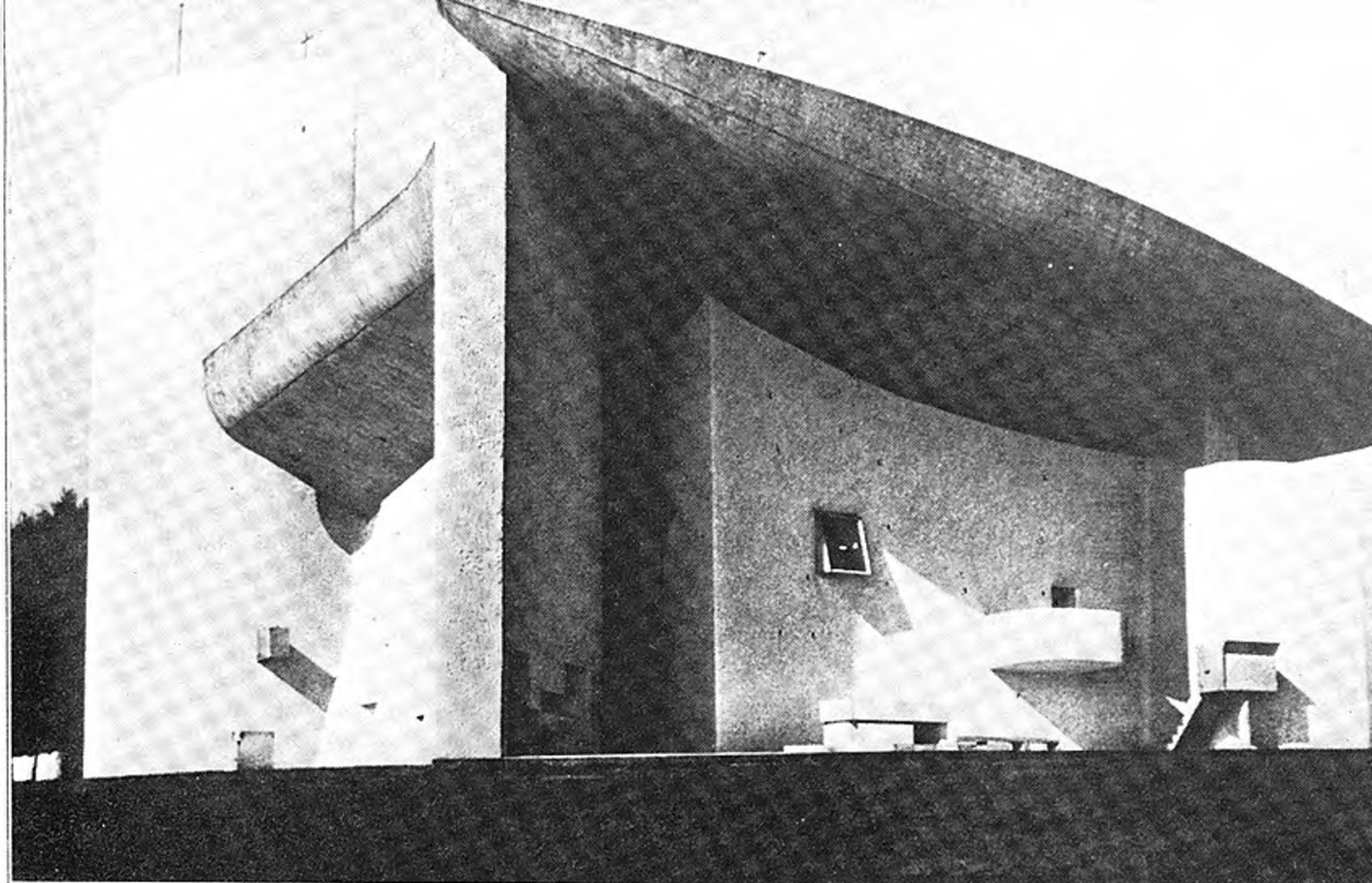
Végül eljutottam korunk talán legnagyobb építész egyéniségéhez, a svájci származású, de Franciaországban élt Le Corbusier-hez, akinek eredeti neve Charles Edouard Jeanneret volt. Ő az úgynevezett „plasztikus építészet” megteremtője, a vasbeton anyagának olyan építész mestere, mint amilyen konstruktőrei az olasz Pier Luigi Nervi, a svájci Robert Maillart, a spanyol Eduardo Torroja és a spanyol–mexikói Felix Candela. Hatása – minthogy a világon majdnem mindenüvé tervezett – szinte világszerte érezhető (22. kép). Bár rengeteg alkotásnak volt tervezője, vagy társtervezője – úgy vélem –, mégis elsősorban elméleti irodalmi munkássága révén vált világhírűvé és elismertté. Életének legfőbb célkitűzése a korszerű vasbetonépítészet megteremtése volt. Már 1926-ban lerögzítette azt az öt fő alapelvét, mely egész későbbi építészeti tevékenységének is meghatározója volt. Ezek:

1. A „pilotis” elve – az épületet lábakra kell állítani.
2. A szigetelt tetőkert – a természettel való összefonódás.
3. „Le plan libre” – szabad alaprajzból tökéletes funkció.
4. Teljes szélességű nyílás – jó világítás, szerkezeti kötetlenség.
5. Szabad homlokzat – a plasztikus építészet alaptétele.

1942–48 között kidolgozta az emberi test arányain és az úgynevezett aranymetszésen alapuló „Modulor”-nak nevezett téraryanymélettét. Erről mondotta Einstein: „Arányrendszer, amely a jót könnyebbé, a rosszat nehezzé teszi.”

Korunk egyik legfontosabb építőanyaga a vasbeton, mely nemcsak kiváló építészeti egész életművét, hanem ott, ahol ez a legfontosabb építőanyag, szükségszerűen egész területek, népek, nemzetek építészetét is döntően befolyásolja. Jó példák erre Le Corbusier indiai épületei, az ugyancsak általa inspirált brazil építészet, de legfőképpen Japán korszerű vasbeton építésze.

Mindhárom – a későbbiekben részletezendő – példa sajátos megtestesítője annak, hogyan

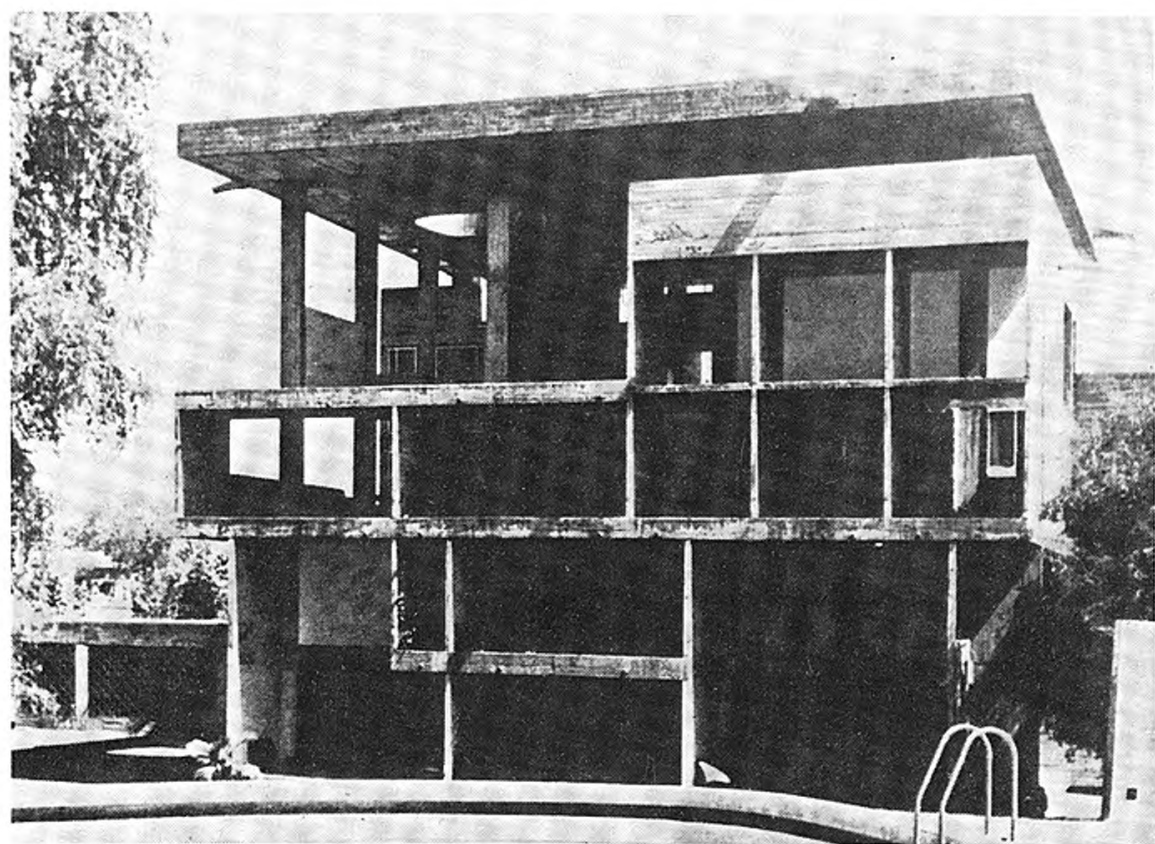

22. kép. Ronchamp. Zarándokkápolna. Franciaország. Le Corbusier, 1950–55 (Vámosy F.: Korunk építészete. 1974. 225. kép)

lehet – a korábbiaktól eltérően – egy új építőanyag, a vasbeton anyagának segítségével sajátosan nemzeti építészetet teremteni, mely képes kifejezni a táj, a társadalom, az ember és gondolkodás karakterét. A múlt, a hagyomány, a nép és a táj adottságai általában közvetlenül érvényesülnek az építészetben. Korszerű életszemléletünk azonban e spontán hatótényezők tudatosítására törekszik. E törekvés figyelhető meg jól Le Corbusier chandigarhi vagy ahmadabadi épületeinek és épületegyütteseinek kialakításában is, ahol egy más világ-rész más éghajlatán és tájain, egy másfajta nép merőben más társadalma, szokásai és hagyományai, és nem utolsósorban a másféle technikai lehetőségek mind-mind együttesen formálják ezen épületeket sajátosan helyi jellegűvé. Olyan plasztikus vasbetonépítészet ez, mely az ősi, népi hagyományelemekre épülve és alapozva a kultúra folytonosságára utal (23. kép).

Ugyancsak merőben mások a meghatározói és ismertetőjegyei az előbbitől eltérő környezeti, népi és társadalmi adottságokból, s dinamikus délies gondolkodásmódból született, az egzotikus tájhoz jól alkalmazkodó brazil építészetnek. Ennek megteremtése alapvetően Lucio Costa és Oscar Niemeyer nevéhez fűződik. A modern brazil építészet plasztikus formái, dinamikus – sokszor szinte már agresszív lendületessége, az erős fény ellen védő rácsok és lamellák, a fényvisszaverő és hidegérzetet keltő anyagok alkalmazása, a fehér vakolat és a buján egzotikus növényzet, valamint a fény és árnyék kemény ellentéte, mind-mind speciális meghatározói a déli építészetnek. Nem véletlen az, hogy ez az építészet egyrészt a táji és éghajlati, másrészt az etnológiai hagyományok következtében ma már egész Dél- és Közép-Amerika, más meghatározásban egész Latin-Amerika építészét érezhetően hatáskörébe vonta (24. kép).

A korszerű vasbetonépítészet harmadik igen jelentős területe Japán. „A hagyományos japán építészet mélyen emberi, bensőséges gondolkodásmódja a modern építészeti szemlélet egyik jelentős történeti előképe.”³³ A természetes építőanyagok kifinomult használata a ja-

23. kép. Ahmadabad. Villa Shodhan. India. Le Corbusier, 1950–51 (Nagy Elemér: Le Corbusier. Architektúra. 1969. 50. kép)

pán népek éppoly ősi hagyománya, mint Európában a finneknek. Mindkettőre jellemző a hagyományos faépítés és a táji környezet szeretete. „Ezek a jellegzetességek a japán falusi lakóházban éppúgy megtalálhatóak, mint a kyotói régi császári palota épületeinél, vagy a kultikus építészeti emlékeinél, amelyek tereikben, formáikban állandóak, szerkezeteiket, faanyagukat azonban emberöltőnként átépítik, cserélik... A japán térművészet, amelynek lényege a külső és belső tér bensőséges kapcsolata, összhangja, a vizet soha nem nélkülöző épített kert tiszta szépsége, ezeken és hasonló szellemű műveken át hatottak korunk építészetére.”³⁴

A távol-keleti és így a japán életszemlélet szerint a természet rendje az örök körforgás, a ciklikus változás. Ez az életfelfogás sokkal közelebb áll a természet megértéséhez és szeretetéhez, mint a társadalom örök törvényeihez. Ebbe az önmagába és saját múltjába zárkózott társadalomba a XIX. század végén tört be a fejlett kapitalizmus technikája és iparosodása, megteremtve ezzel az értelmes és szorgalmas japán nép és társadalom rendkívül gyors ütemű fejlődésének alapjait.

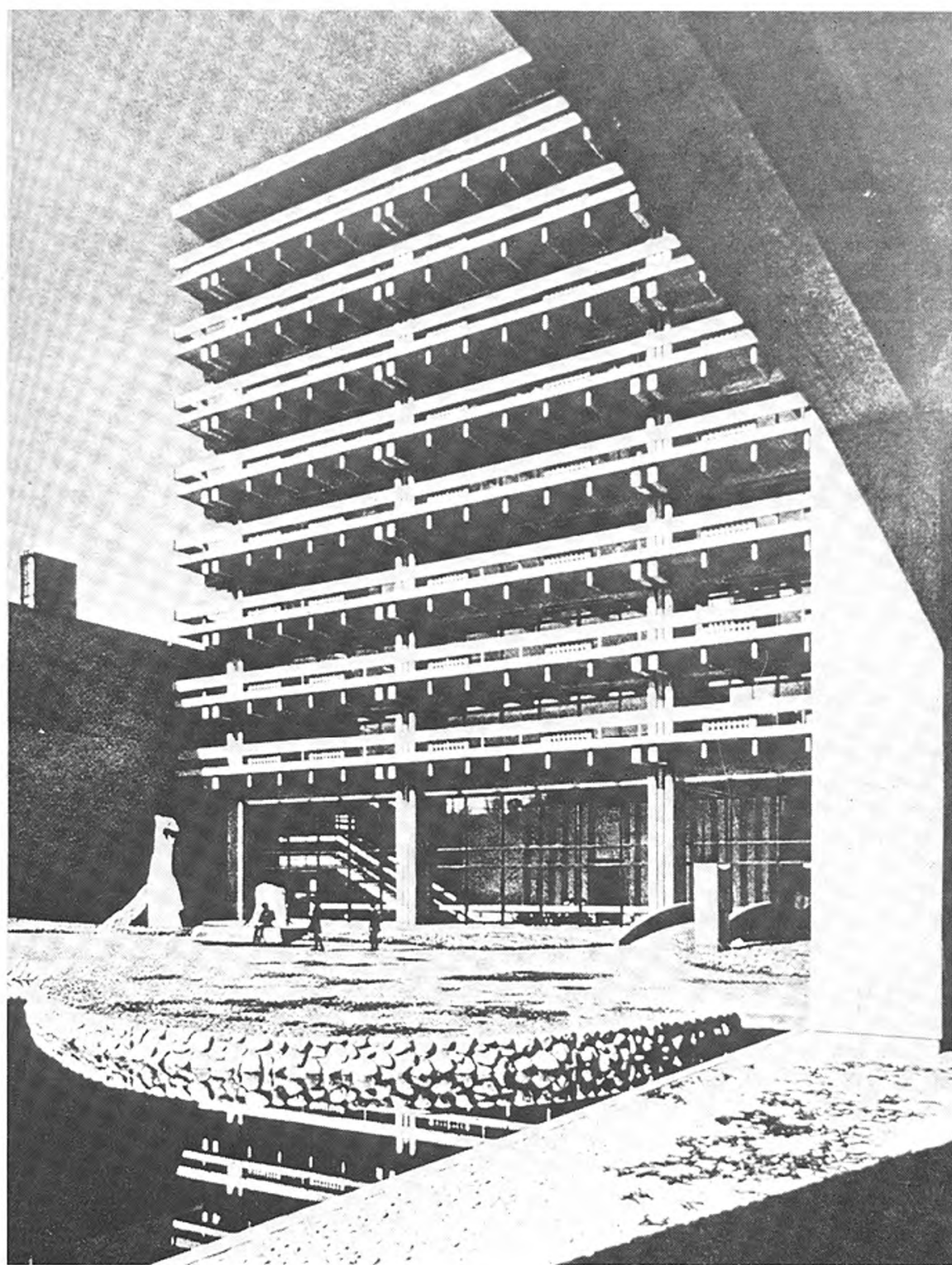
A II. világháború óriási pusztításait követően a japán építészet – eleinte nyugati, főleg Le Corbusier-i hatásra – ugrásszerű fejlődésnek indul. Alapvető építési anyaga a vasbeton lesz, mely tűzállósága, de alakíthatósága révén is a japán építésznek számára jelentős lehetőségeket rejt magában. Meg kell itt említeni azt a vasbetonépítészet elterjedését erősen befolyásoló helyi adottságot is, hogy a japán szigetek a világ földrengésben leggyakoribb tájainak egyike.

A hagyományt és a mai technikát tudatosan a ötvöző, társadalmi tényezők jelentőségét hangsúlyozó modern japán építészet megteremtésének kiemelkedő három mestere Junzo

Sakakura, Kunio Mayekawa, de legfőképp Kenzo Tange, akinek alkotásai mellett építészelméleti írásai is igen jelentősek. Tange egész építészeti tevékenységének középpontjába a hagyományok élő továbbvitelét állította és megalapította a „mobil-építészet” iskoláját (25. kép).

24. kép. Sao Paulo. Lakóépületek. Brazília. Lucio Costa, 1950 (Kósa Zoltán: Modern amerikai építészet. 1971. 196. o.)

25. kép. Takamatsu. Közigazgatási központ. Kagawa. Japán. Kenzo Tange, 1955–58 (Vámosy F.: I. m. 323. kép)

A teljesség kedvéért legyen szabad a korszerű vasbetonépítészet megteremtőinek gondolataiból is idéznem néhányat, melyek e tanulmány szempontjából meghatározó jelentőségűek.

„Ha a legutóbbi háború nem jön közbe, ma az építészeti kísérletezés egyetemes lenne. Az éghajlatok vagy a szokások különbségéből adódó sajátos vonások jelentek volna még benne, melyek áttörnek a megújított művészet egységét, egy közös ősi elemeket hordozó társadalom kifejezéseként.”³⁵ (Le Corbusier).

„Le Corbusier építészetében dominálnak olyan alapelvek, melyek nálunk is méltán tanulmányul szolgálhatnának. A magyar építészet számára két sajátos tényező is segíthette volna a mélyebb megértést – s ebből egy valóban helyi, sajátos, modern építészeti nyelv született volna. Az egyik a nálunk még mindig fellelhető építészeti kincs, melyből Le Corbusier építészetébe is igen sok elem került át, nemcsak gazdag plasztikus értékeivel, de elemi funkcionális vonatkozásaival is. Pedig a plaszticitás és a konstruktivitás részben népi építészetünkben, részben történeti építészetünk emlékeiben is megvan” – írja róla szóló monográfiájában Nagy Elemér.” Két fontos benyomást őriztek meg hazánkról Le Corbusier jegyzetei: az egyik az esztergomi székesegyház lenyűgöző panorámája a Dunáról, a másik a kalocsai népművészet és népi architektúra.”³⁶

„Egy épület realitását nem falai és teteje adják, hanem belső tere, melyben élhetünk.”³⁷ (Lao-Cse).

„Ahogy én vetem el és rombolom össze a készen ránk maradt régi dolgokat, úgy vessétek el ti is, hogy elemeiből mégis felépíthessétek az újat.”³⁸ (Okakura Tenshin).

„Csak azok igazolhatják a hagyományok létezését és életerős voltát, akik a jövő felé fordulnak... Ma létfontosságú feladatunk az olyan alkotás, amely egyidőben fogja fel a múltat és a jövőt.”³⁹ (Kenzo Tange).

„A modern építészetnek és a hagyományos japán építészetnek ugyanazok a jellemzői: egyszerűség, tipizálás, őszinteség, tágasság és könnyedség.”⁴⁰ (Kenzo Tange).

„Azt hisszük, hogy a funkción kívül a tereknek struktúrát is kell adni. Azt hisszük, hogy ez a strukturalizálódás máris a városrendezés alapvető feladatává vált. Az építészet legyen kifejezője a szociális struktúrának is. Ezt a struktúrát nem szabad statikusnak, megváltoztathatatlanak tekinteni, hanem mindig dinamikusan előretörőnek – a múltból a jövő felé.”⁴¹ (Kenzo Tange).

„Előbb keressünk jó megoldásokat, mint újakat, de ne ijedjünk meg, ha a jó megoldások vissza «visznek» a hagyományokhoz.”⁴² (Doxiadis).

*

Mint a korábbiakban már említettem, a két világháború közötti magyar építészet megfelelő, társadalmilag kialakított szervező és rendező elvek hiányában meglehetősen széteső képet mutat, de egyben tükrözi társadalmi jellemző ellentmondásait is.

A II. világháborút követően a történelem szükségszerű ellentmondásaként a szocialista társadalmi rend éppen azokban az országokban jött létre – s így többek közt hazánkban is –, amelyek mind anyagi, mind szellemi kultúrájukat tekintve lényegesen elmaradottak voltak a fejlődésben élen járó kapitalista országokhoz képest. Mégis e szocialista társadalmi rend biztosította az anyagi-szellemi kultúra szinte ugrásszerű fejlődésének bekövetkezését. Bár a háborús károk helyreállítása, az újjáépítés és a lakáshiánnyal való küzdelem óriási erőfeszítést kívánt az egész magyar néptől, s ezen belül a magyar építészeketől is, a kialakuló új magyar építészet korszerű, józan, embercentrikus szemlélete már a magunkra találás reményével biztatott.

E határozott fejlődést mutató első periódus az 1950-es évek klasszicizáló dogmatizmusába fulladt. A szerencsére nem túl hosszú ideig tartó második periódus – a dogmatizmus átmeneti időszaka – a magyar klasszicizmus formáit kiáltotta ki népi-nemzeti hagyományként. Tulajdonképpen nem volt ez véletlen, hiszen a magyar klasszicizmus az 1848–49-es

szabadságharcot követően, az azt vezető magyar fő- és köznemességnek a Habsburg-házzal való nemzeti-politikai szembenállása jegyében született, s e szembenállást volt hivatva az építészet nyelvén kifejezni. Ilyen értelemben a maga korában egyértelműen a társadalmi haladás ügyét szolgálta, s ezért is lehetett nemzeti, de egyáltalában nem népi hagyomány. Viszont jó száz évvel később e stílusformák „felújítása” a fejlődő szocialista építészet megmerevedéséhez, egyfajta „szocialista formalizmus” kialakulásához vezetett.

Erre figyelmeztetett Major Máté már 1951-ben: „Fel kell tárni és értékelni a magyar építőművészet múltját. Elemezni kell mind az uralkodó osztályok, mind a nép építészetét, meg kell keresni keletkezésük forrásait. Külön kell választani az idegen hatásokat, s megállapítani, mik a valóban népi, nemzeti vonások, építészeti hagyományok, melyek értékesítése hozzájárulhat mai építészetünk nemzeti jellegének kialakításához.”⁴³

De elgondolkoztató a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) 1954-ben megtartott I. konferenciájának határozata is, mely megállapítja, hogy: „Nem lehetnek sikeresek olyan építészeti kezdeményezések, amelyek más társadalmi rendszer, kor, nép vagy táj építészeti formáit és kifejezőmódját... másolják.”⁴⁴

Az elméleti vita a mindjobban eluralkodó építészeti dogmatizmus ellen egyre szenvedélyesebben folyik. „A marxizmus nagyjai ugyanakkor, mikor több helyütt beszélnek a hagyományok – a szokások, a megszokott régi dolgok – fékező, gátló befolyásáról a haladásra, mindig hangsúlyozzák a hagyományok helyes értékelésének jelentőségét az emberi kultúra fejlődésében... A művésznak – az építésznak is – tehát pontosan ismernie kell az emberiség, s ebben a magyarság egész kultúráját (építészeti kultúráját), mert minél jobban ismeri nemcsak formákban jelentkező felületét, hanem mindazt, ami a felület mögött van, alapjait, lényegét, annál inkább képes valóban új és sajátosan nemzeti formákba öltöztetni szocialista korának mondanivalóit (tartalmát). A hagyományokhoz való kapcsolódás, a hagyományokra való építés tehát nem jelenti a régi formák utánzását, vagy „újítását”,... a hagyományokra való építés csupán egyet jelenthet: a nép, a nemzet építészeti problémáihoz való sajátos hozzáállásnak, a formálás, a komponálás megoldásában való sajátos magatartásának felismerését és továbbfejlesztését.”⁴⁵

A dogmatizmust követő, s ma már mintegy húsz éve tartó harmadik szakaszban, illetve annak épületein pedig a nyugati építészettől átvett hatások nyomai érezhetőek. Megtaláljuk ezekben a legkülönbözőbb „izmusok” hatásait éppúgy, mint a nagy építész egyéniségek és a különböző nemzeti építészeti iskolák alkotómódszereinek utánzását is. Erre a veszélyre is felhívta Major Máté a figyelmet még 1956-ban: „Sem a »fölösleges« erkélyek-loggiák elhagyására, sem a falusi házak lapostetős megoldására, sem a városépítéseknek egyedül az organizáció szempontjaihoz igazítására törekvés nem alkalmas módszerek arra, hogy épülő szocializmusunkhoz, kulturális forradalmunkhoz méltó építészeti alkotások szülessenek... Ha azonban elfogadjuk azt a gondolatot, hogy a művészet a valóságnak, az adott nép, a társadalom valóságának sajátos tükröződése – márpedig elfogadjuk –, nyilvánvaló, hogy annak a sajátos színnek, amit a mi népünk kultúrájával a népek kultúrájának szívérványában képvisel, annak a sajátos pozíciónak, amit a mi szocializmust építő társadalmunk a többi szocializmust építő és a kapitalista társadalmak világában elfoglal, sajátos, minden mástól valamiképpen különböző »egyéni« módon jelentkeznie kell építészeti alkotásaink teljes megformálásában is... A szovjet szakirodalomban most sűrűn hivatkoznak a svéd vagy a holland építészet eredményeire. Hivatkozzunk mi is rájuk. De nem azért, hogy mi is svéd vagy holland építészetet csináljunk – mert ez jelentené a tényleges visszakanyarodást a nyugati építészethez –, hanem hogy eltanuljunk belőlük azt, amitől azok – a korszerű technika internacionális közössége ellenére – »svédek« vagy »hollandok« maradtak... Azt szokták mondani, hogy amelyik nép nem becsüli múltját, nem érdemli meg a jobb jövőt: ennek részbeni áttételével azt is mondhatnók: amelyik nép nem becsüli meg építészeti múltjának emlékeit, nem érdemel új – igazán új – építészetet sem.”⁴⁶

E megállapításokhoz – úgy vélem – nem kell különösebb kommentár, mégis hadd hívjam fel a figyelmet a magyar falvakban egyre szaporodó lapos tetők veszélyére. S ezzel eljutotunk fejlődő társadalmunk egy másik jelentős ellentmondásának építészeti tükröződéséhez. Ez pedig a falu arculatának rohamos átalakulása, a külvárosi családi házak sematizmusának egyre jobban elterjedő divatja a faluban, s ennek eredményeként falu- és városképeink egyre zürzavarosabbá válása. De különösen akkor válik e probléma igazán izgalmassá, ha azt is hozzátesszük, hogy az évente megépülő lakásoknak mintegy 60%-át teszik ki országosan a családi házak. Ilyen mennyiségű építés mellett pedig – úgy vélem – nem térhetünk e téma fölött napirendre anélkül, hogy ne foglalkoznánk közelebbről is vele.

„A falu elkerülhetetlenül követi a várost”⁴⁷ – mondta Lenin –, s valóban a társadalmi átalakulás törvényszerű eredményeként, különösen az utóbbi években egyre jelentősebb mértékben bontakozik ki falvaink arculatának átformálódása, ami a fejlődés jelen fázisában még súlyos ellentmondásokkal terhes. Ilyen ellentmondás, hogy a falu népessége ma már elvetette a hagyományos építési formát, annak minden racionalitásával együtt, a helyébe lépett új épületek viszont nem kapcsolódnak a háztáji gazdálkodás támasztotta funkcionális követelményekhez. Jelentősen megváltozott a falusi népesség foglalkozási struktúrája, összetétele heterogénebb lett, jövedelmi és kereseti viszonyai, igényei is megnövekedtek. Ezek hatására divattá lett a presztízs jellegű építkezés, a városi kispolgárság úgynevezett „pallér stílusú”, saroktornyos vagy manzárdtetős családi házainak utánzása. Tudatos szembefordulás ez azzal a múlttal, melyre a hosszú időn át kizsákmányolt magyar paraszt nem szívesen emlékezik vissza. Életszínvonalának egyre javuló emelkedését viszont – ma még kellő kulturáltság hiányában – rossz példák utánzásával kívánja kifejezésre juttatni és mindenki tudomására hozni. Ebben is megnyilvánul a magyar paraszt jellegzetes gondolkodásmódja.

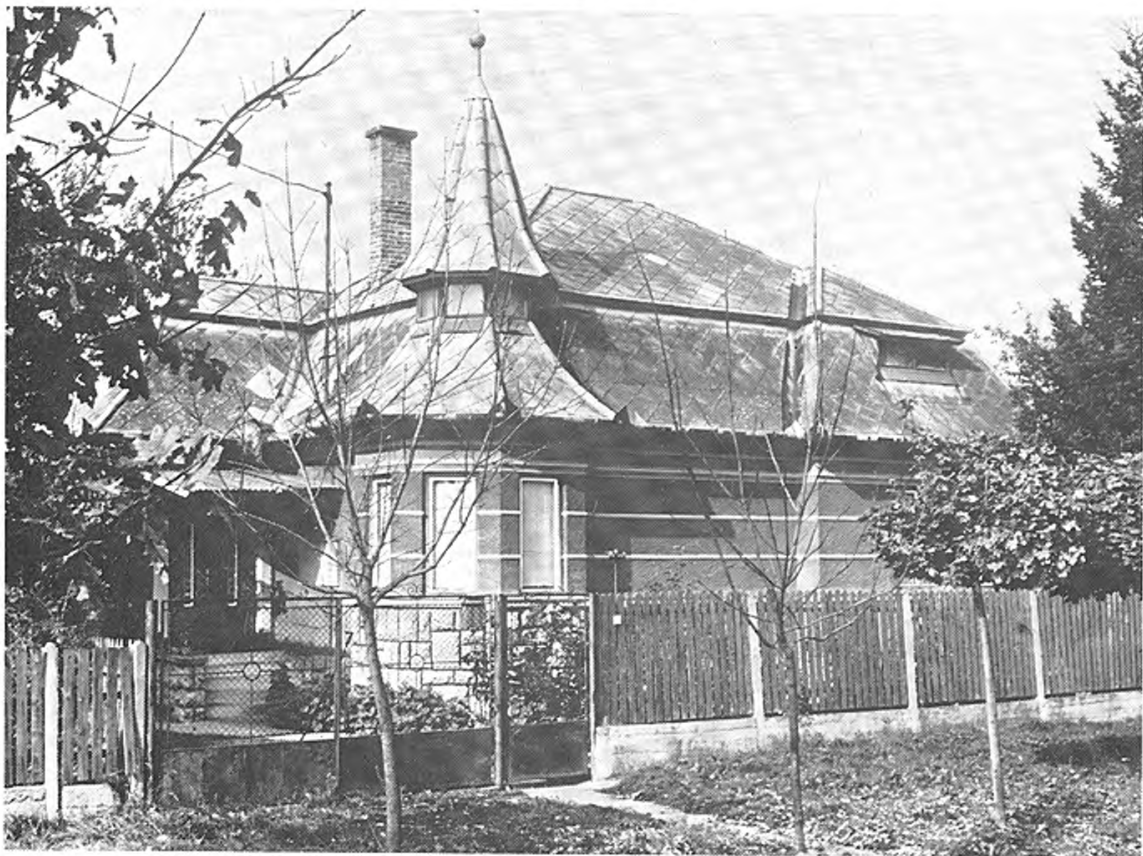
Fentiek alátámasztására ismét csak Major Mátét kívánom idézni, mégpedig – sajnos – megyei példával. „Ez idő szerint természetesnek látszik – írja –, hogy falun családi házakat építenek, de ezek ma már anyagi és esztétikai minőségüket tekintve, s így társadalmi hatásukat illetően, sajnos, semmiben sem különböznek a városi családi házaktól. E »sajnos« nem valami narodnyik nosztalgia a régi, valóban szép parasztházak után, csupán annak jelzésére szolgál, hogy hiába minden: a törvényszerű fejlődés esedékes lépéseként a falu átveszi a város építészeti selejtjét. . . S e téren a helyzet – mondhatni – semmiben sem változott. Ma is – túlnyomó többségükben – építő- és kőművesmesterek, pallérok, kőművesek a tervezők, akik pár száz forint »honoráriumért« olyat produkálnak, amilyet csak kívánnak tőlük. E »tervezők« épületképzelése »véletlenül« találkozik az építetők igényeivel, s így jönnek létre azok a törpe és torz »várkastélyutánzatok«, melyek elárasztják városperemeinket, falvainkat, s amellet, hogy – a már szétesztott – nemzeti jövedelem pocsékolását, tulajdonosaik társadalmi elszigetelődését involválják, hosszú-hosszú időre akadályozzák településeink ésszerű, gazdaságos rendezését, és végzetesen elcsúfítják város- és faluképeinket. Milyen is e családiház-ideálnak a –mondhatni – prototípusa?

Épp e napokban kaptam meg a Hajdú-Bihar megyei Napló kivágását: egy képet a megfelelő aláírással. A kép valóban »kastélyt« ábrázol, melynek alapformája négyszögű, de több ki- és beugrás teszi »romantikussá«, s egyik sarkáról sem hiányzik a torony sem. Az egésze bonyolult manzárdtető borul, a torony felett hetyke sisakkal. A homlokzatokat kő lábazat s felette – a többféle ablak között – több vízszintes vakolatszalag ékesíti. Mennyire viszolyognak a családiház-építetők az egyszerű és olcsó alap- és tömegformáktól, és az egyszerű nyeregtetős fedéstől meg az ezzel járó oromzatos házvégektől! Nekik sátoztető kell, de mert ennek padlása, a még normális tetősíkhajlás mellett alig használható, valami »praktikus« oka is akad az anyagpazarló manzárdtető kedvelésének.

A kép alá ezt a szöveget nyomtatta a lap szerkesztősege: »Ez az épülő ház – azt hisszük, bárki elfogadná – szinte jelképe annak, mire viheti nálunk a becsületesen, buzgó igyekezet-

tel dolgozó ember. Ebesen építi M. J. az ottani állami gazdaság kombájnosza, aki tavaly első volt az országos versenyben, s ezért Kossuth-díjat kapott.«

...Így jön létre tehát, kívül-belül – mondjuk már ki – az építészeti giccs, ennek minden következményével... az ilyen családi ház a kapitalizmus alja kultúrájának egyik legborzasztóbb termékét örökíti át a szocializmusba, mely mint a mágnes vonzza magához a giccs többi fajtáját: a képgiccsét a falra, a »dísz tárgygiccsét« a »vitrinbe«, a zenci giccsét a rádióból stb. stb. (és természetesen fordítva is).⁴⁸ (26. kép).

26. kép. Ebes (Hajdú-Bihar m.). M. J. lakóháza. 1960 (Bencze László felvétele)

A fenti példa még 1960-ból való ugyan, s az azóta eltelt idő alatt történtek jelentős és nem is teljesen eredménytelen kezdeményezések, intézkedések az elburjánzó építészeti giccs visszaszorítására, mégis sok vonatkozásban megállapításai ma is időszerűek. Napjainkban is tovább folyik a lakóterületek, a községek átformálódása, aminek során egyre nagyobb számban tűnnek el nyomtalanul az alapozás nélküli, vályogfalú, a minimális komfortot sem biztosító parasztházak. Ez a jelenség a társadalmi átalakulás folyamatának szükségszerű velejárója, amit nem lehet, de nem is kívánatos megakadályozni. Odáig azonban mindenképpen el kell jutnunk, hogy ezen egyre gyorsuló ütemben pusztuló paraszti lakóházak legszébb és legjellegzetesebb példáit legalább falumúzeumokként vagy szabadtéri néprajzi múzeumokba áthelyezve megmentsük az utókor számára. Ez utóbbi megoldásra már több helyes kezdeményezést ismerünk hazai viszonylatban is.

Ugyanakkor viszont tudomásul kell vennünk a magyar falu történetileg kialakult képének és épületei léptékének szükségszerű változását, hiszen éppen az utóbbi két évtized során igen jelentős átalakulás zajlott le a magyar parasztság életében is. Ha e változást társada-

lomtudományi vonatkozásban próbáljuk megfogalmazni, akkor tulajdonképpen meg kell állapítanunk, hogy a földtulajdonviszonyokkal és az ebből adódó társadalmi helyzettel meghatározott, klasszikus értelemben vett parasztság eltűnt a fejlődés során és mezőgazdasági munkássággá fejlődött. E mezőgazdasági munkásság legidősebb tagjai is a paraszti lét megszűnt feltételei híján már csak emlékeikben parasztok. Eltűnt velük a népi kultúra természetes közege is. Talán épp ez a magyarázata annak, hogy napjainkban újra feltámadt és egyre erősebb az érdeklődés a lassan-lassan elsüllyedő népi-paraszti kultúra iránt, hogy figyelmeztessen a még fellelhető és megmenthető értékek összegyűjtésére, ápolására és megőrzésének társadalmi igényére.

Már tanulmányom bevezető részében utaltam arra, hogy a népi építészet hagyományai – véleményem szerint – elsősorban az úgynevezett „hagyományos” építéstechnológiával épülő családi házaknál, hétvégi nyaralóknál, út menti csárdáknál és kisebb egyedi középületeknél használhatók fel, illetve ezek terveinek készítésénél koncepcionális elvként alkalmazhatók. Ezért nem véletlen az, hogy a magyar falu, a magyar népművészetet hordozó parasztság kérdéseivel foglalkozom leginkább, minthogy az e téren folyamatban levő és még bekövetkező változások a jövő szocialista magyar építészetének kialakítása szempontjából is meghatározó jelentőséggel bírnak.

„A modern magyar társadalom gyökerei nem kis mértékben az egykori parasztságra nyúlnak vissza... Az európai különböző szerkezetű társadalmakban más-más módon különböznek el azok a rétegek, amelyekhez a »népművészet« köthető. A magyaroknál a népművészet az agrárnépességhez, a parasztsághoz kötődik. ... Modern nemzeti kultúránkat, az irodalmat, zenét, művészetet közvetlen és közvetett kapcsolatok szövedéke fűzi a népi kultúra örökségéhez. Amikor identitásunkat, jellemünket, történelmi személyazonosságunkat keressük, újra és újra vissza kell nyúlnunk a falusi világhoz... A népművészet más világú és más szerkezetű, mint korunk modern művészete... – mégis ma már a modern művészet eredményei nyomán ábrázolás és ornamentika között korántsem érzünk olyan merev határt, mint korábban... A népművészet nem létezik »egyedül«, fölötte ott van ugyanannak a társadalomnak másfajta »magas« művészete is. Az osztálytársadalom kommunikációs hálózata azonban folyamatosan közvetített két irányban, a városi, udvari művészet és a paraszti művészet között.”⁴⁹

Érdekes megfigyelni, hogy a társadalmi átalakulás, a paraszti életforma felbomlásának időszakában néha egymás mellett levő falvak és egymás mellett élő közösségek milyen mértékben eltérő magatartást tanúsítanak. Az egyik már levetette szép népi viseletét, elhagyta ünneplő szokásait, összetörte szépművű használati tárgyait – szégyellvén azokat –, sőt sok helyen, mint például Baranyában, elhagyta ősi lakóhelyét, községeit is. A másik viszont még ma is híven őrzi hagyományait, bár tudja, vagy legalábbis sejti, hogy előbb-utóbb neki is át kell lépnie azon a küszöbön, amelyen szomszédjai már korábban átléptek. Igen ritka magyar faluban adódik olyan kiegyenlített átmenet, ahol a fürdőszobás, komfortos, esetleg már emeletes és nagy ablakkal megépített új lakóházakban is berendeznek egy-egy szobát régi festett bútorokkal, mázas cserepeikkel és felvetett ágyaikkal, mintegy emlékeztetőül régi paraszti múltjukra.

Ezen elenyészően kevés és ritka példa is arra utal azonban, hogy a falusi lakosság körében a hajdan általános „tisztaszoba” szokása elvétve bár, még ma is fellelhető, s a néha többszobás új lakóházakban sem tud megfelelően élni a kényelem adta lehetőségekkel. Nagyon sok helyen a főzés még ma sem a szépen berendezett és felszerelt konyhában történik, hanem rendszerint az udvaron különállóan, vagy az új épülethez kapcsolódóan már eleve megépített, vagy esetleg a régi épületből meghagyott, úgynevezett nyári konyhákban.

Minél inkább eltűnik a falu és város közötti különbség, annál zűrzavarosabbá válik falvaink építészeti képe.

„Arculat vonatkozásában – és fejlettség, felszereltség tekintetében is – a falvak és a vá-

rosok közötti különbségek feloldódása mutatkozik. Az arculati elemek alapján egyre kevésbé lehet eldönteni, hogy az adott terület egy város családi házas övezete-e, vagy egy falu. A falvak arculati átformálásában szerepe van a jövedelmi viszonyok javulásának. Emellett a divat, sőt a presztízs jellegű építkezés megnyilvánulása erőteljes. Ez a presztízs az épület nagyságának, magasságának a környezetet túlhaladó törekvésében olyan épületeket alakít ki, melyek adottságaival a falvak népessége nem is tud élni. Külső megjelenésében, színezésében, a kerítések kialakításában általánossá vált a polgári jellegű építkezés falvainkban is, felhagyva a paraszti építkezés számtalan racionális elemét. A keleti, déli tájoláson túl jellemző volt például a falusi épületek olyan elhelyezése a telken belül, mely lehetővé tette a család növekedésével az épület helyiségei számának növelését anélkül, hogy ez az épület megjelenésében esztétikailag bármilyen problémát jelentett volna. Az újonnan alkalmazott négyzetes alaprajzú, szabadon álló, sátortetős épület befejezett egységnek tekinthető, annak minden további bővítése toldalék jellegű.

A sátortetős épületek építője falvainkban nem is számol azzal, hogy a felnövekvő generáció számára is lehetővé tegye a további megfelelő elhelyezést. A centrális szemlélettel megépített épület tükrözi építetójének általános szemléletét is. Változatlanul megmaradt a helyi építőipari anyagok felhasználása, s az építkezések olyan lebonyolítása, melynek eredményeként családtagok, barátok közös összefogásának terméke az újonnan megépített lakóház. Vagyis változatlanul fennmaradt a falusi építkezések lebonyolítására jellemző ún. »kálákában« való dolgozás, de a szakembert képviselő építőmester irányítása mellett.

Az új sátortetős lakóház alaprajza teljesen eltér a hagyományos magyar lakóház alaprajzától. Rendszerint az udvari bejáraton és az előszobán keresztül lehet eljutni az utca felé néző, általában két szobába. Az előszoba másik oldalán, az udvari fronton van a konyha, a fürdőszoba és a kamra.⁵⁰ – írja dr. Kulcsár Viktor.

Elgondolkodtató megállapítások ezek, s arra utalnak, hogy az egységes anyanyelvű építészeti környezet elvi, eszmei alapjainak tisztázása, közös építészeti szemlélet kialakítása napjainkban egyre égetőbb szükségessé válik. Hiányzik mai építészetünkben az az összhang és harmónia, mely képes lenne azt ugyanúgy egységbe foglalni, mint anyanyelvünket annak szavai, igéi, mondatai, s amiről oly megkapóan és kifejezően írja Illyés Gyula: „Az én érzésem az, hogy éneklés közben az ember a szépajával beszélget.”⁵¹

Érdekes azt is megfigyelni, hogy azok a mai városi munkásfiatalok és diákok, akiknek a parasztság hagyományáról tulajdonképpen csak igen halvány ismereteik vannak, melyeket leginkább nagyszüleik falusi házában poros, pókhálós padlásain szedtek össze, vagy legfeljebb azok elbeszéléseiből ismernek csupán, mennyire fogékonyak a múlt emlékei iránt. Bizonyítják ezt a népzenei popzenei formáló zenekarok, a szép számú népi táncsoportok stb.

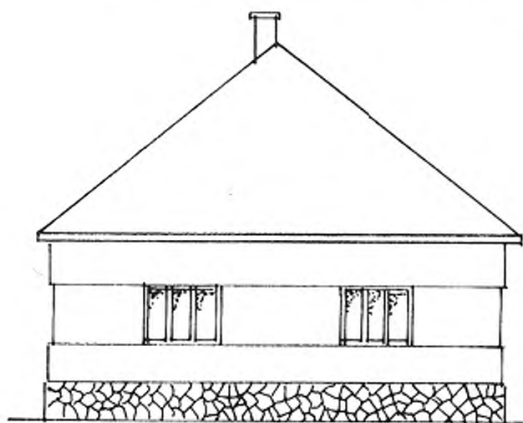
Miért van akkor az – vetődik fel bennünk önkéntelenül is a kérdés –, hogy az építészet területén csak nagyon kevés eredményről, de annál több hibáról tudunk csupán számot adni? Szerintem ennek több összetevője van. Sommásan az, hogy évi össz-lakástermelésünknek e jelentős hányadát – kb. 60%-át – kitevő építési területnek nincs igazi gazdája.

Részleteiben elsősorban az építetű. Az építetű, aki korábbi múltjával, hagyományaival már szakított ugyan, de megfelelő, általános építészeti intelligencia hiányában új igényeit még nem tudja megfelelően meghatározni. Sokszor a társadalmi tudat kellő hiánya és a hagyományos megszokás visszahúzó ereje olyan rossz példák másolására készteti, melyeknek eléréséről hosszú-hosszú időn keresztül csak álmódott, és számára a „haladás” megtestesítését jelentette, ugyanakkor nem tud vele mit kezdeni. Ezért azonban – véleményem szerint – nem lehet és nem szabad elítélni.

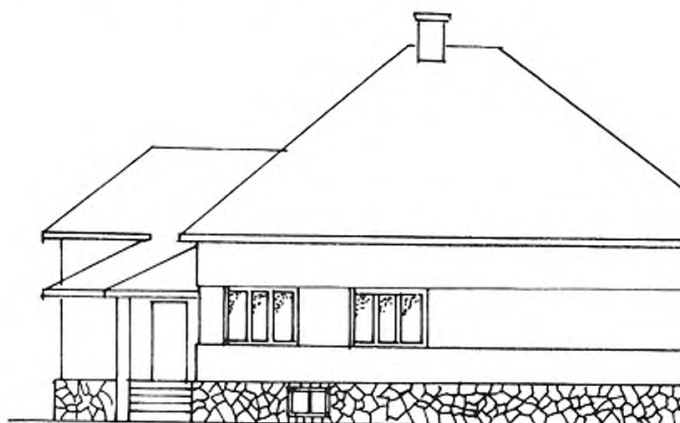
Másodsorban a tervező, mégpedig a magántervező. E magántervezők nagy része – kevés kivételtől eltekintve – a legalapvetőbb építészetelméleti felkészültséggel sem rendelkezik, vagy ha igen, tevékenységét többnyire csak főfoglalkozásából származó jövedelmének ki-

egészítéseként és céljából végzi. Sokszor nem ismeri – de nem is igen érdekli – a család foglalkozását és életfunkcióját, akinek részére a tervet készíti. Leginkább a kockás irkálapon megadott „tervezési programról” egész egyszerűen átmásolja, műszaki formába önti a tervet. A legfőbb szempont számára, hogy minél több „terv” készítésével, minél nagyobb keresetre tegyen szert.

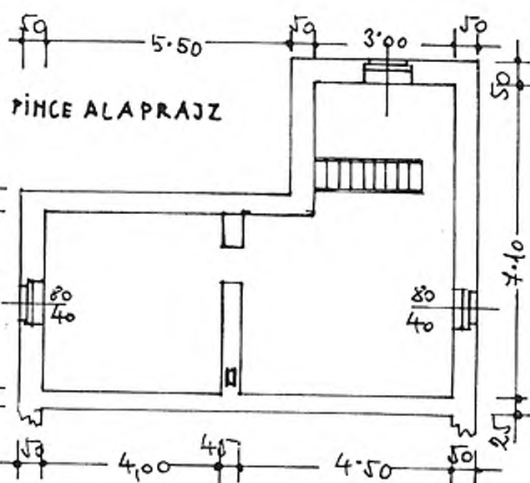
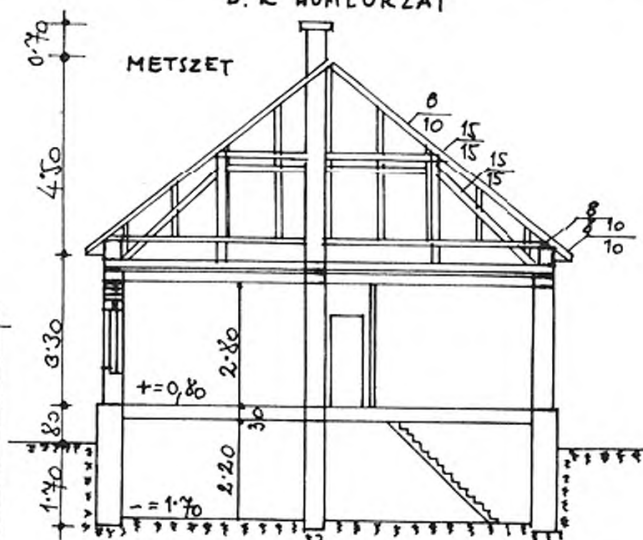
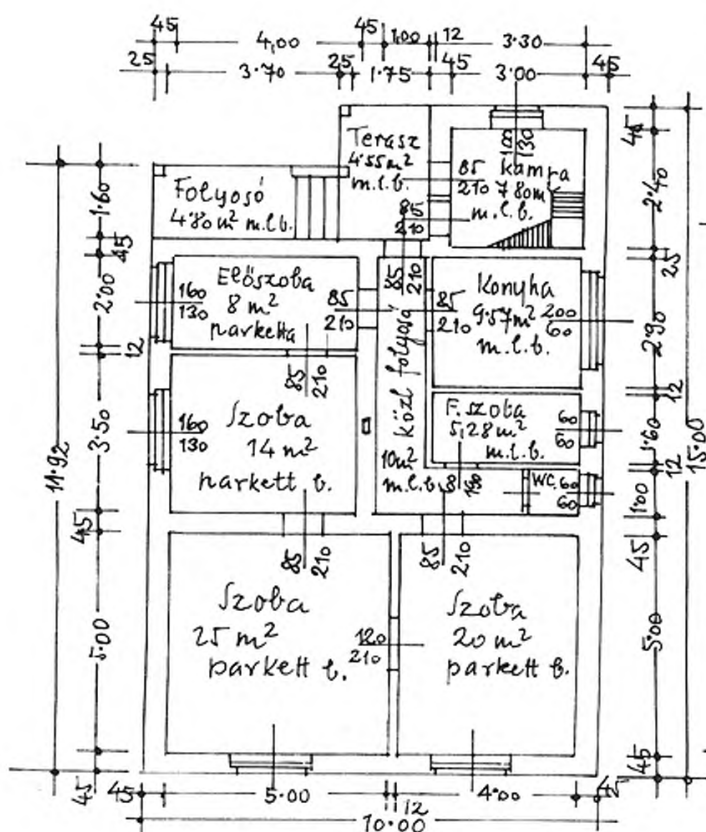
27. kép. Hajdú-Bihar m. MSZB. Lakóház. Negatív példa (Fotó: Bencze)

É.K. HOMLOKZAT

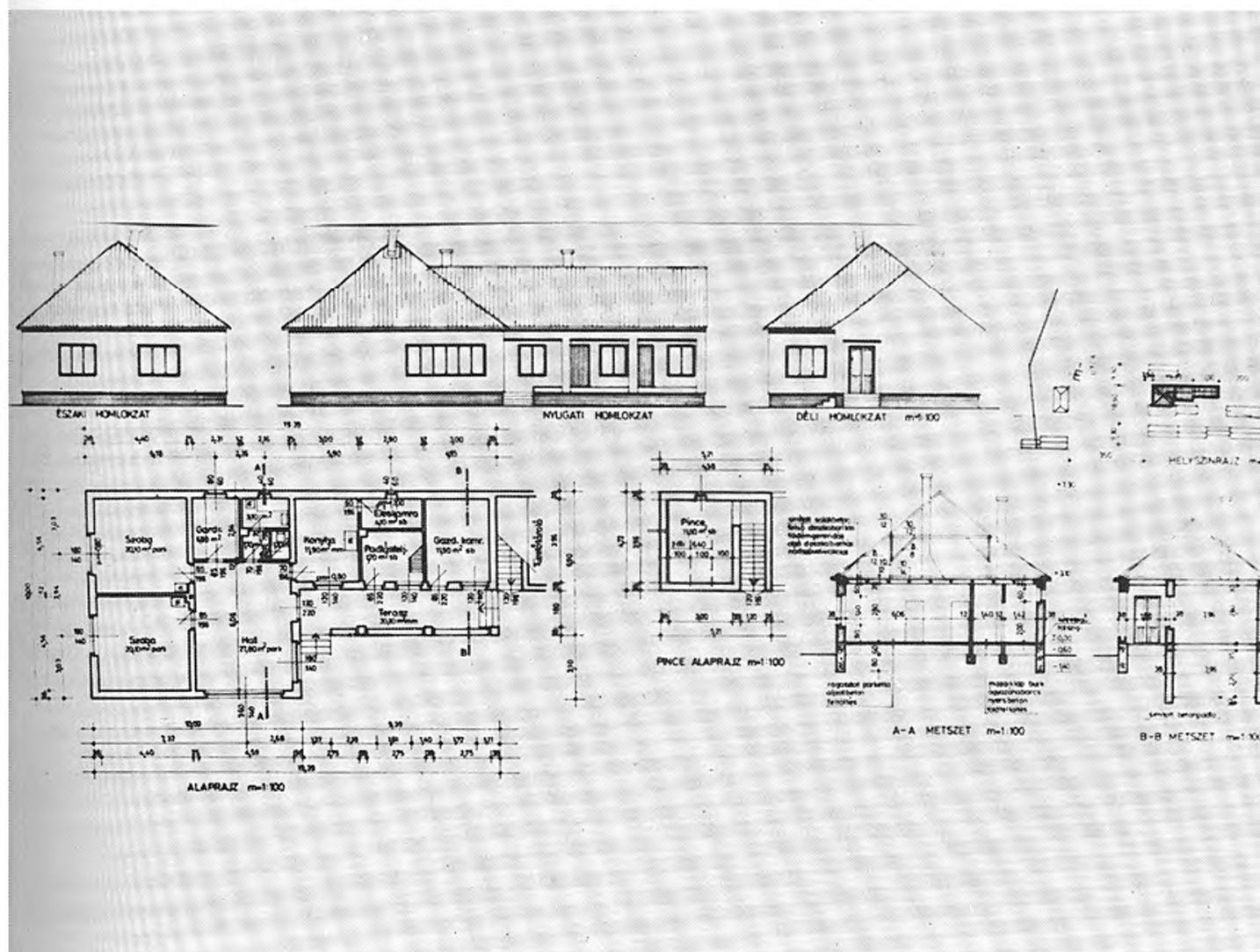
D.K. HOMLOKZAT

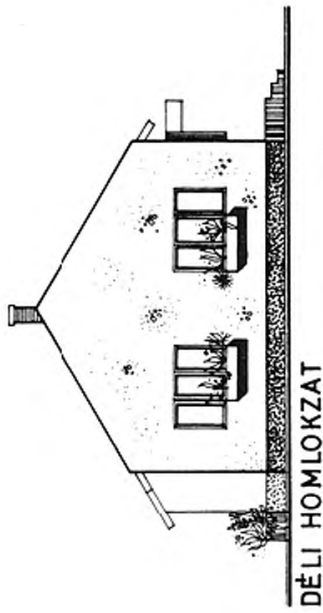
Harmadsorban a kivitelező, a kőművesmester vagy a „fusizó” kisiparos. Ennek személye nem egy esetben még ma is azonos a tervezőével, ami természetesen a sokszor helyrehozhatatlan hibák halmozódásához vezet. E vidéki kisiparosok építésészeti igény szintjét – úgy vélem – nem kell részletesebben taglalnom. Ezek tevékenysége révén és következtében születnek – sokszor drága építőanyagokból – olyan szörnyűségek, mint Győr-Sopron megye egyes községeiben átlósan élükre állított faragott kövekből falazott – és feketére festett hézagolással még ki is hangsúlyozott – lábzetek, amelyek nemcsak minden építésészeti ízlést nélkülöznek, de szerkezetileg is teljesen hibásak.

Negyedsorban az építőanyag-ellátásban mutatkozó nehézségek. Hiába áll ugyanis esetleg rendelkezésre még olyan jól kidolgozott irányterv-katalógus is, ha a TŰZÉP telepén a terven szereplő nyílászárók – ajtók vagy ablakok – éppen nem kaphatók. Mi történik ilyenkor? Az építető azt fogja megvenni és beépíteni, amit éppen kap.

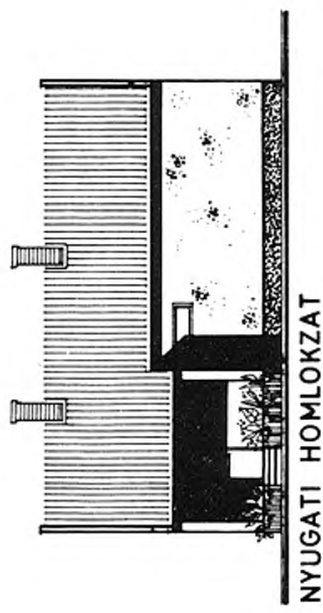
Ötödsorban az építésügyi hatóságok sokszor érthetetlenül elnéző magatartása. Tudjuk mindannyian, hogy a bírságolásnak ma már nemigen van nevelő hatása, de a tanácsok által létrehozott Magántervezői Szakértői Bizottságok munkája sem járt kielégítő eredménnyel (27., 28. és 29. kép).

28. kép. Somogy m. MSZB. Lakóház. Negatív példa (Magyar Építőipar 1977. 4. szám. 245. o.)

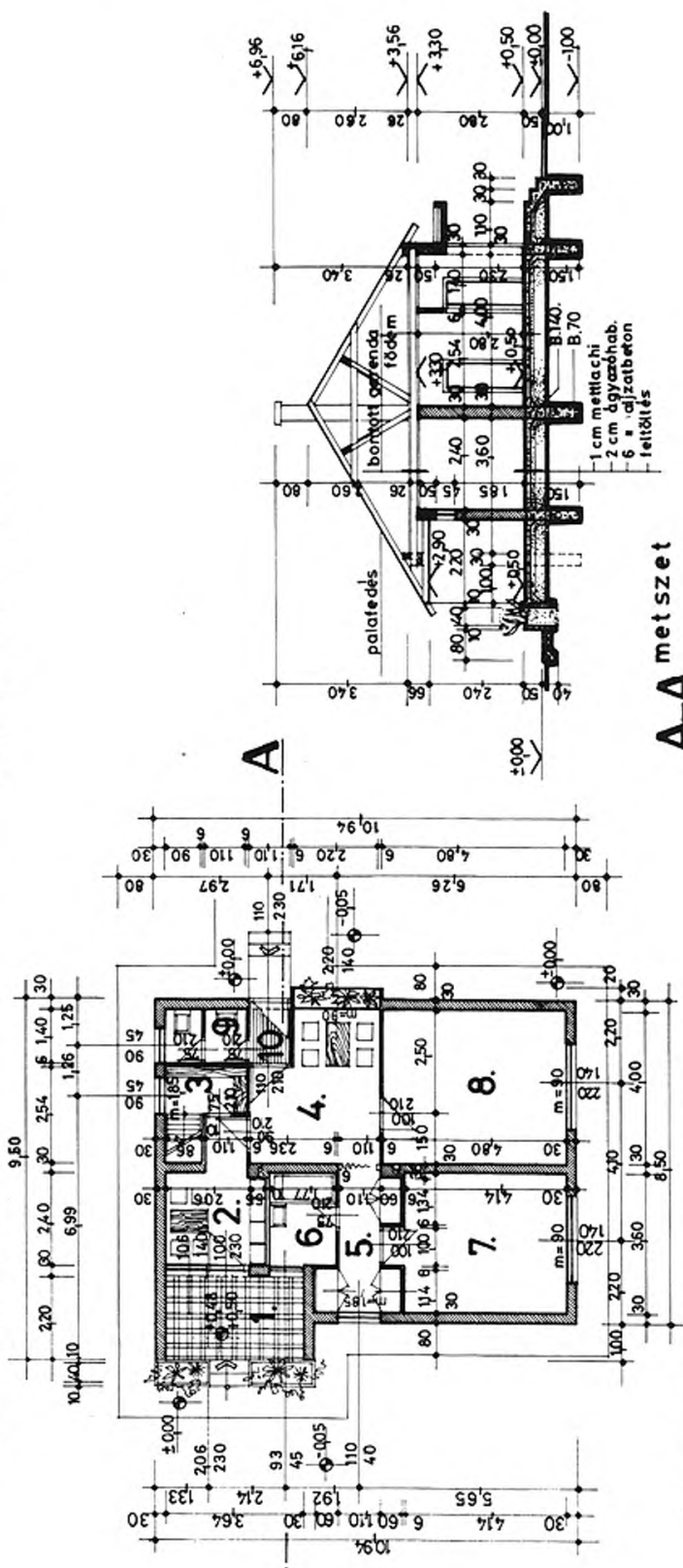

DÉLI HOMLOKZAT

NYUGATI HOMLOKZAT

- 1 Terasz
moz. 8,00m²
- 2 Konyha
mett. 7,96m²
- 3 Kamra
moz. 2,47m²
- 4 Lakbe iőltér
pvc. 11,74m²
- 5 Garderob
pvc. 5,12m²
- 6 Fürdőszoba
mett. 4,24m²
- 7 Szoba
park. 15,50m²
- 8 Szoba
park. 19,20m²
- 9 Mosdó-WC.
mett. 1,54; 1,26m²
- 10 Szélfogó
mett. 1,54m²

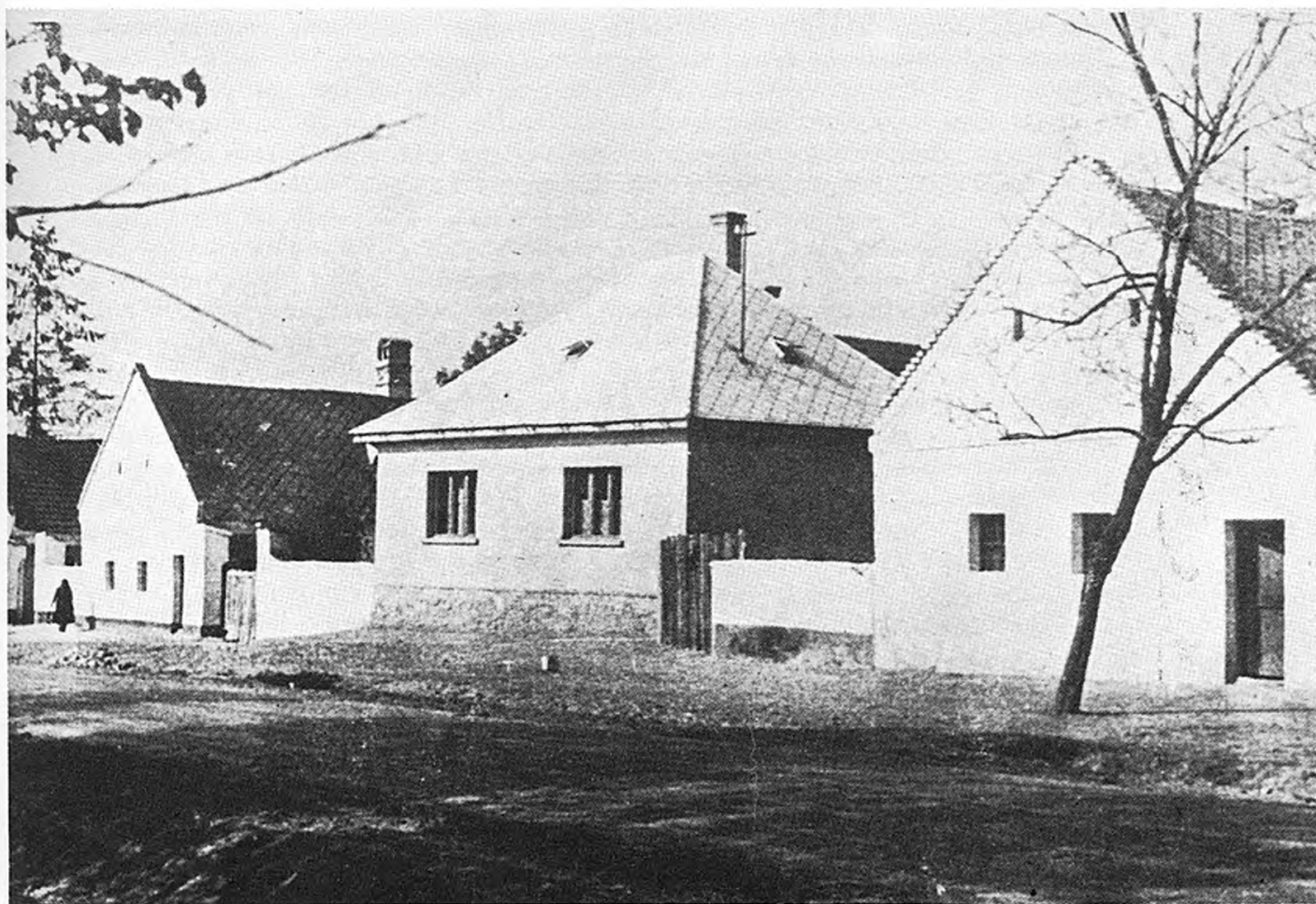
A-A metszet

A L A P R A J Z, M=1:100

Ha pedig e hosszú felsoroláshoz megemlítem még azt a körülményt is, hogy a rendelkezésre álló iránytervek – sőt az ÉTK legújabbban, 1977-ben megjelent és úgynevezett „hagyományos családi házak” terveit tartalmazó katalógusában található épülettervek is leginkább csak építési technológiájukban tekinthetők hagyományosnak, egyébként pedig teljesen tájidegenek, akkor döbbenünk csak rá igazán, hogy miért is szükséges ezzel a problémával ilyen részletesen foglalkoznunk.

Arról nem is beszélve, hogy a falvaink képébe egyébként sem nagyon illeszkedő ajánlott tervek közül az egyéni építetők különböző igényei szerint összeválogatott és egymás mellé kerülő épületekből semmiképpen sem fog elfogadhatóbb utcakép kerekedni, mint a magántervezők egyedi terveiből.

„Nagyobb gondot kellene fordítani arra – írja Körmendi Klára –, hogy az újonnan kiépülő, csaknem kizárólag a lakosság saját anyagi erőforrásaira támaszkodó lakóépületek a népgazdaság számára előnyösebb településekben, a népi építészet hagyományait a mainál jobban megőrző, az esztétikai igényeket jobban kielégítő formában, nagyobb komforttal épüljenek. A ma épülő lakóházak külső megjelenése a paraszti múlt megtagadásának eredménye. A lakosság nagy része nem tudja értékelni a régi épület előnyeit, esztétikai értékeit (30. kép). Készültek a falusi családi házakra típustervek, a népi építészet legfőbb értékeinek

30. kép. Bakonygyirót (Veszprém m.). Utcaképet megbontó sátozott ház (Dr. Kulcsár V.: A változó falu. 1976. Fotó: Gazda)

átültetésével. A megyei tanácsok irányításával folynak további olyan munkák, amelyek a tájjellegű építészet hagyományainak a korszerű épületekbe való átültetését célozzák. Ezek ellenére a lakóházak nem eléggé korszerűek és nem szebbek. Hogy ezek a kezdeményezések a gyakorlatban is megvalósuljanak, fel kell használni az ízlésformálás legkülönbözőbb módszereit, legfőképpen az egyre általánosabbá váló televíziót és rádiót. Megszűnt ugyan a régi értelemben vett paraszti munka, azzal együtt a régi parasztház, de rá kell világítani annak előnyeire, szépségeire is.

Leszögezhető, hogy a falvak fejlesztése az egész népgazdaság fejlesztésének szerves része, mégpedig olyformán, hogy nem lehet különválasztani a falvak és városok fejlesztését, nem lehet különbséget tenni a falusi és városi népesség, a falu és város vonatkozásában, mert társadalompolitikai megoldások és gazdasági érdekek egyaránt az egységes, egymást szem előtt tartó, egymással összehangolt fejlesztést kívánják meg. Ezeket a célokat fogalmazta meg a MSZMP XI. kongresszusának határozata is.⁵²

Biztató jelenség, hogy az irodalmi, zenei és filmművészeti törekvésekkel párhuzamosan ma már fiatal építészek, iparművészek és művészek is keresik-kutatják, hogyan tudnának a népi kultúra lényegéhez úgy közelebb jutni, hogy azt saját művészetükbe is beleépíthessék. Hogy hogyan, erre nem lehet sem receptet adni, sem jóslatokba bocsátkozni.

Ami azonban meglehetősen nagyvolumenű „saját erős” családiház-építésünket illeti, annak kialakult módszereit – úgy vélem – egészében revízió alá kellene vennünk ahhoz, hogy előbbre tudjunk lépni, és gátat vessünk város- és faluképeink további, állandó romlásának.

A módszereket illetően két alternatív megoldást tudnék elképzelni. Mindegyik közös vonása, hogy a magántervezők kizárásával a jól szervezett állami tervező szervezetek magas színvonalon képzett építésztervezőinek munkájára alapoz.

Az egyik megoldás az lehetne, hogy megfelelő anyagi alapokkal rendelkező pénzügyi intézet, például az OTP megbízásaként és finanszírozásában és állami tervezőszervezet tervezésében, végezetül, de nem utolsósorban állami vagy szövetkezeti kivitelezésben olyan különböző igényeket kielégítő, mégis egymással és közvetlen környezetükkel teljes összhangban levő korszerű lakótelepeket – tehát teljes emberi környezetet – kellene létrehozni, melyekben az egyes épületek kész termékként lennének értékesíthetők, hasonlóan az üzletekben kapható tartós fogyasztási cikkekhez. (Átriumházas, szőnyegházas, sorházas stb. lakótelepek.)

A másik megoldás – hasonlóan a külföldön már számos helyen bevált és megvalósított megoldáshoz – az lehetne, hogy a családi házak (és természetesen a hétfégi házak) előre gyártott és összerakható, sőt az igények eltéréseinek megfelelően variálható típusterveinek széles skáláját kellene kidolgoztatni, gyártatni és a variálható elemeket megfelelő helyen, például TŰZÉP-telepeken árusítani. Ez esetben a kivitelező – még ha kisiparos is – esztétikailag már nem tudja elrontani az épületet, s az építésügyi hatóságokra is lényegesen kevesebb feladat hárulna.

„Az általános formakultúra, vagy akár az ízlés területét érintve egyre inkább szembetűnik, milyen kevéssé foglalkozunk a környezet esztétikumával. Holott egyre nyilvánvalóbb, hogy az ember környezetformáló tevékenysége a környezetesztétikum sajátos területét teremtette meg, amely nem azonos a művészet – a képzőművészet – esztétikumával, és amely kiterjed a városi, természeti környezet tudatos formálására is. Ha a képzőművészeti esztétikumot és a környezet esztétikumát nem egymással szoros összefüggésben vizsgálánk, kívül rekedne a művészeti esztétikum területén a modern építészet nagy része, és óhatatlanul lebecsülnénk egy-egy kor művészetében az immanens elemek szerepét, amelyek a környezet formálásának döntő komponensei.”⁵³

A népművészet-közösségi művészet alkotásaiban megfogalmazott elvek, törvényszerűségek, értékek feltárása, azok elemzése és analízisa, valamint az új, a nagyművészettel analóg kapcsolatok és tanulságok felismerése elősegítheti mai, szocialista kultúránk szintézis-

nek kialakulását. Ez viszont egyúttal előfeltétele annak is, hogy napjaink környezet- és tárgyformáló építésze, művésze, iparművésze megtalálja saját népünkhöz is az utat. Nem lehet véletlen tehát, ha a közösség, a nép megértésére és befogadására számító művészet az ősforrásokhoz, a népi hagyományokhoz nyúl, hiszen visszacsatolás csak így lehetséges.

Nincsen és nem is lehet ellentét, csak szerves folytonosság és kapcsolat a „hagyomány-népművészet” és az „új-nagyművészet” között, ha a fejlődés egészséges, embercentrikus, és ha a humánus az alkotás célja és indítéka.

„Izgalmas jelenség – írja Major Máté –, hogy amit a szegénység kényszere diktál a parasztoknak és pásztoroknak, mennyire analóg azzal, amit a huszadik század új művészetét – s ebben építészetét és tárgyművészetét – produkáló alkotóknak diktál, hogy mennyire analóg bennük a valóság ösztönösen-tudatosan dialektikus szemlélete. A paraszt és a pásztor a szegénység kényszeréből »fedez fel« az anyag- és szerkezetszerűség, a jól funkcionálás, a legkevesebb eszközzel, legkisebb erőfeszítéssel elérhető legnagyobb hatékonyság s a mindezzel szervesen összefüggő funkcionális forma elvét. Nem véletlen tehát, hogy amíg a társadalomnak, a »nagykulturát fogyasztó« (?) rétegei, a polgárság, de a selejt kultúrával etetett kispolgárság is hosszú időn át mélyen lenézte (tehát pusztulni is hagyta, ha ugyan nem pusztította) a parasztok-pásztorok művészetét, és amíg a lenézés továbbélését sajnos még ma is tapasztalhatjuk, addig épp az új művészet (építészet, tárgyművészet) legnagyobbjai – Le Corbusier például és a Bauhaus mesterei – mennyire nagyra becsülték, saját törekvéseikkel, művészetükkel mennyire rokonnak érezték ezt a művészetet, mennyi mindent tanultak belőle.

Minden okunk megvan rá, hogy mi is kövessük ebben a magatartásban a legnagyobbakat és minden eszközzel, móddal közvetítsük e magatartást a »legkisebbekhez«, hogy minél előbb, minél többen magukévá tegyék. A népi építészet továbbvitelének egyetlen módja pedig annak felszívása és asszimilálása a »nagyművészetbe«. Nem formáiban, hanem tanulságaiban, érzékenységében, okosságában, logikájában, egész szellemében, a »nagyművészet« népi-nemzeti karakterének legalábbis sejtetésére.”⁵⁴

A közösség megértésére és elismerésére – valamint nemzetközi sikerekre is – csak saját értékeink felmutatásával és nem „idegen tollakkal való ékeskedéssel” számíthatunk. Egyébként a létrehozott művészeti tárgy – adott esetben épület – csak idegen kuriózum, steril spekuláció, vagy a változó, de egyben mulandó divat terméke marad csupán. Ezért kell rohanó századunkban is a hagyományokra figyelni, hiszen természeti környezetünkől és adottságainktól úgysem függetleníthetjük magunkat. Napjaink civilizációs és elidegenedési folyamatai, problémái, az ökológiai ártalmak még a gazdaságilag rendkívül fejlett országok figyelmét is a régmúlt, az elhagyott tapasztalatok, a hagyományok elemzése felé fordítják.

Épp a közelmúlt időben került kezembe a nyugatnémet Baumeister című építészeti folyóirat 1977. évi 8. száma, mely a müncheni Callwey kiadónál most megjelent Torsten Gebhard: „Öreg parasztházak” című könyvét a következő szavakkal méltatja és ajánlja a német építészek figyelmébe: „Az öreg parasztházak sokfélesége a mai korszerű és kiegyensúlyozott lakóházépítés egy elfelejtett alternatívája. A monoton, a régihez hasonlót létrehozó ismétlés, vagy utánzás helyett önként adódik a tervezésnek munkamódszerből, tájból és hagyományból ötvözött individualitása. Gebhard könyve rámutat e lakásformák gazdagságára, analizálja, elemzi eredetüket és származásukat, valamint megmagyarázza felbomlásuk tipikus körülményeit. Az építész e könyvben egyfajta elméleti tervtanulmányfélélt talál: nem kell tehát elmúlt dolgokon elmélkednie, vagy lélektelenül utánoznia azokat, hanem a paraszti lakókultúra individualitására, egyéni sajátosságaira emlékezve és a mait, a korszerűt a múlttal összehangolva, e magától értetődő lakások eszmei mondanivalójának, funk-

ciójának utánagondolva, saját terveit annak veszélye nélkül készítheti el, hogy azok státuszszimbólumok vagy hamis díszletek lennének.”⁵⁵

Éppen ezért öröndetes és biztató, hogy építészeink egy része – s főleg az ifjabb generáció – céltudatos és folyamatos elhivatottsággal és elkötelezettséggel, mások még csak egy-egy művel, alkotással igazolják, hogy a néphagyomány a „tisza forrás”, éltető erő nemcsak az irodalom, a zene, a film és egyéb művészeti ágak, hanem a valós materiából, természetes és mesterséges építőanyagokból dolgozó építész számára ma is.

Az individualizmus társadalmában a közösségformáló funkció szükségszerűen eltorzul s kibontása igen gyakran csak nagy nehézségek árán lehetséges. Nem szabad tehát elfelejtenünk a természetet, mely körülvesz bennünket, a művi környezet közvetlen formálásának üdén esetlen szépségét, mely a népi építészetben oly gazdagon tárul elénk.

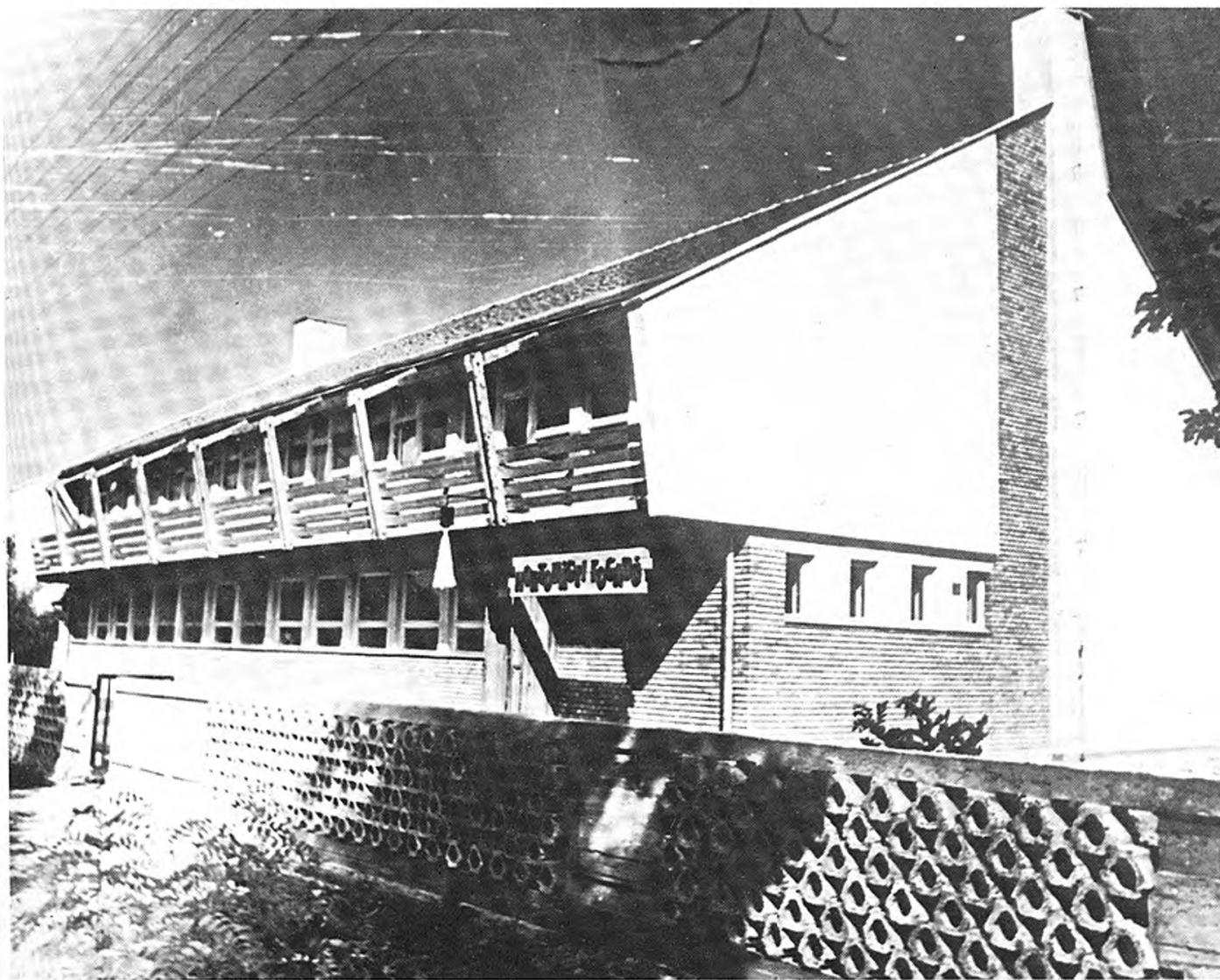
„Az építészet közösségformáló szerepe valóban szabadon csak a szocialista társadalmak s közöttük a mi szocialista társadalmi rendünk fejlődése során bontakozhat ki, s bár az elérendő cél mindannyiunk számára teljesen világos, a hozzá vezető út mégis ellentmondásokkal terhes ugyanúgy, mint a társadalmak fejlődésének bármely korábbi, történeti szakaszában. Érdemes példaként megemlíteni Borvendég Bélának azt a szegedi ravatalozó épületét, mely éppen új törekvéseink egyik szép példája, s amely ennek ellenére mégsem került eredeti rendeltetésének megfelelő használatba, hanem temetői raktárként üzemeltetik. S hogy miért? Mert a mű kifogásolói szerint a rendeltetés, a funkció rendkívül szellemes alap gondolatának igen finom, tiszta építészeti megfogalmazása túlzottan egyszerű volt. Pedig az épületnek épp ez az egyszerűsége, az anyaghasználat mértéktartó visszafogottsága, s a szinte a népi építészet tisztaságával megfogalmazott formái adják éppen az értékét, utalnak közösségi, népi-nemzeti vonásainkra, sajátosságainkra, s jelentenek mindezek által egyben közösségformáló erejét is (31. kép).

31. kép. Szeged. (Csongrád m.) Ravatalozó. Borvendég Béla, 1961 (Vámosy F.: id. mű 121. kép)

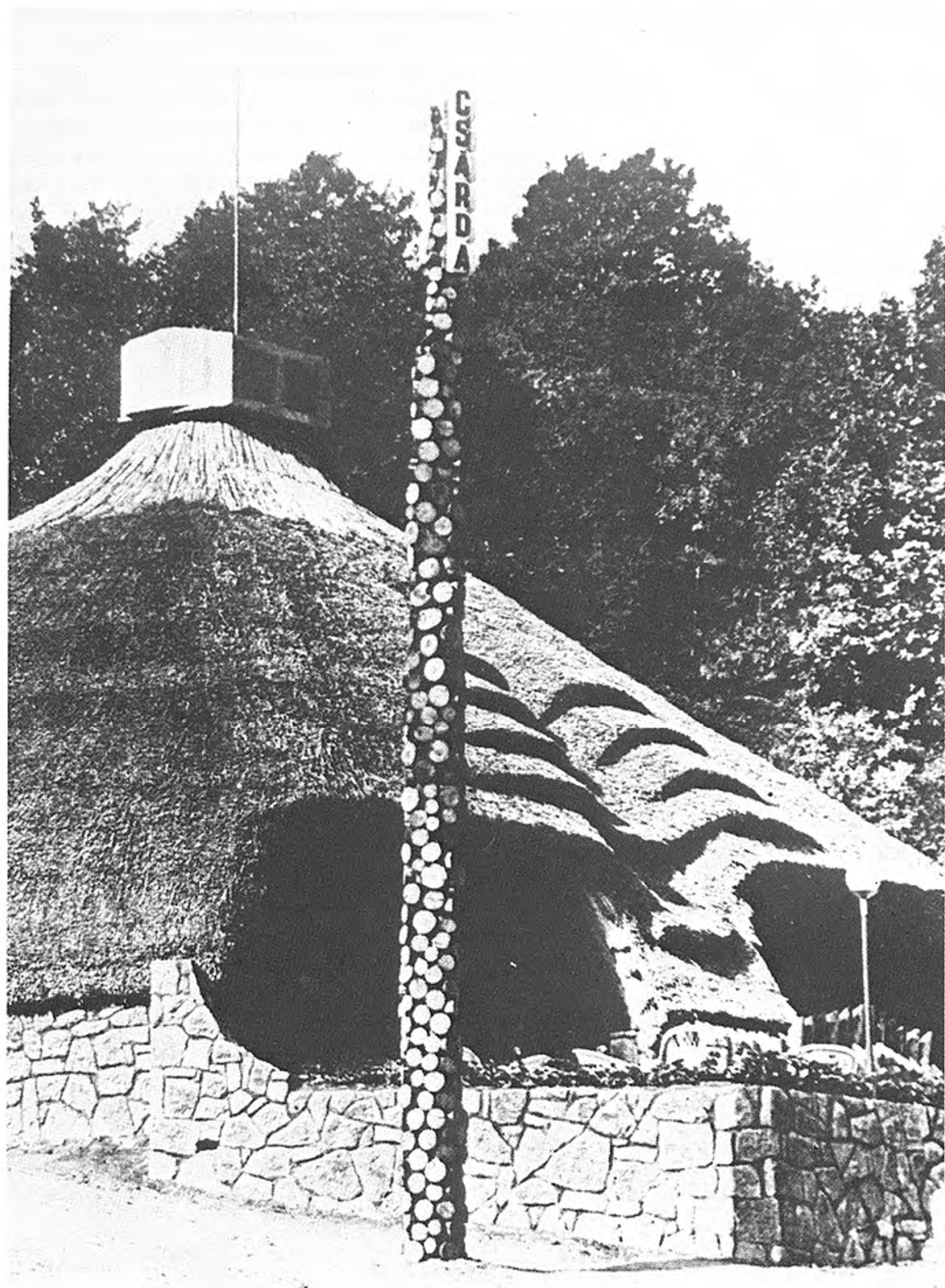
Az egyszerűségnek ez a tudatos vállalása azonban még nem mindannyiunk számára közérthető, s kulturális fejlődésünknek és felemelkedésünknek kell előkészítenie a mélyebb tartalmú emberi-társadalmi értékek megértését és ezen keresztül befogadását.”⁵⁶

Ugyancsak hasonló elgondolások vezethették Kiss Jenőt, a hortobágyi fogadó tervének elkészítésénél. Ez a földszint plusz egy emeletes épület – a hortobágyi műemléki hármasközelében – léptékváltása ellenére is kiválóan illeszkedik a tágabb pusztai táj és a szűkebb pusztai község közvetlen, emberi hangulatához. Figyelme még olyan apró részletekre is kiterjedt, mint a kerítés előregyártott beton födémbeállításokból való kialakítása, mely korszerű anyag felhasználásával, a maga nemes egyszerűségében a régi fonott sövénykerítések hangulatát idézi (32. kép).

32. kép. Hortobágy. (Hajdú-Bihar m.)Fogadó. Kiss Jenő, 1965 (Bencze László felvétele)

A tervezők egy másik csoportja, s közöttük mindenekelőtt Makovecz Imre, egyes csárdaterveinél azt a centrálisan szimmetrikus, illetve körszimmetrikus funkcionális téralakítást követi, melynek eredete egészen a jurtáig vezethető vissza (33. kép). Mi is ez a jurta? A jurta – ez a hazánkban még a XII–XIV. században is használatos – könnyen és gyorsan össze-

33. kép. Tatabánya (Komárom m.). Csákányosi csárda. Makovecz Imre, 1968 (Komjáthy Attila: Makovecz Imre. 1977. 15. o.)

rakható, illetve szétszedhető és állatra málházható, favázás, gömbszelet formájú kupola-sátor Középkélet-Ázsia nomád, állattartó népeinél még napjainkban is használatos. A gömbhéjszerkezetet tartó, sugarasan felfelé futó, embermagasságú rudakhoz csatlakozó ollós faváz alkotja függőleges kerítőfalát. A rugalmas rudak fönt egy küllős kerékabroncsba futnak össze, ily módon szabad nyílást hagyva a sátor tetején. Az ollós szerkezetű favázra kerül a nemezborítás, majd az egész, középtámasz nélküli rugalmas rendszert körös-körül kötelekkel a földhöz lefeszítik.

Az így kialakított centrális sátor tér bejárata rendszerint keletre vagy délre nyílik, a sátor középpontjában van a tűzhely – s körülötte a család helye –, melynek füstje a felső szabad nyíláson távozik el. Ugyanez a nyílás szolgál a belső tér megvilágítására is, a kerék küllőinek árnyéka pedig az időmérés egyszerű eszköze. A jurta belső terét szőnyegekkel, szigorú szabályok szerint a bejárattal párhuzamosan osztják tovább, s így alakul ki balról a nők és gyermekek, jobbról pedig a férfiak hálólhelyisége.

Régebben, a primitívebb szerkezetű jurtáknál a sátor közepén egy nyers, faragatlan faoszlop állott, mely a tetőnyílásig felérve a sátrat tartotta. Később a szerkezet tökéletesedésével fölöslegessé vált és kikerült a sátor elé, de szimbolikus függőleges tengely szerepét továbbra is megtartotta. Érdeemes megjegyezni, hogy ez a ma már csupán fával borított – egyébként rendszerint vasbetonból készített – oszlop a japán családi házakban a mai napig is megtalálható.

Mint említettem, a tűzhely a középpont, s a körülötte üldögélő család szűkebb értelemben az ember, tágabb értelemben a közösség. Ennek helyét – a korabeli ember világképének megfelelően – a bejáraton áthaladó vízszintes, az erre merőleges – a belső tereket összekötő – vízszintes, és a tetőnyílás kerekének tengelyén áthaladó függőleges világtengely metszéspontja jelölte ki.

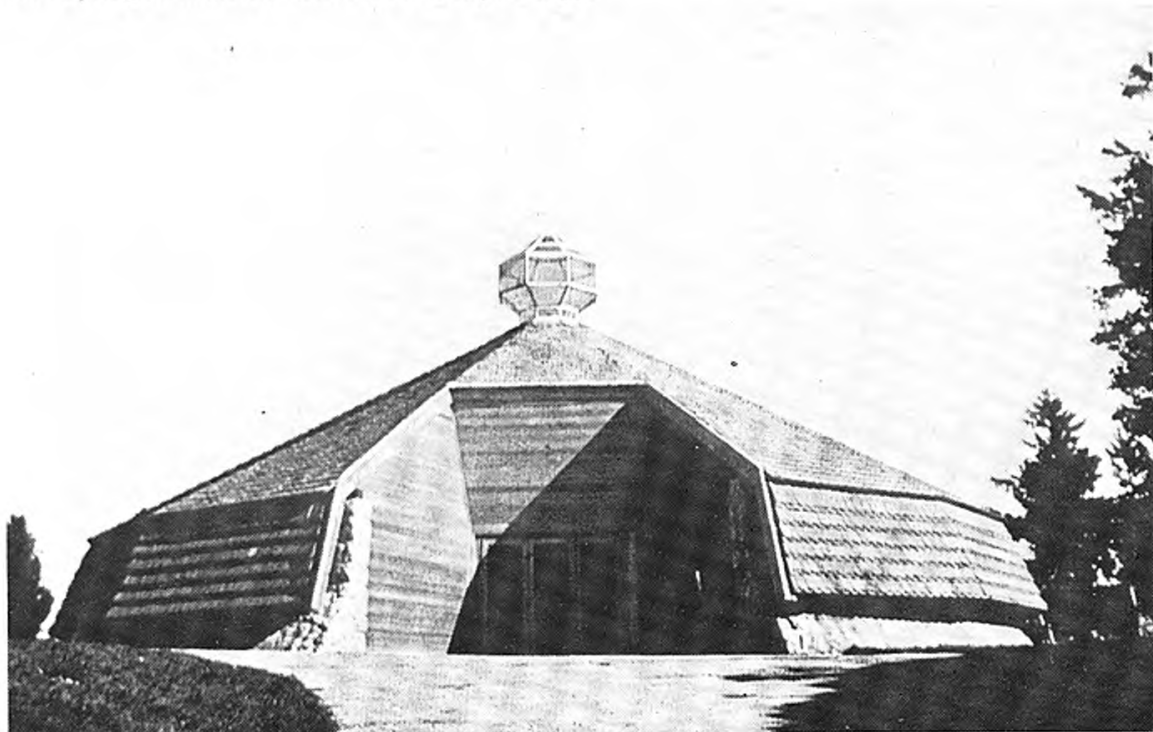
„Éjszaka a pásztorok a nagy kiterjedésű sztyeppén a földet az éggel egyetlen óriási jurtának látták – írja László Gyula. – A csillagok megannyi lyuk az égbolt palástján, mint ahogy a jurtán is pontszerűen átszűrődik a fény ott, ahol a nemez kikopott. A mennybolt közepén, mint jurtáikon is, lecsukható nyílás van. Ezen tör át a szimbolikus Világfa. Életfa, Égigérő fa, Tetejetlen fa – a föld tengelye, ami körül mint ferde középtengely körül a Mindenség átfordul valamennyi csillagképével, csak egy pont változatlan, a Kisgöncöl rúdcsilaga – a Sarkcsillag, ahol az óriásfa sudara az eget áttöri.”⁵⁷

Ugyanez a körcentrikus téralakítás jellemzi a pusztai pásztorok konyháját, a szabadkéményes ház konyháját, ahol a jurta felső nyílását a szabadkémény helyettesíti. A tisztaszoba vagy „ház” és a kamra elhelyezése a konyha két oldalán ugyancsak követi a jurta női-férfi oldalának beosztását.

„A fentiekben vázolt, tűzközpontú térbeli koordinátarendszert tehát meghatározó erejűnek tekinthetjük. Népi térformálásunk döntő tanulsága az ember és a lényegi rend viszonyának ma is érvényes antropomorf megfogalmazása, élő építészeti hagyományunk pedig a térről alkotott képleteink időszerűsége. A hagyomány ebben az értelemben a természeti törvények ismerete, betartása és alkalmazása egy szerves világban, amelyben a lakóter nem síkkoordinátákra szervezett, egyik végén nyitott doboz, hanem térkoordinátákra épülő, az égtájakra és felfelé is kitérő tér, kis makrokozmosz maga is.”⁵⁸

Népi építészeti hagyományaink tudatos kutatása és feltárása, valamint azoknak mai, modern építészettünkben való felhasználása terén végzett eredményes munkájukkal feltétlenül említést érdemelnek a Pécsi Tervező Vállalat Ifjúsági Irodájának lelkes, fiatal építészei, valamint a Fiatalok Népművészeti Stúdiójának művészei. E fiatal művészek nem kis feladatra vállalkoztak, amikor – vállalva a sokszor elítélő kritikákban megnyilvánuló elma-

rasztalást vagy meg nem értést is – népi hagyományaink tudatos, korszerű értelmezését, továbbélésének a változott körülmények közötti biztosítását és társadalomnevelő hatását tűzték ki maguk számára elérendő célul (34. kép).

34. kép. Siklós (Baranya m.). Ravatalozó. PTV. Ifjúsági Iroda (Zelnik József: Régi és új formák. 1977. 31. kép)

Az építészet, mint téralkotó művészet sajátosan kollektív alkotó munka eredményeként jön létre, a maga anyagi valóságában sajátos társadalmi tevékenység eredménye. A rendkívül fejlett munkamegosztás és specializálódás eredményeként az építész szellemivé vált munkája is tovább osztódik, s az elszemélytelenedésnek olyan kollektív alkotómunkába torkolló folyamatával találkozunk, mely a legfejlettebb szocialista társadalom sajátossága. Ezért mondhatjuk azt, hogy korunk alkotója a közös munkában bontakozik ki.

Korunk építészetében az egyre erősödő társadalmi hatások és a földrajzi-éghajlati adottságokból eredő eltérő vonások következtében sajátos nemzeti irányok alakulnak ki. A szocializmus eszmerendszere olyan lehetőséget ad, illetve biztosít a népi kultúrát nemzetivé emelő társadalmi igénynek, amelyhez foghatót eddig egyetlen társadalmi rend sem nyújtott. Nem véletlen jelenség tehát, hogy például a Szovjetunió felsőfokú oktatásában jelentős helyet foglal el a sok nemzetiségű ország hagyományismeretének, s ezen belül a néprajznak egyesített tantárgya.

„Ha nem értjük meg világosan – írta V. I. Lenin –, hogy proletár kultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése során létrehozott kultúrát, csak ha átdolgozzuk ezt a kultúrát – hogyha ezt nem értjük meg, nem is fogjuk ezt a feladatot megoldani.”⁵⁹ Marx szerint viszont: „Az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani.”⁶⁰

Az épület – mint ember alkotta mesterséges tér a környező természetes térben – tulajdonképpen anyag-szerkezet-funkció és forma sajátos egysége, melyben meghatározó szerepe van az anyagi és szellemi szükségleteket kielégítő funkciónak. E funkció azonban az

alkalmazott anyagok és szerkezetek következtében végül mégiscsak építészeti formában jelenik meg. Az építészeti alkotás e négy alapfogalmához a japán Noriaki Kurokawa még egy ötödikét is említ, a szimbólumot. Szerinte tehát az épület nemcsak anyag-szerkezet-funkció és építészeti forma egysége csupán, hanem egyben szimbólum is, mely a dialektika törvényei szerint összetartó és ugyanakkor elválasztó, illetve megkülönböztető erő is.

Ebből már következik is, hogy „a hagyományokat, s elsősorban a saját jó hagyományok termékenyítő és megtartó erejét egyetlen társadalom sem nélkülözheti. A népi műveltség nem szétválasztja, hanem összekapcsolja a népeket. Az elfogulatlan tudományos kutatás alapján kiderül, hogy gyakran egymástól távol élő népek között is sok a hasonlóság, mégis – minden hasonlóság ellenére – más minden nép kultúrájának alkata, s éppen ezáltal nyer mindegyik egyedi jelleget.

Tudjuk, hogy a népi kultúra nem egyenletes teljesítmény, s így tévedés volna azt állítani, hogy a nemzeti kultúra a népi műveltségre épül. Az alapokban azonban együttesen jelen van, s ha paraszti kultúraként lehanyagolt is, mint közösségi műveltség szorosán beötvöződött szocialista nemzeti kultúránkba, s így vált a magyar műveltségnek olyan elválaszthatatlan részévé, amely képvisel bennünket az egész emberiség egyetemes kultúrájában.”⁶¹

A modern építészet elvei és módszerei – mint azt az előzőekben láttuk –, továbbá ember-és természetcentrikus gondolkodásmódja igen sok szállal kötődik ma is a régi, elmúlt korok tanulságaihoz és közöttük a népi gondolkodásmódhoz is. Tulajdonképpen ebben rejlik és ebben keresendő a tájakra, országokra és népekre kiterjedő sajátos, jellegzetes és karakteresen különböző építészeti irányzatok kialakulásának legfőbb oka. Ezek a lehetőségek a mi számunkra is adottak.

Nem minden paraszti alkotás a szegénység kényszerének sajnálni való adottsága. A magyar népi építészet célszerűséggel összefüggő szépsége, a térformálásban az emberi arányokhoz kapcsolódó mértéktartása, a díszítésben, színezésben megnyilvánuló sajátos vonásai, a természetadta anyagok nyers, tiszta felhasználása a szegénységgel ellentétben éppen szinte hihetetlen belső gazdagságról tanúskodnak, amelynek ismeretével tartozunk önmagunknak és önbecsülésünknek (35. és 36. kép).

A régi parasztházak antropomorfak, emberre szabottak, I, L, U alakú elrendezésükben magukban hordják a korszerű családi házak, a szabadonálló, a sorház, a láncház és az átriumház szinte valamennyi alaptípusát. Konstruktivitásukat fejlett népi ácsmesterségünk garantálja (pl. haranglábak), melynek szerkezeti öröksége szintén nem elhanyagolandó terület. Plaszticitásukat, szinte sokszor „szoborszerűségüket” a legelterjedtebb természetes építőanyag, a vályog használata és a hófehér, gyakran több rétegben alkalmazott meszelés eredményezte. Ez a tulajdonsága a ma már egyre kiterjedtebben alkalmazott betonnak és vasbetonnak is megvan. De vajon kihasználtuk-e eddig ebben az új és korszerű építőanyagban rejlő ilyen irányú lehetőségeket? Néphagyományunknak fontos részei szimbólumaink és díszítőművészetünk jeltartalmat hordozó elemei is.

Ezért a világon keletkező új építészeti gondolatokat, tendenciákat és alkotásokat figyelve, hagyományunk hasznosítható értékeit feltárva és elemezve, vizsgálódásunk körét nem lehet csupán a népi építészetre leszűkíteni. Egész szellemi néprajzunk, jelkutatásunk és díszítőművészetünk átfogó ismeretére is szükségünk van ahhoz, hogy felelősséggel közeledhessünk korszerű építészetünk kialakításának problémáihoz.

Korunk modern építészetében oly fokon eluralkodott a merev geometria jelentéstartal-mából kiüröcsdett, dezantropomorfizáló hatása, hogy az már az embernek saját maga alkotta művi környezetétől való elidegenedéséhez vezet. Nem utolsósorban ebben keresendő – sok más befolyásoló káros jelenség mellett – napjainkban az urbanizációs folyamatok mellett egyre inkább feltűnő és előtérbe kerülő dezurbanizálódás megindulásának egyik oka is. A házigyári lakótelepek nagyléptékű, szürke, csupasz rideg és embertelen felületei a vá-

35. kép. Bajánsenye (Vas m.). Módos gazda háza (Városépítés 1977. 3. szám 22. o.)

36. kép. Bajánsenye (Vas m.). Tanácsi szolgálati lakás (Városépítés 1977. 3. szám 22. o.)

rosképben az azonos elemek mindent összemosó, kiüresedett szövevényévé és monoton ritmusává válnak, amin az aránylag magas lábzatok újabban divattá vált, túl élénk színezése sem segít, még inkább ront, fokozva az elembertelenedett emberi környezet lélekromboló hatását.

Nem véletlen tehát, hogy világszerte megindult a művészetekben és az építészetben is a jelkutatás, a népi díszítőművészet hagyományainak korszerű felhasználása iránt. Ilyen kísérletek folynak például a Szovjetunióban, ahol az új építészet elveit sajátos helyi színek és hangulatok gazdagítják. Különösen figyelemreméltó a balti, északi és a déli köztársaságok számos, sajátos nemzeti-népi jellegzetessége. Említést érdemel ezek közül az örmény, a grúz, az azerbajdzsán, a türkmén, a tadzsik, az üzbég stb. köztársaságok modern építésze, melyekben eredményesen kísérleteznek az előregyártott házgyári panelek és ezekből épített épülettömegek formálásával, sőt díszítésével is.

E kísérletek eredményeként jellegzetesen mások például Ashabad, Dusanbe vagy Taskent köz- és lakóépületei, melyeknél egyaránt feltűnő a színes, napfényes-árnyékos helyi népi ornamentikával és a népi díszítőművészet elemeiből alkotott betonrácsos mustrákkal szervesen azonosuló díszítés. Kiemelkedő példája ezen törekvéseknek a taskenti Lenin múzeum épülete (6. kép).

„Az ősi ornamentika, minden nép közös jelbeszéde, a mi népi díszítőművészetünk hagyományanyagában is benne él. Humánus tartalmuk ma ugyanúgy érthető és időszerű, mint ezer évvel ezelőtt volt. Díszítőművészeti anyagunkban is olyan ki nem mondott értékek, tartalékok és lehetőségek vannak, melyeknek tiszta szépsége és tartalmas, életigenlő humánuma építészetünk ma még elmosódó és sokszor idegen formákat utánzó vonásait határozottá és reánk jellemzővé teheti, ugyanakkor tágabb környezetünket is gazdagíthatja. Ez sajátos hagyományértékeink alapján álló építészeti szemléletet feltételez minden alkotótól. Ezért nagy építészképzésünk és társadalmi nevelésünk felelőssége. Amennyire fontos, hogy a nemzetközi építészet tanulságait megismerjük, legalább annyira fontos, hogy saját értékeinket is megismertessük, s ezáltal új, alkotó társadalmi rendünk építéséhez olyan erős, felkészült és összetartó közösséget formálhassunk, amely képes az előtte álló feladatokat megoldani.”⁶²

Tanulmányomat egy Siegfried Giedion-idézettel kezdtem, s ugyancsak egy tőle vett idézettel kívánom befejezni is:

„Ha nincs meg a világos áttekintésünk a múlttal való kapcsolatokról, vagy arról az útról, amelyen át a jövő felé kell haladnunk, minden kor élete csak céltalan, máról holnapra érvényes alapokon fog lefolyni... Az emberi tevékenység minden területén fokozódóan növekszik egy újabb áttekintés követelménye. Ebben a vonatkozásban nyer fontos szerepet a történelem, mely felfedheti korunk számára létezésének elfelejtett elemeit éppúgy, mint ahogyan szüleink is felidézhetik előttünk a gyermekkor és a rokonság sajátosságait, melyek folytatólagosan meghatározzák lényünket, habár nem a saját emlékeink. A múlttal való kapcsolat előfeltétele egy új és önmagában bízó hagyomány kialakulásának.”⁶³ (Siegfried Giedion)

*

Összegezve az elmondottakat, tanulmányomban arra kívántam rámutatni, hogy „a ma embere a múltba nézve igyekszik a megragadható összefüggések teljes láncolatát tudatosan, de természetszerűen saját látásmódján keresztül felfedni. A történelem és a múlt tanulmányozása helyes magatartásra nevelhet, de pontosan követhető alkotó módszereket – éppen a tér, idő és mozgásviszonyok örök változásai következtében – nem adhat. A múlt alkotásainak, eredményeinek tanulmányozása és megbecsülése viszont hozzásegít bennünket ahhoz, hogy maiak, moderneik legyünk – s éppen ebben van a múlt tiszteletének legnagyobb

jelentősége. Más szavakkal: múltunk ismerete a jövőbe mutat! Ebben rejlik e kérdés dialektikája.”⁶⁴

De Kazinczy Ferencsel együtt úgy is mondhatjuk:

„Aki eleget teve a maga korának,
Az minden következőnek élt.”⁶⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Marxista–Leninista Esztétika. Kossuth. 1973. 601. l.
2. Major Máté: Az építészet új világa. Magvető. 1969. 262. l.
3. Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1950. 27–28. l.
4. Marx–Engels Művei III. Bp. 1960. 45. l.
5. Hofer Tamás–Fél Edit: Magyar népművészet. Corvina. 1975. 7–9. l.
6. Pogány Frigyes: A szép emberi környezet. Gondolat. 1976. 65–68. l.
7. Pogány Frigyes: I. m. 79. l.
8. Pogány Frigyes: I. m. 79. l.
9. Biky Gábor: Debrecen történeti városmagjának műemléki védelme. (Doktori disszertáció.) 1974. 5–6. l.
10. Pogány Frigyes: I. m. 84–89. l.
11. Biky Gábor: I. m. 19. l.
12. Kósa László: Néphagyományunk évszázadai. Magvető. 1976. 9–10. l.
13. Kósa László: I. m. 21–22. l.
14. Kósa László: I. m. 22. l.
15. Biky Gábor: I. m. 6–9. l.
16. Kósa László: I. m. 40–45. l.
17. Kósa László: I. m. 49. l.
18. Vámosy Ferenc: Korunk építésze. Gondolat. 1974. 110. l.
19. Vámosy Ferenc: I. m. 111–112. l.
20. Kós Károly: Régi Kalotaszeg. Magyar Iparművészet. 1911. Bp.
21. Pál Balázs: Kós Károly. Akadémiai. 1971. 27–28. l.
22. Pál Balázs: I. m. 17. l.
23. Zelnik József: Régi és új formák. Magyar Helikon. 1977. 48–49. l.
24. Pál Balázs: I. m. 18. l.
25. Vámosy Ferenc: I. m. 115–116. l.
26. Vámosy Ferenc: I. m. 116. l.
27. Vámosy Ferenc: I. m. 159–164. l.
28. Zelnik József: I. m. 36. l.
29. Preisich Gábor: Walter Gropius. Akadémiai. 1972. 18. l.
30. Preisich Gábor: I. m. 21. l.
31. Major Máté: Breuer Marcel. Akadémiai. 1970. 21. l.
32. Vámosy Ferenc: I. m. 146. l.
33. Vámosy Ferenc: I. m. 22. l.
34. Vámosy Ferenc: I. m. 22. l.
35. Zelnik József: I. m. 37. l.
36. Nagy Elemér: Le Corbusier. Akadémiai. 1969. 30–31. l.
37. F. L. Wright: Testamentum. Gondolat. 1974. 61. l.
38. Zelnik József: I. m. 36. l.

39. *Zelnik József*: I. m. 36. l.
40. *Kósa Zoltán*: Kenzo Tange. Akadémiai. 1973. 12. l.
41. *Kósa Zoltán*: I. m. 12. l.
42. *Zelnik József*: I. m. 36. l.
43. *Major Máté*: Az építészet új világa. Magvető. 1969. 61–62. l.
44. *Major Máté*: I. m. 103. l.
45. *Major Máté*: I. m. 73–74. l.
46. *Major Máté*: I. m. 108–112. l.
47. Lenin művei 30. kötet. Szikra. 1953. 250–251. l.
48. *Major Máté*: I. m. 134–139. l.
49. *Hofer Tamás–Fél Edit*: I. m. 7–9. l.
50. *Dr. Kulcsár Viktor*: A változó falu. Gondolat. 1976. 231–233. l.
51. *Kósa László*: I. m. 98. l.
52. *Dr. Kulcsár Viktor*: I. m. 333–334. l.
53. Marxista–Leninista Esztétika. Kossuth. 1973. 608–609. l.
54. *Zelnik József*: I. m. 27. l.
55. Baumeister 1977. évi 8. szám. (Szerző fordítása.)
56. *Vámosy Ferenc*: I. m. 74–75. l.
57. *Zelnik József*: I. m. 33. l.
58. *Zelnik József*: I. m. 34. l.
59. Lenin az irodalomról. Szikra. 1951. 175. l.
60. *Vámosy Ferenc*: I. m. 12. l.
61. *Kósa László*: I. m. 98–99. l.
62. *Zelnik József*: I. m. 46–48. l.
63. *Zelnik József*: I. m. 37. l.
64. *Biky Gábor*: I. m. 185–186. l.
65. *Vámosy Ferenc*: I. m. 156. l.

II.

BARCZA GÉZA

A NÉPI MŰEMLÉKEK VÉDELME

Hazánk történeti múltjának jellegzetes pótolhatatlan emlékei között – az ország gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődésének tárgyi bizonyítékaként – megtaláljuk a néprajzi szempontból kiemelkedő jelentőségű építményeket. A magyar nép építészetének, művészetének ezeket a jellegzetes alkotásait, a letűnt korok paraszti, falusi életformájának élő és hiteles dokumentumait műemléki védelemben részesítjük.

A népi építészeti emlékek védelme – mint tervszerű és tudatos műemlékvédelmi tevékenység – e terület viszonylag későn kialakult ága és hosszú ideig egyik legelhanyagoltabb területe volt. Jellemzésül megemlítem, hogy az 1953-ban a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya által kézirat gyanánt megjelentetett Műemlékjegyzék-ben a 2300 védett építmény között mindössze 26 népi és ipari épület és egy népi jellegű építészeti együttes található. Ezek közül 12 lakóház (köztük Vörösmarty kápolnásnyéki, Táncsics ácseszéri, Móricz Zsigmond tiszacsécei és Bessenyei György tiszaberceli szülőháza – melyet történeti emlékként jelöltek –, s ezenkívül egy kecskeméti, két miskolci, egy gyöngyösi, három karcagi és egy szolnoki lakóház), két templom (Tákos, református, Mándok, görögkeleti), hét harangláb (Cered, Csaroda, Gemzse, Márokpapi, Nagyszekeres, Vámosatya és Nyírbátor), három szélmalom (Karcagon egy, Túrkevén kettő), egy vízimalom (Zalaegerszeg, Olai vízimalom), egy malom (Veszprém, Gábriel malom). Együttesként szerepel a Műemlékjegyzékben – de lényegileg egyedi védettséggel – a Gyöngyös Farkasmályi pincék és présházak 26 épülete.

Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy a népi építészet jeles emlékei csak véletlenszerűen, vagy a kutatást végző érdeklődési körétől függően kerültek védelem alá, illetve csupán a már akkor is közismert, publikált népi emlékek nyertek védelmet.

Az 1953-ban kiadott Műemlékjegyzék adataiból az is kitűnik, hogy ezeknek az épületeknek a minősítési, értékelési rendszere sem alakult ki. Ilyen minősítések találhatók: „földszintes népies lakóház”, „földszintes lakóház oszlopos tornáccal”, „lakóház egyszerű XVIII. század vége”, másutt „földszintes, deszkaormos, nádtetős, oszlopos, tornácos lakóház 1850 táján épült népi műemlék” megjelölés szerepelt.

Érthető, hogy ebben az időben az elsődleges feladat a kutatás megindítása volt. Az 1952-ben a Magyar Építőművész Szövetség által elindított gyűjtési, kutatási akció, s ezt követően a műemléki és városképi vizsgálatok és a megyei topográfiai feldolgozások jelentős részeredményeket hoztak.

1958-ban az Építésügyi Minisztérium az egész országra kiterjedő tervszerű kutatási munkát indított be a legjobb szakemberek bevonásával. A helyszíni vizsgálatra előre kidolgozott metodika alapján került sor. Évenként átlagosan 200–300 település vizsgálata történt meg, és gyakorlatilag 1971-ben az ország egész területének vizsgálata befejeződött. Az OMF

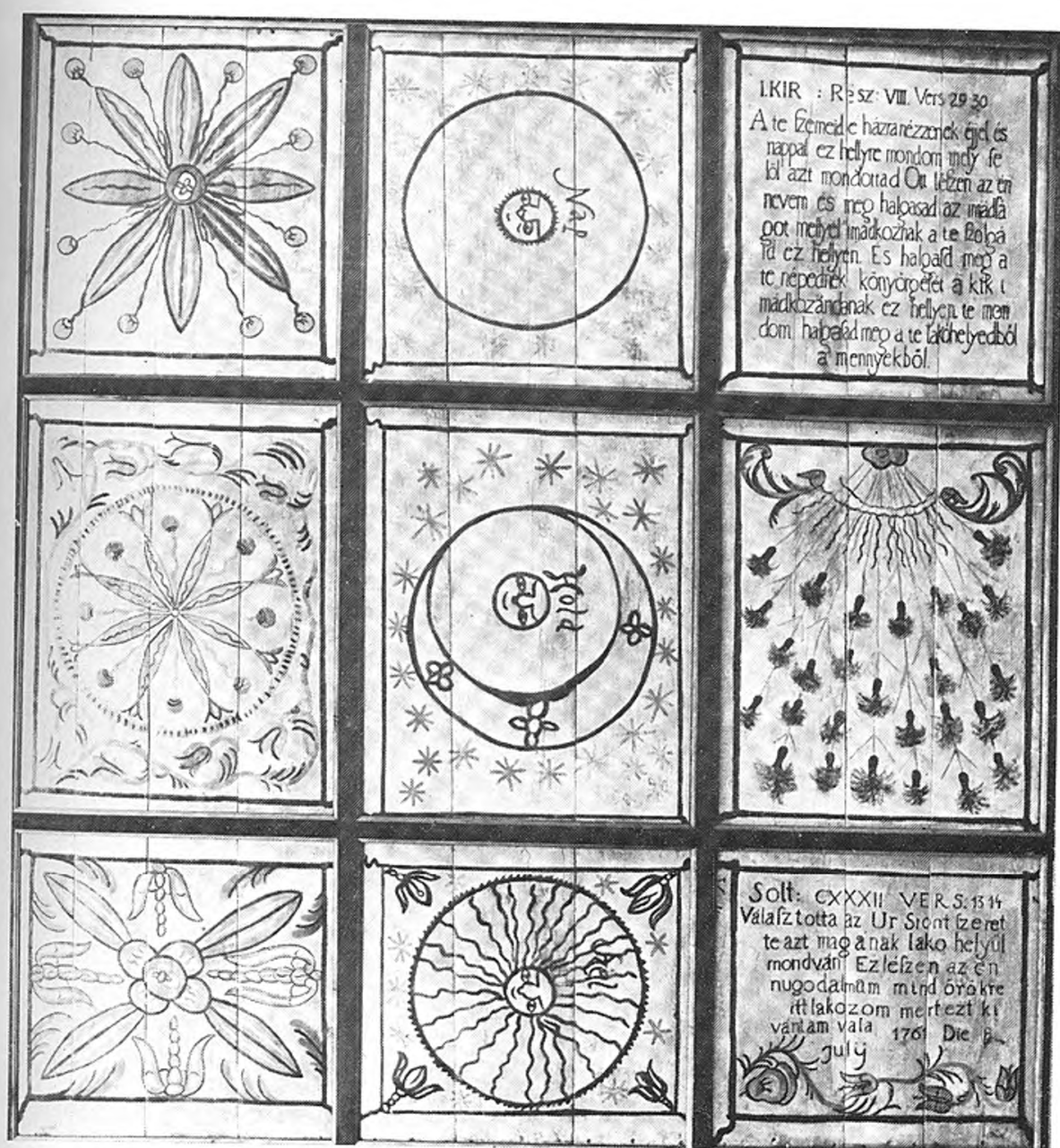

1. kép. Tákos, református templom

gyűjteményeiben 3207 település falukutatósi dokumentációja található. Az ezt követő években folyó kutatások során a vizsgálati egyenetlenségeket kíséreltük meg korrigálni – visszatérve a már egyszer felülvizsgált területekre, illetőleg újabb, eddig nem vizsgált témákat – tanyakutatás, szőlőhegykutatás, mezővárosok népi építészeti anyaga – vontunk vizsgálat alá.

Az 1960-ban kiadott első hivatalos Műemlékjegyzékben a 10 785 védett építmény között már közel 1000 népi épület található. Miközben a valamennyi műemlékre kiterjedően elvégzett úgynevezett „távlati tervi felülvizsgálat” során 1966-ra 9021-re csökkent a védett építmények száma, eközben a védett népi épületek száma 1510-re emelkedett, vagyis a műemlékállomány 16,7%-át tette ki.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben történt megalakulását követően – különösen 1961-től – tervszerű munka indult meg az értékes népi emlékanyag megmentésére. Zömében az OMF keretében megalakult Népi Csoport által készített tervdokumentációk alapján az OMF Építésvezetőségei kivitelezésében sok népi épület helyreállítására került sor. Az ilyen módon 1961–1970 között helyreállított mintegy 55 népi épület közül csak a legjelentősebbeket említem: Mándok, fatemplom (Mendele Ferenc–Kriszt György 1961), Ráckeve, hajómalom (Mendele Ferenc–Kiss–Kende 1961–1962), Tákos, ref. templom (Pusztai Ilona 1961), Piricse, fa harangláb (Waigand Mária 1962), Balatonszentgyörgy, lakóház (Mendele Ferenc 1962–1963), Túrístvándi, vízimalom (Mendele Ferenc 1962–1965), Hegyhátszentpéter, lakóház (Cseh István 1963–1964), Tiszacsege, zsellérház (Vargha László–K. Kovács Péter 1963), Kengyel, szélmalom (Nándori Klára 1964), Szalafő, Pityerszer

2. kép. Tákos, református templom famennyezete

Kástu (Waigand Mária 1964), Szegvár, szélmalom (Ágostházy László 1964), Szentés, szélmalom (Ágostházy 1964), Verpelét, kovácműhely (Waigand 1964), Vitka, lakóház (Mendele Ferenc–Román András 1964), Szendrő, kékfestőház (Waigand 1964), Pankasz, fa harangláb (Mendele Ferenc 1964–1965), Tiszacsécse, Móricz Zsigmond szülőháza (Mendele Ferenc 1964–1965), hollókői lakóházak (1963–1970 között Mendele Ferenc–Waigand Mária–Nándori Klára–Komjáthy Attila), Bakonyszeg, Bessenyei emlékház (Letényi Árpád 1965), Nemesvámos, betyárcsárda (Cseh István 1965–1966), Tihany, halász céh-ház (Tóth Kálmán 1965–1966), Tihany, Gazda-ház (Cseh István–Waigand Mária–Mendele Ferenc 1965–1966), Tihany, Kossuth u. 13. (Cseh István–Mendele Ferenc–Waigand Mária 1966), Balatonkenese, Táncsics u. 25. (Mendele Ferenc 1966–1967), Szalafő, Pityerszer, kerített ház (C. Harrach Erzsébet 1967), Hegymagas, Tarányi présház (Cseh István–Császár László 1967–1968), Bakonybél, Fő utca 17. (Cseh István–Mendele Ferenc–Aradi Tibor 1968–1969), Álmosd, Kölcsey-ház (Letényi Árpád 1968).

3. kép. Túristvánd, vizimalom

Ez az igen intenzív helyreállítási tevékenység azonban jelentős száma ellenére is csak a védett népi épületek kis töredékét érintette, de nem oldhatta meg a népi műemlékek védelmének generális problémáját.

A népi műemlékek megmentésének koncepcióterve

A falvainkban robbanásszerűen bekövetkezett és rohamossá vált örvendetes fejlődés ebben az időben pusztulással fenyegette védett népi épületeinket, melyek zömükben a megnövekedett mai igények kielégítésére sem voltak alkalmasak.

A nép műemlékek megmentésére, hatásos védelmére egybehangolt következetes intézkedésekre volt szükség. Ennek egyik állomásaként tartjuk nyilván a Néprajzi Múzeummal történt megállapodásunkat. Eszerint a népi műemlékek megmentésének különböző útjai lehetnek, de csak egységes koncepció érvényesíthető. Alapvető szempont az, hogy amit a helyszínen meg lehet menteni, annak fenntartását ott kell biztosítani, s a helyszínen fenn nem tartható épületek közül kell minél többet a szabadtéri néprajzi gyűjteményekbe betelepíteni.

1968-ban újabb konkrét intézkedést tettünk a népi műemlékek megmentésére. Elvünk az volt, hogy a legértékesebb emlékanyag megmentése és védelmük hatékonyabbá tétele érdekében csökkentenünk kell a védett épületek számát, főleg azokét, amelyek kevésbé értékesek, vagy műszaki állapotuk annyira leromlott, hogy helyreállításukra már nincs lehetőség, illetőleg amelyeknél a felhasználás nem biztosítható, mivel nincs helyi igény hasznosításukra, s a centrumoktól távol esve, idegenforgalmi hasznosításukra sincs lehetőség.

4. kép. Szalafő, Pityerszer

5. Verpelét, kovácsműhely

A revízió végrehajtásához nemcsak a Felügyelőség szakembereit, hanem az egyéb területeken dolgozó népi műemléki kérdésekkel foglalkozó szaktekinvélyeket is igénybe vettük, s javaslataikat mérlegelve, két listát készítettünk. Az egyikben azok az épületek szerepeltek, amelyeknek fenntartását kívánatosnak tartottuk, míg a másikon azok, amelyeknél a felmérés és a dokumentálás birtokában a műemléki védetség törlésére lehetőséget láttunk.

Az 1968-ban elkészített népi műemléki felülvizsgálati anyagban 1672 népi műemlékkel számoltunk. Ebből a fenntartandó népi műemlékek listáján 843 szerepelt, míg a törlendőnek minősített listán 829 épület.

1968-ban olyan intézkedési tervet készítettünk el, mely számolva fenti koncepció elfogadásával, kereste a megmentés reális útjait. Elképzeléseinket az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium jóváhagyta, s ennek birtokában olyan komplex munkabizottságot hoztunk létre, mely a műemléki kérdések mellett a jogi, közgazdasági és pénzügyi problémákkal is behatóan foglalkozni tudott.

A távlati tervi felmérés eredményeképpen, valamint a népi műemlékeknel időközben bekövetkezett változásokat – törlések és felvételek – figyelembe véve 1969-ben 933 fenntartandó népi műemléki objektummal számoltunk, amelyeknél a tulajdonviszonyok alapján az alábbi jellemző adatokat találtuk:

Állami és szövetkezeti tulajdonban	86
Egyházi tulajdonban	51
Személyi tulajdonban	796
Összesen	933

Az állami és szövetkezeti tulajdonban levő 86 és az egyházi tulajdonban levő 51 népi építészeti emléknél – mivel azok fenntartása a kezelőszervek, illetve egyházi szervek feladata és ahhoz szükség esetén az OMF költségvetése terhére anyagi támogatást nyújthat – külön költségkihatással nem számoltunk.

A felmérés során figyelembe vettük, hogy a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Gyűjteménybe, valamint a regionális szabadtéri gyűjteményekbe mintegy 120 védett objektum kerül beszállításra, ezért a felmérés során ennek külön költségkihatásával sem kalkuláltunk.

Az anyag tételes felmérése, helyi ismereteink, az idegenforgalmi igények, valamint a fenntartási szándék mérlegelésével megállapítottuk, hogy mintegy 500 népi építészeti emlék eredeti célú hasznosítására a tulajdonosok vállalkoznak, ha a fenntartás költségeihez támogatást kapnak, illetőleg a műemléki hatóság a belső átalakítást, korszerűsítést engedélyezi.

Felmérésünk során megállapítottuk azt is, hogy mintegy 200 népi épület megmentésére csak akkor van lehetőség, ha azokat állami tulajdonba vesszük és új közületi célra hasznosítjuk.

Előterjesztésünk alapján az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Miniszteri Értekezlete is megtárgyalta a népi műemlékek hatékonyabb védelme érdekében teendő intézkedések tervét. Ezen belül elfogadta azt a javaslatot, hogy az OMF-nek felül kell vizsgálnia a népi műemlékek állományát és azokat a „helyszínen fenntartható”, „skanzenbe vihető”, illetőleg a „védetség alól mentesítendő” kategóriákba kell sorolni.

A Miniszteri Értekezlet elfogadta arra vonatkozó javaslatunkat is, hogy a népi műemlékek fenntartását állami támogatással kell segíteni.

6. kép. Pankasz, fa harangláb

Az anyagi támogatási rendszer megteremtése és bevezetése

A Miniszteri Értekezlet határozatai alapján tárgyalásokat kezdtünk az érdekelt minisztériumokkal – Pénzügyminisztérium, Művelődésügyi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Minisztertanács Tanácsi Hivatala –, és ennek eredményeképpen az építésügyi és városfejlesztési miniszter kiadta a műemlékvédelem alatt álló népi épületek fenntartásának támogatásáról intézkedő utasítását (16/1971/Ép. Ért. 20/ÉVM sz.).

7. kép. Tiszacsécsé, Mórícz Zsigmond szülőháza

8. kép. Hollókő védett műemléki területe

E rendelet úgy intézkedett, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség az éves költségvetésben a műemlékek felújítására biztosított előirányzata terhére vissza nem térítendő támogatást nyújthat az állampolgárok tulajdonában álló és az eredeti rendeltetésüknek megfelelő célra használt, műemléki szempontból védett népi épületek fenntartásához.

A támogatás két módját teremtette meg a jogszabály:

- „éves fenntartási átalány” rendszeres folyósítása, ha a tulajdonos kötelezettséget vállal arra, hogy a népi épület fenntartásáról, állandó jó karban tartásáról a műemléki hatóság előírásait kielégítő módon és folyamatosan gondoskodik, illetve
- „eseti támogatás” nyújtása, ha a tulajdonos e nélkül nem tudná a népi épület fenntartására, állandó jó karban tartására vonatkozó kötelezettségét teljesíteni.

A miniszteri utasítás az éves fenntartási átalány összegét

- műemlék esetében	3000,- Ft-ban
- műemlékjellegű épület esetén	2000,- Ft-ban
- városképi jelentőségű épület esetén	1000,- Ft-ban
- az egyedül álló gazdasági épületek és használatban álló pincék esetében a műemléki védettség fokozatára tekintet nélkül	500,- Ft-ban

határozta meg.

Az eseti támogatás összege a felhasznált építőanyag költségének erejéig terjedhetett, de annak felső határa nem haladhatta meg a 25 000 Ft-ot. Sor kerülhetett egyidejűleg pénz és anyag támogatásként való átadására is.

A miniszteri utasítás meghatározta azokat a körülményeket is, amelyek lehetővé teszik a támogatás folyósítását. Ezek között a legfontosabb az, hogy a tulajdonosnak kötelezettséget kell vállalnia a szokásos, illetve a műemléki hatóság által elrendelt munkálatok elvégzésére és annak megtörténtét a tanácsnak igazolnia kell.

1971 második félévében hozzákezdünk a támogatási rendszer bevezetésének előkészítéséhez. Ennek legfontosabb munkarésze a műemléki anyag bizottsági átvizsgálása volt. A népi műemléki revízió kiinduló alapnak vettük az 1968-ban elkészített két listát, mely a fenntartandó és a törölhető épületeket tartalmazta. Felhasználtuk a távlati tervi felmérések anyagát, a gyűjteményeinkben meglévő falukutatói és felmérési anyagokat, valamint az építésügyi hatóságok által 1971-ben elvégzett műemléki helyszíni felülvizsgálatok szemleíveinek adatait is. Mindezek egybevetése az érvényes naprakész műemlékjegyzéki adatokkal zömében lehetővé tette az érdemi döntést. Vitás esetekben helyszíni szemlét tartottunk és tapasztalatok mérlegelésével döntöttünk.

Ki kell emelni, hogy azok az adatok, amelyek a népi műemléki állományt jellemzik, olyan felmérő munka eredményeképpen álltak egybe, amelynek célja a támogatási rendszer bevezetése volt. Vagyis az anyag rendszerezésével odáig kellett eljutnunk, hogy megállapíthassuk, 1972-ben milyen összegű fenntartási átalányra van szükség. A felülvizsgálat során több ízben a műemléki minősítés módosítására is sor került.

A felülvizsgálat megindításakor a népi műemléki állomány az alábbi volt:

	M	MJ	VK	Összesen
Baranya	1	2	9	12
Bács	3	10	15	28
Békés	1	17	12	30
Borsod	2	31	88	121
Csongrád	2	12	6	20
Fejér	—	8	8	16
Győr	2	16	86	104
Hajdú	—	3	14	17
Heves	1	24	1	26
Komárom	4	8	30	42
Nógrád	1	25	29	55
Pest	3	39	1	43
Somogy	1	35	25	61
Szabolcs	16	19	26	61
Szolnok	4	13	8	25
Tolna	—	4	3	7
Vas	5	52	115	172
Veszprém	19	205	100	324
Zala	4	35	75	114
Összesen	69	558	651	1278

A fenti adatokból kitűnik, hogy a védett népi műemléki állományon belül a „műemlék” minősítésű objektumok részaránya 5,4%, a „műemlékjellegű” épületeké 43,7% és a „városképi jelentőségű” épületeké 50,9% volt. A „műemlék” minősítésű népi műemlékek álló-

9. kép. Almosd, Kölcsey-ház

mányának több mint 50%-a Veszprém és Szabolcs megyékben összpontosult, míg a többi a 17 további megyében oszlott meg. A „műemlékjellegű” objektumok több mint 36%-a Veszprém megyében volt található, míg a városképi jelentőségű népi műemléki objektumok több mint 75%-a Vas, Veszprém, Borsod, Győr és Zala megyében. Az összes népi műemléki állományt tekintve 1278 épületből 835 Veszprém, Vas, Borsod és Győr megyében helyezkedett el, vagyis az egész műemléki állomány több mint 65%-a öt megyében összpontosult. Ezen belül is kiemelkedett Veszprém megye, ahol az összes népi műemléki állomány több mint 25%-a volt található.

A bizottság a felülvizsgálat során 4 műemlék, 115 műemlékjellegű és 274 városképi jelentőségű épület, vagyis összesen 393 védett népi épület törlésére tett javaslatot.

A felülvizsgálat előtti adatokhoz viszonyítva 31%-os törlésre került sor, ezen belül a legnagyobb mérvű törlés – közel 43%-os – a városképi jelentőségű épületeket érintette, míg a műemlékjellegű épületeknél a törlés aránya 29%-os, a „műemlék” minősítésű épületeknél csupán 6%-os. A törlések zöme a műemlékekben leggazdagabb öt megyét – Veszprém, Borsod, Győr, Zala és Vas – érintette (mintegy 63%).

A felülvizsgálat során 24 népi műemléki objektum műemléki minősítését változtattuk meg, mivel úgy találtuk, hogy érték kategóriába sorolásuk nem megfelelő.

A felülvizsgálat módot adott arra is, hogy megvizsgáljuk: a védelemre érdemesnek ítélt épületek nem maradtak-e ki védelmi körünkől. Ennek eredményeképpen főleg az idegenforgalmilag legexponáltabb területeken műemléki felvételt kellett sor, mely 48 épületet „műemlékjellegű” minősítéssel, 75 épületet „városképi” jelentőségű minősítéssel, összesen 123 népi műemléki objektumot érintett. Ezek zöme, mintegy 89%-a Veszprém, Nógrád, Somogy és Győr megyében jelentkezett, s ezen belül 60%-a Veszprém megyében találtatott.

A felülvizsgálat után figyelemmel a bekövetkezett törlésekre, védetté nyilvánításokra és átminősítésekre, a népi műemléki állomány az alábbiak szerint alakult:

Megye	Értékkategória szerint			Tulajdonviszony alapján			Összesen
	M	MJ	VK	állami, szövetkezeti	egyházi	személyi	
Baranya	—	4	8	1	1	10	12
Bács	3	9	8	8	—	12	20
Békés	1	13	9	7	—	16	23
Borsod	2	25	51	5	7	66	78
Csongrád	2	13	2	4	—	13	17
Fejér	—	6	4	4	—	6	10
Győr	2	26	33	4	—	57	61
Hajdú	—	6	6	4	—	8	12
Heves	1	21	1	17	—	6	23
Komárom	4	8	5	12	—	5	17
Nógrád	1	26	42	11	9	49	69
Pest	3	20	—	7	—	16	23
Somogy	1	33	5	5	1	33	39
Szabolcs	16	15	7	4	21	13	38
Szolnok	4	7	7	8	—	10	18
Tolna	—	4	3	1	—	6	7
Vas	5	51	77	8	13	112	133
Veszprém	18	188	127	28	1	304	333
Zala	3	24	48	3	26	46	75
Összesen	66	499	443	141	79	788	1008

Az összes népi műemléki állomány 6,5%-a „műemlék”, 49,5%-a „műemlékjellegű” és 44%-a „városképi jelentőségű” minősítéssel bírt. Hat megyében – Veszprém, Vas, Borsod, Zala, Nógrád és Győr – volt található a népi műemléki állomány több mint háromnegyed része. Ezen belül egyedül Veszprém megye bírta az összes népi műemléki állomány 1/3-át.

A fenntartási rendszer bevezetése szempontjából igen lényeges kérdés a népi műemléki állomány tulajdonjogi megoszlása, mivel az állami és szövetkezeti, valamint az egyházi tulajdonú népi műemlékeknel fenntartási átalány és eseti támogatás nem folyósítható. Azt csupán a személyi tulajdonban levő épületek gazdái vehetik igénybe.

Az adatokból kitűnik, hogy a népi műemléki állomány 14%-a állami és szövetkezeti tulajdonú, 7,8%-a az egyház tulajdonában, míg 78,2%-a személyi tulajdonban állt.

Állami tulajdon szempontjából a legjobb a helyzet Heves megyében (73%), Komárom megyében (70%), Szolnok megyében (44%), Bács és Fejér megyében (40-40%). Ezek mellett még Hajdú, Csongrád, Pest és Békés megyében éri el, vagy közelíti meg az állami tulajdon részesedése az összes népi állomány 1/3-át.

Az egyházi tulajdonban levő népi műemlékek 8 megyében találhatók, ezen belül Zalában található az összes egyházi tulajdonú népi műemlék 38%-a, míg Szabolcsban 26%-a. Emellett még Vas, Nógrád és Borsod megyében jelentős az egyházi tulajdonú népi műemlékek száma.

A személyi tulajdonban levő népi műemlékek 78,2%-os arányát jelentősen túlhaladja Veszprém (95%), Győr (93%), Tolna (86%), valamint Vas, Borsod, Somogy és Baranya megyék (83—84%), míg jóval az átlag alatt van Heves (26%), Komárom (29%) és Szabolcs megye (34%).

Örvendtes, hogy míg a népi műemlékek állományán belül a műemlékek százalékos részesedése 6,5% és a műemlékjellegűké 49,5%, addig az állami tulajdonban levő népi műemlékek 24,1%-a „műemlék” minősítésű, 58,1%-a „műemlékjellegű”, és csupán 17,8%-a „városképi jelentőségű”. Ez arra a helyes tendenciára mutat rá, hogy az állami tulajdonba vételre zömében a legértékesebb népi műemlékeknek került sor. Az egyházi tulajdonú népi műemlékeknek a „műemlék” és „műemlékjellegű” minősítésű állomány az átlagosnál magasabb, míg a „városképi jelentőségű” népi műemlékeknek jóval alacsonyabb arány jelentkezik. Ezek az adatok is azt bizonyítják, hogy az egyházi tulajdonban levő népi műemléki állomány nagyobb értékű, mint azt számaránya jelzi.

A személyi tulajdonban levő népi műemlékeknek mindössze 1,8% a „műemlék” minősítésű. A „műemlékjellegű” épületek százalékos részesedése 47,7%, s a „városképi” jelentőségű épületeké 50,5%.

A népi műemléki állomány 68,7%-a lakóház, 13,2%-a présház és pince, 5,4%-a ipari objektum, 7,8%-a egyházi objektum és 4,9%-a önálló gazdasági épület.

Az ipari objektumok 39%-a szélmalom, 37%-a vízimalom és 24%-a egyéb ipari objektum, melyek között kovácműhelyek, szárazmalmok, vágóhid és bőrszáritó üzem is található. A présházak és pincék zöme Veszprém és Vas megyében, a lakóházak zöme Veszprém, Vas, Nógrád, Borsod és Győr megyében, míg az egyházi épületek zöme Zala és Szabolcs megyében található, s ez utóbbiak többsége fa harangláb.

Az állami és szövetkezeti tulajdonban levő népi épületek felhasználás szempontjából sokrétű képet mutatnak. Lakóház 16,3%, művelődési célú létesítmény 34,8%, egészségügyi létesítmény 2,1%, az idegenforgalmi létesítmény 10,6%, ipari létesítmény 17%, egyéb létesítmény 19,2% arányt képvisel. A művelődési célokat szolgáló létesítmények többségükben múzeumi hasznosításúak. Az idegenforgalmi célú létesítmények között turistaszállók és vendéglátóipari egységek találhatóak.

Az ismertetett adatok elemzése alapján készítettük elő 1972-re az anyagi támogatási rendszer teljes bevezetését, mértük fel annak anyagi kihatásait.

Az anyagi támogatási rendszer továbbfejlesztése

1972-ben és 1973-ban a népi épületek fenntartásának anyagi támogatása területén jelentős tapasztalatokat szereztünk. Ennek során megállapítottuk, hogy a fokozottabb védelem érdekében a támogatási összegek megemelésére és a differenciált támogatás megteremtésére kell lehetőséget biztosítani.

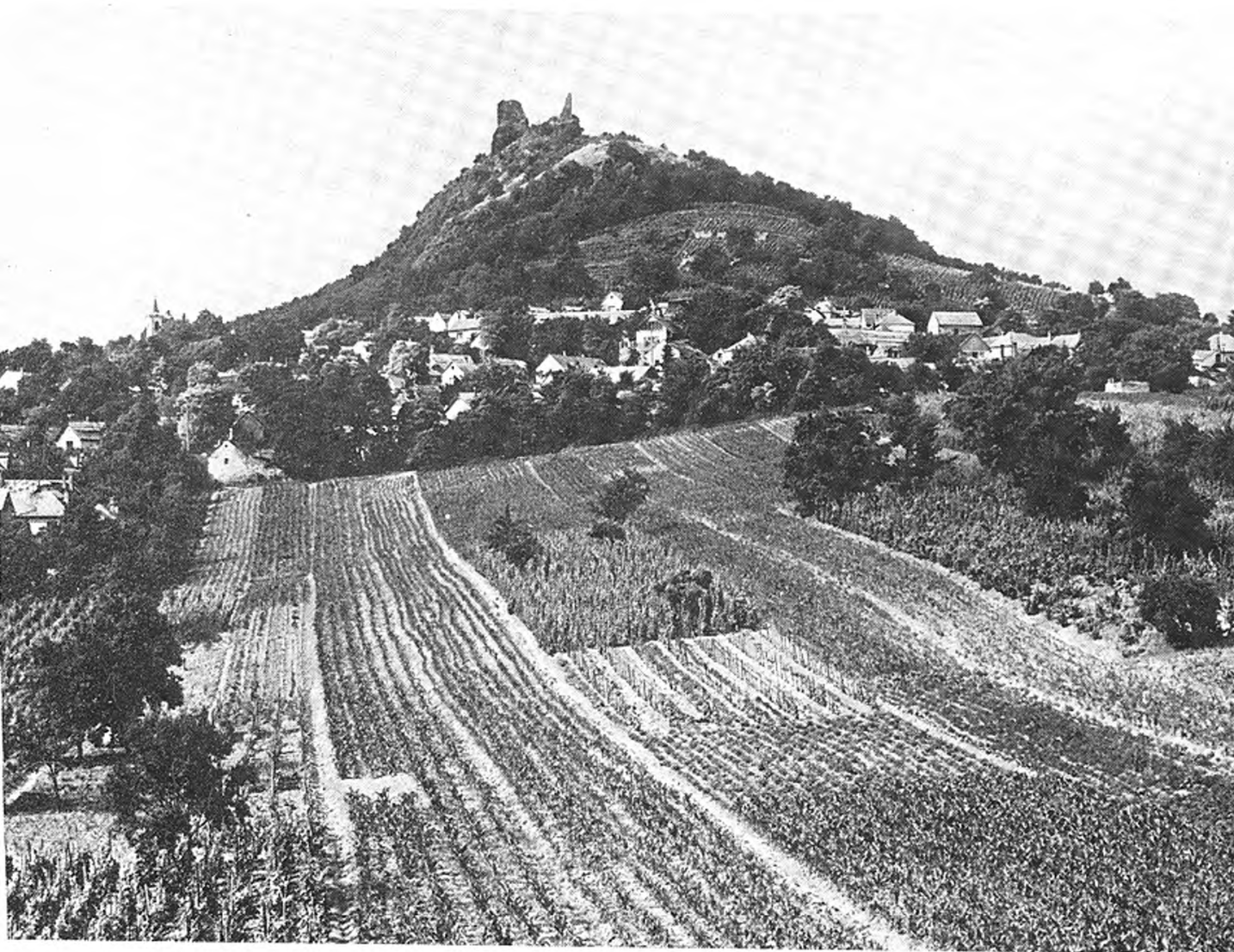
Az 1974. évben kiadott jogszabály [25/1974. (Ép. Ért. 36.) ÉVM] megteremtette a magasabb összegű anyagi támogatás lehetőségét. E jogszabály-módosítás lényege abban állt, hogy:

- az éves fenntartási átalány folyósításának lehetőségét nem szűkítette le az „eredeti rendeltetéssel hasznosított” épületekre, hanem azt általánossá tette,
- felemelte a támogatás összegét, a folyósítást a műemléki érték kategóriák szerint határozta meg, éspedig műemlékeknek 4-5 ezer forint, műemlékjellegű épületeknél 3-4 ezer forint, városképi jelentőségű épületek esetében 2-3 ezer forint összegben,
- lehetővé tette a differenciálást az épület nagyságának, a fenntartás költségvetésének

- nek, továbbá a tulajdonos szociális, jövedelmi és vagyoni helyzetének figyelembevételével,
- az eseti támogatás összeghatárát 30 000 Ft-ra felemelve, annak felső határát nem szűkítette le az anyagköltség összegére.

A jogszabály az éves fenntartási átalány folyósítását a helyi tanácsnak a szokásos karbantartási munkák elvégzését bizonyító igazolása alapján tette lehetővé. Az eseti támogatásnál a jóváhagyott támogatási összeg 50%-ig kérelemre előleg folyósítható, és a végelszámolást követően az elvégzett munka és a benyújtott számlák ellenőrzésével kerül sor a még fennmaradt összeg folyósítására.

Kezdetben meg nem értés, esetenként bizalmatlanság és félelem is gátolta akciónk kibontakozását, ugyanis attól tartottak, hogy a személyi tulajdon sérelmet szenved a támogatás elfogadása következtében. Ezt az aggályt szívós felvilágosító munkával – a sajtó, rádió és a TV igénybevételével – nagyrészt leküzdöttük.

10. kép. Szigliget védett műemléki területe

Az anyagi támogatási rendszer eredményei (1971–1977)

Az 1971–1977 között végzett munkánk eredményességét az alábbi adatok igazolják:

Éves fenntartási átalány folyósítása

Év	Védett épületek száma	Folyósított anyagi támogatás összege, Ft
1971	folyósítás nem történt	—
1972	224	330 000
1973	273	394 500
1974	364	507 500
1975	461	1 309 000
1976	438	1 246 500
1977	474	1 351 000
Összesen		5 138 500

1971-ben még nem tudunk fenntartási átalányt folyósítani, mivel a jogszabály késői megjelenése ezt nem tette lehetővé. Mint látható, az átalányt igénybevevők számának növekedése jellemzi a folyamatot, még akkor is, ha 1976-ban némi visszaesés tapasztalható. Ez egyébként azért következett be, mert ebben az évben jelentős számban kerültek személyi tulajdonban levő épületek állami tulajdonba, továbbá az eseti támogatást igénybevevők az adott éven belül éves fenntartási átalány felvételére nem jogosultak.

Eseti támogatás folyósítása

Év	Védett épületek száma	Folyósított anyagi támogatás összege, Ft
1971	2	50 000
1972	1	50 000
1973	9	136 000
1974	13	255 500
1975	15	248 450
1976	15	257 828
1977	19	420 888
Összesen	74	1 418 666

Az 1972-ben támogatott épületnél külön miniszteri engedély tette lehetővé a magasabb összeg folyósítását.

A személyi tulajdonban levő népi műemlékek anyagi támogatása mellett változatlanul fenntartottuk az OMF éves anyagi támogatási keretéből az állami és szövetkezeti tulajdon-

ban levő, védett népi épületek fenntartásának és helyreállításának anyagi támogatási rendszerét.

Év	Védett épületek száma	Folyósított anyagi támogatás összege, Ft
1971	6	390 000
1972	4	206 000
1973	6	1 050 000
1974	5	300 000
1975	2	220 000
1976	5	390 000
1977	5	920 000
Összesen	33	3 476 000

A támogatott épületek közül jelentősebbek (a tervező feltüntetésével): Ácsteszer, Táncsics Mihály szülőháza (Sisa Béla); Tiszacsécse, fa harangláb (Sisa Béla); Sáska, Kossuth utca 36. (Wirth Péter); Szarvas, szárazmalom (Sisa Béla); Kiskundorozsma, szélmalom (Sisa Béla); Gödörháza, fa harangláb (Sisa Béla); Nagydobsza, Fő u. 68.; Luzsok, Fő u. 59.; Magyarlukafa, Fő u. 16.; Orfű, Fő tér 3. (az utóbbi négy épület: BARANYATERV Szigetvári János), Zamárdi, Szántópuszta, majorság (VÁTTI, Ágostházy László), Csesztreg, pásztorház (Betlehem Zoltán), Szalafő, Pityerszer 5. (Komjáthy Attila).

Az OMF 1971–1977 között is továbbfolytatta azt a gyakorlatát, hogy az állami tulajdonban levő egyes értékesebb népi épületeket saját hiteléből építésvezetőségeivel helyreállította. Ilyen módon 18 védett népi épület helyreállítása fejeződött be, illetve kezdődött el közel 13 000 000,- Ft költségvetési értékkel. Ezek között 12 hollókői (Mendele Ferenc–Komjáthy Attila: Kossuth u. 93–95.; Komjáthy Attila: Kossuth u. 76., 78., 84., 86., Petőfi utca 18–20. és 22.; Nándori Klára: Petőfi u. 30., 32.; Földesi Csongor: Kossuth utca 69.; Vladár Ágnes: Kossuth utca 108.; Kremnicsán Ilona: Kossuth utca 74.), két Szalafő, Pityerszeri épület (Pityerszer 1. lakóház és Pityerszer 3. pajta – mindkettő Komjáthy Attila), Tihany (Kossuth utca 20. – Sisa Béla), Fertőszéplak (Nagy Lajos u. 33., 35. és 37. – VÁTTI Ágostházy László), Zalalövő (Petőfi u. 35. – Wirth Péter–Sisa Béla), Kávás (Temető utca 13. – Wirth Péter–Sisa Béla) egy-egy népi épülete található, valamint Szatmárcseke ref. temető (Wirth Péter–Sisa Béla) fejfáinak védelmi munkái.

A népi műemlékek megmentése állami tulajdonba vétel és új közösségi célú hasznosítás útján

Miként az 1971-es év, úgy az 1974. év is mérföldkő volt a népi épületek megmentéséért végzett munkánkban. Ekkor ugyanis a személyi tulajdonban fenn nem tartható népi épületek megmentésére újabb jelentős akciót indítottunk. Az OMF által kidolgozott anyag alapján az építésügyi és városfejlesztési miniszter előterjesztést nyújtott be a Minisztertanácshoz a népi műemlékek védelme tárgyában. Az előterjesztésben tájékoztatást adtunk az 1008 védett népi épület fenntartásának lehetőségeiről, kimutatva, hogy mintegy 200 épület fenntartására csak akkor van mód, ha azokat a tulajdonjog megszerzésével új közcélú funkcióra hasznosítjuk, s ennek megvalósítását kormányzati szerveink megfelelő anyagi alapok megteremtésével előmozdítják.

A Minisztertanács a 2025/1974. (VI. 13.) Mt. számú határozatában intézkedett a népi műemlékek védelméről. E fontos határozat leglényegesebb rendelkezései az alábbiak:

- a Minisztertanács felhívta a minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit, továbbá a fővárosi és a megyei tanácsok elnökeit, valamint felkérte a társadalmi szervezeteket és a szövetkezeti érdekképviseleti szervezeteket, hogy tevékenységi körükben segítsék elő az egyedi és különösen az együttesben előforduló népi műemlékek megőrzését, fenntartását és közcélú – elsősorban közművelődési, múzeumi, idegenforgalmi, vendéglátóipari, kereskedelmi, természetjárási, pihenési, üdülési célú – hasznosítását,
- a Minisztertanács felhívta az építésügyi és városfejlesztési minisztert, hogy a műemléki és építésügyi hatóságok útján fokozottabban gondoskodják a népi műemlékek állami igazgatási úton történő védelméről és segítse elő az állampolgárok tulajdonában álló és másképp fenn nem tartható népi műemlékek tulajdonjogának az állam, társadalmi szervezetek, illetőleg a szövetkezetek javára történő megszerzését, valamint, hogy engedélyezze azok lakáspótlási kötelezettség nélküli közcélú felhasználását,
- a Minisztertanács felhívta a pénzügyminisztert, hogy a népi műemlékek tulajdonjogának megszerzéséhez és azok közcélú helyreállításához, illetőleg az ennek érdekében nyújtandó anyagi támogatáshoz 1974–1983. években – megfelelő ütemezésben – összesen mintegy 30 millió forint költségvetési előirányzatot biztosítson,
- a Minisztertanács felhívta a pénzügyminisztert, annak megvizsgálására, hogy milyen könnyítésekkel lehetne a népgazdasági szabályozók körében a jelenleginél vonzóbbá és gazdaságosabbá tenni a közületi szervek számára a műemlékek megszerzését és kezelését, továbbá közcélú hasznosítását, illetőleg használatát.

A minisztertanácsnak a népi műemlékek fenntartására és hasznosítására vonatkozó határozata, valamint az anyagi alapok megteremtése újabb akció kibontakoztatására adott lehetőséget. A népi műemlékek köztulajdonba vételénél és az új közösségi célú funkcióra történő helyreállításánál természetes partnereink zömében a tanácsai szervek – helyi tanácsok, múzeumok, idegenforgalmi hivatalok –, amelyek az OMF által adott anyagi támogatáson felül jelentkező költségek viselését – ezen belül többségében tájház, falumúzeum céljára történt helyreállítás fenntartási, kezelési és bemutatási költségeit – is magukra vállalják.

1974–1977 között 66 népi épület köztulajdonba vételéhez és közösségi célú hasznosításához nyújtott az OMF anyagi támogatást partnerszerveink részére 9,5 millió forint összegben.

Év	Védett épületek száma	Folyósított anyagi támogatás összege, Ft
1974	4	500 000
1975	18	2 500 000
1976	23	3 000 000
1977	21	3 500 000
Összesen	66	9 500 000

Kormányzati szerveink 1978–1983 között ilyen célra évenként 3,5 millió forintot bocsátanak rendelkezésünkre, mely végsősoron 1974–1983 között lehetővé teszi mintegy 200 értékes népi épület helyszínen történő megmentésének és közösségi célokra történő helyreállításának elősegítését.

A népi műemlékek védelmének helyzetelemzése

1971-től 1978. január 1-ig a népi műemlékek száma 1008-ról 1204-re 19%-kal növekedett. Ezzel az összes műemléki állományon belüli aránya 12%-ról 14%-ra változott.

Védettségi kategória szerinti megoszlása:

műemlék	62 db	5,16%
műemlékjellegű	570 db	47,34%
városképi jellegű	572 db	47,50%
Összesen:	1204 db	100,00%

A népi műemléki állomány tulajdoni forma szerinti megoszlása:

állami és szövetkezeti	211 db	17,53%
egyházi	57 db	4,73%
személyi tulajdonú	936 db	77,74%
Összesen:	1204 db	100,00%

Az állami és szövetkezeti tulajdonban levő népi műemlékek százalékos aránya 1971-hez viszonyítva 14%-ról 17,53%-ra növekedett, az egyházi tulajdonú népi műemlékeké 7,8%-ról 4,73%-ra, a személyi tulajdonú épületeké 78,3%-ról 77,74%-ra csökkent.

Míg az állami és egyházi tulajdonú népi műemlékekénél a „műemlék” minősítésű épületek aránya 18%, a műemlékjellegűeké 61%, a városképi jelentőségűeké 21%, addig a személyi tulajdonú népi műemlékekénél az összes népi műemlék mindössze 1%-a minősül műemléknek, 44%-a a műemlékjellegű és 55%-a a városképi jelentőségű épületek kategóriába tartozik.

A népi műemléki állomány eredeti rendeltetés és tulajdoni forma szerinti megoszlása

	Állami	Egyházi	Személyi	Összesen
Lakóház	159	—	630	789
Présház-pince	22	—	233	255
Ipari épület	30	—	24	54
Önálló gazdasági épület	—	—	49	49
Egyházi épület	—	57	—	57
Összesen	211	57	936	1204

1971-hez viszonyítva a védett népi lakóházak száma 693-ról 789-re (13%), a présházak-pincék száma 133-ról 255-re (92%) növekedett, az egyházi épületek száma 79-ről 57-re csökkent (27%).

A népi műemléki állomány területi megoszlása az alábbi

Megye	Védett népi épületek száma	Százalékos részesedés
Baranya	149	12,37
Bács	26	2,16
Békés	28	2,32
Borsod	72	6,00
Csongrád	44	3,65
Fejér	14	1,16
Győr	59	4,90
Hajdú	19	1,58
Heves	22	1,83
Komárom	18	1,49
Nógrád	70	5,81
Pest	16	1,33
Somogy	31	2,57
Szabolcs	35	2,91
Szolnok	24	2,00
Tolna	6	0,50
Vas	135	11,21
Veszprém	391	32,47
Zala	45	3,74
Összesen	1204	100,00

Az adatokból megállapítható, hogy a népi építészeti emlékek közel 1/3-a Veszprém megyében található, több mint 56%-a három megyében (Veszprém, Baranya és Vas megyében), majdnem 3/4 része hat megyében – Veszprém, Baranya, Vas, Borsod, Nógrád és Győr – helyezkedik el, s az adatokból az is kitűnik, hogy a 13 e tekintetben legszegényebb megyében mindössze az emléktanyag 27,24%-a található.

A megyei adatokat az 1971. évi adatokhoz viszonyítva különösen szembetűnő Baranya megye előretörése, ahol 137 objektummal nőtt a védett építmények száma. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az 1971. évi adatokban Villánykövesd pincSORa egy tételeként szerepelt, s a mostani adatokban 56 egyedileg védett présházát tartunk nyilván e helységben, s emellett ebben az időszakban biztosítottunk egyedi védelmet a palkonyai pincSORnak, ahol 48 épületet védünk. Hozzá tartozik, hogy Baranya megyében az elmúlt időszakban nagyon tervszerű népi műemléki kutatómunkát végeztek (dr. Füzes Endre és Szigetvári János), s a felkutatott 103 község népi műemléki állományát tételesen felülvizsgálták és javaslatot készítettek a megye népi építészeti emlékeinek megvédésére. E kezdeményezés alapján a Baranya megyei Tanács, a Megyei Idegenforgalmi Hivatal bevonásával felmérte a megye népi műemlékeinek helyzetét, és konkrét intézkedéseket tett a népi műemlékek helyszíni fenntartására, hasznosítására, állami tulajdonba vételére és az arra érdemes épületek védetté nyilvánítására is.

1971-hez viszonyítva jelentősen megnőtt Veszprém megyében is a népi műemlékek száma. Az 58 épületet jelentő növekedésen belül elsősorban Tihany és Szigliget védett területén jelentős az előrehaladás.

Csongrád megyében is jelentős fejlődés következett be 1971-hez viszonyítva, mert az úgynevezett Halászfalu védett területén egyedi védetté nyilvánítások történtek.

A legnagyobb mérvű csökkenés 1971-hez viszonyítva Zala megyében következett be, ami nyilván az értékesebb anyagnak a göcseji skanzenbe történő betelepítésével is magyarázható.

A népi műemlékek számának növekedésével az elkövetkezendő időkben is számolhatunk, egyrészt a már folyamatban levő kutatások (pl. Hajdú megye) eredményeképpen, másrészt a népi műemléki jelentőségű területek számának növekedése kapcsán.

Az állami tulajdon részesedése az egyes megyék népi műemléki állományán belül az országos átlagot (17,53%) jóval túlhaladja Komárom (72,22%), Heves (50%), Bács (46,1%), Pest (43,75%), Békés (42,80%), Csongrád (36,38%) megyében. Az egyházi tulajdon az országos átlagot (4,73%) jóval felülmúlja Szabolcs (37,14%) és Zala (28,88%) megyében. A személyi tulajdon pedig Baranya (90,6%), Veszprém (89,52%), Tolna (83,34%), Borsod (81,95%), Vas (80%) megyékben múlja felül az országos (77,74%) átlagot.

Tapasztalataink szerint a népi műemlékek megmentésének rendszere beváltotta a hozzá fűzhető reményeket. Az 1971–1977 között felhasznált 32,5 millió forint csupán az OMF erőfeszítéseit jelzi, s nem ad képet arról, hogy ezen felül a tanácsi szervek – helyi és megyei tanácsok, idegenforgalmi hivatalok, múzeumok – a népi építészeti emlékek helyszíni fenntartása és hasznosítása terén milyen jelentős áldozatokat vállaltak.

Az Országos Műemléki Felügyelőség a következő időszakban is hasonló formákban és nem csökkenő összeggel kíván támogatást nyújtani mind a személyi tulajdonban, mind az állami és szövetkezeti tulajdonban levő értékes népi műemlékek fenntartásához és funkcióiknak megfelelő helyreállításához, hasznosításához.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy az 1971–1977 között kibontakoztatott tudatos akcióink eredményeképpen a népi épületeket fenntartó tulajdonosok terhei csökkentek, ez kedvezően befolyásolta a fenntartási szándékot és végső soron kihatott az épületek jobb műszaki állapotba kerülésére is.

Elindult egy kedvező folyamat a személyi tulajdonú népi épületek új – főleg üdülő – célú hasznosítására, mely a fenntartást vállaló tehetősebb – zömében értelmiségi – rétegek bekapcsolódásával az értékek megmentését és fennmaradását személyi tulajdon mellett is biztosítani képes, s ugyanakkor megoldja az épületek folyamatos karbantartását is.

A tanácsi szervek a személyi tulajdonban fenn nem tartható védett népi épületek megmentését az OMF által nyújtott anyagi támogatáson túlmenő kötelezettség vállalással, új közösségi funkcióra történő igénybevétellel és kialakítással jelentős mértékben elősegítik.

A kétségtelenül kimutatható eredmények mellett azonban látnunk kell a jelenleg fennálló, előrehaladást gátló körülményeket is. Ezek között elsősorban a személyi tulajdonban levő épületeknél az éves fenntartási átalányt igénybevevők számának alakulása érdekes. Ismeretes, hogy a személyi tulajdonban levő épületek száma 936 db, s ebből 1974-ben 474 épülethez vették igénybe az anyagi támogatást. Ez azonban mindössze 50%-os igénybevételi aránynak felel meg. A legjobb megyékben mint például Nógrád, Baranya és Csongrád megyékben sem haladja meg az igénybevételi arány a 74%-ot, s az országos átlagot erősen lerontja, hogy az összes népi állomány 1/3-ával rendelkező Veszprém megyében a tulajdonosoknak mindössze 47%-a, Vas megyében – ahol a népi műemléki állomány közel 12%-a található – mindössze 28%-a vette igénybe az anyagi támogatás lehetőségét. Az úgynevezett eseti támogatás vonatkozásában pedig elsősorban Veszprém megyét emelhetjük ki, ahol 45 épülethez – Szigligeten 16, Tihanyban 11, a Balaton-régió egyéb területén 18 – folyósítottunk egyenként 30 ezer forintig terjedő összegben anyagi támogatást.

A minisztertanácsi támogatási keretből köztulajdonba vett népi épületek adatai 1974–1977 közötti időszakban az alábbiak:

Baranya	7 db	Nógrád	1 db
Bács	1 db	Pest	2 db
Békés	5 db	Somogy	3 db
Borsod	7 db	Szabolcs	2 db
Csongrád	10 db	Szolnok	3 db
Fejér	1 db	Tolna	–
Győr	5 db	Vas	4 db
Hajdú	7 db	Veszprém	3 db
Heves	4 db	Zala	1 db
Komárom	–		

Összesen:

66 db

Az adatokból kitűnik, hogy a műemlékekben leggazdagabb Veszprém megyében igen kismértvű előrehaladás mutatkozik az állami tulajdonba vétel és új közösségi funkcióra való hasznosítás területén, s eredményei zömmel a személyi tulajdonú népi műemlékek új funkcióra történő spontán formában jelentkező helyreállítása kapcsán (lakóházból üdülő) adódnak.

Igen nagyra értékeljük Csongrád, Borsod, Baranya, Békés, Győr és Hajdú megye e téren elért eredményeit, melyek tudatos és az OMF-fel egybehangolt koncepciótervek megvalósítása során jöttek létre.

A népi műemlékek fenntartásának jelentős problémája a műszaki tervezői kapacitás hiánya, a kivitelezői kapacitás hiánya (egyes szakmákban – például nádazó, zsúpozó – szakember egyáltalán nem található), továbbá egyes anyagok (nád, zsúp) beszerezhetetlensége, illetve költséges volta.

Míg a személyi tulajdonban levő népi műemlékeket vagy eredeti rendeltetéssel (például lakóház), vagy üdülési célra hasznosítják, addig az állami és szövetkezeti tulajdonba kerülő népi műemlékek igen változatos célokra kerülnek felhasználásra. Jellemzőképpen megemlíthető, hogy a 221 állami és szövetkezeti tulajdonban levő népi műemlék közül

- kulturális célra 127-et (60%),
- idegenforgalmi, vendéglátóipari célra 27-et (13%),
- lakóépületként 23-at (11%),
- présház, pinceként 13-at (6%) és
- egyéb célra 21-et (10%) hasznosítanak.

A kulturális céllal hasznosított népi műemlékek zöme múzeum és tájház (83 db), valamint múzeumi céllal hasznosított ipari épület (30 db). Ezenkívül iskola, könyvtár, honismereti-helytörténeti szakkör, népi kismesterségek bemutatója stb. szerepel a hasznosítási célok között.

Az idegenforgalmi célú hasznosítások között vendéglátóipari egységek (csárda, étterem), turisztaszállók és vendégházak szerepelnek túlsúlyban.

Az egyéb célú hasznosítások között egészségügyi és szociális, természetvédelmi és vadászati jellegű felhasználást is találhatunk.

A 2025/1974. (VI. 13.) Mt. számú határozat alapján megindult akcióban még jobbak a hasznosításra vonatkozó eredmények, mert

- kulturális célú hasznosítás 47 (71%),
- idegenforgalmi célú hasznosítás 10 (15%),
- egyéb célú hasznosítás 9 (14%).

A személyi tulajdonban nem fenntartható népi műemlékek megmentése sok időt igénylő feladat. A terheket vállaló partner megszerzésétől számítva – amikor az anyagi támogatás ügyében döntést tudunk hozni – általában 3-4 év szükséges a helyreállítás teljes befejezéséhez.

Az 1974-ben beindult program keretében 66 épülethez adott anyagi támogatás esetében az 1977. év végi adatok szerint a munkák állását illetően az alábbi volt a helyzetkép:

- az épület állami tulajdonba került és a helyreállítás befejeződött 14 épületnél,
- az épület állami tulajdonba került, a helyreállítás folyamatban van 13 épületnél,
- az épület állami tulajdonba került, a tervdokumentáció kész, a kivitelezés még nem kezdődött el 6 épületnél,
- az épület állami tulajdonba került, a tervdokumentáció még nem készült el 12 épületnél,
- az épület állami tulajdonba vétele folyamatban van 21 épületnél.

A fenntartás és a hasznosítás lehetőségeit erősen befolyásolják a gazdasági szabályozók, vagyis a partnereként jelentkező szervek gazdasági érdekeltsége. 1975-től kezdődően ezen a területen is előrehaladást értünk el. Az 50/1975. (XI. 22.) PM-ÉVM-ÁH számú együttes rendelet a műemlékvédelem alatt álló építményeket mentesítette a telekhasználati díj fizetésének kötelezettsége alól. A 65/1975. (XI. 22.) PM számú rendelet a műemlékeket és a műemlékjellegű épületeket mentesítette az eszközlekötési járulék alól. A 2025/1974. (VI. 13.) Mt. számú határozat megteremtette a lehetőségét a népi műemléki védettségű lakóépületek más célú (közösségi) hasznosításának, lakáspótlási kötelezettség teljesítése nélkül.

Népi műemléki jelentőségű területek – népi építészeti együttesek

A Minisztertanács 2025/1974. számú határozata előtérbe állította az együttesként előforduló népi műemlékek védelmét. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban nem könnyű feladat. A népi építészeti együttesek megmentése céljából évekkal ezelőtt elkészített, a hasznosítási lehetőségeket is feltáró tanulmánytervek zöme a különböző – partnernek vélt – szervek fiókjaiban porosodik még ma is. Ilyen részletes tanulmánytervek készültek: Cák, Aszófő Vörösmáli pincesor, Balatonfüred arácsi rész, Alsóörs, Villánykövesd, Palkonya és Nagykutas pincesora, Szalafő, Balatonakali, Szigliget, Fertőszéplak, Fertőrákos és Magyarpolány népi építészeti együtteseinek hasznosítására. Sajnos ez ideig Hollókő és Csongrád kivételével – ahol a Nógrád megyei Tanács, illetve Csongrád Városi Tanácsa és az OMF közös erőfeszítéseket tett a megmentésre – ilyen átfogó rekonstrukciós munkára nem került sor.

A népi építészeti együttesek megmentése néhány elvi és gyakorlati kérdés megoldását is szükségessé teszi. Ezek közül kiemelhető a védelem formájának kérdése, vagyis az, hogy milyen módon lehetséges ezeknek az együtteseknek jogi védelmet biztosítani.

Megítélésünk szerint egyes esetekben elegendő, ha a területen levő értékes épületeknek egyedi védettséget biztosítunk, mivel ez a védelmi forma az egész terület – az építészeti együttes – fennmaradását és az eredeti rendeltetésnek megfelelő hasznosítását megoldja. Erre általában akkor kerülhet sor, amikor a fenntartási szándékot gazdasági, gazdálkodási indokok is alátámasztják. Az együttesben előforduló présházak és pincék fenntartása pl. az olyan helyeken, ahol a szőlőterületek személyi tulajdonban maradtak, általában nem okoz gondot, mivel a gazdálkodáshoz az épületek szükségesek. Villánykövesd, Palkonya présházainál és pincéinél az épületek fennmaradását és az épületegyüttes védelmét, tehát az

11. kép. Cák, pincesor

egyedi védettség is megoldja. Természetes, hogy mint minden népi épületnél – amely személyi tulajdonban van –, itt is jelentős a szerepe az állam által nyújtott anyagi támogatásnak.

Vannak olyan települések, ahol az épületállomány műemléki értéke még együttesként sem jelentős, de a település szerkezete feltétlenül védelmet érdemel. Ilyen esetekben általában nem célszerű a műemlékvédelem eszközeivel – pl. műemléki jelentőségű területté nyilvánítással – biztosítani a védelmet, mivel az egyszerűbb módon, hatósági vonalon is megoldható. A településszerkezet fennmaradását – a műemléki hatósággal előzetesen egyeztetett – rendezési tervekkel és építési előírásokkal oly módon is meg lehet oldani, hogy annak gyakorlati megvalósítását az első fokon eljáró tanácsai építésügyi szakigazgatási szerv feladatává tesszük. Így nyer védelmet Hajdúböszörmény város értékes településszerkezete is. Ez természetesen nem zárja ki, hogy emellett a város egy jellegzetes részének (Polgári utca), mint épületegyüttesnek egyedi védettséget biztosítsunk és annak megmentését, hasznosítását anyagi támogatásunkkal is elősegítsük.

Vannak olyan területek, ahol az együttesként előforduló népi épületek száma ma már viszonylag nem nagy, s az egységes funkció egyedi védettség mellett is biztosítja az együttes fennmaradását. Fertőszéplak öt fűrészfogas beépítésű népi épületének megmentésére a Győr megyei Tanács és az OMF közös erőfeszítésével – múzeumi hasznosítással – területi védelem nélkül is lehetőség van.

Egyes esetekben területi védelem helyett oly módon is sor kerül egyedi védelemre, hogy az egyedi védettséget az együttesre vonatkoztatjuk s ezen belül tételesen felsoroljuk a védett objektumokat. Így pl. Zamárdi, Szántódpuszta majorság épületegyüttese Műemlékjegyzékünkben egy tétel alatt „Műemlékjellegű” minősítéssel szerepel, ugyanakkor felsoroltuk ezen belül a 23 védett objektumot. Ez itt azért volt lehetséges, mert valamennyi építmény azonos felhasználási célra szolgál és egységes kezelésben részesül.

Ahol a védett épületek nagy számban fordulnak elő, s emellett a terület jellegzetes településszerkezete (terek, utcák vonalvezetése és beépítettsége) is értékes, feltétlenül kívánatos, hogy az egyedi védettségén túlmenően területi védelemre is sor kerüljön.

A műemléki jelentőségű területek műemlékállományunk legértékesebb részei. Jellemző, hogy ilyen területi védelmet mindössze 21 településünk különleges értékű településmagja élvez. Ezek közül 16 városi, míg 5 falusi jellegű település. A falusi jellegű települések között elsőként Hollókő és Tihany védetté nyilvánítása történt meg (1972). Ezt követte Szigliget és Csongrád város halászfalvai része (Belváros), majd Fertőrákos (mindhárom 1976-ban) meghatározott területének műemléki jelentőségű területté nyilvánítása.

A népi műemléki jelentőségű területek védetté nyilvánításának folyamata még nem fejeződött be. Erre azonban csak olyan településeknél látunk reális lehetőséget, ahol azt az érték feltétlenül indokolja, s a védelem és a hasznosítás megvalósításáért az érdekelt helyszervek is hajlandóak áldozatokat vállalni, tevékenykedni.

12. kép Nagyvázsony, Schumacher-ház

Az ilyen hozzáállású partnerek közül is – az 55 épülettel érintett Hollókő község kapcsán – a Nógrád megyei Tanács említhető meg példaképpül. Már kezdetben, amikor Hollókő rekonstrukciója elindult, az volt a tanács vállalása, hogy az épületeket megvásárolja, biztosítja a területen az utak, közművek, világítás és egyéb szükséges objektumok (pl. vízvezető övárók rendszer) létesítését. Az OMF ezzel szemben vállalta az állami tulajdonba kerülő épületek helyreállítását, valamint – a későbbiek során – a személyi tulajdonban maradó lakóépületek tulajdonosai részére anyagi támogatás folyósítását. A vállalások eddig rendben teljesültek, s bár még a rekonstrukció nem fejeződött be, máris fokozódott Hollókő idegenforgalmi jelentősége, s minden vonatkozásban javult a község ellátottsága, folyamatosan kielégítésre kerül egy fejlődő szocialista falu megnövekedett közösségi igénye is.

13. kép. Magyarpolány, védett utcásor

A rekonstrukciós terv alapján megindult helyreállítás eredményeképpen eddig 5 turistaház, 1-1 posta, szolgáltatóház, orvosi rendelő és lakás, öregek háza, óvoda, szolgálati lakás, tanácsi kirendeltség, falumúzeum és vendéglő létesült, s ilyen épületben helyeztük el a helyreállítást végző művezetőségünket is.

Az OMF 1963–1977 között Hollókőn az állami tulajdonba került és új közösségi funkcióra hasznosított népi épületek helyreállítását saját kivitelezési szervezetével, saját hitelei felhasználásával mintegy 12 millió forint összegű ráfordítással segítette elő. Hollókő védett műemléki jelentőségű területén a személyi tulajdonban levő népi műemlékek fenntartásához 31 tulajdonos veszi igénybe anyagi támogatásunkat.

Csongrád város halászfalui része (Belváros) később nyert védelmet, mint Hollókő településmagja. A Városi Tanács azonban már 1970-ben tanácsrendeletben intézkedett a terület védelméről és rekonstrukciójáról. A tanácsrendelet meghatározta a védendő terület határait, s a területre vonatkozó – műemlékvédelmi célzatú – általános építési előírásokat. Ezzel az idegenforgalmi érdekű műemlékvédelmi koncepció megvalósítását a tanácsi szervek időben biztosították.

Csongrád-Halászfalu védett műemléki jelentőségű területének 65 épülete közül 25 élvez műemléki védelmet. A műemléki jelentőségű területhez a Városi Tanács határozatával védett településrész kapcsolódik. A koncepció megvalósítása során 17 épület kerül állami tulajdonba, s abban 9 épület vendégházként, 2 múzeumként, 1-1 turistaszállóként, tejbüféként, étteremként, idegenforgalmi kirendeltségként, elárusítóhelyként és gondnoki lakás-

14. kép. Fertőszéplak, védett utcasor

ként nyeri el új funkcióját. Az akció megvalósítását az OMF ez ideig 7 épület állami tulajdonba vétele, illetve helyreállítása kapcsán támogatta. A személyi tulajdonban maradó népi épületek tulajdonosai közül a fenntartáshoz 16 veszi igénybe az állami támogatást.

Tihany 140 portából álló védett területén 64 népi épületet védünk. Ebből magántulajdonban 54 épület áll, melynek fenntartásához az állami támogatást 20 tulajdonos veszi igénybe. Emellett azonban jelentős a tulajdonos és funkcióváltással járó olyan műemlék-helyreállítás, amelyhez az eseti támogatást is igénybe veszik. 1974–1977 között eseti támogatásunkkal 11 épület helyreállítása történt meg.

Szigliget védett műemléki jelentőségű területének mintegy 120 portájából egyedileg 44 épületet védünk. Ezek közül 38 személyi tulajdonban áll, melynél 24 tulajdonos veszi igénybe az éves fenntartási átalány alapján történő támogatást. 1974–1977 között eseti támogatásunkat 16 tulajdonos vette igénybe a népi épület helyreállításához.

Örvendetes, hogy az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatallal történt szoros együttműködésünk eredményeképpen a népi műemlékek védelmét más jogszabályok is biztosítják. Ilyenek a természetvédelmi jogszabályok, mint pl. a Nemzeti Parkok létesítéséről (pl. Hortobágyi Nemzeti Park), valamint a tájvédelmi körzetek létesítéséről (Ócsai Tájvédelmi Körzet) intézkedő utasítások, melyek a táji építmények és történelmi emlékek, illetve településrészek egységes védelméről intézkednek a műemléki jogszabályokon túlmenően.

Népi műemlékek megmentése a szabadtéri néprajzi gyűjteményekbe történő betelepítéssel

Bár a népi műemlékek megmentésének legjobb lehetőségeit az épületek helyszínen történő fenntartásával biztosíthatjuk, kétségtelenül adódhatnak olyan esetek, amikor a megmentés egyetlen járható útjának a szabadtéri néprajzi gyűjteményekbe történő betelepítés kínálkozik. Ez a feladat a múzeumi szervekre hárul, de nem nélkülözheti a műemléki hatósággal

15. kép. Ónod, Vár utca 16. sz. lakóház

történő folyamatos egyeztetést. Már a koncepcióterv elfogadása során arra kell törekedni, hogy a helyszínen fenn nem tartható épületek közül válasszuk ki a betelepítendő épületeket. Ezek az épületek a létesítésük idején fennállott gazdasági társadalmi viszonyokat, ezeknek a paraszti rétegeknek anyagi kultúráját hűen dokumentálják. A betelepítésre – ha az épület műemléki védeltséget élvez – csak a műemléki védeltség törlését követően kerülhet sor. Az építésügyi hatóság által engedélyezett bontást követően a népi épület muzeális emlékké válik, s annak védelmére az 1963. évi 9. számú törvényerejű rendelet, illetőleg a 2/1965. (I. 8.) MM számú rendelet előírásai vonatkoznak. A muzeális emlékeknek a szabadtéri néprajzi múzeumban történő felépítése építési engedély nélkül elvégezhető, az építési munkákat azonban csak a 2/1977. (I. 18.) ÉVM számú, az építési engedélyezési eljárásról intézkedő jogszabály előírásai szerint lehet végezni, vagyis a betelepített épületek vonatkozásában is érvényre kell juttatni a műemlékvédelem követelményeit.

Az Országos Műemléki Felügyelőség anyagi lehetőségeihez képest kezdettől fogva anyagi támogatást nyújtott a szabadtéri néprajzi gyűjtemények létesítéséhez. 1971–1977 között 5 450 e/Ft-tal támogattuk a zalaegerszegi (göcseji), szombathelyi, nyíregyházi, szennai és a szentendrei szabadtéri néprajzi gyűjtemények létesítését, s utóbbinál 1970–1977 között saját kivitelezésben 29 millió forint összegű kivitelezési munkával is segítséget adtunk.

16. kép. Villánykövesd, pincesor

A népi műemlékek megmentése területén előttünk álló feladatok

A népi műemlékek megmentése területén 1971-től kezdődően jelentős eredményeket értünk el. Az anyagi támogatási rendszer bevezetése lelassította a pusztulás folyamatát, s a Minisztertanács lehetőséget adott az 1974–1983 közötti időszakban mintegy 200 értékes népi épület állami tulajdonba vételére és új közösségi funkcióval történő hasznosításra. A felvilágosító munka és az akciók eredményeképpen a megyékben felgyorsult a mentési tevékenység, egyre több épületben tájház, múzeumot, idegenforgalmi létesítményt hoznak létre anyagi támogatásunk mellett. Szerencsére főleg értelmiségi körökben divattá vált a népi épületek megvásárlása és eredeti formában történő helyreállításával üdülő célra történő hasznosítása, mely főleg az idegenforgalmilag exponált területeken nagy lehetőségeket biztosít az épületállomány egy részének új funkcióval való megmentésére.

17. kép. Bakonszeg; Bessenyei-ház

A népi műemlékek megmentéséről az ICOMOS – Műemlékek és Történelmi Együttesek Nemzetközi Tanácsa – nemzeti bizottságai is több ízben tárgyalást kezdeményeztek, mivel úgy vélték, hogy a falusi életforma gyökeres átalakulása, a világméretű urbanizáció a népi műemlékeket olyan veszélyeknek teszi ki, amelyek a többi műemléket általában nem fenyegetik. A Brnóban, Plovdivban és legutóbb Budapesten és Szombathelyen a népi építészeti együttesek védelme tárgyában tartott konferenciák (Budapest–Szombathely 1977. június 23–29.) ajánlásokat dolgoztak ki az egyes országok felelős szerveihez és helyi hatóságaihoz, valamint az urbanistákhoz, építészekhez és néprajzosokhoz. Az ajánlások között az alábbi lényeges gondolatok találhatók:

- minden ország tisztázza saját maga számára, hogy nemzeti sajátosságait figyelembe véve, mit értenek a népi építészet, a népi műemlékek fogalmán;
- a népi műemlékek világszerte a műemlékállomány legveszélyeztetettebb részének tekintendők, ezért védelmükre kell összpontosítani a szellemi és gazdasági erőket;
- javasolják, hogy minden országban vizsgálják meg a népi műemlékek védelmének urbanizációs, szociológiai, jogi, gazdasági és műszaki kérdéseit, s azok megoldási módjait;
- javasolják, hogy a népi műemlékek védelme során a főhangsúlyt az összefüggő együttesekre fordítsák;

- felhívják a figyelmet, hogy az összefüggő együtteseken belül az épületeken túl a hagyományos faluszerkezet és falukép, valamint az építészeti együttest keretező környezetre is ki kell terjeszteni a védelmet;
- felhívják a figyelmet arra, hogy a védett népi építészeti együttesek csak akkor tölthetik be hivatásukat, ha nem válnak holt rezervátummá, hanem továbbra is szerves, élő részét képezik a településeknek, s harmonikusan élnek együtt azok új negyedeivel;
- felvilágosító tevékenységgel meg kell ismertetni a falvak lakóival a népi építészeti értékeit, hogy ne lássák bennük az életforma fejlődésének gátló okát;
- az egyes országok népi építészetének sajátosságait figyelembe véve, meg kell keresni annak lehetőségeit, hogy az értékes épületek modernizálva megfeleljenek a mai kor igényeinek;
- aggodalmukat fejezik ki, hogy a hagyományos, esztétikus és karakteres falukép helyett mindinkább általánossá válik az építészeti igénytelenség.

A „Falusi Műemléki Együttesek Védelme” konferencia fenti megállapításait műemlékvédelmi munkánkban mi is hasznosítani tudjuk. Miközben értékes népi építészeti emlékeink megvédését fontos feladatnak tekintjük, tisztán látjuk, hogy a falun bekövetkezett társadalmi fejlődést tovább kell folytatni, s ennek eredményeképpen új falukép kialakulása következik be. A fejlődés részeként kívánjuk megóvni népi épületeinket, melyek példaként szolgálhatnak az új építkezésekhez is. Ezeket az épületeket szervesen be kívánjuk illeszteni a települések életébe, s azokat a közösség jogos igényeinek kielégítésére kívánjuk hasznosítani.

Jól tudjuk, hogy ma már nem keletkeznek népi műemlékek, ez a folyamat megszűnt, de az ország minden területén mód van még ma is az értékes népi műemlékek felkutatására, műemléki védelmére és hasznosítására.

A falusi népi építészeti együttesek rohamos pusztulása elsődleges feladatunkká teszi, a még feltalálható rezervátumok teljes igényű védelmét, s a tervszerű – a helyi tanácsi szervekkel egybehangolt – rekonstrukció mielőbbi beindítását. A jelenlegi helyzetben az utcaképpen jelentkező kisebb együttesek megmentésére is fokozottabban kell gondolnunk.

A megmentés reális lehetőségét továbbra is az eredeti rendeltetéssel történő hasznosítás biztosítja a legteljesebben. Sajnos látnunk kell, hogy épületeink egy része nehezen korszerűsíthető, s éppen ezért az idősebb korosztályt leváltó fiatalok azokat szanálni kívánják. A lebontott épület helyébe új, korszerű lakást kívánják építeni. Ilyen esetben a megmentés útja csak az állami tulajdonba vétel lehet. Olyan esetekben, amikor az épület nagysága, alaprajzi elrendezettsége következtében korszerűsítéssel a jogos lakásigények kielégítésére mód kínálkozik, a belső korszerűsítést lehetővé kell tenni, hogy ezáltal legalább az épület külső megjelenése, tömege, aránya érvényesülését biztosíthassuk.

A jövőben is nagy gondot kell fordítani a személyi tulajdon fennmaradása melletti funkcióváltással történő épületfenntartásokra. Az eredeti rendeltetés megváltozása ugyanis – mely általában a belső teljes korszerűsítésével jár együtt – a védelem lehetőségeit nem csökkenti, hiszen az új tulajdonosok hajlandók az értékek megóvásával fenntartani ezeket az épületeket. Főleg az idegenforgalmi szempontból legexponáltabb területeinken – Balaton-régió, nyugat-dunántúli üdülőterület, Bükk-Mátra üdülőterülete – szükséges a mentésnek ezt a lehetőségét tudatosan megteremteni.

Műemlékvédelmünk speciális területe a népi műemlékek védelme. E tevékenységben meghatározó feladatai vannak a műemléki hatóságoknak és az egyes területek gazdáinak, a tanácsi szerveknek. Együttműködésük nélkül eredményes munka nehezen folytatható. A népi műemlékek megmentésének koncepciótervét csak együttesen lehet kidolgozni és lépésről lépésre közös erőfeszítéssel megvalósítani. Ebben a munkában nem nélkülözhetjük a műemlékekért aggódó helyi közvéleményt, a társadalmi bázis jelenlétét. A Műemléki Albizott-

18. kép. Tiszacsege, zsellérház

ságok felmérő és kutató munkáját, a műemlékek megmentésére szolgáló koncepciótervek kidolgozásában való részvételét, a konkrét helyreállító munkákban történő kezdeményezéseiket jelentős segítségként tartjuk számon.

Az utóbbi 15 évben nagyon gyakran elhangzott, hogy a népi műemlékek védelme területén ma már a 24. órában vagyunk. Úgy érzem, ez a megállapítás igaz volt, s a megmentésükre hozott intézkedések eddigi biztató eredményei máris dokumentálják, hogy nem építettünk légvárakat, hanem a realitás talaján állva – a megmentéshez közhangulatot is teremtve – jelentős feladatot oldottunk meg, s bizhatunk benne, hogy a jövőben is teljesíteni tudjuk a népi műemlékek megmentése területén a tőlünk elvárt követelményeket.

III.

MIKOLÁS TIBOR

MÉG EGYSZER A NÉPI
ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEK
FELHASZNÁLÁSÁNAK REALITÁSÁRÓL

I.

Az apropó

Hortobágy új községet fényképeztük a minap. Már évek óta nem voltam benn a házak között, csak a főúton jártunk, néha a csárdában megpihentünk. Szinte új élményként fogadtunk minden látnivaló. Főleg a gyalogos utcák arca vált az utóbbi években lágyabbá, a gyarapodó növényzet egyre többet takar a házakból, messzebből szinte csak a fehér épülettermek sora világít, jelöli a házak hagyományos erejű rendjét (1–5. képek). Jölesik Hortobágyon ezekben az emberi léptékű, zaj és forgalom nélküli közökben sétálni; az alapvető képi értékek, valamint az építészeti tett, az okos és céltudatos hatósági munka érzete elfeledtetni velünk az előforduló disszonáns hatásokat is.

Sokan féltették annak idején a községet attól, hogy az aránylag kisszámú és igen hasonló tömegű típus kötelező használatával uniformizált, egyhangú lesz. A valóság képe ennek ellenkezője: még a valóban egyformán épült házak együttese sem tűnik unalmasnak, a környezet, lomb, virág, kerítés gazdag változatossággal köríti őket, meg aztán az építetők is megtalálták a módot az alternatívák kialakítására. (A 6. kép például az egyik típust mutatja „eredetiben”, a 7. képen zölddel befuttatott pergola fedi egyik oldalát, a 8. képen a tornác helyén veranda nőtt ki az épületből.) Sajnos, az eredetileg fehér épületek egy része – szerencsére, kisebbik része – csiricsaré új ruhát kapott: 9. képünk például színesben „szép” lila geometriával páváskodik.

A forgalmi utcák képe nem lett megnyerő (10. kép). Mivel erre a telkek „rumlis” oldala néz, az ilyen-olyan kerítésekben át igen rendetlen látvány kísér. Tanulság: ezt igazán rendezsen, csak az utca felé tömör lehatárolással (kerítésfallal, épülettel) lehetne csinálni.

A néhány új közintézmény szépen illik a koncepcióba. Természetesen fejezi be például a 11. képen látható utcasort a szálloda tömege, melynek használaton kívüli kéményére hamarosan gólyapár rakott fészket (12., 13. képek). A kis ABC-áruház szintén jó példája a falusi környezetbe illeszkedő korszerű formálásnak (14., 15. képek).

Persze rengeteg a kompromisszum (a szörnyű beton villanypóznák, gondozatlan közterületek az igen szerény anyagi lehetőségek egyéb példái között), sok a bosszantó motívum (a már említett homlokzatfestéseken kívül a kerítések rendetlensége és esetenként csúnyasága, egyéb építetők értetlenségei stb.), és mégis megismétlem: jól esett Hortobágyon tölteni egy délelőttöt.

Nagy dolog volt létrehozni ezt a községet így is, ahogy megépült, hát még ahogy megálmodták. Bárcsak a folytatás se csúszna félre...

Volt hát min elmélkednem a kirándulást követően, hazafelé menet is, azóta is. Lelkesedésemet – ahogy már mondtam – alapvetően a *tett* nagysága motiválta, de ugyanakkor nem tudtam kirekeszteni gondolataim közül a kompromisszumok, negatívumok képét sem. Egyre inkább úgy éreztem: ismét meg kellene fogalmazni annak az *országos helyzetnek* a

1. kép. Jellegzetes gyalogosutca képe Hortobágyon

képét, amelybe beleillesztve községünk jó példává nemesül, viszonylagos értékei fontos hagyományokat mentenek át, kicsit borzas, kicsit szeplős arccal is szépségkirálynő lehet – és méltán: A következő rövid tanulmány (riport? vallomás?) – sokadikként egy hosszú sorban – megint ezzel a témával foglalkozik.

II.

A mondanivaló

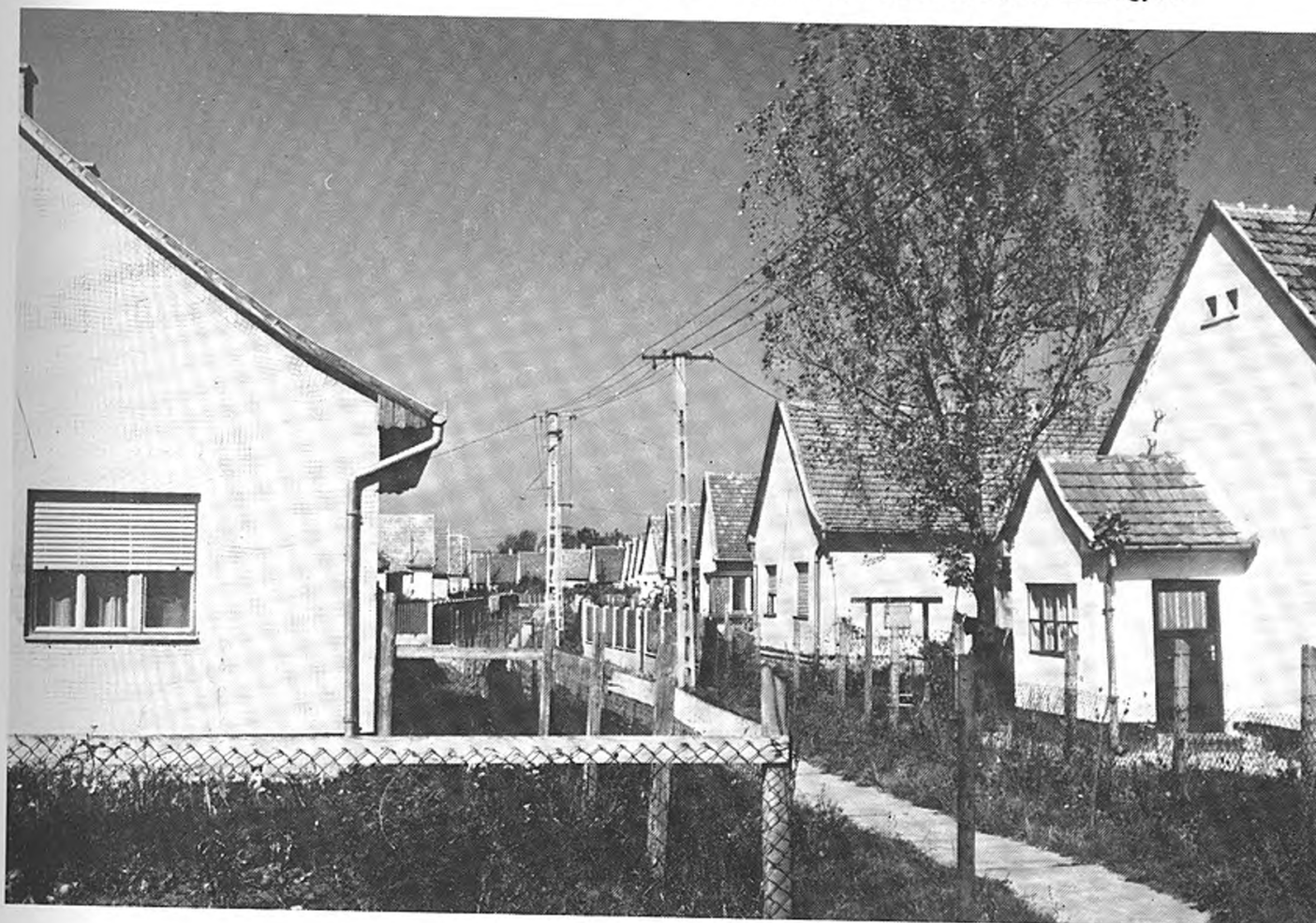
Falvainkat, községeinket járva a fejlődés minden formáját lelkes figyelemmel kísérő ember izgalmával követem az állandó megújulás ezernyi jelét, nem tudok közönnnyel tekinteni egyetlen korszerű gépre, megcsillanó hidroglóbuszra, egyetlen négyzetméter új járdára, útra sem, és – építész lévén, mi sem természetesebb – különösen érdekel minden új épület, ház-csoport, utcasor, a magyar falvak, községek változó képe. Érdekel, vonz, de ritkán okoz teljes örömet. Felvillanyoz az anyagi jólét emelkedése; elszomorít az esztétikai hatás sivársága. A falukép és a népi építészet a történelem folyamán egymásban élő, együtt alakuló kategóriák voltak; ennek tudata és saját élményeim a falut és a népi építészet jellegzetes vonásait természetes egységbe forrasztották össze számomra. Hiányérzetet okoz, hogy körünkben ennek az építészetnek sokszázados fejlődési folyamata megszakadt. Napjaink gyakorlata – ritka kivételtől eltekintve – semmit nem vesz át a tegnaptól, semmit sem folytat, sőt szembefordul vele, megtagadja. Nem lehet ezt a jelenséget azzal menteni, hogy a mának is van népi építésze, csak más, mint a múlté. Nem; ami ma történik, arra utal: a népi építészet meghalt, csak emlékeiben él tovább, jelene nincs és valószínűleg jövője sem.

A „népi” jelzővel elkülönített terület az egyetemes építészetnek különleges vonásokkal bíró része, melynek sajátosságait a benne folyó munka és az ehhez kapcsolódó életforma alapozta meg. Erre ráépülve hozta létre – a maga anyagi-technikai, valamint társadalmi

2. kép. Jellegzetes gyalogosutca képe Hortobágyon

3. kép. Jellegzetes gyalogosutca képe Hortobágyon

4. kép. Jellegzetes gyalogosutca képe Hortobágyon

körülményeinek megfelelő szinten – azt az építészeti foglalatot, mely anyagszerűségével, organikus alakzataival a természetes és művi környezet spontán harmóniáját valósította meg. Változása, öntörvényein belül, alapjainak változásával párhuzamos, fejlődése a körülmények szintjének emelkedését tükrözi; a gondolatmenet vége pedig (ha pusztán logikailag fűzzük tovább) ez lehetne: elhalása tehát azt jelenti, hogy a paraszti munkának a ház körül végzett elemei megszűntek, a falu és város közötti életforma-különbség végleg eltűnt, ez a fejezet lezárható, a téma átutalható a történészek és műemlékvédők asztalára.

Kétségkívül steril álláspont lehetne ez, csak éppen nem igaz: a népi építészet minden értékének a falusi építetők részéről való ilyen egyöntetű és teljes megtagadása nélkülözi *eze- ket* a tényalapokat, legalábbis a jelenség mértékének és az anyagi-társadalmi változások stádiumának viszonyát tekintve.

Úgy tűnik: ennek a folyamatnak a gyökerét másutt kell keresnünk.

A falvak szerkezetében az elmúlt évtizedek nem hoztak alapvető változást. Pedig nem kevesen voltak közöttünk, akik a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésétől ezen a téren is valami sajátosan új, forradalmi átalakulást vártak. A termelési körülmények gyökeres átforgatólódása láttán a mezőgazdasági települések rendezésének kérdése felbolydította az illetékes szakmák közvéleményét, fellángoltak a viták és formát öltöttek az elképzelések. Új szocialista mintafalvak rendezési tervei készültek el, a meglévő faluszerkezetek rekonstrukciós átépítését feltételező rendezési koncepciók kerültek kidolgozásra. A várt robbanásszerű változások azonban elmaradtak. Az új falvak többnyire nem lettek „minták”, főként, mert lényegében el sem készültek, a kevés jó példának pedig semmi kisugárzó hatása nem fedezhető fel. Ugyanakkor a meglévő települések, amellett, hogy a mezőgazdasági üzemi központok, koncentrált állattartó telepek stb. kiépülésével, a lakó- és a termelési funkció bizonyos elemeinek szétválasztásával kétségtelenül elindultak az átalakulás útjain, ma még ál-

talában csak olyan mértékig tükrözik a felfejlődő mezőgazdaság korszerűsödő körülményeit, amennyire az előrehaladás üteme azt indokolja és megengedi. *A falusi települések szerkezetében és a településhálózat rendszerében folyó átalakulás mértéke és üteme tehát önmagában nem indokolja az építészeti és faluképi fordulat teljességét.*

Nem szűnt meg teljes egészében a lakás környezetében végzett munka sem, csak „élet-halál” jellege tűnt el, és általában kissé lemaradva, de követi a nagyüzemi termelés dinamikus korszerűsödési folyamatát. A mai paraszti életmód – a háztáji gazdálkodás jelenlétével – döntően megtartotta munkaközpontú jellegét a lakóhelyen is; a falusi ember háza ma is elsősorban munkahely és csak ezután következnek jelentőségében egyéb funkciói, így a szabad idő eltöltésének keretei is. E téren tehát nemcsak hogy nem találunk indokot a hagyományok teljes elvetésére, hanem ellenkezőleg: a ma kialakult helyzet, az új épületállomány túlnyomó része mond ellent az élet valóságának. Mert bizonyítható, hogy a kockaházak nemcsak csúnyák, hanem nem is alkalmasak a funkcionális igények megfelelő kielégítésére. Amíg a régi parasztház alakjával, beosztásával, toldhatóságával teljes értékű keretet tudott adni a falusi életnek, a kockaház alaprajzi lehetőségeivel nem tud kapcsolódni hozzá. A háztáji gazdálkodást folytató embert a termelés folyamatosságának fenntartása teljesen más időbeosztásra és életformára kényszeríti, mint ahogyan a városi ember él, szabad ideje elaprózott és annak minden részét a következő munkafázis határozza meg. Új kockaházában azonban munkájának nagy részét nem tudja elvégezni, régi tisztaszobája helyett most a napi funkcióktól ugyancsak félreeső tiszta-háza van. Felhúzza hát melléje a

5. kép. Jellegzetes gyalogosutca képe Hortobágyon

nyári konyhát, hogy lakni is lehessen valahol, további melléképületekkel is toldja az erre alkalmatlan tömegformát, hogy teret biztosítson tevékenységének – tovább rontva ezzel a már amúgy is eltorzult faluképet. *A falusi életmód tehát minden termelési és családszerkezeti változása mellett sem alakult még át olyan mértékig, mely lehetővé tenné, illetve indokolná ennek a rossz helyről importált épületfajtának a kizárólagos jelenlétét, a hagyományok sommás elvetését.*

Alapvetően megváltozott viszont az igény az ellátottság magasabb mértéke, a műszaki és szolgáltatási színvonal emelése, a kulturált körülmények biztosítása iránt. A város és falu közötti különbség megszüntetésének programja, az életszínvonal-politika szép eredményei ezen az elsősorban reális területen szabadították fel leginkább az energiákat és a törekvéseket. Ennek pozitív következményeit örömmel regisztrálja mindenki, a tendencia tovább-erősítése pedig megér minden fáradozást. „...Széles ablakok, amelyeket ugyan a mi időjárásunkhoz túlságosan is szélesnek tartok, eszlingeni redőnyök, amelyeknél én ugyan többre vélem a zsalugáterokat – de ezek mit lehelnek, s tanúsítanak is egyben? A fölemelkedést, a csínt, a szellőzést, a tágasodást, az egészséget, s mindazt, aminek gyűjtött fogalma ez: embermód élni...” – hasonlítja az új magyar tájat Illyés Gyula a városzéli villanegyedek-

6. kép. Épülettípus eredeti változata

7. kép. Épülettípus pergolával kiegészített változata

hez „Rácegresi füzet”-ében. Szép mondataiban minden szóval – a „csín” kivételével – egyet lehet érteni. Az „embermód élni” szintjére való felemelkedésnek minden jele és jelképe értékes eleme kellene hogy legyen településeinknek, mint a hidroglóbusz, mely átvette a tempomtornyok képi szerepét.

(Amikor megkérdezték a jeles szovjet író, Szimonovot, hogy mi tetszett neki legjobban Magyarországon, azt felelte: az a jelkép, melyet a hidroglóbuszok hordoznak. Csakugyan, milyen kifejező erővel hirdeti ez a mérnöki szerkezet a paraszti élet óriás léptékű változását a rossz vizű gémeskutaktól a kristálytisza vizet adó, csillogó fémgömbökig!)

Ez a társadalmilag alapvetően pozitív változás azonban nem igényli a népi építészet hagyományainak tagadását: annak legjellegzetesebb gondolati és formai elvei nem mondanak elent bármilyen korszerű tartalomnak sem! Az, hogy valami jó arányú, kellemes tömegű, oromfalas és hosszirányban szerkesztett, nemesen mértéktartó és fehér, nem zárja ki azt, hogy jól megépített, megfelelően funkcionáló, száraz, szellős, hideg-meleg víz folyik benne, vagy netán központi fűtéses. Még azt sem, hogy reprezentálja építetője igyekezetét, erőfeszítéseit, rossz esetben „státuszát”. Nem, ezzel a bekezdéssel megint nem találtunk igazi magyarázatot a népi építészet elhalálzására.

A parasztporták lakóházainak ez az eltorzulása tehát – a dolgok lényegét tekintve – nem magyarázható az új termelőmód és a régi településstruktúra összezapásával, sem a társa-

dalmi változásokkal, sem az életkörülmények javulásával. Ez a jelenség – véleményem szerint – pusztán formális és szubjektív okokra vezethető vissza, melyeknek kezdetei egészen a századfordulóig követhetők. Ekkor kezdődött a kontárok tömegesebb tevékenysége, mely már akkor sokat rontott a falu arcán; megzavarták a falusi utcák ritmusát, eltorzították a házformákat, a ragyogó fehér falakat összevissza színezték. De ez akkor még nem borította fel a hagyományok erejének hatását. Részben azért, mert az utánzott előképek egy része (a kétmenetes kismemesi kúria) nem volt annyira idegen a parasztháztól, mint a „külvárosi álpolgáriasult pallérkonceptió”, másrészt, mert ez utóbbiak megjelenése – főleg gazdasági okokból – nem történt olyan nagy számban, hogy meghatározó erejű hatást fejthessen ki.

Egészen más helyzet alakult ki a felszabadulás után, de különösképpen az utolsó két évtized során, mikor az építési kedv hallatlan arányú fellendülésével a falukép átalakulása felgyorsult. Egy-egy tartósan jól gazdálkodó szövetkezet eredményei, vagy egy megfelelő kerestet biztosító, közeli ipari objektum jelenléte, megjelenése elegendő volt ahhoz, hogy aránylag rövid időn belül családok százai fogjanak építkezésbe; a falu régi képe máris átadta helyét az újnak.

8. kép. Épülettípus verandával bővített változata

9. kép. Utólag izléstelenül átfestett épület

(Engedtessek meg itt egy rövid kitérő a falusi változások és a városfejlesztő munka hatásainak, illetve alaphelyzetének összehasonlítására.

Az egyik kérdés, mely ide kívánczok: miért a falukép átformálódását érezzük elsősorban ilyen döntő mértékűnek, városaink megjelenését nem befolyásolja talán a rekonstrukciós tevékenység fokozódó irama?

Kétségkívül befolyásolta, de nem annyira alapvetően, mint a falvakat. A városok viszonylag ellenállóbbak a vizuális megjelenítésüket módosító hatásokkal szemben, minél nagyobb egy település, annál inkább, és minél értékeesebb központja van egy városnak, ez a hatás annál inkább a városszélre, tehát a városról alkotott általános képzet szempontjából kevésbé meghatározó területrésze szorul. Nem szólva tehát néhány ellenpéldáról, városaink túlnyomó részének képében jelenleg is a XIX. században kialakult „történelmi” alaphelyzet dominál.

Más a helyzet a falvakban. A falukép gyorsabban megadja magát minden építési tevékenységnek, a településnagyságból eredően itt néhány régi ház lebontása és újjal való pótlása máris számottevő változást hoz a falu megjelenésében, egy-egy nagyobb egység megújulása pedig már szinte a teljes átalakulással egyenértékű. Ez az oka annak, hogy ma az ország több ezernyi falujában újnak nevezhető falukép tárul a szemlélő elé.

A másik téma úgyannyira szubjektív, hogy egy, e tanulmány írójának személy szerint feltett – kissé provokatív – kérdés nyomán fogalmazódott meg. Lényege arra vonatkozik, hogy vajon nem farizeus magatartás-e az építészek részéről a falusi hagyomány, a népi építészeti érték és hangulat megmentésének sürgetése akkor, mikor közben a rekonstrukciós bontócsákánynak adnak át sok-sok régi utcát városainkban?

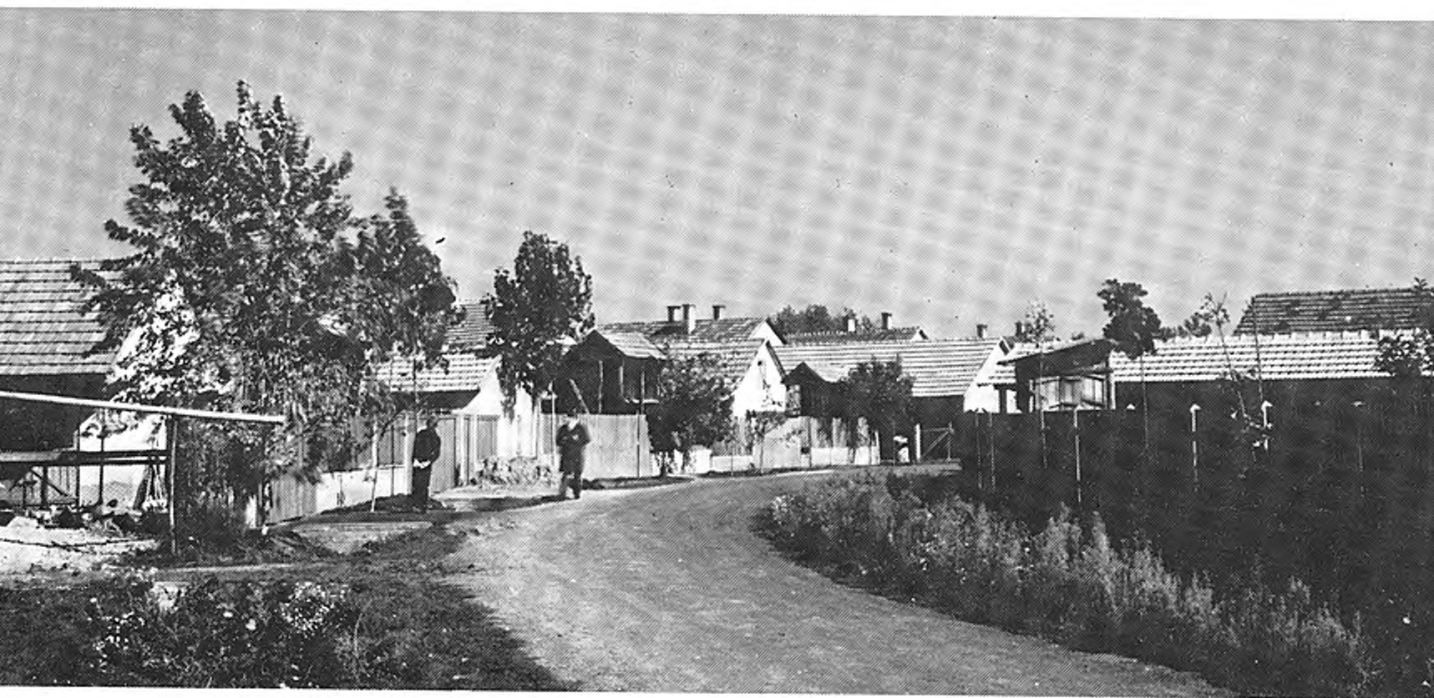
Nos, a két dolog teljesen más kategória. A városrekonstrukciók során általában ki nem védhetően léptékváltozásra is sor kerül. Döntően értéktelen földszintes beépítéseket söpörnek el a korszerűsítés hullámai és helyükbe legtöbbször 5-8-11 szintes épületek kerülnek, és nem lehet a „kicsi, fehér, meszelt fal” nosztalgiájával alkotni ott, ahol az új életformák kereteit acélból, panelből kell – *kell!* – összerakni, földszintes vályogházak és a följük boruló falombok lágy sziluettjét idézni, mikor az új meghatározója a tömeges építés, a népgazdasági erő igényei, korlátai és az építéstechnológia és mindebből a kontúrokat egyenes sánpályán haladó toronydaruk rajzolják az égre.

A falun teljesen más a kiindulás. Éppen az előbb bizonyítottuk, hogy itt nem történik sem szerkezeti változás, sem lépték-robbanás és nem módosul a funkcionális igény lényege sem. Itt a régi földszintes, hagyományos építésmódokkal megépített lakóház helyét – kevés kivétellel – ugyancsak földszintes, hagyományosan kivitelezett lakóépület foglalja el; nem irreális tehát az a kívánság, hogy az új folytatója legyen a régi értékeknek, továbbfejlesztve, kiteljesítve azokat, megtalálva a hagyományok korszerű változatait.

Igen, a falu régi képe átadta helyét az újnak és sajnos, ez az új kép sem nem szép, sem nem korszerű. Az új épületek döntő többsége ebben az időszakban a városokat övező családi házak legsilányabb változatait fogadta el mintának és mivel azt koncepciójában általában tovább „egyszerűsítette”, formáit pedig esetenként tovább torzította, vagy „díszítette”, az eredmény nem lehetett kétséges. Az építészek – összhangban a szélmalomharcot velük együtt vívókkal – évtizedek óta verik félre a harangot és keresik az okot, kutatják a megoldást.

Kezdetben az a józan feltételezés képezte az alapot, hogy az újat, a jobbat igénylő jószándékú építő-igyekezet helyes irányba terelhető, ha az igényeket reálisan mérjük fel, fokozatosan javítjuk a lehetőségeket és nem sajnáljuk az energiát a magyarázó szó, hatékony propaganda terjesztésétől sem.

10. kép. Rendezetlen utcakép a forgalmi út felől

11. kép. Utcasor, melynek lezáró eleme az áruház épülete

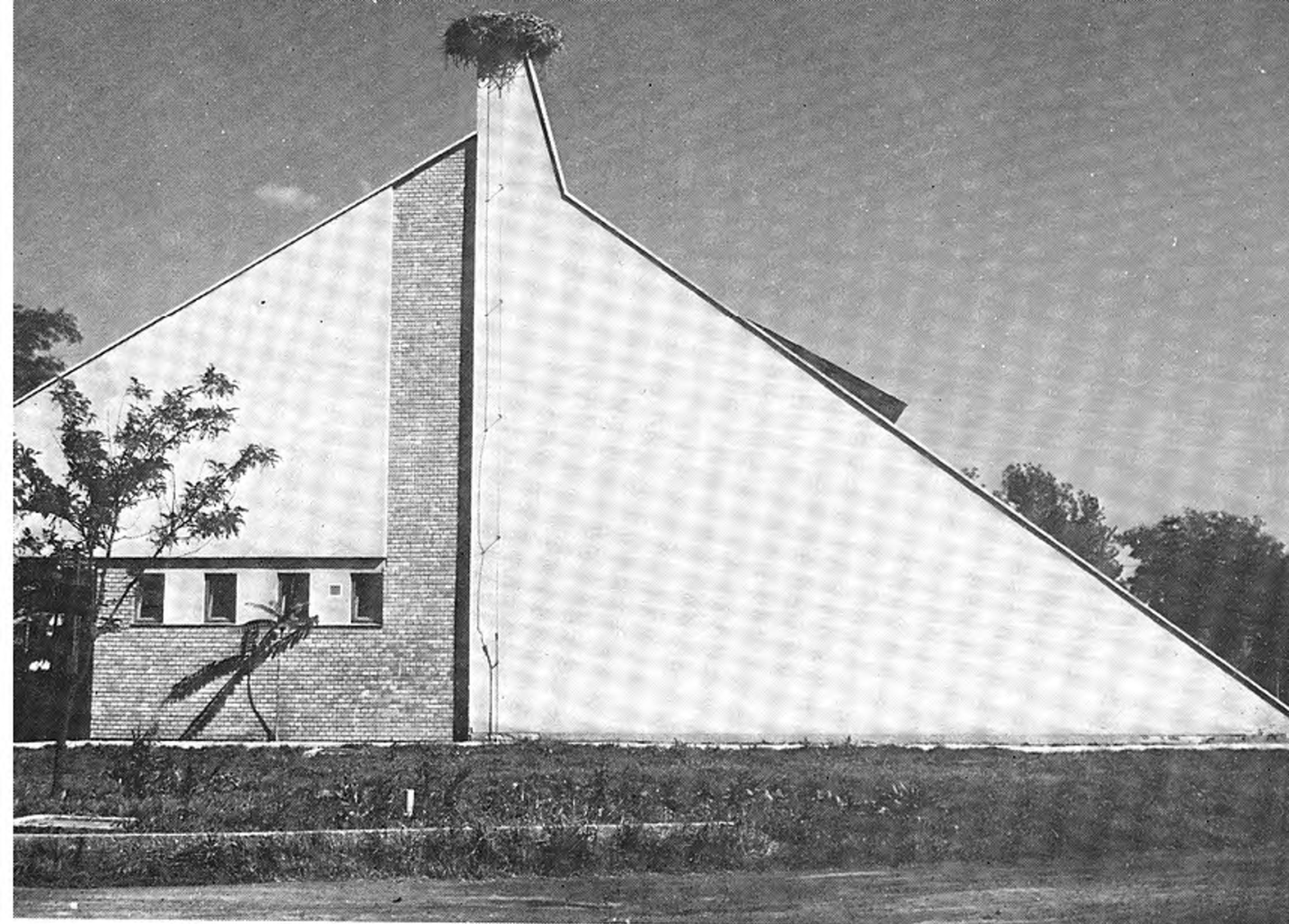
„Kevés a jó terv” – mondtuk önkritikusan, tapasztalván a típustervek népszerűtlenségét, a velük szemben támadt idegenkedést, amit nyilván már maga az a pszichológiai hiba is alátámasztott, hogy e dokumentációkat „típus”-terveknek hívták és hívják. (A típus gondolatától is irtózó építető persze elfogadja aztán a helyi mester tervét, mely már sok példányban felépült a környéken és – lényegét, formáját tekintve – ezrével az országban.) „Nem vesszük eléggé figyelembe a tájegységenként eltérő igényeket” – gondoltuk, emlékezvén arra, hogy a hagyományos magyar falukép az ország tájainak megfelelően nagymértékben differenciált volt. Tanulmányozni kezdtük a tájak építési hagyományait, a kialakult szokásokat, a lakáshasználatból eredő alaprajzi elrendezések változatait és a ház formai megjelenését. (Közben a közlekedés és hírközlés mai fokán a hazai családi ház állomány minden szervezés nélkül uniformizálódott, a Szabolcsban épülő házon ugyanaz a hatás érvényesült, mint a baranyain: az országosan eluralkodó divat, melyre mihamarabb már ezt is rásütötték, hogy „formarendje” „beépült a paraszti kultúrába.”)

(Erdei Ferenc halála előtti egyik utolsó előadásán hallottam véleményét, mely szerint a sáttortetős falusi épületek elterjedésével valamilyen „új népi építésmód” van kialakulóban – egyelőre kívülről csúnya, belülről szervezetlen, de elterjedésének mértéke értékénél nagyobb rangot ad neki.

Sokan szeretnék a mai helyzetet inkább csak történelmileg jelentős intermezzónak tekinteni, melynek jobb irányba terelése szükségszerű követelmény.)

Tervpályázatok sorát szerveztük, általános témájú országosat, kivitelező szervezetre szabottat, konkrét településre szólót, építési kölcsönök formáiból kiindulót. A közelmúltban – valóban nagyértékű kezdeményezésként – a megyék írták ki sorban családi ház-pályázataikat, többségükben igen jó eredménnyel. Van most már terv, sokféle és minden igényt kielégítő, tájegységenként is válogathatóan. Nagy jelentőségű kiinduló bázis ez, hatása azonban jelenleg még elenyésző.

„Biztosan kevés a magyarázó szó, gyenge a propaganda” – véljük ennyi meddő erőfeszítés láttán és aki úgy véli, hogy az építészek jobban tennék, ha nem egymásnak magyaráznák azt, amiben úgyszólván egyetértenek, hanem az ellenvéleményen levőket próbálnák meggyőzni, mond valamit. A probléma magja viszont ott van, hogy a két tábor – ha szabad ilyenről beszélni –

12. kép. Szálloda véghomlokzata

igen ritkán kerül „harc érintkezésbe”, mert, ahol kerül, és a hatósági nehéztüzérség is „építészkezelésben” van (apropónk is bizonyítja), lehet eredményt elérni. Sajnos, ez a kivétel; ezt a „propagandát” viszont ugyanolyan hatástalan lenne plakátokra bízni, mint falragaszokkal harcolni az alkoholizmus ellen.

És valóban a propagandán, a meggyőzésen múlna? Emlékezetes számomra az a néhány évvel ezelőtti, a televízióban sugárzott riport, mely fiatalokról szólt, akik falusi építkezőket kerestek fel, hogy a helyszínen győzzék meg őket: szebb házat is lehet építeni. Okos érvekkel bizonygatták, hogy a kockaház beosztása rossz, nem tudják jól használni. Modelleket cipeltek körbe, bemutatandó, hogy milyen remekül meg lehetne mindent oldani a hosszúkás tömegű, hagyományos beépítési formák felhasználásával. Minden rokonszenvenn szurkoltam a képernyő előtt ennek a lelkes kis csapatnak; mikor már világos volt teljes vereségük, arra vártam, hogy legalább egy valaki akad, aki láthatóan elgondolkodik a dolgon, aztán már csak egy vigasztaló mondattal is megelégedtem volna, de nem – az elutasítás minden oldalról teljes volt. A „hosszúház” ósdi, az oromfal csak magtárnak jó, a kockaház városias, korszerű, a sátortető, sőt a manzard is gazdaságos és szép. Az építetők ezen meggyőződése megingathatatlan volt.

Mi motiválja ezt a megingathatatlanságot? Ma már az a tény, hogy a falun évtizedek óta a kockaház az új, a korszerűbb – és nem utolsósorban a módosság, az életszínvonal-emelkedés – jelképe, a hagyományos formákhoz pedig a szegénység, az elmaradottság, a gyászos múlt bélyege tapad. Elég hosszú idő a néhány évtized ahhoz, hogy ez a jelképrendszer meggyőződések alapjává válhassék. És, ha a kezdet kezdetén rossz volt az előkép, melyet a rosszat fel

nem ismerő, sőt a hatást erősítő kezek formáltak tovább, majd az eltorzult igény és a készséges ajánlat egymást serkentő egysége a divat, sőt „hagyomány” rangjára emelt – most már, sajnos, tudomásul kell vennünk, hogy igen hosszantartó állóharcra kell berendezkedni, ha még mindig nem mondunk le arról, hogy megkíséreljük e folyamatot lassítani, s később talán jó irányba fordítani. Szó sem lehet ma már gyors, döntő változások szorgalmazásáról országos méretekben. hanem – néhány különleges alkalom kivételével, mint amilyen például Hortobágy volt, melyet megragadtunk, vagy a szabolesi árvíz volt, melyet elszalasztottunk – csak fokozatos, „belülről” erjesztő, apró léptekről a javulás irányába. „Kívülről” indított frontális támadás hallatlan nagy ellenállást vált ki és ritkán eredményes.

(Az ellenállás mértékét és az azt leküzdeni szándékozókra váró megpróbáltatásokat számos eset példázza. Itt most dr. Letényi Árpád „Hortobágy új faluképe” c. cikkéből (Városépítés 1973/1.) idézek néhány erre utaló mondatot:

„... az építetők oldaláról igen nagy nyomás nehezedett a helyi tanácsra, az elsőfokú építési hatóságra, de a megyei szakigazgatási szerve is.

Az építetők – minthogy itt új település alakult ki – mind beköltözők voltak és magukkal hozták az elhagyott település sok rossz megoldása iránti igényüket. Sok kifogás hangzott el, hogy miért nem lehet a „jól bevált” sátozott kockaházakat építeni, miért ellenezzük a manzárdtetős „épületsodákat” és a „törpesuper”, e tájtól és jellegétől teljesen idegen lapostetős lakóépületeket... Az első, kb. 30 lakóház építése során sorozatosan felmerültek különböző kifogások és ellenvélemények a község ilyen kiépítését szorgalmazó szakigazgatási szervek ellen a különböző fórumokon. Vizsgálatokat vizsgálatok, igazoló jelentések követték.

13. kép. Szálloda udvari képe

Be kellett bizonyítani, hogy az ajánlott tervek nem tartalmaznak költségesebb megoldást, mint a „hagyományos” sátoertős lakóépületek, . . .” – és így tovább, az idézet ez esetben is bemutatja, hogy a *haladás ellensége* és a „jó” *hagyományt* oktanul *fel-forgatni akaró* bélyegét egyaránt megkaphatja az, aki ebbe a darázsfészekbe belenyúl.)

Az előzmények és a helyzet előzőkben vázolt elemzése (melynek során nem kívántam, meg nem is tudtam sok újat mondani, inkább csak az ismert tényeket bizonyos logikai rend keretei között csoportosítani) most már elvezetett az *okok* rögzítéséhez; eddig csak azt bizonygattam, hogy *objektív* (gazdasági, használati stb.) tényezők *nem* adnak lényegi magyarázatot az ostromozott torzulásokra, a jelenség – véleményem szerint – pusztán formális és *szubjektív* okra vezethető vissza.

Ezen fő ok: az *épületeket „megtervező”* (kénytelen vagyok ezt a szót idézőjelbe tenni) *mesterek, technikusok, vagy netán építészek* – tisztesség ne essék szólván és akinek nem inge, ne vegye magára! – *sajnálatosan alacsony tervezési színvonala és formakultúrájuk hiánya* az egyik oldalon (vagy inkább: elsősorban); a másik oldalon pedig *a közízlés fejletlensége*. Az elsődleges felelősség az *építőé* (tervezőé, kivitelezőé), mivel ő adja az alapot az építetői ízlés kialakulásához. A népi építészet tájegységeiben is nyomon követhető az egyes korok népi mestereinek hatása, melynek során mindig egy mester egyéni kezdeményezése áradt át környezetére s alakította ki a szomszéd településekben is a műemléki értékű, népi épületek sorát. A mai falusi építészeti közízlés meghatározói is a helyi kőművesmesterek, az építészietlenség, sivárság, vagy a divatosnak vélt szín- és formatobzódás kezdetei náluk kereshek. És végeredményben *az alapvető probléma nem is az, hogy amit adnak annak van-e köze a magyar építészeti hagyományokhoz, vagy nincs, hanem az, hogy az épületek elsöprő többsége egyszerűen rosszul funkcionáló, gazdaságtalan, korszerűtlen és csúnya*. Még akkor is, ha az OÉSZ minden előírását netán kielégíti.

A közízlés alakulása dialektikus kapcsolatban van az alkotói tevékenységgel, de esetünkben inkább el lehet mondani, hogy ahhoz ragaszkodik, amihez hozzászoktatták, mintsem, hogy eleve kezdeményező hatást gyakorolt volna. Ma már számolni kell konzervativizmussal, melyet döntően csak egy új divathullám, vagy az ízlés szintjének a társadalom felemelkedésével párhuzamos fejlődése lesz képes más irányban befolyásolni.

Mi lehet a megoldás? Nem zárva ki a sok irányban – a propagandától és ismeretterjesztéstől a hatósági magatartásig – adódó sokféle lépés szükségességét és hasznosságát, a legfontosabb a lakóépülettervezési színvonal igen nagymértékű emelése lenne. Elképesztő és valószínűleg egyedülálló, hogy a tervezői képzetlenség olyan fokán álló egyének jogosultak házat kigondolni, mint ahogyan az nálunk gyakorlat. A tervezői jogosultságot – nemcsak a kőművesmestereknél, de még a főiskolát végzett üzemmérnököknél is! – nem oklevélhez, hanem később lehető tervezői vizsgálathoz kötném (hasonlóan a régi építőmesterei vizsgálathoz), amikor is lehetőség lenne az összes mellékszempont és felmentő elnézés kizárásával csupán az e területen bizonyított tudás és adottság elbírálása alapján adni a jogosítványt. De ez már szakmai-képzési kérdés és még jobban a perifériáján mozog témánknak, mint több más, eddig tárgyalt problémakör. Az bizonyos, hogy a tervek minőségének e sürgetett emelése nélkül a helyzet nem javítható, sőt, esetleg még további romlás is elképzelhető.

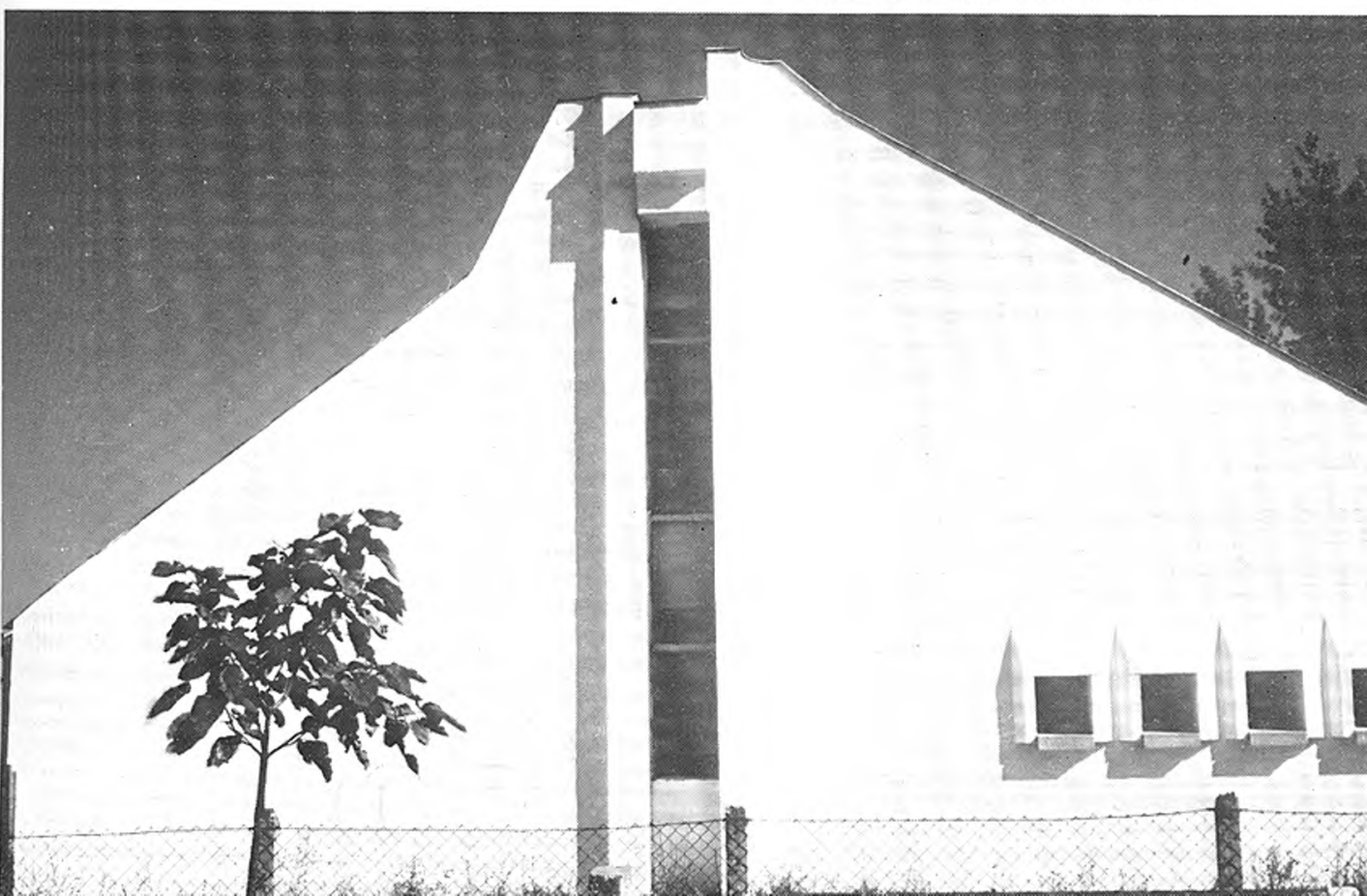
Ha aztán elérhetnénk oda, hogy az épületek használati és megjelenési értéke megközelíti a megkívánt színvonalat, akkor már valóban lenne értelme a népi építészeti hagyományok felhasználható elvei és elemei számbavételének, szorgalmazásának.

Minden érzélgősségtől és romantikától elhatárolva magunkat; biztosak vagyunk abban, hogy népi építészetünk hagyományos elemei közül érdemes átmenteni:

14. kép. ABC-áruház utcai képe

15. kép. ABC-áruház véghomlokzata

a hosszúkás arányú, jellegzetes alaprajzi szerkesztést, mely a falusi életforma funkcióit szinte könnyed természetességgel tudja kielégíteni, alkalmas befogadni bármilyen korszerű igényt is, nagymértékben rugalmas, folytatható formát ad, biztosítván ezzel az elkerülhetetlenül megjelenő melléképületek szerves kapcsolódását. Fontos szempont még, hogy ez az elrendezés ad módot „igazi” fésűs beépítésre, mely a telek-kihasználásnak ma is ideális lehetősége;

a tájolás ősi – és tökéletesen funkcionáló – *módját*, az uralkodó szélről védett oldalra helyezett bejáratot és a tornácra-nyitás napsugár felé forduló korszerű gondolatát. A tornác, mint közvetítő az épületbelső és a külvilág között, mint a szabadbantartózkodás védett felülete, esetenként, mint munkahely és tárolótér olyannyira logikus és szükséges eleme szerintem *minden* szabadonálló lakóépületnek (természetesen esetenként egyik, vagy másik változatában a fedett terasztól a nyitott nyaktagig), hogy egyenesen természetellenesnek tűnik jelenlegi egybehangzó tagadása. Pedig nemcsak, hogy a kockaházakról maradt le ez az ősi vívmány, hanem például Hortobágyon több esetben ott is beépítették utólag, ahol az építető eredetileg tornácos típust választott és épített fel. Nem tudom elhinni, hogy ma már nem igény a lakás és környezetének szervezett térkapcsolása;

a mértéktartó és jóarányú tömegformálást, mely az alaprajz fölé úgy emeli a falat, s a tetőt, hogy méret- és hatás-viszonyaik kiérleltnek, harmonikusnak tűnnek. A kockaház igen korlátozott arány-lehetőségei általában rosszak, a kiemelt alagsor gyakori jelenléte és a formailag rosszul megválasztott tetősík-dőlés a helyzetet tovább rontja. A népi építészet régi, szép példáin az arányok összhangját kiegészíti a sima, vagy alig tagolt falsíkok eleganciája, mértéktartása; ennek az elvnek átmentése bármely jól megtervezett épületen korszerű gondolatmenetnek tekinthető;

a tömeget arányosan koronázó, igen hasznos tetőteret adó, vagy akár beépíthető, lehetőleg *oromfalas tetőformát*, melynek utcaféli ritmusa egyedülálló és a legszegényesebb, sőt, legrendetlenebb falusi utcában is tud hangulatot varázsolni és nemzeti jelleget adni;

az anyagból és szerkezetből kinövő *koncentrált hangsúly-teremtő erőt*, mely akár díszítést, akár tömegjátékot, árnyékot, nyílásfoltot használ a hangsúly megteremtésére, ezeket lehetőleg összevonja és kerül minden túlzást. Ez a jó előképek és gyakorlat által megalapozott, kétségtelenül ösztönös formáló készség nagyságrendekkel fejlettebb érzékről tanúskodik, mint mai gyakorlatunk; e hagyomány életre keltése tehát már jelentős tervezői színvonalemelkedést feltételez;

az egyszerűséget, mely még a szegénységet is nemes tartással jeleníti meg, a jómód kifejezését pedig éppen mértéktartásával teszi elfogadhatóvá. Milyen más ez a magatartás, mint amikor az anyagiak hiánya sivár és primitív megoldások igazolására szolgál, vagy a kivagyiság, a hangtalan szomszédági vetélkedés, mely bádog- és működíszítményekkel felcícomázott, manzárdtetős, tornyos építményekkel kívánja a világ csodálatát, a szomszédok irigységét felkelteni. Az egyszerűség szép változatainak létrehozása természetesen szintén igényli a tervezői kulturáltságot és a közizlés fejlődését;

a kevés színből, lehetőleg *sok fehérből és az anyag természetes színeiből összeálló hatást*, mely ha teljes szépségében a hagyományos tényezők korszerűtlensége miatt nem is kelthető életre – (a környező udvar zöldes-szürkés sötétje, ami felkúszik a fehér fal lábazatára, a sokszor átmeszelt fal gazdag textúrájú fehérsége, átmenettel az ereszt árnyékával a tető mindig *sötétebb* tónusaihoz) – lényegét tekintve talán a legegyszerűbben érvényesíthető a magyar népi építészet tradíciói közül, csak az kell hozzá, hogy ismét divatszín legyen a fehér és, hogy lehetőleg mellőzzük a tetőfedőanyagok közül a szürke palát.

És még ezekhez: keltsük életre, támogassuk a falu lakóinak *faültetési kedvét*, mely mintha sok helyütt eltűnt volna a házak mellől, tovább sivárítva ezeket a településeket.

Sok-sok terv és néhány épület bizonyítja, hogy *lehet* olyan szabadon álló lakóépületet alkotni, mely megfelel ezeknek az ismérveknek és, hogy ezek többsége jó, szép és gazdaságos.

III.

Fütyörészés a sötétben

Egy barátommal vitáztam, aki mindenben egyetért velem, csak abban nem, hogy érdemes ezt a témát újra és újra feleleveníteni, érveinket ismételtetni, hányni falra a borsót.

Népi építészeti hagyományok felhasználásáról írni – mondja – annyit tesz, mint elmélkedni dolgokról, amik nincsenek, amiket sokszorosan félreértenek, amit kontárok dezavualnak, „örökösök” pedig megtagadnak, elvetnek. Ezek csak építészek, tájféltők, néprajzosok, műtörténészek és egyéb fertőzött kevesek elméjét foglalkoztató múltbéli dolgok, az élet átlépett fölöttük. Pech, hogy rossz irányba sikerült ez a lépés, de az irányt megváltoztatni: hiú remény. Ha erről írsz, ostromoznod kell a jelenlegi helyzetet; írásodat majd legfeljebb azok közül fogják néhányan elolvasni, akik nagyjából úgyis ugyanezt a nótát fújják, az építőkre és építtetőkre semmi hatást nem gyakorolsz.

Azért írom ezt az idézetet a végére, mert azzal szeretném befejezni: nemcsak a sokirányú félreértés veszélyétől, a téma vulgarizálásától, hanem a reménytelenség érzésének eluralkodásától is óvnunk kell magunkat és az ügyet.

Akkor sem szabad ennek a napirendről lekerülnie, ha úgy tűnik: egy helyben topogunk, vagy haladásunk alig észrevehető. Nemcsak a ritka saját eredményekre alapozhatunk, hanem az *általános* kultúrpolitikai erőfeszítésekre, a népművelés, ízlésformálás általános eredményeire, célkitűzéseire, melyekhez kapcsolódva a mi munkánk és célkitűzéseink is reálisabbnak látszanak. Véleményünk, álláspontunk, javaslatunk hangoztatásában pedig ne féljünk az ismétlésektől, hiszen Cato is a „*ceterum censeo*”-val jutott a punok pusztulásáig. És ez a szüntelen állásfoglalás önnön bátorításunkra is szolgálhat.

Mint aki a sötétben fütyörészik.

IV.

SÁPI LAJOS

DEBRECEN NÉPI ÉPÍTÉSZETÉNEK
HAGYOMÁNYAI

Visszatekintve a település több mint ezeréves múltjára – a zezugos utcákat járva –, vegyes érzelmekkel tölti el a régi debreceni embert a város gyors átalakulása. Őszintén örül az ódon, salétromos, sokszor szűkös lakóházak eltűnésének; a sok egészséges új lakás, üzlet, óvoda létesítésének, de lelke mélyén ott él egy talán nem is titkolt fájdalom, a régi kedves emlékek elmúlásának az igézete. Valóban rohanva halad körülöttünk az élet. Az új születésével el tűnnek a régi hangulatos utcák, parkok, fasorok, és mindennap szegényebbek leszünk a múltunk talán soha vissza nem térő, pótolhatatlan örömet tartogató, egy-egy kedves emlékével. E vágtázó átalakulásban, örülve az újnak, tekintünk vissza egy pillanatra a múltra, az elmúlt idők még fellelhető alkotásaira, azoknak szépségeire, mert minden biztonnal állíthatom, hogy a különböző korok mindig megteremtették a maguk szépnek tartott nagy alkotásait, ha azokat ma már néha nem is tudjuk kellően értékelni.

Ez a visszatekintés természetesen nem lehet sem számonkérés, sem hagyománykeresés, hanem egészséges nosztalgia, mert a város értékének legnagyobb része a szemünk előtt pusztult el a második világháborúban. Így ma már csak a morzsákon édegelhetünk a régi szép alkotásokra emlékezve. Hogy e visszatekintés azonban valóban a mindenkori alkotás keletkezésének megfelelő bírálattal történjék; idézzük fel azt az időt és körülményt, amelyben azok megszülettek, jelen esetünkben Debrecen épületei létrejöttek. E nemes vizsgálat megkönnyítésére megkísérlem bemutatni az idézett kor körülményeinek tükrébe állítva azokat a létesítményeket, amelyek e város felett a közelmúltban elzúdult szörnyű vihar után némi keveset még megőriztek a régi emlékekből. Teljességre természetesen még távolról sem törekszem.

A most élő Debrecen első megüléseinek keletkezése a honfoglalás idejére nyúlik vissza. Ezek az első halmaztelepülések a város viszonylag magasabban fekvő, dűneszerű dombhátságain keletkeztek, ahol jelenleg is még feltöltés nélküli eredeti talajjal találkozunk. Az itt létesített ősi lakóhelyek az elmúlt évszázadok viharában elpusztultak és a helyükön álló újabb lakóházak építése alkalmával azoknak még az alapozását is kibontották. Így semmi bizonyosat nem tudunk. Az első megüléseknél csak a mindennapi használati tárgyak töredékei kerülnek napvilágra az itt készülő új épületek alapozásánál egy-egy betemetett kútból, vagy szemétdöbörből.

A legrégebb népi építészeti emlékünk 1956-ban került napvilágra a Blaháné utcai Felső Tanítóképző iskola mellett készült lakóház alapozási munkái alkalmával; közel az első megülések helyéhez. A jelenlegi talajszinttől mintegy 3,60 méterrel mélyebben találták meg alapozás közben egy – valószínűen tűzkár következtében elpusztult – épület alsó gerendakeretét. A 3,40×3,80 méter méretű épület lombos fából készült alsó gerendasorát döngölt agyag alapra helyezték és a falszerkezet részére lyukakat fúrtak rajta, amelyekbe a vesszővel befont karókat állították. Az így elkészített épületvázat kívül-belül pelyvával vagy törekkkel

kevert agyaggal tapasztották be, majd bemeszelték. Ezt a paticsfalú építési módot a régi házaknál még napjainkban is megtalálhatjuk. Minthogy az a terület, ahol a lelet előkerült, 1312-ben már a Ferences rendi barátok birtokában állott, ahol zárdát építettek, a megtalált épület-maradvány az ezt megelőző időben létesülhetett, mivel a barátok itt már kőből és téglából építkeztek. Mélyen a jelenlegi talajszint alatt fekvő gerendaváz elhelyezése egykor az itt elvonult talajszintnek felelt meg, amelyet évszázadok során a körülötte magasabban fekvő homokdomboknak megfelelően – mint vízállásos részt – feltöltöttek. A mintegy 3,60 méter vastag feltöltésben jelentkező több réteg üszkös törmelékből az itt pusztított tüzekre, mint sajnálatos kultúrrétegekre lehet következtetni.

Az előbb ismertetett építési mód évszázadokon keresztül használatos volt Debrecenben. Bár hiteles bizonyítékunk van arra, hogy az 1150-es évek körül Debrecenben már kőből építenek templomot, amelynek alapfalai most is ott rejtőznek a Nagytemplom padlóburkolata alatt, és köztudott, hogy a Debreceni család, a város földesura megerősített kastélyt építtetett a Csapó, Vár utca és Vörös Hadsereg útja által bezárt területen még a XI–XII. század körül, amelyet 1565-ben Székely Antal portyázó csapatai pusztítottak el véglegesen, a város lakóházainak többsége túlnyomórésztben, mégis a helyben található agyag, a Nagyerdő lombos fája, valamint a nád és szalma felhasználásával készült egyszerű földszintes kivitelben. Ez különösen vonatkozik az első megülések lakóházaira, istállóira, óljaira. Az agyagból készített vertfalat, vályogtégla- és paticsfalat mennyezetként az erdő fájából készített könnyű födémrel és fedéllel zárták le, amelyet az eső ellen náddal, sással, szalmával fedtek be. Csak később indult meg a település fejlődésével az égetett téglák készítése és a fazsindely használata a lakóépületeknél. A könnyű pórfödém készítése abban állott, hogy a szoba közepén egy erősebb fából mestergerendát helyeztek el, amelyre vékonyabb mennyezetgerendákat raktak. E gerendák között szalmafonattal betekert és plasztikusra kevert agyagba mártott karókkal fedték le, amelyet alul-felül pelyvás agyaggal tapasztottak be. Ez az ősi szerkezet még napjainkban is megtalálható számos öreg újsoroszi lakóépületnél. Sőt a Rákóczi utca 13. számú régi kéményseprő-háznál csak alig néhány éve cserélték ki ezt a közel kétszáz évet meghaladó mennyezetszerkezetet.

Debrecen házainak állagát természetesen nem lehet szigorúan az egykori feljegyzések alapján elbírálni. Ugyanis, ha a Caraffa császári tábornok csapatainak szörnyű pusztítása után az 1686-ban felvett kimutatást vesszük csak alapul, akkor Debrecennek alig lehetett számottevő épülete, és igazat kell adnunk azoknak az utazóknak akik ebben az időben a várost a legnagyobb falunak tartották, amit életükben láttak. Az egykori összeírás szerint ugyanis a városban 935 polgárházat, 460 zsellérházat, 64 jóra való házépületet, 604 közepeszerű házat, 336 romlásnak indult földalatti „gunyhót” és 361 teljesen elpusztult létesítményt találtak. Ha figyelembe vesszük a Debrecen évszázadokon keresztül pusztító várostüzek mindent elhamvasztó kártevését, akkor valóban a csodával határos, hogy még napjainkban is találhatunk a városban 2–300 éves házakat, épületrészeket. Sőt az 1910-es években több nagyszabású, hasonló korú – nemegyszer még öregebb – emeletes épületet bontottak le mint a Komáromi Csipkés György házat Kossuth utca 12. szám alatt, valamint az ősi Dobozi házat a jelenlegi Vörös Hadsereg útja 26–28. szám alatt álló bérház helyén és még másokat. Ezek az épületek a város fejlett, de a jellegzetes települési adottságból eredő építési módját igazolják.

Mint tudjuk, Debrecen az ország éléskamrájának, a Nagyalföldnek az elméleti közép-pontjában fekszik, említésre méltó folyóvíztől távol, ahol építésre alkalmas követ 60 kilométeres körzetben nem találunk. Így a távoli kőbányákból nagyobb tömegű kő szállítása az úttalan utakon elődeinknek szinte megoldhatatlan feladat volt. Ezért alakult ki Debrecenben a helyi viszonyoknak legjobban megfelelő földszintes, legfeljebb egyemeletes lakóház építésének a gyakorlata, amelyet a helyben található agyagból égetett téglából könnyen megoldottak.

A tégláégetést sem kemencékben végezték, hanem a napon kiszáradt agyagtéglát fűthető máglyába rakva kívül betapasztották s így zárt teret képezve szalmával kiégették. Ezen ősi szokás szerinti készítéssel természetesen csak alacsonyabb szilárdságú, gyengébb minőségű téglát nyertek, mivel igen kis százaléka égett csak ki a láng közelében csengő vasastéglává. Az így előállított téglából elődeink hosszú évszázadokra szóló épületeket nem is készíthettek.

Ilyen mostoha építési anyag-ellátottság és a sűrűn pusztító tűzvészek ellenére, melyek sokszor egész városrészeket hamvasztottak el, Debrecenben már az 1600-as években kifejlődött az állandó jellegű népi építészet. Ennek sajátosságait még napjainkban is több családi lakóházunk külső megjelenése, valamint szerkezeti megoldása tanúsítja. Bár ebben az időben is készültek több szobát magukba foglaló, alapincézett, sőt emeletes lakóházak is, mégis az itt kialakult gyakorlat szerint népi építészeztől beszélünk. Míg ugyanis a különböző iparokat űző mesterek Debrecenben már a XIV–XV. században megalakították a céheket, melyek zárt egységekben kötelezettséget vállalva, de megfelelő támogatást és védelmet élvezve működtek a XIX. század közepéig, addig a debreceni kőművesek nem alakítottak céhet, hanem minden megkötöttség nélkül magánvállalkozásban dolgoztak. Munkájukat senki nem irányította. Csak 1772-ben találkozunk az adófizetők összeírásában először céhben működő három kőművesmesterrel, de ezek nem ősi debreceni lakosok, hanem a török hódoltság után Magyarországra zúdított betelepülők közül valók voltak. Az 1700-as évek elején érkeztek a városba, és igyekeztek maguknak Debrecenben polgárjogot szerezni az adófizetésükön keresztül. Az összeírás ezeket a céhben működő kőművesmestereket évi 7 forint, míg a céhen kívül dolgozó debreceni kőműveslegényeket 3,50 forint adóval terhelte. E kimutatásból illetve a megadóztatás nagyságából is kitűnik, hogy e szakmát ismerő és gyakorló kőműveslegények komoly tevékenységet folytattak a városban.

A helybeli kőművesek céhen kívüli működése könnyen magyarázható. Ezek a mesteremberek szabadon vállalkoztak a rendszerint szomszédok, ismerősök segítségével készülő házak építésénél a szakmunka elvégzésére megfelelő díjazás mellett. Amikor munkájuk nem volt, saját gazdaságukban dolgoztak, állattenyésztéssel, kereskedéssel foglalkoztak, s így biztosították a megélhetésüket. Ezért tekintem az általuk végzett munkát valóban népi építészetnek, ami semmiféle korlát közé nem volt kényszerítve. Még a XIX. században is, amikor már komoly építőgyakorlat folyik Debrecenben, különösen a Kollégiumban rendszeresített „Rajz Oskola” hatására, ahol nemcsak a mestereket, hanem a mesterlegényeket és inasokat is műszaki rajz tanulására oktatják, alig éri el a céhbéli mesterek száma a 6-7 főt. Pedig ebben az időben már jőnévű kőművesmesterek működnek Debrecenben, mint Povolny Ferenc, Vecsey Imre, Rachbauer József, Litsmann József.

Népi építészetünk egyik legkedvesebb emléke az 1690-es évek végén épült Széchenyi utca 6. számú polgári lakóház (1. kép). Az udvari árkádos, boltozott folyosóval ellátott földszintes épület, amely aránylag eredeti formájában megmaradt, a folyosó elé ugró bejárati portikusszal e kor patricius lakóházának jellegzetes típusa. Igen kár, hogy az 1954-ben helyreállított műemlék lakóházban az utóbbi időben betelepített étterem és borozó vezetősége olyan átalakításokat végeztetett, amelyek az eredeti szerkezetet megbontották és az alkalmazott ízléstelen díszítésekkel súlyosan rontják annak klasszikus megjelenését.

Az eredeti alaprajzi megoldásában megtaláljuk a XIV–XV. században a Nagyalföldön kialakult általános lakásszerkezetet, amit a különböző településeken feltárt régészeti kutatások is igazolnak. A jellegzetes nyújtott alaprajzú keresztboltozattal lezárt árkádos folyosóról a szabad tűzhelyes konyha, pítvar boltozott mennyezettel ellátott előterébe lépünk be, amelyet a pendelykéményes, szabad tűzhelyes résszel egy nyitott, boltíves falrész köt össze. Az előtérből nyílik két szoba, jobbra és balra, amelyekben a fűtést a pítvar szabad kéményébe csatlakozó boglyakemence biztosította. Minthogy az épületben több helyiség, szoba is volt, ezek közvetlen a folyosóról nyíltak. A ház eredeti tulajdonosát tekintve ugyanis, az épület kalmárháznak készült. Boltozatos nagyméretű pincéi az áruk tűzbiztos tárolására

1. kép. Széchenyi utca 6. számú ház udvari homlokzata

szolgáltak. A XVII. század végén a több ízben főbírótságot viselt Diószegi Sámuel kezén volt az épület, aki a szatmári béke után az első postamestere volt a városnak, s így szállásadással is foglalkozott. A tágas udvarban terhes szekerekkel érkező s lovakat váltó postakocsik forgolódtak. Itt szállt meg 1714. november 13-án XII. Károly svéd király, aki rangrejtve, hosszú bolyongás után, nagy sietséggel utazott a városon át hazafelé a veszített poltavai csata után. Egykorú feljegyzések tanúsága szerint a király az estjét borozgatva, a szenátorok, kollégiumi tanárok s a város lelkészei között, ékes latin nyelvű társalgással töltötte.

Az épületnek nemcsak az alaprajzi megoldása tükrözi vissza a XIV–XV. századi építési modort, hanem a jellegzetes boltozati rendszerei is megőrizték számunkra e kor építészeti felfogását. Az ámbitus elnyújtott – eredeti szerkezetében megváltozott – keresztboltozati rendszere egy általánosan használt építési formát árul el (2. kép). Ugyanis ezt találjuk meg a közel egy időben készült Széchenyi utca 4. számú lelkészlak öreg udvari épületének, valamint a Kossuth utca 18. számú 1828-ban emeletráépítéssel átalakított régi épületrész föld-

2. kép. Széchenyi utca 6. számú ház ámbitus boltozata

szinti ámbitusának boltozott mennyezeténél is. Debrecenben e kor bevett építési jellegét ékesen igazolja a Kossuth utca 18. számú lakóház copfstílusban épült toldalék része, ahol a folyosók lefedése már az új kornak megfelelően csehsüveg boltozattal készült, felhagyva a régi, megszokott építési formát.

A Széchenyi utca 6. számú házat többször pusztította tűzvész. Így 1719-ben, 1727-ben, majd 1802-ben esett a mindent elhamvasztó tűz áldozatává. Az épület fedele ugyan leégett, de a szalmával égetett, elég alacsony szilárdságú téglából épült ház mégis megmaradt és mindannyiszor helyreállították. E károsodások azonban nem tüntek el nyomtalanul, és két szobában a sok megpróbáltatásnak kitett boltozatot később új építési rendszerben átépítették. Megmaradt azonban a hátsó szoba jellegzetes keresztboltozata, az ablakoknál igen hangulatos, egyedi kialakítású fiókboltozatos kiváltásokkal, amelynek hatására az épület utcai részén a XIX. század elején épült toldalék termet hasonlóan boltozták be. Lebontották továbbá a pitvar feletti régi szabad kéményt is és a helyét újkori boltozattal zárták le.

A régi polgárházaknál alkalmazott építési modorban létesült a XVIII. század közepén a Péterfia utca 28. szám alatti, korábban városgazda épület, amely a XIX. században már katonai fogház volt, zárdaboltozatos szobáival, illetve árkádsorával (3. kép). Az udvar

3. kép. Péterfia utca 28. számú ház udvari homlokzata

északi oldalán hosszan elnyúló épület a sok-sok átalakítás és állandóan változó felhasználás közepette is aránylag még hűen tükrözi az elmúlt századok nálunk kedvelt építési módját. A szomszéd utcában magasodó tízemeletes házigyári lakóházak árnyékában mint a régmúlt emléke szerényen meghúzódva jelenik meg a néző szemében a földszintes épület. A gömbsüveg boltozattal lezárt ámbitus azonban erőteljes oszlopaival végtelen nyugalmat idéz elő az épületet szemlélőben (4. kép).

4. kép. Péterfia utca 28. számú ház árkádja

A kevésbé tehetősebb építetők körében igen használatos volt a mennyezetgerendák erősen kinyúló végeivel kialakított széles ereszalj képzése, amely minden alátámasztás nélkül helyenként elérte az 1,20–1,30 métert is. Ezzel a szerkezeti megoldással részben pótolni kívánták a keskenyebb telkeken nem alkalmazható boltozott ámbitus építését. Legtöbbször azonban a szűkös anyagi fedezet volt ennek a megoldásnak az elindítója. Jellemző példa rá a Rákóczi utca 64. számú lakóház széles ereszalja (5. kép), ahol a külső padlásfeljárót is az

ereszaljban vezették fel. Mind a széles ereszkiképzésének, mind az itt létesített külső padlásfeljárónak az alkalmazása mint helyi sajátosság még napjainkban is megtalálható több Simonffy és Széchenyi utcai öreg földszintes lakóháznál. Ezt a széles ereszalj-kiképzést később oszlopokkal támasztották alá, amely különösen a várost körülvevő szőlőskertekben épült présházaknál volt igen kedvelt építési forma. Itt már az oszlopokat és az alátámasztást gyámolító karpántokat gazdag faragással díszítették. A Sesta- és Sétakert beépítésével azonban lassan eltűnnek ezek az emlékek is, és már alig található közülük néhány mutatóul, így ez a jellegzetes építési forma teljesen feledésbe megy.

A XVIII. század elején a római katolikus Szent Anna és a református Kistemplom építésével mind nagyobb térben hódított a barokk stílus alkalmazása a polgári építészetben. Minthogy ezeknek a lakóházaknak a külső homlokzati kiképzései kivétel nélkül habarcsvakolással készültek, a közel két és fél évszázad távlatában ezek már csak elmúlt emlékek. Azonban néhány épület szerkezete, illetve belső díszítése árulkodik még e letűnt és bizonyára a maga idejében hangulatos építő stílusról. Eredeti homlokzatú barokk lakóházunk nem is maradt fenn, de a Kossuth utca 18. szám alatti hátsó, úgynevezett „terhesház” egyik szobájában még él, a belső eredeti barokk díszítés, sajnos nem természetes valóságában. Ugyanis a szoba keletre és délre néző ablakait elfalazták, míg a nyugatra néző ablakokról leszerelték és a padláson raktározták el az eredeti kovácsoltvas sarokpánttal és retesszel készült spalettát. Így a szoba eredeti belső díszítése most helyenként indokolatlannak látszik. Kellemetlenül befolyásolja a finom díszítésű stukkó mennyezetet az a körülmény is, hogy a legutóbbi felújítás alkalmával a szobát egy ideiglenes választófallal kettéosztották.

E Kossuth utca 18. számú lakóház hátsó udvari épületében levő, a XVIII. század közepén készült teknőboltozattal lezárt szoba mennyezetén eredeti népi barokk ízlésű stukkódísz található. A díszítés vonalvezetése és kiképzése jóízű szakember készítőre vall. A boltozat vállában a falakon egyéni elgondolású, sűrűn tagozott kiugró párkány fut végig. A szegment íves ablakok felett a párkány követi a boltív vonalát. Minthogy az ablakokat egyes helyeken befalazták; így a párkány megtört vonala – ha nem ismernénk az okát – indokolatlannak látszana. A mennyezet közepén a lámpatartó horgot kettős stukkórózsa fogja körül. A párkányoknak és a díszítéseknek a finomsága a több évszázados meszelések következtében halványultak, de még így is népi építészetünknek egy igen értékes részét képezi (6. kép).

Ugyanebben az időben készült az első épület földszintes udvari részén levő keményfa keretes jellegzetes, íves záródású pincelejáró ajtó, erős kovácsoltvas sarokvasalással és belső vázzal. Az ajtókeretet könyöktámaszokkal készítették, hogy az így keletkezett saroknyílásokkal biztosítsák a borospince megfelelő szellőzését. Kellemesen hat a szemlélőre a tagozott szegélyezéssel ellátott borítólapnak a nyílás irányába futó ferde illesztése és a kovácsoltvas szegekkel történt felerősítése (7. kép).

Mint már korábban említettem, igen komoly veszélyt jelent Debrecen népi építészeti emlékeinek fennmaradására az épületek vakolt homlokzata. A finom munkával, sokszor szinte szobrászi ügyességgel készített homlokzatok továbbélésére semmi remény nincs. Ugyanis a munkaigényes homlokzatokat a helyreállítás alkalmával nem az eredeti állapotnak megfelelően javítják ki, hanem a több munkát igénylő párkányokat, díszítéseket lefaragják és az így előállított falfelületet simára levakolják. Legjobb esetben néha a nyílások körül egy csekély kiugrású vakolt lemezt alkalmaznak. Igen ritkán készítik újra az elpusztult párkányrészeket, de ha ez megtörténik, akkor azok összedolgozása, szabályos sarokmetszései maradnak befejezetlenül. Igen jó példa rá a Varga utca 12. szám alatt levő egykori rangos cívisház homlokzati kialakítása.

6. kép. Kossuth utca 18. számú ház stukkó mennyezete

7. kép. Kossuth utca 18. számú ház pinceajtaja

A klasszicizmus debreceni térhódításának hatása alatt fogant finom tagozású, népies fogalmazású klasszicizáló homlokzat éppen munkaigényessége miatt kíméletlen pusztulásra van ítélve.

Ha gondosan megfigyeljük a bemutatott homlokzatrészletet, nagyon gazdag díszítésű klasszicista emléket fedezhetünk fel benne. Az omladozó főpárkányt eredeti tagozású sűrűn elhelyezett konzolok tartják, amely alatt fogsorral tagozott támasztó elem vonul végig. A főpárkány képszekében az ablakok felett beugró fülkék tagolják a mezőt, amelyet egy klasszikus nyakpárkány zár le. Az erőteljes főpárkányt az ablakok mellett felváltva páros, majd egyes ívesen előugró dór oszlopok tartják. Az oszlopfejezet finom tagozása, valamint az oszloptestek már több helyen eltakart kanelurás díszítése különösen művelt szakember munkájára vall. A kanelurák beosztása és kidolgozása egykor páratlan szépséget biztosított a homlokzatnak. Az oszlopok talpázatának a kiképzése, valamint az épület beugrásokkal tagolt lábazata már szinte a felismerhetetlenségig elhanyagolt állapotban van. Elpusztult az ablakok körül készített keretező és könyöklőpárkány is, és már korábban csak egyszerű vakolt lemezzel pótolták. Igen célszerű lenne – ipartörténeti szempontból is – e homlokzat helyreállítása és megőrzése eredeti állapotban (8. kép).

8. kép. Varga utca 12. számú ház homlokzata

Hasonló finomságú, de már szerényebb kialakítást mutat e háznak a kapubejárója. Az előugró oszlopokat kosárvíves bolthajtások kötik össze, amelyek között gömbsüveg boltozatok helyezkednek el. Az egyik boltmező közepén – cívis házaknál nélkülözhetetlen – terményfelvonó nyílást alakítottak ki. A gazdaságból beérkező terhes szekerek a zárt kapualjban állottak meg és csiga segítségével közvetlen a padlásra húzták fel a tárolásra szánt terményt. Ez a felvonó nyílás megtalálható Debrecen valamennyi nagyobb cívis házában (9. kép). A falak mentén az oszlopfejek magasságában tagozott párkány fut végig, amelyre a fülkékben félkörű párkánydíszítés borul. A tagozatok finom kiképzése igen kellemes hatást kölcsönöz a zárt kapualjnak, amely lényegében a vendég figyelmes fogadására is szolgált. Mind a homlokzat, mind a kapualj díszítése, bár klasszikus elemeket is tartalmaz, megfogalmazásában mégis népies és egy nagy gyakorlattal rendelkező mesterség szinte utolsó művészi munkáját őrzi.

Az utóbbi időben az állami kezelésben levő lakóházaknál, így ennél az épületnél is a Debreceni Ingatlankezelő Vállalat az clavult favázás kocsibehajtó és gyalogbejáró kapukat alumínium ötvözetű hullámlemez kapukra cseréli át felújítás helyett. Ezért az épületen megjelenő tagolatlan, rideg külsejű kapu idegenül hat az egykor egységes hangulatú klasszicizáló homlokzaton.

9. kép. Varga utca 12. számú ház kapualja

A Varga utca 12. szám alatti homlokzathoz hasonló gondos munkával készült a múlt század elején a Béke útja 11. számú, lebontásra ítélt földszintes, 10 ablakos, közepén zárt kocsibehajtóval, illetve gyalogbejáróval épült földszintes lakóház. Az íves szemöldökpárkánnyal díszített ablaksor az erősen előugró jellegzetes főpárkány alatt klasszikus megjelenést biztosított az egykor remekbe készült homlokzatnak. A második világháború bombázásai során keletkezett sérülésekkel éktelenkedve az épület homlokzata felújítás nélkül ma már csak a szakember szemében jelent egyéni értéket.

Debrecen lakosságára az 1700-as években igen nagy teher nehezedett a bevezetett kötelező katonaelszállásolás vállalásával. A háztulajdonosok meghatározott időkből tehetségükhez mérten megfelelő számú katonát és azoknak a lovait tartoztak saját házukban elszállásolni. Minthogy ez a kötelezettség igen sokszor felborította a lakás megszokott rendjét; ezért Debrecenben egy sajátos elszállásolási hely biztosítását vezették be. A telek határvonalán elhúzódnó, végig ámbitussal készült másfél menetes hagyományos lakóházaknál az árkádos folyosó egy, esetleg két ívét befalazták és az utcára néző egy ablakkal kis szobát alakítottak ki belőle – az akkori szóhasználat szerint a katonaszobát –, amely aztán általánosan bevett szokássá vált. Ezzel a katonaszoba kialakítással megváltozott a szokásos hom-

lokzati megjelenés is, mivel az utcára néző ámbitus íve helyett egy különálló ablak jelentkezett a homlokzat vonalában, a nagyszoba két ablakától független, külön ritmusú tengely távolsággal. A szükségből kialakított építőgyakorlat hozta létre e jellegzetes debreceni házat, amelynek még ma is számtalan képviselője található a városban.

Így maradt meg a Széchenyi utca 44. szám alatti 1700-as évek végén épült barokk stílusú civisház, amely szakszerűtlenül helyreállítva is méltán képviseli e kor ízlését, szokását. A háromablakos, lekontyolt tűzfalú, magas földszintes egykori lakóház homlokzatán ma már csak a főpárkány maradt meg eredeti állapotában. A második világháború alatt megsérült és huzamosabb időn keresztül javítás nélkül álló épületet az eredeti ablakkeretező és szemöldökkpárkány, valamint egyéb díszítések lefaragásával állították helyre és jelenleg az ablakokat csak egy tagozatlan sima vakolt lemez veszi körül. Csak az épület szerkezetéből lehet

10. kép. Széchenyi utca 44. számú ház homlokzata

ma már következtetni az eredeti díszítésekre. Hasonló módon állították helyre a kocsibehajtó nagykaput befoglaló hangsúlyosan kiemelt kerítés falát is, ahol a cserépfedéssel ellátott gazdag főpárkány alatt minden díszítő részt lefaragtak és sima vakolással látták el. Jellegzetes a barokkosan ívelő homorú lezárással készült két kisebb összekötő kerítésszakasz beiktatása, amelyek közül az épület felőli részen helyezték el szokás szerint a gyalogbejáró kisajtót. A homlokzat mozgalmas megjelenése még a hiányos és szakszerűtlen helyreállítás ellenére is kellemesen idézi vissza a debreceni lakóházak 1700-as évi barokkos hangulatát. (10. kép). A kocsibehajtó kapu faszervezete idők folyamán annyi javításon ment keresztül, hogy eredeti rész már alig található benne, de a gyalogbejáró kisajtó díszítésében és szerkezetében még őrzi a régi zsaluleveles faragott kapuk emlékét.

Évszázadokon keresztül Debrecen lakosságának legfontosabb jövedelmi forrása volt a mezőgazdaság. A hatalmas területtel rendelkező város nagyobb gazdáinak gondoskodni kellett a termény tárolásáról, megőrzéséről. Ezért a városban élő gazdák házához mindig tágas udvar kapcsolódott. A nagy területű udvarok utcai vonalán épült fel a jellegzetes három ablakával a lakóépület; míg a folytatásában a tehetségükhöz mérten magas téglakerítést építettek. A tanyáról érkező magasan megrakott szénásszekerek befogadására megfelelő magasságban átboltozott széles kapubejárót építettek a kerítés vonalában, amely tömegével kiemelkedett, míg a kerítés alacsonyabb részében, a lakóépület mellett helyezték el a gyalogbejárót. Ezt az – egykor utcásorokat alkotó – építési formát mutatja be a Szap-

11. kép. Szappanos utca 5. számú ház homlokzata

panos utca 5. számú, még meglévő öreg civisház. Amint a kinyitott kocsibehajtó kapu nyílásán keresztül látjuk, a félköríves boltozatokkal épített végigfutó ámbitust időközben szakaszosan befalazták és az épületben levő lakást megosztva átalakították.

Jellegzetes a gyalogbejáró kisajtó „magyar bajusz” formájú szemöldökgerendája, amely Debrecenben igen használatos volt. A sorolt betétes ajtólap, amelyet népiesen „leveles ajtó” néven ismertek, bár erősen avult, még eredeti állapotában maradt meg. A lakóépület utcai homlokzatát itt is a díszítések, párkányok lefaragásával állították helyre a második világháború után, az ablakok körül egyszerű vakolt, kissé kiugró lemezzel (11. kép). Az egykori hátsó gazdasági udvart elválasztó alacsony léckerítés egy része még látható a nyitott kapun át.

Hasonló civisház épült a Batthyány utca 24. szám alatt, de itt a homlokzat díszítése hátrózottan falusias jellegű. Az állami kezelésben álló épületen az elavult kocsibehajtó kaput és a gyalogbejáró ajtót az Ingatlankezelő Vállalat itt is merev alumínium ötvözetű hullámlemez ajtókkal pótolta, amely az épület külső megjelenésében idegenül hat (12. kép).

12. kép. Batthyány utca 24. számú ház homlokzata

A civisházak hátsó udvari részén építették fel a cselédházat, istállót, kocsiszínt és egyéb gazdasági épületet, amely a városi élethez volt szükséges. A Kossuth utca 54. szám alatt áll egy öreg cselédház a XVIII–XIX. század fordulójáról. A kosáriríves boltozattal épült ámbitusa mögött helyezkedtek el egykor a ház körül forgoló cselédek, béresek lakásai,

szállásai. Ma már bérlakásnak alakították át és a televízió antennája is felkerült a tetőzetére (13. kép).

Mint korábban már említettem, a XIX. század elején a Kollégiumban szervezett „Rajz Oskolán” oktatták a város építőiparos szakembereit. Itt tanultak a kőművesek, ácsok, asztaloslegények rajzolni és itt ismerkedtek meg a városban egyre inkább népszerűvé váló klasszicista stílus elemeivel. Ez az ismerkedés azonban nem volt mindig tökéletes, hanem az ott tanuló iparosok és mesterlegények az iskolát elhagyva, saját ízlésük szerint – legtöbbször a népi hagyományokkal keverve – alkalmazták a tanultakat saját munkáiknál. Ezek a szabad alkotások éppen az egyéniségük tükrében váltak gyakran igen kedvesekké, hangulatosokká. Lépten-nyomon találkozunk még komoly szaktudást igénylő emeletes lakóházak főpárkány kialakításánál is olyan esettel, hogy a tanult klasszikus előírásokat félre téve, az anyag természetének megfelelően készítették el annak tagozatait, amint a Széchenyi utca 1. számú épületnél is, ahol széles kőlapok alkalmazásával képezték ki a főpárkány tagozatait, szabad elgondolás szerint.

Igen kedvelt párkányképzés volt – függetlenül az alatta levő nyílás (ablak-ajtó) nagyságától és annak arányától – a szemöldökpárkány részére a falazatból előugró egy sor téglából kialakított díszítés a vakolt tagozatokkal. Ennek a gyakorlatnak igen szép példáját találjuk a most helyreállított Csapó utca 21. számú egykori civisház homlokzatán az ablakok felett (14. kép). Itt is az ablak méretéhez viszonyítva kis magasságú szemöldökpárkány elő-

13. kép. Kossuth utca 54. szám alatti régi cselédház

ugrása a klasszikus párkányképzés előírásai szerint szabálytalan lenne, de éppen e kedves naivságánál fogva igen kellemesen hat a felújított homlokzaton. Az erőteljesen előugró függőlemez alatt a tartó elemeket alkotó tagozatok szinte elvesznek a valóságban, mivel azokat téglakifalazás nélkül, tisztán habarcsból nagy tömeggel nem lehetett biztonsággal felhordani. De éppen ez a szabad átalakítás teszi kedvessé e népies építészeti emléket.

A bemutatott fényképen szépen érzékelhető a felette elhaladó főpárkány darabos tagolatlansága. Az épületnek egykor népies megfogalmazású klasszicizáló jellege volt. Ezt sugározza vissza a kosáríves boltozattal fedett zárt kapualj kiképzése is, középen az elmaradhatatlan, termény felszállítására szolgáló kerek nyílással, amely ma már teljesen elvesztette eredeti rendeltetését.

Jómódú gazda otthona volt a Kossuth utca 21. számú klasszicizáló homlokzatú földszintes, zárt sorban épült hangulatos díszítésű lakóház is. Az eredetileg két-két ablakos szobák utcai homlokzatát az ablakok felett finom tagozású félköríves párkány díszíti. A félkörívek széles falpillérekre fekszenek fel. A páros ablakokat és a kocsibehajtó nagykapu kosáríves nyílását nagyszlopállászerű – felületén mélyítéssel ellátott – faloszlopok keretezik, amelyek az épület főpárkányának alátámasztására szolgálnak. Mind a kapubejáró boltozati ívén, mind a falpillérekre felfekvő íves párkányok alkalmazásán visszacseng a korábbi copfstílus kedvelt formaalakításainak emléke (15. kép). A kellemes megjelenésű, jól tagolt hom-

15. kép. Kossuth utca 21. számú ház homlokzata

← 14. kép. Csapó utca 21. számú ház homlokzati része

16. kép. Kossuth utca 21. számú ház udvari portikusza

lokat hangulatába szépen illeszkedik bele a múlt század második felében már a romantikus stílus hangulatában fogant neogót elemeket tartalmazó díszes kapu.

A XIX. század elején épült udvarházaknál, kúriáknál igen kedvelt építési elem volt a fedett kocsialáhajtók létesítése. Minthogy a Kossuth utca 21. szám alatt zárt sorban épült lakóháznál az utca vonalába fedett kocsialáhajtót létesíteni nem lehetett, az udvari részen alakítottak ki egy háromszög párkánnyal (timpanonnal) lezárt bejáratot, portikuszt. Bár fedett megoldásban készült, a kocsialáhajtónak csak a jellegét őrizte meg. Alatta a lakás mellékbejárója és a pincelejáró helyezkedett el (16. kép). A lakás főbejárója a zárt kapualjból nyílt. A klasszicizáló stílusban tartott portikusz íves lezárásán is érződik a közelmúlt copf stílus emléke.

Mint említettem, hosszú évszázadokon keresztül Debrecen lakosságának legfőbb megélhetési forrása a mezőgazdaság és az állattenyésztés volt. A föld szeretete vele született az itt élő emberrel, amely részére az életet, a függetlenséget, a szabadságot jelentette. A föld nemcsak a mindennapi kenyerét adta meg számára, hanem biztosította állatai legeltetését, amelyen keresztül a ruházatát, lábbelijét és egyéb fontos használati eszközeit nyerte. De a mindennapin kívül megtermett e földön a vasárnapi, az ünnepnap ebédhez, összejövetelekhez az elmaradhatatlan jó karcos homoki bor is és valamennyi lakóház körül állandóan virított a kellemesen illatozó, szebbnél szebb virág.

A Debreceni Kollégium külföldi egyetemeken tanuló diákjai hazajövet mindig hoztak magukkal a tudást, a haladást biztosító könyvek mellett néhány nemesebb szőlőoltványt, gyümölcs- és virágmagvat is, hogy gyarapítsák, fejlesszék azokkal a szépen virágzó hazai állományt. Így már a XVI–XVII. században megtalálhatjuk a debreceni kertekben a nyugati államok legszebb virágait, gyümölcseit, szőlőfajtaikat.

Így érthető, hogy már a XVI. századból egyre több adat tanúskodik a város belterületén levő szőlős- és gyümölcsöskertek virágzásáról. A hosszan benyúló telkek hátsó részén, túl a gazdasági udvaron, ahol épület már nem állott, dúsan termő szőlős- és gyümölcsöskertek terültek el.

Ezek a viruló kertek azonban a lakosság szaporodásával egyre kisebb területre szorultak össze. Az újabb és újabb lakóházak elhelyezésére a mélyen benyúló telkek lábujában új utcákat nyitottak s így a régi kertek lassan elpusztultak és beépültek. A lakosság szaporodása és a kertek területének következetes csökkenése arra kényszerítette a város vezetőségét, hogy a zárt határok között élő város népe megélhetésének a biztosítására a város árkán kívül létesítsenek megfelelő szőlő- és veteménykert-területet. Így alakultak ki a város lakott területén kívül létesített szőlőskertek már a középkorban. Természetesen ezek a külső kertek a város nyugati részén keletkeztek legelőbb, ahol a sárgahomok már agyagos altalajjal keveredett, és növénytermesztésre a legalkalmasabbnak bizonyult.

A Debrecen környékét is feltűntető legrégebb térképen, amely az 1763–1787. években végzett katonai felmérések alapján készült, a város régi zárt határán kívül – annak közvetlen közelében – már 14 különálló szőlős- és gyümölcsös-, illetve veteményeskert van feltűntetve. Ezek a kertek közel összefüggő egységet képezve övezték körül a város lakott területét, helyenként egészen a város árkáig hatolva és csak a városból kiinduló és a Tócy folyáson létesített átkelőhelyek, gátakhoz vezető utak sokszor kanyargós, a vízállásos helyeket kerülgető nyomvonala szakította meg egységüket.

Valamennyi kertben termeltek szőlőt, gyümölcsöt és egyéb konyhai veteményt is. A város lakóterületéhez hasonlóan a kerteket körülárkolták és a földhányáson liciumbokrot, gledícsiát ültettek a tolvajok és más illetéktelen, nemkívánatos egyének lehető távoltartása végett. Ezek a védelem céljából létesített árkok azonban csak arra szolgáltak, hogy nagyobb tömegben, esetleg szekerekkel beállva ne tudják illetéktelenek a termést megdézsmálni. Szőlő- és gyümölcserés idején az állandó csöszök mellett legtöbbször a gazdák is kint éjszakáztak, hogy a nagyobb károsodást elkerülhessék. Ezek a kertek gondjaikkal a debreceni ember

mindennapi tevékenységévé, szinte életszükségletévé váltak. Figyelembe véve a közbe fekvő temetőterületeket, a XIX. századra a városmagot egy évszázadokon keresztül kialakult szőlő- és gyümölcsöskertgyűrű vette körül, s ez a zöldövezet a város levegőjének tisztaságára igen kedvezően hatott.

Ha figyelembe vesszük azt, hogy Debrecen háztulajdonosainak több mint fele kerttulajdonos is volt, akik a szőlő és gyümölcsös megmunkálására, ápolására gyakran kijártak a kertbe, majd a szüret befejezése után és a különböző termények betakarítását követően a kertekben épített présházakba az új bor gondozására, hol a szomszédokkal összegyűlve elborozgattak, a város lakosságának egészséges üdülérendszereként is működtek ezek a kertek. Minthogy a város árkán kívül fekvő kertekben szigorúan tilos volt lakóházak építése, így valamennyi tehetősebb gazda igyekezett a szőlőjében olyan présházat építeni, amely a legszükségesebb szerszámok és gazdasági eszközök elraktározása mellett nemcsak az eső és rossz idő ellen nyújtson enyhelyet, hanem az a vendégjárás idején megfelelő fogadást és kiszolgálást is biztosítson. Így létesültek a szebbnél szebb, de néha naiv egyszerűséggel díszített kerti házak mellett komoly szerkezettel megépített udvarház jellegű présházak, amelyek gyakorlati jellegük mellett hivatva voltak a tulajdonos anyagi erejéről és jó ízléséről tanúskodni.

Minden kertben volt egyszerűbb, de díszesebb, nagyobb méretű présház is. Így a Boldogfalvai kertben állott, az 1920-as években a város különböző területein létesített munkáskertek központjának helyt adó egyik legszebb klasszicista stílusú, nagyméretű présház, amely külső formáját itélve, a bejáró részen elhelyezett timpanonnal lezárt, négyoszlopos csarnokával a XIX. század elején épült kúriákra, udvarházakra emlékeztetett. Ezt az épületet, mivel a repülőtér közelében a második világháború viharában komoly sérüléseket szenvedett, a Boldogfalvai kert északi részének beépítése alkalmával lebontották. A régi szőlőskertek helyén itt most kis családi házak állanak. Jellegzetes kerti ház volt a Hatvan utcai kert déli oldalán, a jelenlegi Diófa utca sarkán álló ámbitusos épület is, amelynek kellemes ritmusú oszlopközeit időközben már befalazták, az épületet átalakították és csak a figyelmes szemlélőben ébred fel még annak egykori kellemes megjelenése.

Elhagyatva, magányosan állt az Újkertben, a régi Jerikó utca 34. szám alatt a XIX. század közepén klasszicista stílusban épült, mintegy 14 méter hosszú présház gondozás nélkül, küzdve már évtizedek óta a könyörtelen pusztulással. Szőlőskert már alig volt mellette, mert az utóbbi években lakóházak és kisebb iparüzemek vették körül. A kertre néző oldalon, az épület közepén mélyen beülő nyitott terasz helyezkedett el, amelynek homlokzati részét timpanonnal lezárt négy oszlop élénkítette. Igen kellemesen hatott a terasz oszlopaiknak ritmikus elosztása, a két sarkon elhelyezett négyzetes és a közepén álló két kör keresztmetszetű oszloppal. Elhanyagolt állapota ellenére szépen megtalálhatók voltak rajta az eredeti párkánykiképzések, díszítések formai kialakításai (17. kép).

A második világháború után megindult nagyarányú lakóházépítés során – mint a legkedvezőbb szanálást biztosító területek – ezek a kertségek kerültek előtérbe, s így elsőnek a régi Libakert épült be lakóházakkal és közintézményekkel. De hasonló felhasználás alatt áll a Vénkert, Sestakert, Sétakert és Újkert is a most folyó házgyári lakóházépítés miatt. Így a régi Jerikó utca 34. számú présház is utolsóként 1977-ben lebontásra került.

Minthogy a régi kertek beépítése a város egészséges fejlődése érdekében természetes követelménynek látszik, így azoknak szanálása mindenben indokolt. Célszerű lett volna azonban – várostörténeti szempontból – a régi szőlőskertek utolsó tanújaként e Jerikó utcai présházat megtartani és megfelelő helyreállítással beilleszteni az itt készülő beépítési tervbe. Meggyőződésem, hogy ez az épület, mint borkóstoló, vagy más alkalmas célra szolgáló helyiségként beilleszthető lett volna egy üzletcsoport egységébe, a régi debreceni szőlőkultúra emlékeit őrző különböző berendezési és felszerelési tárgyak bemutatásával.

A XVIII. század végén általánosan meginduló városiasodás Magyarországon, így Deb-

17. kép. Jerikó utca 34. szám alatti présház

recenben is érezte az évszázadokon keresztül kialakult települési rendszer gyors megváltoztatására irányuló hatását. A lakosság száma a városokban, különösen a XIX. század kezdetén rohamosan emelkedett és ezzel együtt a hosszú évszázadokon keresztül szinte megmerevedett város lakott területe néha sokszorosára növekedett. Természetesen ez a változás a város fejlődésében, így Debrecenben is, igen sok új feladatot, gondot okozott a közigazgatás vezetőségének, akik a korlátozott anyagi lehetőségek miatt a fokozódó igények kielégítésére sokszor kényszerültek megalkuvásra, szükségmegoldásra. A közigazgatásnak saját erejére támaszkodva gyakran kellett olyan megoldást keresnie, amely a szűkös anyagiakkal rendelkező polgárok túlterhelése nélkül még keresztülvihetőnek látszott. Ezek a megalkuváson alapuló rendelkezések azonban a város későbbi fejlődésére sokszor kedvezőtlenül hatottak. E szükségmegoldások hátrányát, amelyek később jelentkeztek, évtizedek, sőt évszázadok múltával is lehetett, sőt napjainkban is lehet érezni.

Az elmondottakat igazolja a város történetében oly jellegzetessé vált újsoroszi házak életrehívása, telepítése és megalkotása is. A pillanatnyi, akkor nagyszerűnek vélt segítség káros visszahatása itt is csak jóval később jelentkezett. Ahhoz, hogy a város településtörténetében a kétszáz évvel ezelőtt végbement e nagy jelentőségű változást és annak kihatásait kellőképpen értékelni tudjunk – amely a népi építészet fejlődésében is fordulópontot jelentett –, feltétlenül szükséges ismernünk annak indító okát, az előzményeket.

Köztudomású, hogy a Nagyalföld közepén, szinte teljesen védhetetlen területen települt Debrecen lakosainak oltalmazására már 1405-ben Zsigmond király elrendelte a városnak kőfállal való körülkerítését, ami azonban a szükséges építési anyag, de legfőképpen az anya-

gi lehetőségek hiányában sohasem létesült meg, hanem helyette vizesárokka l és az abból kikerült föld töltésszerű kialakításával vették körül a város lakott területét, a jelenlegi városmagot. Ezt a földsáncot később sűrű, bozótos líciumbokor szőtte be. A féltve őrzött kerítés – amelyet csak a nagyobb utcák torkolatában szakított meg egy-egy kapu vagy gyalogjáró ajtó – közel ötszáz éven keresztül övezte, védte a várost kisebb-nagyobb módosítással, s csak a legszükségesebb esetben végeztek azon változtatást.

A XVII. század végén az egykori feljegyzések szerint a várost ért többszöri tűz, valamint ellenséges pusztítás olyan károkat okozott, amely Debrecen hosszú időre, évtizedekre visszavetette fejlődésében. A szatmári békét követő években, a XVIII. század első felében azonban már egy aránylag hosszú békés fejlődési korszak következett a város életében.

Debrecen 1716-ban a szabad királyi városi rangra emeléssel önállóságának nagy részét ugyan elvesztette és mint királyi birtok közigazgatásilag állandó királyi biztos felügyelete alá került, de gazdasági terhe a királyi adón kívül a korábbi váratlan sarcolások elmaradásával határozottan csökkent. A lakosság félelme az ismétlődő korábbi sarcolások megszüntetésével lassan felengedett és újra kezdetét vette a békés betelepülők jelentkezése is a városi polgárjog megszerzésére. Így a század második felére az 1771-ben készült első részletes városi térkép tanúsága szerint Debrecen házas telkeinek száma már 2698-ra emelkedett a még felhasználható területek beépítésével és a nagyobb telkek megosztásával. Az egyes telkeken azonban több lakóépület is készült, így azok száma lényegesen megnövekedett. A korábban kialakult, kerítéssel körülzárt ősi beépítési területen az 1770-ben megtartott népszámlálás szerint már 23 332 lélek élt. E megnövekedett lakosság mellett a hektáronkénti laksűrűség meghaladta a 170 főt. Az azóta szétterpeszkedett és területileg többszöröse megnövekedett város laksűrűségéhez viszonyítva, amely 1960-ban hektáronként 31 főre csökkent, a majdnem kizárólag földszintes lakóházakkal történt beépítést véve figyelembe, az 1771. évi hektáronkénti 170 fős lélekszám elviselhetetlenül egészségtelen beépítésnek tűnik. A vízvezeték és csatornázás nélküli városban ez a földszintes laksűrűség a tűzvesznek és járványos betegségeknek a melegágya volt.

Forgách Miklósnak, az 1773-ban hivatalba lépő új királyi biztosnak, látva a város egészséges fejlődését gátló káros megkötöttséget, amelyet a sánccal körülvett település zsúfolt beépítése okozott, első feladata volt a város akkor még hiányos építési rendjének szabályozása és új alapokra helyezése. Megtiltotta a város területén az addig létesített egészségtelen föld alatti kunyhók készítését, és csak „szabályos házak építését” engedélyezte. Mint köztudott, abban az időben a város kerítésén kívül szigorúan tilos volt lakást építeni, így ez a rendelkezés csak a belterületre vonatkozott.

Debrecen részére mint kötelezettséget, a szabad királyi városi rang adományozásával a császári kamara kikötötte, hogy a vezetőség a betelepülni szándékozó katolikusok temploma és lakóházai számára megfelelő telket köteles biztosítani, akiknek száma a reformáció felvételével a városban igen megfogyatkozott. A kapott utasításnak megfelelően a város vezetősége így biztosította is a külső területen, a Várad utcai kapu előtt a telket, amelyen 1779. július 1-re felépült az Ispotályhoz hasonlóan, az 1944. évi bombázások során teljesen elpusztult katolikus szegényház, ahol az egyházukhoz tartozó elaggott vagy fogyatékos szegények nyertek elhelyezést. E helyen, a település külső határán megfelelő nagyságú területet jelöltek ki az újonnan települők részére is, a régi Wesselényi utca északnyugati végében a „Róm. Cath. utcát”, ahol megindult az első „újsorosí” házak telepítése, építése a régi városárkán kívül.

A királyi biztosí rendelkezés természetesen kiterjedt a város egyéb területére is, valamint a létesítmények ellenőrzésére, ezért a kiadott utasításnak megfelelően „a célbavett új építkezéseknél minden középület raja, political tekintetből a helytartótanácsnak, gazdasági tekintetből pedig a magyar királyi kamarának volt felterjesztendő”. A városi tanács későbbi jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy e rendelkezés megtartását a királyi biztosság szigorúan el-

lenőrizte, mert ezen keresztül a város vezetősége által tervezett minden új építkezéshez a fedezet biztosítását s ezzel a megvalósítást így irányítani, illetve ellenőrizni tudta. Rendesen csak hosszadalmas kérelmezés után engedélyezett néha egy-egy új létesítményt. A nagyerdei fürdőház, a városháza, a hortobágyi közismert új kilenclyukú kőhíd, sőt közel száz év múlva a színház építésének engedélyezését is igen hosszú és kitartó kérelmezések után hagyta csak jóvá a kamara.

A városra nehezedő királyi biztosi rendelkezések azonban nem voltak mindig hiábavalók. Így a túlnyomó részben földszintes lakóházakkal, egészségtelen sűrűséggel beépített városi területek zsúfoltságát a királyi biztos a település kerítésén kívül elterülő, eddig beépítetlen részek igénybevételeivel kívánta enyhíteni. Ezért elrendelte az árkon kívül fekvő és beépítésre alkalmasnak talált területek felmérését és házhelyek céljára történő felosztását. A kiadott rendeletnek megfelelően a város keleti részén az árok és a régi Dobozi temető között elterülő, parlagon heverő földeken kijelölték a 2-2 házhelysört magába foglaló jelenlegi Marx Károly, volt Csillag és Bercsényi utcát beépítésre. Minthogy ez a terület az akkor még élő utcakapitányi rendszerben a Cegléd, jelenlegi Kossuth utcai részhez tartozott, „Cegléd utcai taksás telkek”-nek nevezték el. Házhelyenként egyalakos családi házak építését feltételezve 5 öl széles és 15 öl mély, összesen 75 négyszögöl nagyságú telkeket alakítottak ki, mértani szabályossággal. A napjainkban használatos méterrendszerben átszámítva e telkek mérete 9,50 méter szélességnek és 28,50 méter mélységnek felelt meg, mintegy 270 négyzetméter területtel.

Nyílegyenes utcavonallal és hasonló elrendezéssel jelölték ki az északkeleti részen fekvő utcakapitánysághoz tartozó „Csapó utcai taksás telkek”-et a Kút, Nyíl és Homok utcák kialakításával az árkon kívül. A nyugati részen a Hatvan utcai taksás telkeket a Csap, Vendég és Pesti utcák létesítésével; míg délen a Varga utcai taksás telkeket Késes és Salétrom utcák kijelölésével biztosították. Itt az ősi település és az új házsorok között a későbbi Erzsébet utca beépítése az első telepítéskor elmaradt, mivel itt vonult el a szennyvíz levezetése is szolgáló egykori városárka, amelyet közel egy évszázaddal később töltöttek be véglegesen és ekkor telepítették be.

Ezeket a rendeletre kijelölt házhelyeket újsorosi telkeknek, a rajtuk felépült jellegzetes kis családi házakat újsorosi házaknak nevezték el, amelyek később a birtoklásukért fizetendő évi jogelismerési díj, taxa után mint taxás, vagy taksás telkek, taksás házak éltek tovább a nép nyelvén.

A városi tanács a telekjuttatásban részesülteknek az évi 2 forint census fizetésén kívül előírta, hogy ezeken a telkeken „szabályszerű házat, nem pedig földalatti kunyhót” szabad csak építeni. E kikötés indokolt is volt, mivel az igénylők között általában szegénysorsú polgárjogot nyert, vagy régi lakos kisiparosok, kiskereskedők, sőrészek és kis jövedelmű egyéb foglalkozású lakosok voltak, többségükben, akik a terhes lakbér fizetése elől menekültek ezáltal.

A házhelyeknek kiosztott telkeken a város mérnöke által adott utasításnak megfelelően az építkezés a korabeli térképek tanúsága szerint még 1774-ben megindult. A keskeny telkeken az utca vonalában féloldalas beépítéssel kis családi házak épültek, amelyek többnyire két kis szobát és közte nyitott tűzhelyes pitvart tartalmaztak, felette szabad kéménnyel. Csak néhány telken állott egyszobás konyhás szegényes, falusias kisház. E kor jellegzetes építési modorát, a Debrecenben kialakult népi építészetnek egy kedves hagyományát mutatja be a Homok utca 54., 56., 58. számú házak együttese (18. kép), amely egykor egész utcasorokat népesített be. A középső házon még megtalálható az eredeti szabad kémény, a pendelykémény tetőn kívüli falazott része, amelyet már a XIX. század végén kiadott későbbi építési szabályrendeletnek megfelelően kisebb keresztmetszetű, cilinderkéménynek alakítottak át szűkítő ráfalazással.

Bár a telkek juttatásánál szigorúan előírták – mint korábban említettem – a szabályos

18. kép. Homok utca 54., 56., 58. számú házak

házak építését; mégis megtörtént, hogy nemkívánatos szerkezetű és külső megjelenésű épületek létesültek a rendelkezések ellenére. Ezért teljesen új és szokatlan módszerhez folyamodott a város vezetősége, hogy a rendeletnek megfelelő egészséges lakóházak építését biztosíthassa. A város mérnökével 1822-ben egységes elrendezésű és kialakítású, szabványos családi lakóház tervet, „típustervet” készítetttek, amelyet kézzel sokszorosítva kiadtak az újsoroszi telken építkezni szándékozókknak. Ezek voltak Debrecenben az első alkalmazott títustervek, amelyek alapján létesült kis családi házakat később mint jellegzetes „debreceni házakat” emlegették.

Ezek az öt-öt széles telkeken a terv szerint egymenetes két és fél-öt széles lakóépület létesült, az utcavonalra féloldalas beépítéssel elhelyezve. A kéteresztes, végén tűzfal, földszintes lakóházban az utcai részen két-öt széles és két és fél-öt hosszú szoba helyezkedett el, míg az udvari részen két-öt széles és ugyanolyan hosszú második helyiséget alakítottak ki. E két szoba között helyezkedett el az egy és fél-öt széles pitvar, amelynek első fele mennyezettel volt lezárva, míg a hátsó részen nyitott tűzhely állott, felette szabad kéménnyel. A két szoba fűtésére búbos kemencét építettek be, és annak tüzelőajtaja a pitvar hátsó részébe nyílt, valamint a füstjárata is itt kapcsolódott be a szabad kémény légterébe. Rendszerint az utca felől fekvő szobát a külső részen kettő, az udvar felől egy ablak világította meg. A hátsó szobára csak az udvar felé néző falon egy ablakot helyeztek el, hogy az épülethez szükség szerint egyéb létesítményt is csatlakoztathassanak. A szabadra néző pitvarra, amely egyben a lakás bejárájául is szolgált, üveges ajtót készítettek és ez télen a világítást is biztosította. Nyári napokon ez az ajtó állandóan nyitva állott és csak alacsony lécajtóval zárták el az udvaron szabadon tartott aprójószág elől. Szinte elmaradhatatlan kísérője volt ennek a bejáratnak az ajtó két oldalán elhelyezett, dézsába ültetett leander mint a debreceniek egyik kedvenc virága.

Ezeknek a többségükben vályogfalakkal épült lakóházaknak a mennyezetét általában faragott gerendákra helyezett kazettás deszka burkolattal készítették, amelyet végigfutó mesztergerendával támasztottak alá. A deszka mennyezetet felül száraz homok feltöltésre helyezett agyagtapasztással, alul pedig mázolással, olykor mintás festéssel láttak el. Ez a köztudatban „kockamennyezet” néven élt. Egyszerűbb, szegényesebb kivitelnél a közeli erdőből szerzett dorongfából, rózsából, szalmával csóvázott keményfa gallyból készítették a födémeket, alul-felül agyagtapasztással, meszeléssel. Felette a bakdúcos, de legtöbbször a belső szerkezet nélküli fedelet, az első időkben náddal fedték és csak a XIX. század végén tértek át a cserépfedésre az egyre szigorúbbá váló építési szabályrendeletek hatására. A helyiségek burkolatát pedig, amely alig helyezkedett el magasabban az udvar szintjénél, marhavérrel kevert döngölt agyagból készítették, amelyet állandóan meszes vagy híg agyagos bevonattal láttak el. Sajnos ez a burkolat természeténél fogva a használat alatt salétrommal telítődött, amelyet később kiemelve a puskapor készítéséhez szükséges salétrom kinyerésére is felhasználtak. A salétrom főzés céljából hatósági úton kiemelt burkolatokat kártalanításként minden esetben újjal pótolták, hogy azok ismét termeljék a salétromot. A bentlakók egészségét ezek a nedves, salétromsóval telített burkolatok természetesen állandóan veszélyeztették, mivel melegágya volt a nálunk pusztító népbetegségnek, a tüdőbajnak. Tehetősebb építető a lakószobákat fapadozattal, a pitvart laptéglaburkolattal készítette.

Szólnom kell a jellegzetes szabad kémény vagy pendelykémény készítéséről és használatáról. Az 1774-ben „szoros megtartásra” kibocsátott és kibővíve 1785-ben, majd 1799-ben újra kiadott „tűz elleni védekezés” előírásának megfelelően a pitvar hátsó részét tűzbiztos téglafalal készítették még akkor is, ha az épület valamennyi fala vályogból épült. E téglafalra helyezkedett el a nyitott pendelykémény alatta a szabad tűzhellyel. A sajátos kéményfalazás három oldalát a pitvar falairól indítva, fokozatosan előreugratva falazták ki és tölcészerűen húzták össze a padlástérben, a fedélen látható mászható kémény méretére. A negyedik oldalát a pitvar két oldalfalán előugró téglaoszlopról induló boltívre fektették fel, amely alatt keletkező ívet fagerendával alátámasztott vékonyabb falazással, az úgynevezett füstfogóval töltötték ki. E gerendát használták fel a felette kissé beugró íves falfelülettel a díszes cseréptányérok, tálak és egyéb konyhafelszerelési tárgyak kifüggesztésére, amely oly jellemző kép volt a debreceni pitvar belső megjelenésében. Élőkamara az épületben nem volt. A tél kezdetén levágott sertés húsát a szabad tűzhely feletti nyitott kéményben megfüstölték, tartósították, majd a padláson helyezték el, ahol a nádfedés alatt a hús, a szalonna és kolbász hosszú időn keresztül megtartotta frissességét. Itt tárolták a legszükségesebb téli szemes ételment is. Csak későbbi időben, a gazdasági élet javulásával és a családok gyarapodásával építettek a lakóházhoz csatlakozva az iparos házaknál külön kamarát a tartalék étel megőrzésére, majd külön nyári konyhát.

Az újsoroszi házak külső megjelenésén egyre jobban visszatükröződik a XIX. század elején a Kollégium és a Nagytemplom építésével Debrecenben meghonosodott és szinte egyeduralkodóvá vált klasszicista stílus alkalmazása. A korábban ismertetett, szabványtervként kiadott tűzfalás kis földszintes lakóházak utcai homlokzatát számtalan esetben a klasszikus építési formák törvényszerű megtartásával képezték ki. Bár a közeli copfstílus a formaképzéseken még számtalan esetben érezteti hatását, de a homlokzatok általános kialakításán már a „Rajz Oskola” hatása érezhető. A habarcs kultúrával képzett homlokzati párkány díszítéseket, közel két évszázad távlatából ma már csak néhány megmaradt lakóház igazolja, de a második világháború kíméletlen pusztítása előtt még igen szép számmal éltek az újsoroszi épületeken. A házak végfalát a mennyezet magasságában főpárkánnyal választották el. Alatta a falpillérekkel tagolt falfelületen klasszikus keretezésű előugró szemöldök- és könyöklőpárkánnyal képzett ablakot vagy ablakokat helyeztek el. Gondosan ügyeltek a lábazat kialakítására is. A főpárkány felett jelentkező tetőteret elzáró háromszögű tűzfalat általában szerényebb díszítéssel látták el. Szokás volt itt az építés évszámának a feltüntetése

kiugró vakolattal. Néhány épületnél még megtalálható a főpárkány felett képszékkal kiemelt magasítás is, a copfstilus visszahatásának emlékeként. E kis házak homlokzati kiképzése néha egy kisléptékű klasszicista tanulmánynak tűnt a szemlélő előtt.

Azonban nemcsak debreceni kőművesmesterek és a háztulajdonos jogán közreműködő kőműves, valamint ácssegédek készítették ezeket a házakat, akik a „Rajz Oskolában” oktatott klasszikus homlokzat kialakítást tanulták, hanem számtalan új épületnél idegenből jött

19. kép. Bercsényi utca 41. számú ház homlokzata

legtöbbször falusi mesterek is dolgoztak e házak építésén. Az általuk készített épületeknél azonban már fellelhetők a népies díszítőelemek alkalmazása, illetve a klasszikus formákkal készített homlokzatok sokszor szinte gyermekies utánzása (19. kép). Formaképzésük lényegesen leegyszerűsített. Az egyenlő telekszélességgel telepített lakóházaknál a hosszan ismétlődő azonos ritmus kellemes, megnyugtató, de talán túlságosan egyhangú utcaképi megjelenést nyújtott. Falusias jellege vitathatatlan. Ez azonban általánosan jellemző az ebben az időben létesített valamennyi újsorosói településre.

A város körül egyre nagyobb területen épülő újsorosói házak telepítése a szabadságharc után életbe lépett császári önkényuralom következtében érezhetően lelassult. A kijelölt és felosztott területek beépültek; nagyobb építési szándék hiányában pedig új házhelyeket nem jelöltek ki. Csak az 1867. évi kiegyezés után indult meg újra számottevő építési tevékenység. Az ezekben az években létesített vagy újjáépülő lakóházak kiképzése azonban már érezhetően a városban mindinkább előtérbe kerülő eklektikus stílus hatását tükrözi vissza. A klasszikus elemeket felhasználó új stílusirányzat egy teljesen szokatlan, s addig általában nem használt új formaképzést népszerűsített, különösen a kis földszintes újsorosói házak

20. kép. Homok utca 72. számú épület homlokzata

homlokzat kialakításánál, a jellegzetes „libaszárnyas” épületvégződést. A keskeny telkeken épült földszintes, egymenetes kis házak szerény megjelenésénél ugyanis a mindenkori tulajdonosa a többre, nagyobbra vágyásból fakadó általános emberi tulajdonság következtében nagyobbak, tartalmasabbnak kívánta bemutatni az épületét, s így a háza utcai homlokfalát minden szerkezeti indok nélkül felfalazással magasabbra készítette az épület teljes szélességében és felette a fedél még elzáratlan részét „lekontyolta”, visszavágta. Ezzel a megoldással a homlokzati fal eresz feletti része a tetősíkon kívül fedetlenül, szabadon állott, mint a tépett liba szárnya, mikor erőtlenül aláhull. A felmagasított homlokzati falat hamis tartalommal, a klasszikus építészetben indokoltan kialakult szerkezetet visszaadó formaképzéssel alakították ki. Főpárkánnyal, képszékkal és nyakpárkánnyal zárták le a szabadon álló homlokzati falat, amely alatt az ablakok keretezésén és szemöldökpárkány díszítésén kívül igen sokszor falpillérek beiktatásával tagolták az aránylag kis méretű falfelületet (20. kép). Sőt a díszítésben kialakult verseny oda vezetett, hogy nemcsak ornamentális, hanem a nagyobb középületeken használatos figurális gipszdíszek is megjelentek a homlokzatok kialakításánál, ami néha a viszonylag szerény méretű épületeken túlszűfolttságot okozott.

Ezek a most bemutatott épületek nagyobb részben már csak egy-egy részletet villantanak fel a valódi népi építészetünk hagyományaiból, mivel a vakolt homlokzatuk, a szalmával égetett téglájuk még gondos karbantartás mellett is a felettük elhaladt évszázadok alatt elavultak, elpusztultak. Sajnos már csak fényképekről tudjuk visszaidézni a Csapó utcai Tatay-ház bájos homlokzatát, régi szerkezetét, amelynek a helyén a mai „Debrecen” áruház épült fel. Az idő folyását nem lehet megállítani, sőt lassítani sincs módunkban, de a múlt értékeinek megőrzése – ha csak lehetséges – feltétlen kötelességünk. Az elmúlt idők sok tapasztalaton alapuló szakszerű vívmányainak megismerése feltétlen szükséges ahhoz, hogy újat, jobbat alkothassunk. A megismerése pedig azok megtartása nélkül lehetetlen.

V.

DANKÓ IMRE

A HAJDÚSÁGI HÁZ

Az egyes tudományágak legelső feladataiknak tekintik, hogy kutatásaik számára a legjobban megfelelő, a legtöbb eredménnyel kecsegtető tárgyat, tárgykört megtalálják. Vonatkozik ez a néprajztudományra is, amely az életmódok, azok változása, a kulturális jelenségek összefüggése, átadása és átvétele, illetőleg módosulása feltárásán fáradozik. A néprajztudomány igen sok, nagyon változatos tárgykör közül választhat, hiszen a kultúra egész területét vizsgálja és éppen ezért kapcsolata más tudományágakkal sokkal szélesebb körű, mint más esetekben. A viszonylag fiatal, alig egy évszázados néprajztudomány is sokat fáradozott azon, hogy a számára legalkalmasabb kutatási tárgykört megtalálja. Olyan tárgykörre, kutatási területre volt szükség, amelynek a vizsgálata során a kultúra egészére nézve kapnak felvilágosításokat, aminek összefüggései, kapcsolatai kibontják más tárgykörök kérdéseit is. A néprajztudomány hamarosan hallgatólagosan megegyezett abban, hogy számára a legmegfelelőbb, a legsokoldalúbb ismereteket nyújtó kutatási terület a *hajlék*, a *ház*; a maga rendkívül szerteágazó, a kultúra minden összetevője felől felvilágosítással szolgáló tárgykör. A magyar néprajztudomány is korán eljutott e felismeréshez és *Bátky Zsigmond* a Magyarország Néprajzában már ezt írta: „A lakóhelyek, telepek, főként pedig az épületek fejlődésének tanulmányozása egyik legvonzóbb, legtanulságosabb s éppen ezért igen gyakori témája az ember tárgyi világával foglalkozó kutatásoknak. E fejlődés az emberi művelődés történetének legmegbízhatóbb tükrö: minden olyan lépés meglátszik benne, amely a művelődés útján előrehaladást jelent.”¹ A lakóterület, a ház és kapcsolatai kutatásának fontossága mit sem változott az idők folyamán. Ma, gyökeresen megváltozott gazdasági, társadalmi és művelődési körülményeink között is jelentős kutatási terület a hajlékkal, a házzal, a népi építkezéssel foglalkozó vizsgálódás. Jól fejezi ezt ki *E. N. Stugyenyeckaja* szovjet etnográfus megállapítása, amit a mai szovjet kolhozparaszt-lakóház kutatásával kapcsolatosan tett: „A Szovjetunió népei mai lakóházának tanulmányozása a szovjet etnográfusok legfontosabb feladatai közé tartozik. Az anyagi kultúra minden jelensége közül éppen a lakóház az, amely a maga életszerű komplexumával a legteljesebben tükrözi vissza a Szovjetunió népeinek életmódjában és kultúrájában végbemenő hatalmas változásokat. A ház és berendezésén nyomon kísérhetjük azt az újat, amely nemcsak az anyagi életmód, hanem a család-szervezet és a szocializmus kora emberének tudata átalakulására is jellegzetes.”²

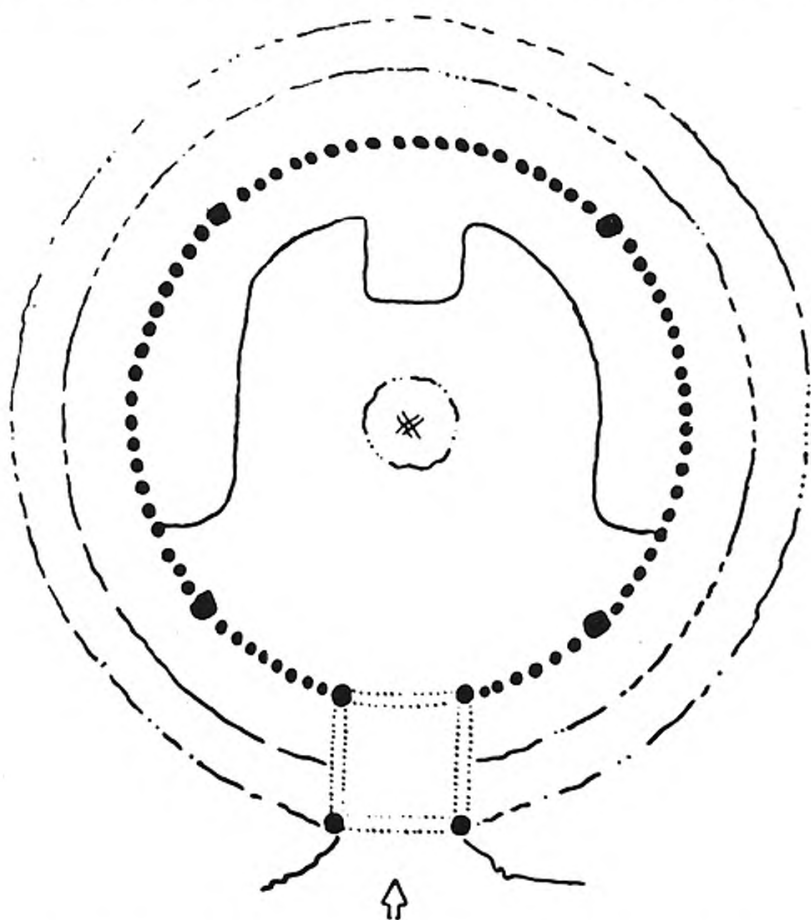
Ahogy *Bátky* is említette, éppen ezért a lakóhely, a ház vizsgálata gyakori. Mondhatni, hogy a legjobban kutatott tárgykör a néprajztudományban. Mégis mind a mai napig sok az ismeretlen részlet, a nem kellően megvilágított összefüggés és igen ritka a korszerű igényeket kielégítő összegezés is. Ennek oka nem holmi mulasztás, netalán felkészületlenség, hanem az a – éppen az előbbiekből következő – sajátosság, hogy időközben új és újabb módszerek, megközelítési lehetőségek jelentek meg új követelményekkel párhuzamosan és

ezeknek az új szempontoknak nem minden esetben sikerült érvényt szerezni. Ha csak a magyar néprajztudományra gondolunk is, megállapíthatjuk, hogy a pusztá leírás, a házzal kapcsolatos ismeretek statikus felsorolása már régen nem elegendő. Az egyoldalú morfológizmus veszélyeire például *Gunda Béla* hívta fel a figyelmet.³ Ugyanis a más tényezőkre kevés figyelmet fordító, csak a szerkezeti elemekkel, az átalakulás technikai, technológiai kérdéseivel foglalkozók megfeledeztek a házat építő, a házban lakó emberről, illetve a társadalomról, amelynek éppen a ház az egyik legjobb kifejezője. *Gunda* megállapítását fejlesztette tovább *Vargha László*, amikor hangsúlyozta, hogy a házra vonatkozó új kutatásoknak a szocializmust építő társadalom igényeit szolgáló kívánalmakkal, szemlélettel és célkitűzésekkel kell bővülnie. Hangsúlyozta a ház, az építkezés minden összefüggésének vizsgálatát, feltárását, a lehető legteljesebb komplex kép megrajzolását.⁴ Ebben a komplex képben tükröződnie kell a történetiségnek, a gazdasági és a társadalmi életben végbement és végbemenendő változásoknak, a széles körű differenciáltságnak.

Az alábbiakban a *hajdúsági házat* ezen szempontok figyelembevételével kívánjuk ismertetni. Lényegesnek véltük az előzőek elmondását, különösen azért, mert a hajdúságról, akár mint földrajzi, akár mint társadalmi alakzatról beszélünk, hajlamosak vagyunk egy bizonyos földrajzi, illetve társadalmi egységre, differenciálatlan összetartozásra gondolni.

Éppen ezért mielőtt voltaképpen tárgyunkra térnénk, szükségesnek tartjuk a hajdúság történeti, etnikai, illetve földrajzi és társadalmi ismertetését. Az utóbbi időkben fellendült és szép eredményeket hozott hajdú-kutatás meggyőző módon tisztázta, hogy a hajdúk a feudális anarchia társadalompusztító körülményei, majd pedig a török veszély bizonytalan viszonyai között kialakult, etnikailag és társadalmilag is vegyes földönfutó népség.⁵ Létfenntartásuk érdekében fegyvert fognak és kisebb-nagyobb csoportokba verődve részben katonának állnak (királyi hajdúk), részben pedig „saját szakállukra” dolgoznak (szabad hajdúk). Egyik csoport sem riadt vissza a kegyetlenségtől. Állhatatosságuk sem volt híres, odaszegődtek, ahol biztosabb és több fizetség, gazdagabb kótyavetye kínálkozott. A feudális párt- és párharcoknak a katonái voltak, s mint ilyenek valóságos „istencsapását” jelentették egy-egy területre. Nem csoda, hogy a hajdú szó jelentése több környező népnél: *rabló*.⁶ A hajdúság kialakulásával kapcsolatosan több, a közvéleménybe erősen begyökerezett tévhitet el kell oszlatnunk. A hajdúk, minthogy kialakulásuk egyik oka a feudális anarchia volt, Magyarországon már a török veszély előtt is szerepeltek. Tudjuk például, hogy 1514-ben a Dózsa-féle parasztháborúban is fontos szerepük volt.⁷ A hajdúk már csak ezért is, de meg azért is, mert számuk a délszláv menekülés után is gyarapodott, nem délszláv eredetűek. Volt időszak, a XVI. század közepe, amikor nagyszámú délszláv menekült állt a hajdúk közé, de a század végére erősen megfogyatkoztak és a magyarországi hajdúság ismét egyöntetűbben magyar etnikumúvá vált.⁸ Ez a magyar hajdúság jutott el legjobb tagjaiban a XVII. század elején a felismerésre, hogy „nem akarván nemzetünk hóhéri lenni”, a nemzeti függetlenséget biztosító *Bocskai István* oldalára álltak és fegyvereit diadalra vitték. Bocskai hálából, fizetségként letelepítette a hajdúkat. De csak egy részüket! Utódai – *Báthory Gábor*, *Bethlen Gábor*, *I. Rákóczi György* és mások – részint mint fejedelmek, részint mint földesurak még sok más hajdút is letelepítettek.⁹ De még így is sok hajdú maradt letelepítetlen. A nem Bocskai telepítette hajdúk különben is hamarosan (a XVIII. század eleje) elvesztették kiváltságait és azokat hosszú, évszázadig tartó pereikkel sem tudták visszaszerezni.¹⁰ Kiváltságait és ennek élése folytán különállását csak a hét (illetve Polgár kiválása után csak hat) úgynevezett „öreg hajdúváros” tudta megőrizni. A köztudat Hajdúságnak csak az ezek kerületét, hajdúknak pedig ezek lakosait érti. A hat hajdúváros a XVII. század végére sajátos önkormányzati szervezetet épített ki magának, a Hajdúkerületet, amely 1876-ig állott fenn. Ez az elkülönülés etnikus tényezőket fejlesztett ki a hajdúknál, és ma – jóllehet kerek száz évvel a Hajdúkerület megszűnése után vagyunk – a hajdúkat, a hajdúságot a magyarság egyik néprajzi csoportjaként tartjuk számon.¹¹

Mindezt azért tartottuk szükségesnek felvázolni, mert remélhető, hogy a hajdúsági házról szólva így esetleg egy sereg félreértést elháríthatunk. Összegezésünkben ugyanis csak a köztudatban Hajdúságnak tartott terület, illetőleg csak a köztudatban hajdúnak tudott népesség, azaz a hat hajdúváros házairól, építkezéséről lesz szó. Mindjárt előre kell bocsátanunk, hogy ez a jól körülhatárolható terület és népesség nem egységes. A Hajdúság nem önálló kistáj. A Nagyalföld tiszántúli részének szoros tagja, s mint ilyenre az *alföldi építkezés* sajátosságai a jellemzőek. A Hajdúság területe ettől függetlenül földrajzilag két részre oszlik. A nyugati rész a megosztottságot nem teljesen fedő, újabban keletkezett megjelöléssel *Hajdúhát*-nak nevezett kötött talaj. Kiemelkedik a Tisza árterületéből, részint szikes legelő, részint szántó. A keleti rész a Nyírség nyúlványa, homokos talaj. Erdők, kevés szántó mellett kertek, gyümölcsösök, szőlők jellemzik. Az első részhez tartozik *Szoboszló, Böszörmény, Dorog, Nánás*; a másodikhoz *Hadház és Vámospércs*.¹² A két tájrészen a gazdálkodásban, az építőanyagokban megmutatkozó különbségnek megfelelően tagolódott a társadalom és az építkezés is. A kötött talajú hajdúvárosok szemtermelése, nagyban folytatott szilaj, félszilaj és istállózó állattartása, nagy lakosság száma általában fejlettebb munkamegosztást, viszonylagos jobb létet alakított ki, mint a munkaigényes, kertgazdálkodást, erdőlést folytató, de ugyanakkor kisebb lélekszámú homoki hajdúvárosok társadalma. Ez a különbözőség nyomot hagyott az építkezésben is. Ha tudjuk is, hogy az azonos nagytáji adottságok, a tulajdonviszonyok, a gazdálkodási rendszer és a társadalmi berendezkedés, fejlődés és nem utolsó

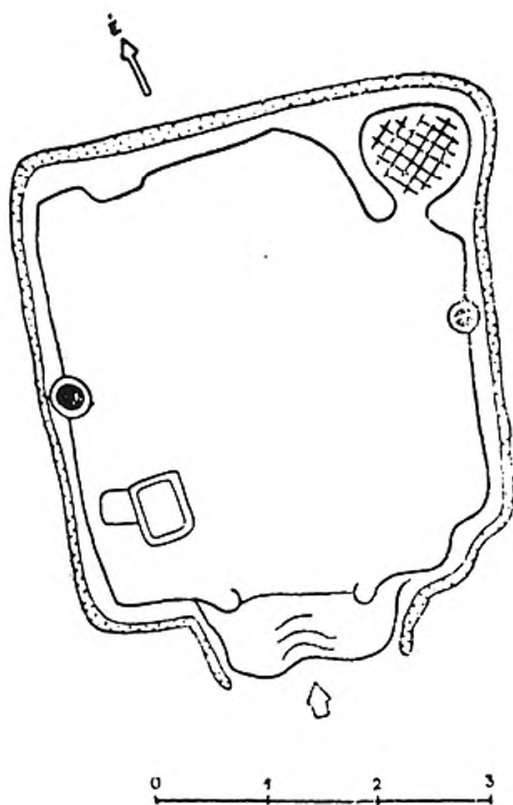
Debrecen. Földkunyó, alaprajz, metszet (Ecsedi I.)

1. kép. Debreceni kerek földkunyó alaprajza. Ecsedi István után

sorban a kultúra integrálódása nem engedett kialakulni élesen elkülönítő jegyeket, akkor is mondjuk, hogy van hajdúsági kistáj és vannak építkezési sajátosságai is.

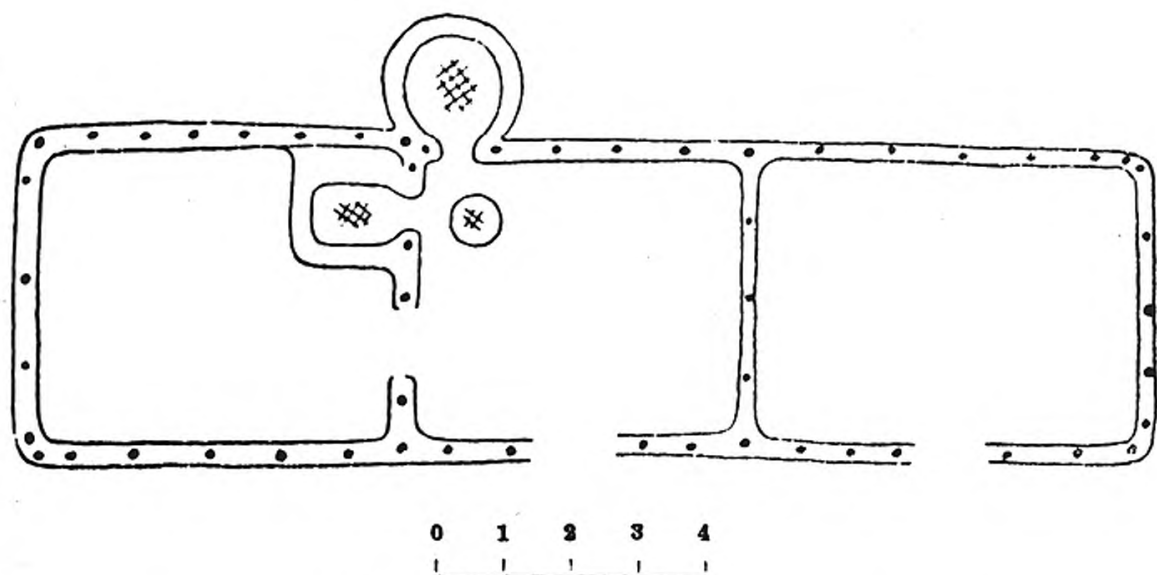
Az eddig elmondottak is igazolják, hogy milyen aprólékosan, gondosan kell eljárunk, hogy tárgyunkat, a hajdúsági házat, építkezést meghatározhassuk. Minthogy a parasztság életmódját döntően befolyásolja a táj a maga adottságaival, elsők a tájról kell szólnunk.¹³ Meg kell említenünk, hogy a hajdú ház, építkezés kutatásánál az itteni táj adottságaiból és nem a hajdúk letelepülése előtti lakó, illetve tartózkodási helyeik táji viszonyaiból kell kiindulnunk. Így feleslegesen keresnénk a hajdú házban, építkezésben esetleg délszláv, illetőleg a XVIII. század betelepüléseit is figyelembe véve, román és (Hajdúdorog esetében) kárpát-orsz hatást, elemeket.

A hajdú ház, a hajdúsági építkezés az itteni középkori építkezésre vezethető vissza, abból fejlődött ki. Sajnos, érdemleges középkori faluásatás a Hajdúságban nem volt. Ezért az itteni középkori ház megismeréséhez a környék feltárásaihoz, illetve *Méri István* tiszalök-rázompusztai ásatásához és néhány kisebb jelentőségű feltáráshoz kell fordulnunk.¹⁴ A tiszalök-rázompusztai ásatás tanulsága szerint a középkor elején az itteni házak padlástalan földházak, általában egyosztatúak. A középkor végére a helyiségek száma megnő; a házak két, sőt háromosztatúakká fejlődtek. Megváltozott a tüzelőberendezés is. A házban levő nyílt tüzelésű tűzhelyek száma mindinkább csökkent és zárt tüzelésűvé vált, illetőleg a ház egyik toldalék helyiségét használták fel a nyílt tüzelésű tűzhely vagy tűzhelyek elhelyezésére. Vagyis

*Tiszalök—Rázom. XII. századbeli putribáz alaprajza
(Méri I.)*

2. kép. Egysejtű földház alaprajza, XII. sz. Tiszalök-Rázom. Méri István után

*Túrkeve—Móric. XVI. századbeli lakóház alaprajza
(Méri I.)*

3. kép. Háromosztatú paticsház alaprajza, XVI. sz. Túrkeve-Móricz. Méri István után

a lakóhelyiséget mindinkább füsttelenítették. Tudjuk, hogy a középkori házakon kívül elhelyezett szabad tűzhelyek (katlanok) ezen a téren különben is sokat segítettek. A középkorban az építkezés anyaga a föld és az a növényzet, ami a helyszínen könnyen elérhető: gally, vessző, nád. A középkor végére mind nagyobb számban a föld fölé emelkedő, félig vagy teljes egészében felmenő fallal bíró házak anyaga sem változott. Itt is a föld, a gally, a vessző, a nád játszotta az elsőrendű szerepet. Ebből a középkori hagyományból igen sok mentődött át a későbbi korok hajdúsági építkezésébe és hat mind a mai napig. Az egyhelyiséges vagy egyszettatú ház például abban, hogy a hajdúsági ember még ma is csak egy helyiséget nevez háznak az építményből, akárhány helyiséges legyen is az. Mégpedig a szobát, ami a későbbiek során mint tiszta szoba a mindentől megkímélt, voltaképpen használaton kívüli helyiség szerepét tölti be. A tüzelőberendezés egy helyiségbe való koncentrálása történt meg a pitvarban, ahol az úgynevezett szabad kéménnyel a füstöház vagy füstös konyha felszámolásának lehetünk tanúi. A pitvar, ami a későbbiekben éppen a füsttelenítés biztosítása, továbbfejlesztése érdekében két részre (a voltaképpeni pitvarra és a kürtőaljára) oszlott, már a füsttelenített ház megvalósítója még akkor is, ha a pitvar kürtőalji részébe torkollik a házban (szobában) álló kemence füstelvezető nyílása, ha a kürtőalján akár oldal-, akár középpadkán nyílt tűzhely is működik.

A középkori építkezés vizsgálatánál éppen a népi építkezés alaposabb megismerése szempontjából nem szabad figyelmen kívül hagynunk a középkori közösségi épületeket. Míg a helységháza alig különbözött a lakóházaktól, talán csak méreteiben volt nagyobb, addig a templomok téglából épültek. Bár itt is meghatározható egy korszak, egy ellátottsági szint, amikor a templomok is ugyanolyan építésűek, mint a házak. De minket most a téglából épültek érdekelnek. Sőt, néhány esetben követ is használtak, ha másra nem, hát küszöbnek, az ajtók és ablakok kereteinek. Vándor téglamesterek vagy az építkezést végző pallérok

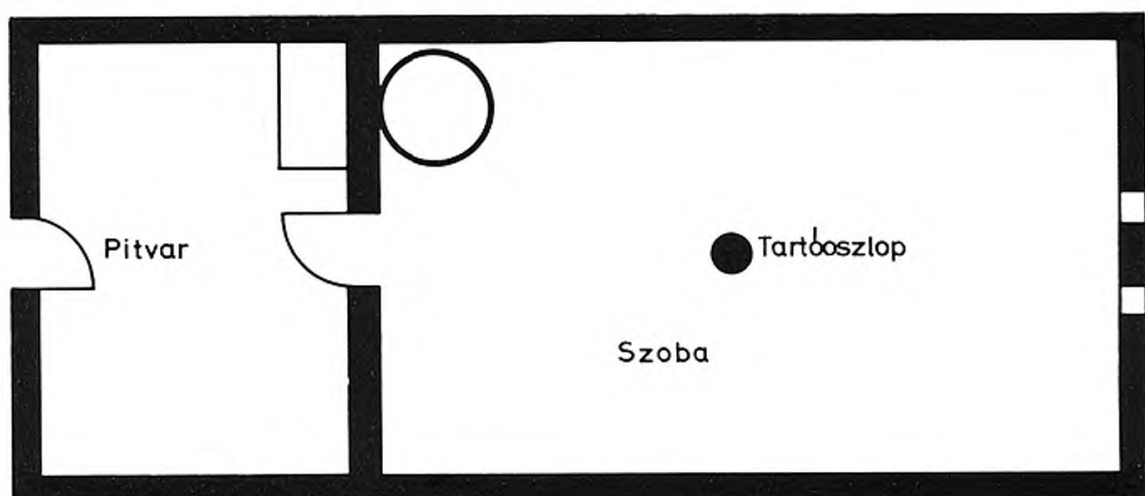
helyben készítették és égették ki a téglát. A kőanyagot általában a legközelebbi alkalmas követ adó hegyvidékről szállították. *Zoltai Lajos, Módy György* középkori templomfeltárásai arról győznek meg bennünket, hogy a házakhoz hasonló, velük azonos anyagokból és technológiával épült falusi templomokat a lakosság maga építette és ezért teljes joggal a népi építészeti körébe sorolhatjuk őket.¹⁵ Eljárásaikban sok hagyományos elem érvényesült, mint például a mai Hajdúhadház határában volt Demeter falu templománál, ahol döngölt agyag alapozást találtak.¹⁶ A terület középkori kuriális házai is részben így készültek. Egy-egy pallér vezetésével a lakosság építette. A nagyobb gonddal készített közösségi épületekben, középkori templomainkban és kuriális házainkban szemlélhetjük egyrészt egy hosszú építési kornak legmagasabb szintű építményeit, másrészt ezek az épületek voltak a további fejlődés példaképei.

A földrajzi és az arra épült gazdasági-társadalmi adottságok természetesen a középkorban is befolyásolták az építkezést. Sőt, jelentősebb mértékben, mint a későbbi korokban, hiszen a táj és az ember közötti kapcsolat sokkal erősebb. A technikai fejletlenség, a közlekedés kezdetlegessége, a kereskedelem korlátozott volta miatt az embereknek sokkal kevésbé volt lehetősége környezetük megváltoztatására, mint a későbbi korokban, illetőleg ma van. A táji adottságok elsősorban az építőanyagban mutatkoztak meg. Már a középkorban is az itteni kötött talajon a föld, illetve a föld különböző felhasználási formája volt a jellemző építkezési anyag. Ez a házakat vaskosakká, nehézkesekké tette, és horizontális kiterjedtségre alapozott tömegképződést, arányosságot alakított ki. Ezzel szemben a homoki, a kevésbé kötött talajon jobban érvényesültek a növényi eredetű építési anyagok: a fa, a gally, a vessző, a falomb, a nád. De csak jobban érvényesült, mert az alapanyag itt is a föld, illetőleg valamilyen felhasználási módja volt. Tekintve azonban, hogy a homoki, a kevésbé kötött talajon, az ottani földből készült építmények az építőanyagként használt föld gyenge minősége miatt ne veszítsenek értékükből, általános gyakorlat volt a földet növényi kötőanyagokkal erősebbé tenni. Például, a vertfalú házaknál husángokat bedöngölni. A XIX. századra átmenetileg ez az építőanyag-erősítési, építési eljárás az úgynevezett *merglyés* építkezés (merglyés fal volt).¹⁷

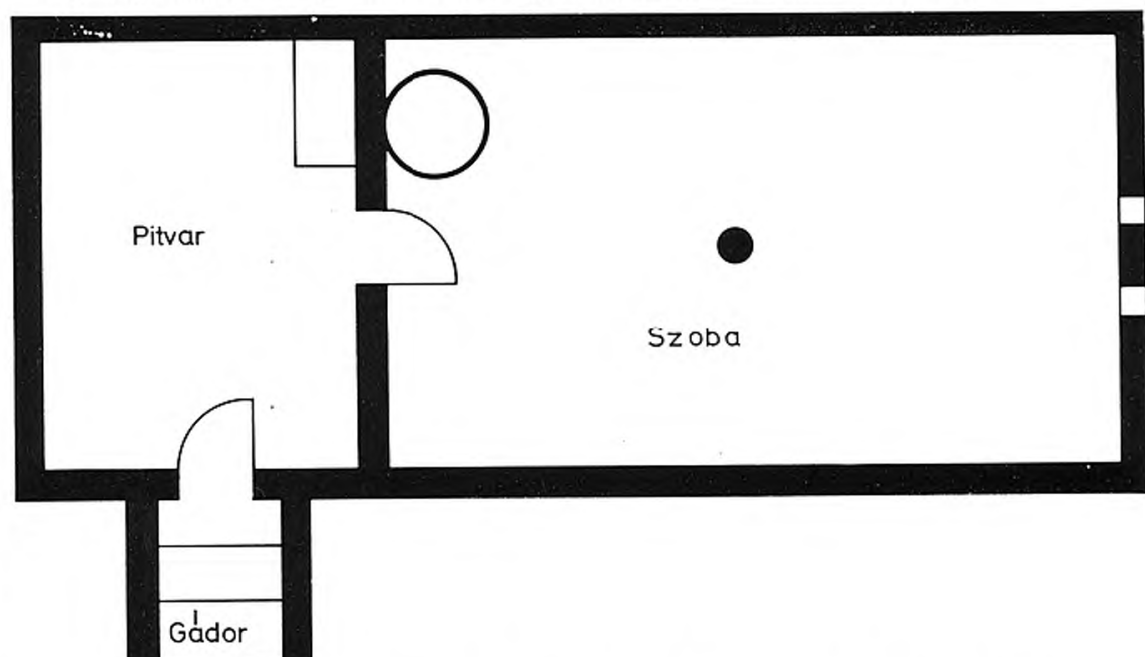
A középkori társadalmi rendnek megfelelően is alakult építkezésünk. A telepek zöme jobbágyfalu volt s csak kevés volt a kuriális, kisenemesi. A jobbágyfalu építészetileg kevésbé volt differenciált. A jobbágyok közt kialakult vagyoni különbözőség legfeljebb az épületek nagyságában mutatkozott meg. A kisenemesi falvak, amennyiben több kuriális építmény volt bennük, a jobbágyfalvaktól eltérő összképet mutattak. Sok volt bennük a fennálló ház, a házak jelentős hányada nemesi lak, gondosabban, jó anyagból, esetenként a falu átlagos építkezési anyagánál egy fokkal magasabb szintű, talán még tiszta tégláépítmények is voltak. Ez a különbözőség településileg is megmutatkozott. A jobbágyfalvakban a jobb módú telkes jobbágyok a falvak közepén, a templom szomszédságában építkeztek, míg a szegényebbek, a talán nem is saját házukban lakók pedig a települések szélén helyezkedtek el. Így alakult ez a kisenemesi falvakban is. A nemesek udvarházai általában a települések központjaiban helyezkedtek el és a jobbágy népesség kijebb szorult.

Éppen tájunk települési és építkezési viszonyainak jobb megismerése végett szót kell ejtenünk a középkori magyar településfejlődésről is. Ugyanis az egységes jobbágyság kialakulása, majd korai bomlása itt is elindította azokat a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat, amelyek megindították a magyar városiasodást. Északkelet-Tiszántúl nem egy nagy lélekszámú jobbágyfaluja a XIII–XIV. század végére olyan településeket alakított ki, amelyek bátran intézhették a maguk apróbb-cseprőbb ügyeit, köztük a települési és kulturális vonatkozásúakat is.

Településeink közül nem egy a középkori magyar várost példázza a központi térrel, amelyből a szélrózsa minden irányába vezetnek kifelé a sugárutak a szomszédos települések felé. Az ilyen városi település érdekessége aztán még az, hogy a főtérről kivezető sugárutakat

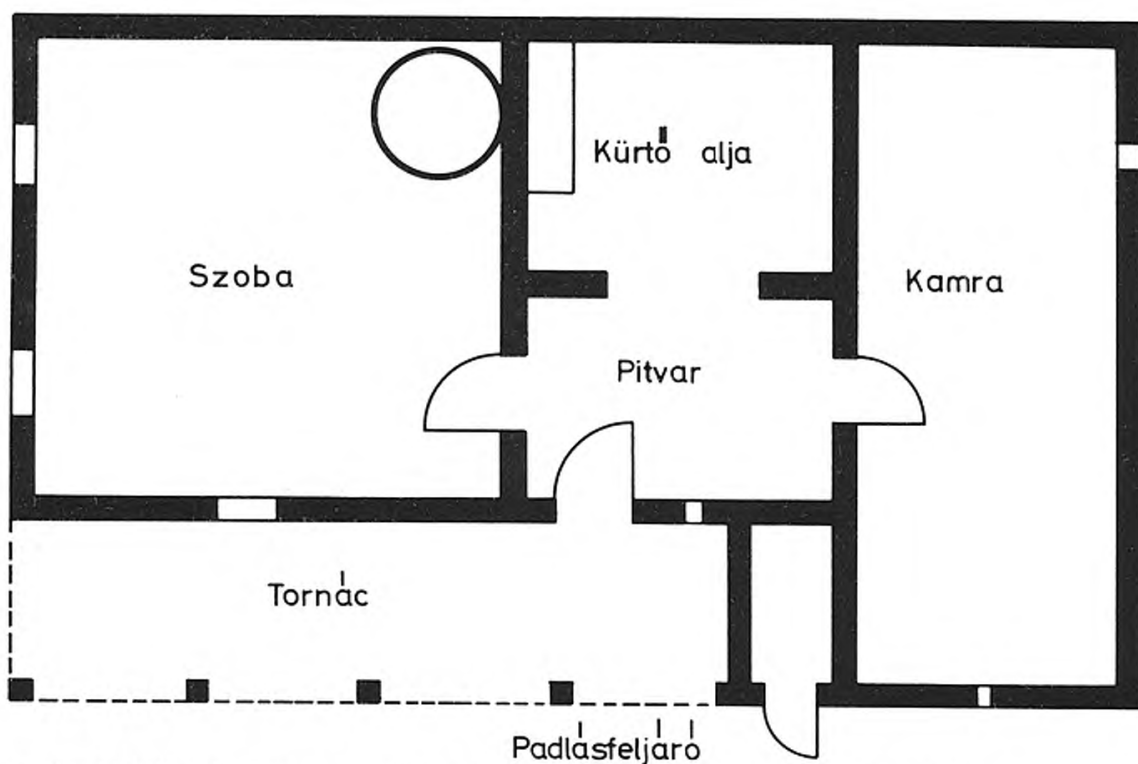
4. kép. Hajdúnánási kőosztatú földház alaprajza. Rekonstrukció, XIX. század eleje

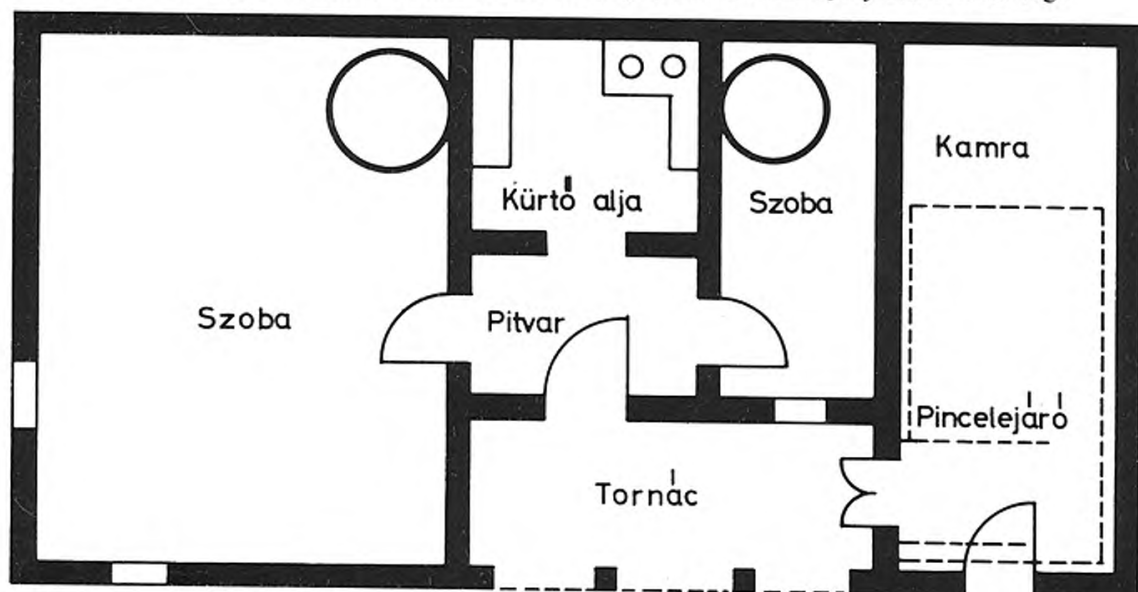
5. kép. Hajdúnánási kőosztatú, gádoros földház alaprajza. Rekonstrukció, XIX. sz. eleje

összekötő *körutak* jutottak nagyobb jelentőséghez. Középkori eredetű várostelepülés Böszörmény, Nánás, Dorog és Hadház. A török háborúságok, a hódoltság ezt a városiasodási fejlődést is megakasztotta, de nem hagyta el. A mai hajdúvárosok települési rendjét a sok átalakulás ellenére is ez a középkori hagyomány szabja meg.

Valószínű, hogy középkori várostelepülésünk hagyományai között ott voltak a két beltelkesség nyomai is. Mindenesetre a két beltelkes vagy legismertebben kertes települési forma, ami a hajdúk letelepedése után fejlődött ki a maga teljességében, nem mond ellent a fentiekben ismertetett középkori városfejlődésnek, illetve települési formának. Ma már tudjuk, hogy a kertes települési rend nem magyar, még kevésbé hajdúsági sajátosság.¹⁸ De tudjuk azt is, hogy mind a középkori város, mind a későbbi kertes települési forma lényege az, hogy a település belseje szűk, csak a lakóház fér el rajta. A földművelésből élő lakosság gazdasági épületei, tároló helyei és építményei nem férnek el a település belsejében helyet foglaló (első

6. kép. Hajdúnánás, Hunyadi u. 21. sz. háromosztatú, tornácos ház alaprajza. XIX. sz. vége

7. kép. Hajdúnánás, Hunyadi u. 31. sz. négyosztatú, középtornácos ház alaprajza. XIX. sz. vége

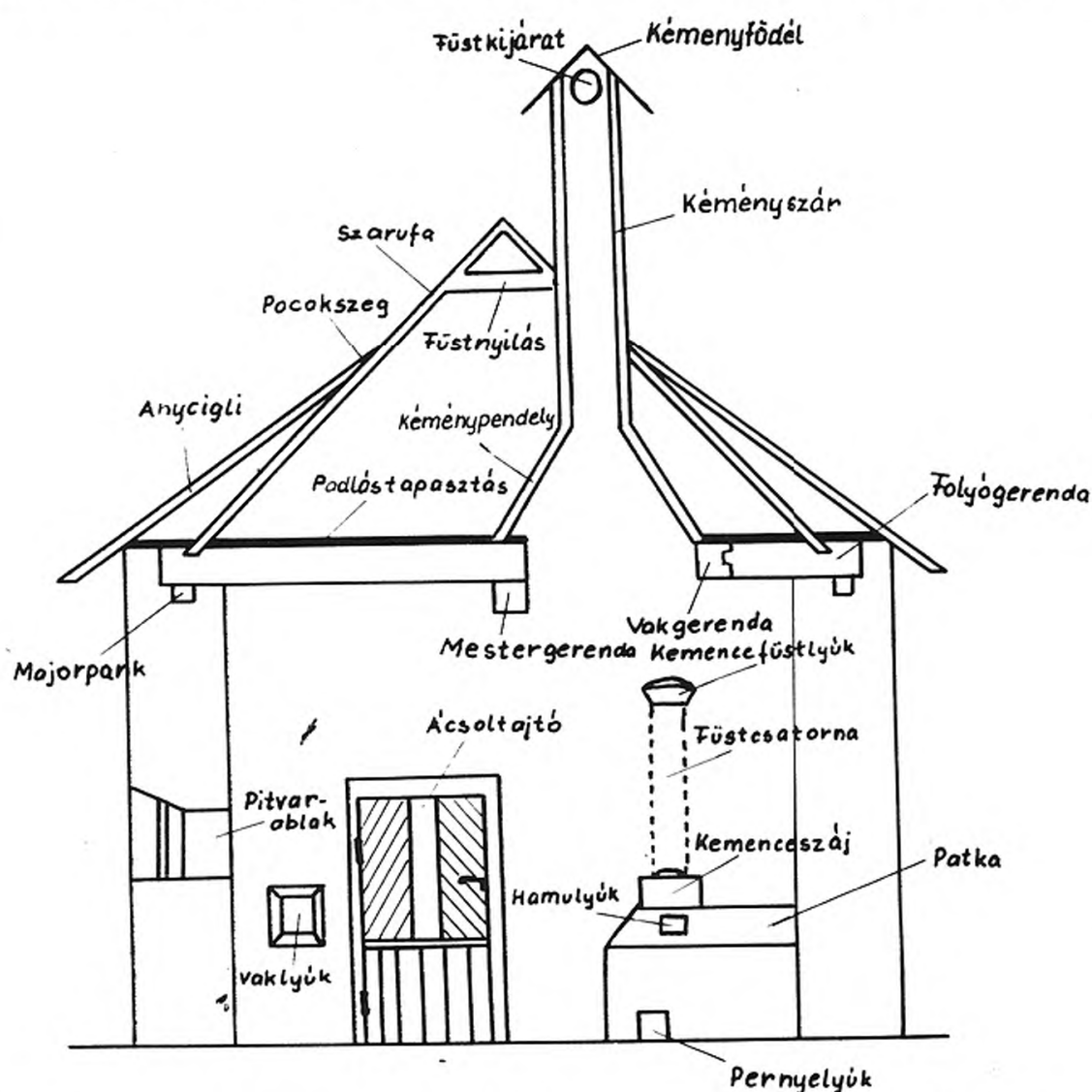
számú) telken. A gazdasági rendeltetésű épületrészeket – istállókat, ólakat, színeket, tárolókat stb. – másutt, a településen kívül kell elhelyezni. A jobbágyi, illetve paraszti gazdálkodás üzemszervezetében a két, egymástól elkülönülő telek szigorú egységet alkot.

A kertségekről még csak annyit, hogy az építkezés vizsgálata szempontjából azért is fontosak, mert a XVIII. század végétől kezdődően, a lakosság létszámának növekedésével, a gazdálkodásban bekövetkező lassú átalakulás, a rendi társadalom megkötöttségeinek, korlátainak fellazulása következtében, egyre fokozódó ütemben megindult a kertségek betelepülése. A XIX. század közepére betelepült kertségek a településekhez csatlakoztak. A kert-

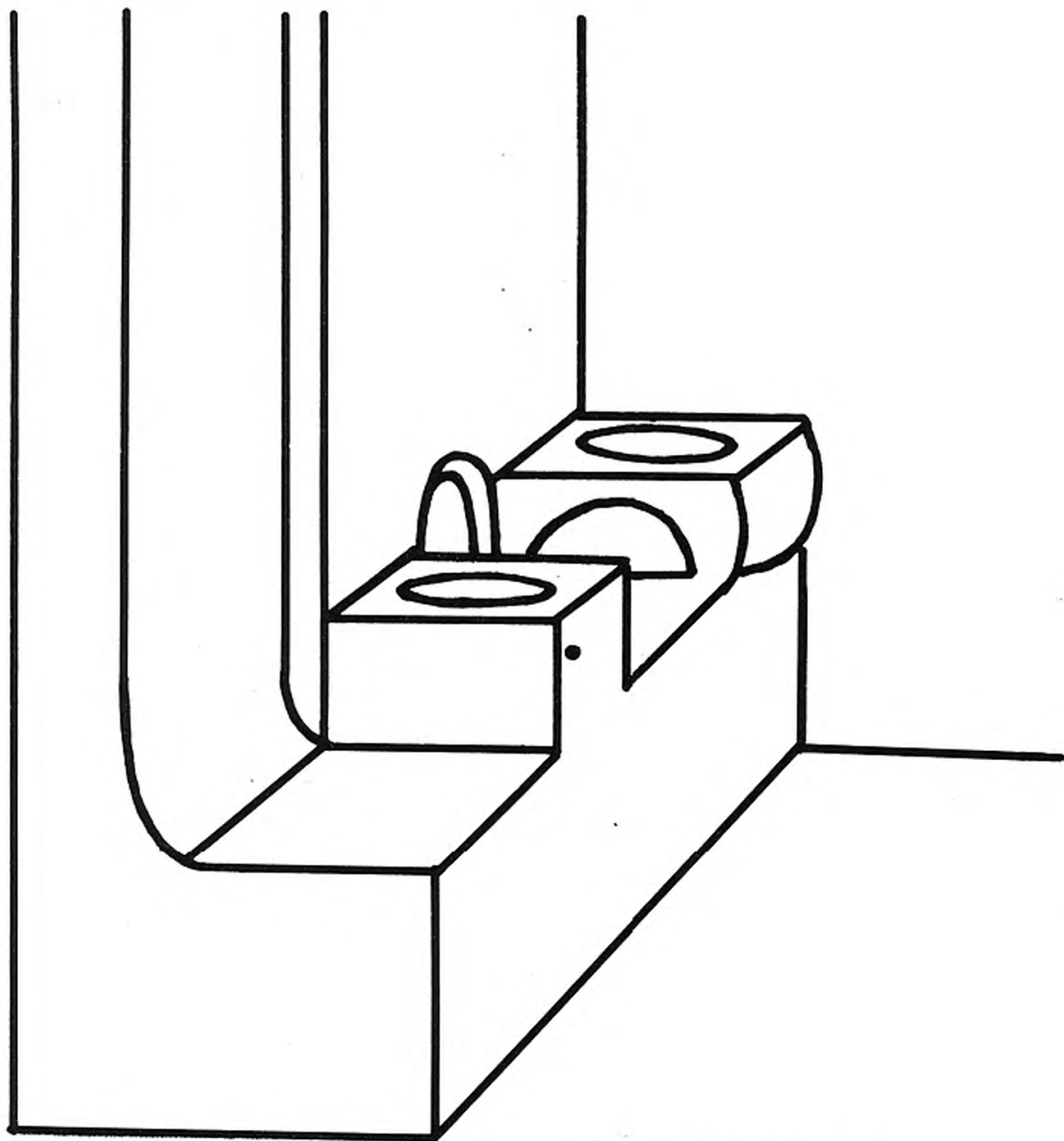
ségekben eleinte ideiglenes hajlékok épültek, majd pedig a szegényebbek települtek ki. Ez magyarázza azt, hogy a kertsekben kezdetlegesebb, több korábbi építéstechnikával épített ház és egyéb építmény található, mint a települések belsejében.¹⁹ A kertsek betelepülése, a kertsekben való építkezés, illetve a belterületekhez való csatlakozás más vonatkozásban sem volt zökkenőmentes. A kertsekbe épített házak ugyanis nem követték a később kialakított út, általában körút vonalát. Ezért sok úgynevezett *köz* alakult, amelyek az egykori kertsek portáinak belsejében épült házakhoz vezettek be.²⁰

A hajdúsági települések eredetileg *zárt* települések voltak. A kertsek betelepülése, valamint a múlt század derekán történt folyamszabályozás és ármentesítés után – ami a Hajdúságban is éreztette hatását – alakultak ki a tanyák. A hajdúvárosok tanyái úgynevezett kései, szántóföldi tanyák, még abban az esetben is, ha különben a tanyák az állattartó szállásokból fejlődtek ki.

A tanyák kialakulása az építkezés szempontjából is fontos mozzanat. A belterület háza és egyéb építményei, valamint a külterület, tehát a tanyák háza és egyéb építményei között fáziseltolódás van. A tanyák általában kezdetlegesebb építmények, mint a házak, egy korábbi

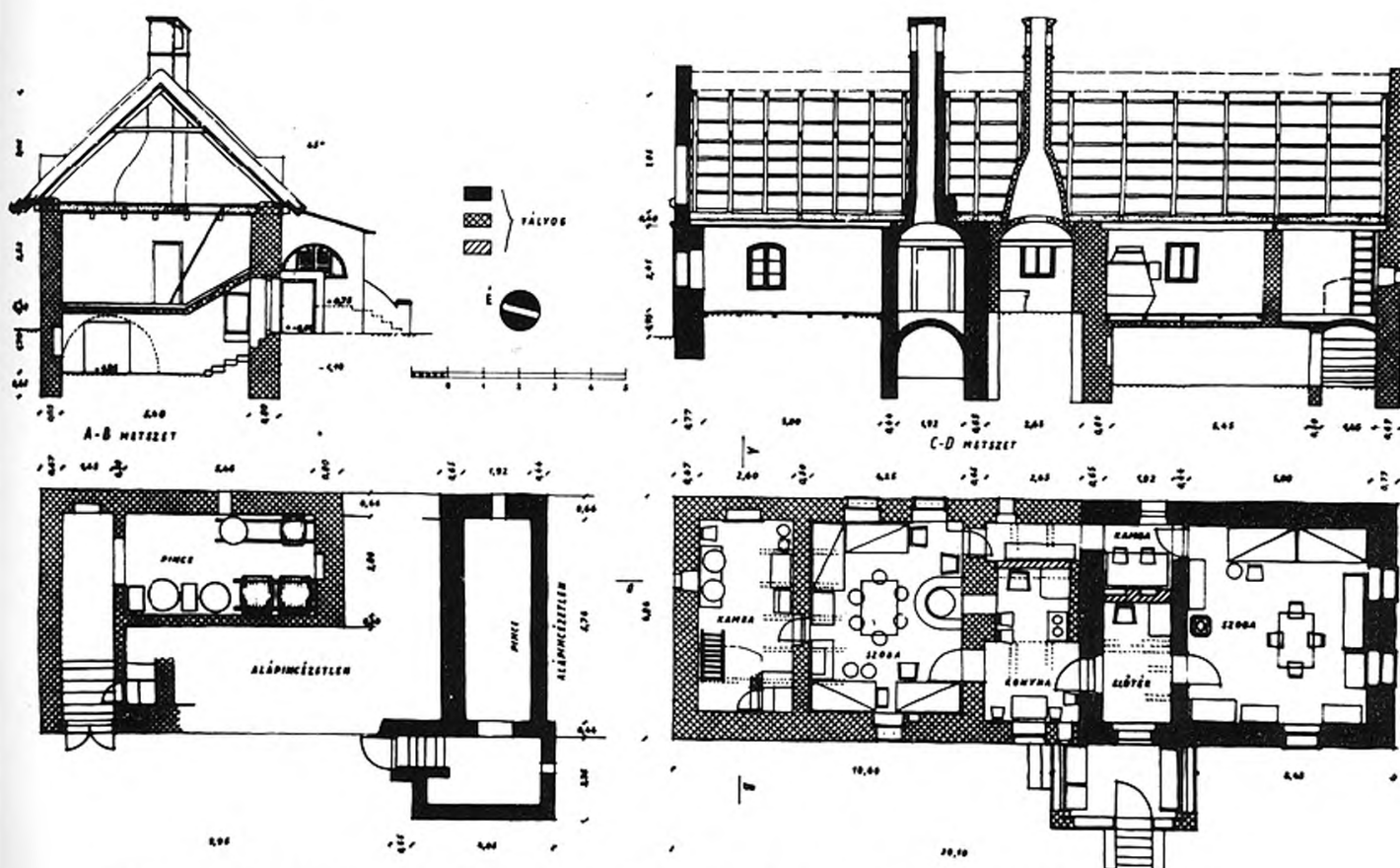
8. kép. Hajdúhadházi szabad kéményes ház keresztmetszete, Szathmáry László rajza után, 1933

9. kép. Vámospércsi konyha (kürtőalja) oldalpadkája. Rekonstrukció, XIX. sz. vége

korszak anyagából, technológiájával, általában szerényebb módon épültek. Különösen érezhető ez a homokos, laza talajon épült tanyák esetében, ahol maga az egész terület bizonyos fáziseltolódásban van a kötött talajú helyekkel szemben. Jól nyomon követhetjük ezt több, múlt század eleji részletező összeírásban, amik Debrecen keleti erdős pusztáinak benépesüléséről szólnak.²¹ Ezek a bánki, fancsikai, halápi, gúti összeírások részletesen leírják az építményeket, amelyek tekintélyes része földből, sok csak fából, gallyból készült kerek kunyhó, néhány faházikó vagy tapasztott vesszőfonatú, tehát paticsfalú építmény.

A fáziseltolódásról szólva mindenekelőtt azt kell megemlíteni, hogy a Hajdúságban fáziseltolódás van a porta egyes építményei között is. A lakóház mindig a legjobban, a legalkalmasabb anyagokból, a legmegfelelőbb eljárásokkal készül. Igyekszik a mindenkori korszerűség követelményeinek is megfelelni. Ezzel szemben a porta más építményei, ha tetszik a

10. kép. Kovács Miklós (Hajdúnánás, Kossuth u. 24.) öreg házának metszetrajzai és alaprajza. XIX. sz. eleje

melléképületek, korábbi építési korok gyakorlata alapján, elavult, sokszor másodlagosan felhasznált anyagokból, kezdetlegesebb eszközökkel és módon, gyengébb minőségben készülnek. Sőt, e tekintetben az egyes melléképületek közt is tehetünk különbséget. A *nyári konyhák*, a *sütőházak* és a *magtárak* hasonlítanak legjobban a lakóházakhoz építési anyag, kivitel tekintetében. Már kezdetlegesebbek az *istállók* és még régebbi építési gyakorlat szerint épülnek a különböző *ólak*. A legkezdetlegesebb melléképületek a különféle *vermek*, amelyek az egykori földházak másai.

Mind a belső és a külterületi, mind a porta különböző építményei, a ház és a melléképületek között fennálló építési fáziskülönbségnek gazdasági és társadalmi okai vannak. Ezeket az okokat a kutatás kellő mértékben felderítette. Itt, ezúttal csak utalunk rájuk a későbbiek könnyebb megértése miatt. A tanyák eleinte nem állandó lakhelyek voltak. Amikor azokká váltak, nem a gazda lakott bennük, hanem a tanyás-béres, esetleg a gazda legidősebb, már nős fia. Bárki is volt, a tanyai élet könnyebb viszonyait kereste, hogy megfelelhessen nekik, hogy a kezdetlegesebb körülményeket kihasználva anyagilag erősödjék. Ezt a célt tűzték ki maguk elé különben azok a gazdák is, akik maguk költöztek ki a tanyára és éltek ott az egyszerűbb, éppen ezért a „szerzésre” több lehetőséget biztosító körülmények között. A társadalmi okok sem lebecsülendők. A tanyán lakók többsége nem önálló ember, nem a magáén, a magáéval gazdálkodott, hanem alkalmazott volt. Sajátos bérezési rendszerben dolgozó mezőgazdasági munkás, akinek a tanyai lakás, lakhatás a bérezés egyik összetevője volt. Ha nem béres, hanem családtag, mondjuk a gazda nős fia lakott kint a tanyán, akkor is ez volt a helyzet. A tanyán lakó gazda fia sem a magáén, a magáéban lakott. Helyzetét eleve átmenetinek érezte és minden törekvése az volt, hogy bejusson a településre.

Kintléte alatt annyit gyűjtsön össze, olyan jövedelemhez jusson, hogy elegendő legyen az önálló élet, gazdálkodás megkezdéséhez. Ezért legkisebb gondja volt a tanyaépület korszerű, jó építése, javítása. Úgy hagyta, ahogy találta. Legfeljebb az évi egyszeri vagy kétszeri nagy-takarítást végezte el rajta (tavaszi, őszi meszelés).

Az udvar melléképületei és a lakóház építése közt megmutatkozó fáziseltolódás hasonló okokra vezethető vissza. A nyári konyha, a sütőház eleve arra épült, hogy a házat a nehéz, piszkos munkától megkímélje. Tehát eleve a kezdetlegesebb körülmények színhelyéül szánták. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a nyári konyhákban, sütőházakban nem állandó jelleggel tartózkodtak, laktak, illetőleg amennyiben igen, akkor rendszerint cselédek, alkalmazottak, akkor azonnal érthetővé válik a korábbi eljárások, régebbi anyagokból, kevésbé fejlett technológiával való építkezés. Természetesen ezek a fáziseltolódások nemcsak anyagban, technológiában, hanem az építmények méreteiben, beosztásában, funkciójában is megmutatkoznak. A nyári konyhák például általában egy-helyiségesek, a sütőházak is legfeljebb két helyiségből állnak, amikor a lakóház már régóta hármasszobás. Hasonlóképpen a tanyák is. A belső házaknál általában kisebbek, rendszerint kétszobásak.

Az udvar építményei közül a fáziseltolódás szempontjából kivétel a magtár. Nem általános, de ahol volt, az anyagi jólétet biztosító szemes termény biztonságos eltartása végett gyakran a lakóháznál is jobb anyagokból – például téglából – épült.

Néha, pár esetben ez a helyzet az istállóval is. Ez csak olyan helyeken fordul elő, ahol a gazdálkodás alapját az istálló állattartás adja. Ilyen helyeken a tejelő tehének, a fuvarozó lovak részére tágas, jó anyagból való, az építési technológia fejlettségének megfelelő módon épülő istállók találunk. Az ilyen esetekben inkább előfordul, hogy az istállót egyvégtébe összeépítik a lakóházzal, egy fedél alá veszik. Különben ez az összeépítés nem jellemző a hajdúsági népi építkezésre s ha más körülmények között mégis előfordul, az éppen a fejletlenség, az átlagosnál alacsonyabb műveltség jele.

Az ólakban, vermekben pedig egyenesen ősi építési hagyományok – korszerűtlen anyagok, kezdetleges technológia – élnek tovább.

Összefoglalva a fáziseltolódásról mondottakat, a hajdúsági népi építkezésre vonatkoztatva is elmondhatjuk, hogy a külterületi és az udvari építmények fejletlenebbek a lakóháznál és régi építési eljárásokkal készülnek, minden részletükben egy korábbi állapotot tükröznek.

Ilyen bevezető után térünk rá a hajdúsági ház ismertetésére. A hajdúsági ház, népi építkezés nem ismeretlen. Többen kutatták történetét, formáit, sajátosnak vehető jegyeit. A hajdúsági házról az első érdemleges leírást az a gyűjteményes kötet közölte, 1882-ben, amit a magyar orvosok és természetvizsgálók XXII., Debrecenben tartott nagygyűlésének tiszteletére adott ki *Varga Geiza*.²² Eszerint »minden községünkről el lehet mondani, hogy legtöbbször egészséges széles utcákból áll s az egyes lakházak terjedelmes udvarral, kerttel – igen sok helyen szérűs kerttel is el vannak látva, az utcák – különösen főutcák – lehetőleg egyenesek s fával beültetettek. A lakházak azonban – építési kőanyag a megyében sehol nem találtatván – igen sajátos és igen különböző módokon épülnek; csupán a tehetősebb osztály áldozhat annyit, hogy lakóházát a majdnem minden községben készíteni szokott égetett téglából építhesse fel, a módosabb építési anyagul a vályogot használja, mely agyagos föld, víz és pelyva vagy szalma keverékből készült 1' hosszú, 4–6" széles és magas, formába öntött s napon megszáritott sárból áll, legtöbb ház azonban még ily nemű előkészítést sem szükséges, ezeket többnyire a tulajdonos maga, szomszédja vagy komája segítségével építi fel oly formán, hogy a vályog ingredenciáit előleges formába öntés és megszáritás nélkül alkalmazza, alapja az ilyen lakháznak nincs, csupán a falnak megfelelő szélességben ásatik egy – rendszeren 3 láb vagy 1 méter széles, 2 lábnyi mély – árok, s az ebből kivett föld apródonként ismét vissza rakatik jól letapostatik és nagy dorongokkal – tömő fákkal – leveretik, ekkor az ún. „*vert fundamentum*” készen lévén erre jó a fentebbi sárvegyüleből egy 1/2 öl magas réteg, mely aztán pár hétig száradni hagyatik, hogy ekkor a második s

ismét pár hét múlva a harmadik része reá rakása után a fal – midőn már felül is megszáradt – a tető elfogadására késznek nyilvánítottassék. Az ilyen épületet nevezik aztán „fecskefészkeknek”. – Nem lehet ennél fogva csodálkozni azon, hogy némely magas talajvízű helyeken mint p. B.-Újváros az eként épített házak tulajdonosa nedves évek tavaszán arra virad fel, hogy a nap nem az ablakon, hanem az egész házfal helyén süt fekhelyére s üde tavaszi lég csiklandozza arcát, mert a lazán épített fal szét mállva s a föld vonzó erejét követve, helyet változtatott, s a tetőt csupán a szögleteken alkalmazott czölöpök tartják helyzetében! Ezért van aztán B.-Újvároson a község egyes részeinek sajátságos, a nép jóízű humorát (a német talán Galgen humornak mondaná) tanúsító elnevezése mint „*Bánlak*” (hogy vettelek) „*Míglakhatsz*” (ti. a meddig meglakhatol e részen). – Oly helyeken, melyek tölgy erdőkkel bírnak mint Böszörmény, Hadház, Téglás, még egy másik építésnem is divatozik, ennél ugyanis a fal csontváza készül el előbb – fából – 3–4 méter hosszú keresetlen egyenességű tölgyfa karók vagy czölöpök ásatnak a földbe egymástól 1/2–1 méternyire, ezek tetejére alkalmaztatik a tető, a karók fűzfa vesszőkkel befonatnak s erre rakatik két oldal: vastag rétegben a sár, mely lesimíttatván száradni hagyatik, s bemeszeltetvén – az ablakok helyén

11. kép. Kovács Miklós (Hajdúnánás, Kossuth u. 24.) öreg házának belseje. XIX. sz. vége

12. kép. Kovács Miklós (Hajdúnánás, Kossuth u. 24.) öreg háza az udvar felől

kivágtván – készen áll az egész épület. A házak fedele leggyakrabban nád, ritkán zsúp szalmából kötöttek; újabb időkben mindinkább kezd a zsindegy és cserépszindegy használatni. – Az így elkészített lakház rendszeren a következő részekből áll: kívül az épület egész vagy legalább 2/3 hosszúságában a nyitott fedett tornác – ámbitus – mely rakóhelyül használatik a ház és udvar tisztán tartására vagy földműveléshez szükséges eszközöknek, nyáron ideiglenes magtárul – sőt leginkább a család férfi tagjainak – háló helyül szolgál. – Innen nyílik a pitvar, mely rendszeren nyitott tűzhelylyel bír, a falakon szép tisztán tartott cseréptálak és edények vannak ízlésesen sorban elhelyezve és az ún. korsószek. A pitvarból jobbra és balra egy-egy ajtó vezet egy kisebb és egy nagyobb szobába, ritkán a tornác végén van még egy bejáró egy kis szűk szobába, mely kamarának vagy úgy nevezett katona „kvártélynak” használatik. – A tágasabb szoba szolgál a családnak rendszeren lakhelyül, hova télen az egész család apraja nagyja bevonul, itt elmaradhatatlan a nagy *boglya kemence*, mely majdnem a szoba 1/4 részét elfoglalja és annak egyik szegletében, méter magas alapon, tört kerek kúp alakban épült, körül van *padkával* belső szegletében a sut – a gyermekek fekhelye – külső oldalán a fal mellett a *kuczkó* mely trónszerűleg valamely felnőtt családtag ülő és egyszerűs mind melegedő helyül szolgál. – A bútortatot rendszeren egy vagy két magasan felvetett ágy, karos fa lócza, hosszú ládaszerű széles padok – melyek üreikben ruhaneműk, élelmi szerek a ház asszonyának gondjai alatt őriztetnek, – pohárszek asztal, 3–4 karszek és az elmaradhatatlan tulipántos láda képezik, a falakon díszítésül egy tükör, néhány kép – többnyire a felséges uralkodóház tagjainak rosszul sikerült kezdetleges arczképei, katolikusoknál pár szent kép, reformáltaknál a 16–17-ik század gályára ítélt vértanúi arczképe vagy

13. kép. Vámospércsi ház (Rákóczi u. 12.) XIX. sz. közepe. Kétablakos, eiökertes, hasítványkerítéses, zsúpos

madarakat és virágokat ábrázoló képek függenek. – A szoba tetőzetét képező mestergerendán katonai rendben van felrakva a háztartáshoz szükséges szappan készlet, koczka alakban felvagdalva; a hajdú városok lakházaiban kevésben hiányzik a mestergerendán rozsdásodó kard és a rövid egy csövű karabély; a szoba talaja földes, szépen sárga földdel bemázolva, falai tisztán meszeltek. – A kisebb szoba cseléd lakásul vagy éléstárul használtatik s itt a gerendán egy vagy több beszózott, részben megfüstölt szalonna függ le. – Az udvaron gémes kút, járó jószágoknak gabalyított istálló vagy félszer, pár öles, léczekből készült szellős góré, alján a sertés hizlaláshoz alkalmazva ritkán hiányzik, valamint egy kis létra, melyen a szárnyasok a padlás egyik szegletén részökre fenntartott *ülőjüket* esténként felkeresik. – Az egész lakás igen kevés fényűzéssel van kiállítva, sok helyen – a mi köz és vagyonbiztosság kedvező jeleként vehető – zárok sincsenek az ajtókon; az ilyen lakokra mondja aztán a népdal, hogy: „fából van a kilincsem, madzag a húzója”.²³

Amint láthattuk *Varga Geiza* a legősibb építési módok ismertetése mellett a hajdúsági ház belső életéről, berendezéséről is szólt. Sőt, ismertette az udvart és annak építményeit is. Leírásának azon túl, hogy a legrégebb feljegyzés a hajdúsági népi építkezésről, az is érdeme, hogy tekintettel volt a társadalmi tagoltságra, a vagyoni különbözőségekre és az ezekből adódó építési fáziseltolódásra.

Néprajzkutatóink közül többen foglalkoztak a hajdúsági házzal. *Györffy István* röviden szólt róla egy, a Hajdúságot ismertető népművelési előadásban, ami sokszorosításban meg is jelent.²⁴ *Béres András* egy, a hajdúsági népművészettel foglalkozó összefoglalásában tett említést róla.²⁵ Különösen jelentősek *Balogh István* kutatásai.²⁶ A Hajdúságról írt kis monográfiájában pedig összegező módon foglalkozott Település–Építkezés fejezet cím alatt a hajdúsági népi építkezéssel, a hajdúsági házzal.²⁷ *Balogh* összefoglalását megelőzően foglalkoztunk behatóan a hajdúnánási házak morfológiai kérdéseivel,²⁸ valamint Hajdúböszörmény népi építményeivel.²⁹ Már a *Balogh-féle* összegzés után látott napvilágot egy másik feldolgozásunk két homoki hajdúváros – Hajdúhadház és Vámospércs – népi építkezései-

ról.³⁰ A teljesség kedvéért még két feldolgozásról kell megemlékeznünk. *Dám László* a hajdúböszörményi szőlőskertek építkezéseiről írt alapos összefoglalást, igazolva a település belsőépítészeti épült házak és egyéb építmények és a szőlőskerti épületek között fennálló fáziskülönbséget.³¹ *Novák László* pedig Hajdúböszörmény telek- és településrendszeréről írva több adatot közölt az építkezésre és a hajdúböszörményi házra vonatkozóan is.³² Egy korábbi feldolgozásában pedig, részint *Dám László* említett tanulmányához csatlakozva vidékünk legkezdetlegesebb telepítési módjáról számolt be.³³ Vagyis – áttekintve a hajdúsági népi építkezéssel foglalkozó leglényegesebb feldolgozásokat – megállapíthatjuk, hogy tárgykörünk eléggé kutatott. A hajdúsági népi építkezés, a hajdúsági ház megfelelően ismert. Különösen annak mondhatjuk, ha tudva, hogy a népi építkezés, a ház a földrajzi, gazdasági, társadalmi adottságoktól függően nagy területen azonos vagy legalább is alig változó, a Hajdúságnál jobban kutatott és feldolgozott szomszédos területek, a Nagykunság, a Sárrét, illetve a Nyírség népi építészeteire gondolunk. A Nagykunságról főleg *Györffy István* után tudunk sokat.³⁴ A Sárrétre vonatkozóan elsőnek *Szücs Sándorra* kell gondolnunk.³⁵ De nem hagyhatjuk szó nélkül *Dám László* közelmúltban megjelent, a Sárrét népi építkezéséről szóló, korábbi kutatásait is magában foglaló könyvét.³⁶ A Nyírség népi építkezéséről *Kiss Lajos* írt minket is érdeklő részleteket.³⁷ Valamint *Szabó László*, aki Szabolcs megye keleti részéről a mereglyés építkezéssel adott közre értékes, tárgyunk szempontjából is fontos adatokat, megfigyeléseket.³⁸ Mint legújabb összegezést meg kell említenünk *Ujváry Zoltán* Hajdúszoboszló népéletével foglalkozó tanulmányának a házzal, a hajdúszoboszlói népi építkezéssel foglalkozó részét is. Ez az összefoglalás szerencsésen egészíti ki a Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúhadház és Vámospercs építkezéséről tudottakat.³⁹

A hajdúsági ház bemutatásánál messzemenően érvényesíteni kell a történeti szempontokat. Ennek érdekében legcélszerűbb a hajdúsági házat, népi építkezést az anyag és építési mód fejlődésében vizsgálni. Szempontunk nem új, *Bátky Zsigmond* már jóval korábban meg-

14. kép. Hajdúhadházi ház (Kazinczy u. 33.), XIX. század vége. Vert falú, végigtornác, kontyoltan fedett, előkert

15. kép. Hajdúhadházi ház (Lázár Vilmos u. 3.), XIX. sz. közepe. Istállóval egybeépített, tornác nélküli, pitvarablaka van

16. kép. Hajdúhadházi nemesi ház (Zrínyi M. u. 13.), XIX. sz. eleje. Vályog, széles, fedett kéményű ház, tűzfalán szép vakolatdíszekkel

kísérelte házainkat az építőanyag, illetőleg az építőanyag változása szerint osztályozni.¹⁰ Említett dolgozatainkban igyekeztünk *Bátky* szempontjait kibővíteni. Ezt tesszük most is, amikor a hajdúsági népi építkezést, elsősorban a lakóházat a következő történeti-építőanyag-felosztásban mutatjuk be:

1. A földház.
 2. A kezdetleges föld feletti hajlék (fél-földház, kunyhó, ól, a hantház).
 3. A faház.
 4. A paticsfalú ház.
 5. A fecskéfészek rakású ház.
 6. A vertfalú ház.
 7. A vályog ház.
 8. A részben téglaház.
 9. A téglaház.
 10. Az új anyagok (cement, salakbeton, kő stb.) felhasználásával készült házak.
- A földház általánosan elterjedt volt a Hajdúság mindkét részén. A homokos, laza talajon tovább fennmaradt, mint a kötött, agyag talajon. A földház vagy *paticsház* lényege a *gödör*

17. kép. Hajdúhadház, Zrínyi M. u. 13. sz. ház véghomlokzata

18. kép. Hajdúhadházi ház (Bajcsy-Zsilinszky u. 7.), XIX. sz. közepe. Fecskerakásos, féltornácos. A tornácot faoszlopok tartják

volt. Amennyire rekonstruálható a szűkszavú feljegyzésekből és az adatközlők emlékezetéből, általában egyhelyiségűek (egyosztatúak), feljettebb példányaikban kétosztatúak voltak. Sokhoz a bejáratot védő *gádor* vagy *gátor* járult.

A mintegy két méter mélyre ásott, téglalap alakú gödröt partos, nedvességtől mentes helyen ásták. Szokás volt a további építés előtt a gödröt kiegészíteni, hogy a rácsálók, rovarok, növényi részek (gyökerek) kipusztuljanak, hogy a gödör szárazabbá váljék. A gödör két rövidebb oldalának közepére állított *ágas* tartotta a *szelement*, amit, ha a gödör hosszú volt, a közepén egy középpárossal alátámasztottak. A szelemenhez támasztott karókat gallyal, lombbal, náddal fedték és beborították földdel, vagy letapasztották. A földházak legfejlettebb fedésmódja a nádazás volt. A nádat gondosan *felverték* a tetőre, a ház *gerincén beszegették*, de nem borították földdel és nem is tapasztották le. A föld- vagy paticsházaknak nem volt *padlása* (padja). A tetőt alulról letapasztották és a gödörfalakkal együtt korábban agyaggal bemázolták, később lemeszelték. Mind az agyaggal való bemázolás, mind a meszelés esetén a falakat is, és a mennyezetet is más színű meszelőnyomokkal díszítették. A földház két végét korábban ugyanúgy *berakták* és fedték, mint a tetőt, de később vesszőfonással háromszögletű falakkal zárták, amit kívül-belül betapasztottak. A fejlett földházaknál ezen az oldalfalakon volt a keretezetlen, tok nélküli ablak. A földházhoz a bejárat, jobban mondva a *lejárát* nem a végeknél alakult ki, hanem az oldalánál. A lejárátot régebben *féltető* védte az eső, a hó, a szél ellen. Lassú fejlődéssel alakult ki ebből a féltetőből a *gádor* azáltal, hogy oldalfalakat kapott. A földház tüzelőberendezése a kemence és a padka volt, a füstöt vesszőből tapasztással készített *pendelykémény* vezette ki az építményből.

A földház a kötött talajú részen a XVIII. század végéig általános volt; a XIX. század végére eltűnt. A homokos, laza talajú részen a XIX. század közepéig általános volt és a XX. század elején szűnt meg. Mindkét területen tovább élt istálló formájában, illetőleg él ma is tárolóhelyként, veremként. A vermek különben részben a korábbi, általánosan használt *gabonás vermeknek* is utódai. Ezek a gabonás vermek sajátos föld-építmények voltak. Elterjedésükről, felhasználási módjukról, készítésükről éppen a Hajdúságból tudunk sokat.⁴¹

A földház lassú fejlődéssel emelkedett ki a talajból, vált föld felettivé. Ennek a hosszú folyamatnak van néhány átmeneti fázisa. Ezek közül ezúttal csak a *fél-földházakat* említjük meg. A fél-földházaknak a gödre kevésbé volt mély, mindössze 1–1 1/2 méter volt. Ellenben a szélein alacsony falat emeltek egyszerű *földhányásból*, egymásra helyezett *gyeptéglákból* vagy hantokból, esetleg *vesszőfonatból*, amit aztán kívül-belül betapasztottak, nagy ritkán *vályogból*. A fél-földház egyébként mindenben ugyanolyan volt, mint a valóságos földház; padlása nem volt, gádor vezetett belé. Talán azt mondhatnánk el róla, hogy inkább volt a tetőzete nádazott, mint a közönséges földházaké. A fél-földházak különben a voltaképpeni földházakkal együtt szűntek meg a Hajdúság mindkét, talaj tekintetében különböző részén.

A döntő fejlődési (morfológiai) mozzanat a ház kiemelkedése volt a földből. Ezen a téren az első házfajta a *kunyhó* volt. A kunyhó szórványosan a települések belsejében is előfordult, azonban igazi elterjedési területe a külsőség, a határ, a szálláshelyek, a kezdeti tanyák voltak. Külön fajtája a pásztorkunyhó. A kunyhók nádból, fából (gallyból, vesszőből, lombból, hasítványból, faragott fából, deszkából), más alkalmi anyagokból (kukoricaszár, napraforgókóro stb.) készültek. Az volt a jellemzőjük, hogy ideiglenes hajléknak tekintették és akként is építették, használták őket. Például több esetben addig, amíg a ház nem épült föl, kunyhóban húzták meg magukat az építkezők. A kunyhók egyhelyiségesek; tüzelőberendezéseik általában nem voltak; a kunyhó előtt kint a szabadban készítettek tűzhelyet, katlant és ott főztek. Sőt, még a kemencét is, amiben sütöttek. A kunyhók a homokos, laza talajon – ahol a dúsabb vegetáció a kunyhó építéséhez több jóminőségű növényi anyagot adott, mint a kötött talajon – nagyobb számban létesültek és hosszabb ideig is voltak használatban. Ma már lakásul használt kunyhó nincs a Hajdúságban. Az utolsó kunyhókat az első világháború után hagyták oda, bontották el. Néhány helyen, mint például Hajdúhadházon a lakásul szolgáló kunyhó továbbél és ma is használatos a cigányoknál.

Az *ól* sokkal inkább él még ma is, mint a kunyhó, az udvarok építményeként. A lakóól nagyobb méretű volt és rendszerint összeépült az istállóval, karámmal. A kertes települések

19. kép. Vámospercsi ház (Kossuth u. 31.), XIX. sz. közepe. Fecskerakásos, zsúpolt, tűzfala deszka. Hozzáépített istállóval

sajátos építménye volt a *tüzelős ól*, ahol a jószágra, terményre felügyelő, a kertségben kint tevékenykedő férfiak, legények tartózkodtak. Az ólak a kunyhókhoz hasonlóan egyhelyiségűek voltak s csak kiegészítő építmények, melléképületek voltak. A legkülönbözőbb anyagokból, a lehető mindenféle technológiával épültek. Előfordult köztük a *boglyatető*s, azaz szalma, ritkábban szénaboglyával fedett is. Az ólak mint állattartó építmények továbbélnek, udvaraink gyakori melléképületei (tyúktól, disznóól, fásól stb.). A hajdúvárosok mindegyikében ismeretes volt a *katonaól*. Ez annak a különbejáratú helyiségnek volt a neve, ahol a városokba kihelyezett katonákat „kvártélyozták” be. A katonaól nem feltétlenül a ház egyik helyisége volt. Gyakori volt az a megoldás is, hogy a katonaól egy istállóval (a katona lova számára) vagy színnel összeépített helyiség volt.⁴² Természetesen a katonaól esetében általában nem a kezdetleges építményről, az ólról van szó. Hiszen a katonaól az esetek többségében a ház része volt. Vele azonos anyagból, azonos technológiával készült.

A *hantház* a legkezdetlegesebb építmények közé tartozik. Voltaképpen falépítési mód. Jó gyepek helyen úgynevezett gyeptéglákat vágnak és azokat egymásra helyezik. Alul szélesebb-

20. kép. Hajdúnánási ház (Dankó u. 5.), XX. sz. eleje. Náddal kontyosan fedett, fedett kéményű vízvetővel

ben, felfelé menően egyre vékonyabban. A hantokat, gyeptéglákat sem kötik össze semmiféle kötőanyaggal. Ezért is, meg azért is, mert a hantokat csak a növényi részek, a fűgyökér tartotta össze, a hantfal nagy terhet nem bírt el. A tetőszerkezetet ágak tartják. A hantházak négy szegletén négy nagy ágast ásnak le. Az ágakokat körbe fektetett folyógerendák, illetőleg a szelemet tartó két középágas tartják a héjazatot. A fedés igen változatos volt, leginkább zsúp (rozsszalma) vagy nád volt. A hantház érdekességéhez tartozott, hogy a gyeptéglákból emelt falak idővel összeestek és nem értek fel a folyógerendákhoz. Ezért általában nem emberi lakóháznak építették, hanem istállóknak, még inkább hodályoknak.⁴³ A hantház régóta nem használatos, ma már az emléke is alig él. A hant-falépítés technológia pusztai pásztorépít-

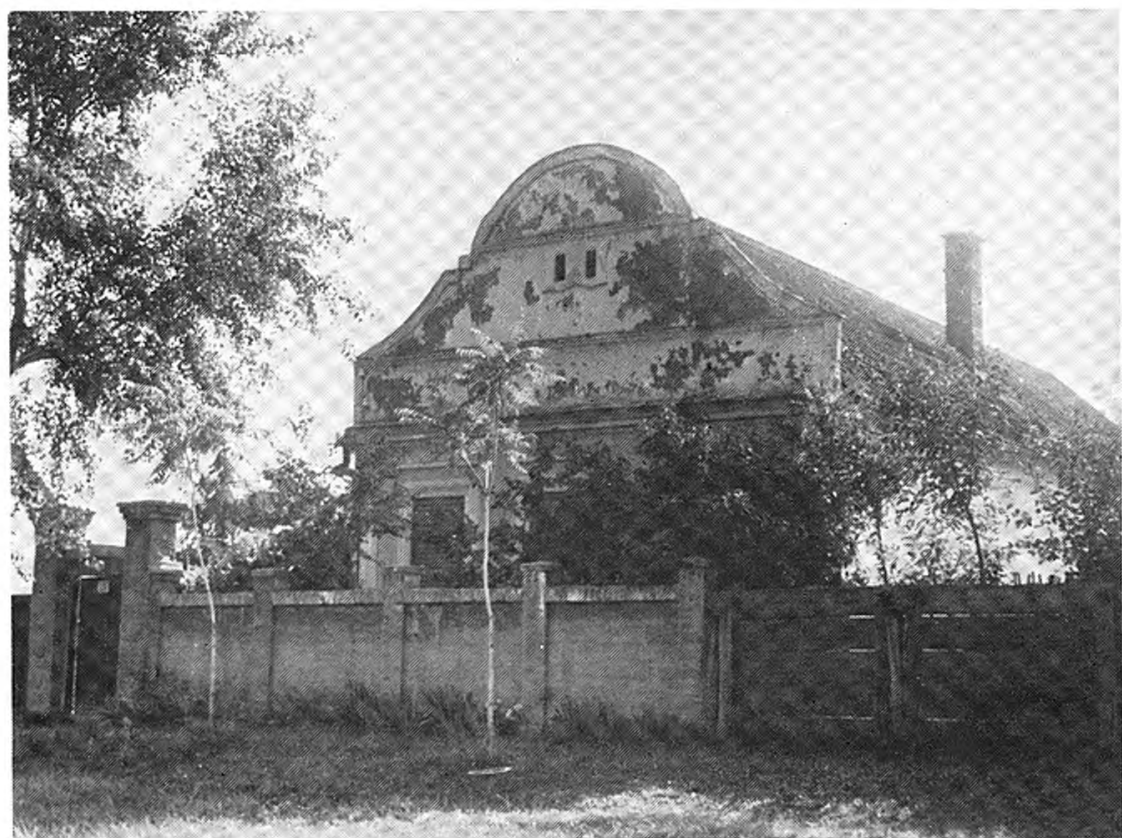
21. kép. Hajdúhadházi utcakép (Arany János u. 53.), utcára épített ólágóréval

ményeknél, cigány házaknál, különböző kezdetleges ólaknál még feltalálható. A homoki, laza talajon inkább elterjedt volt és mint falépítési mód más építési eljárásokhoz kiegészítőleg járulva tovább élt.

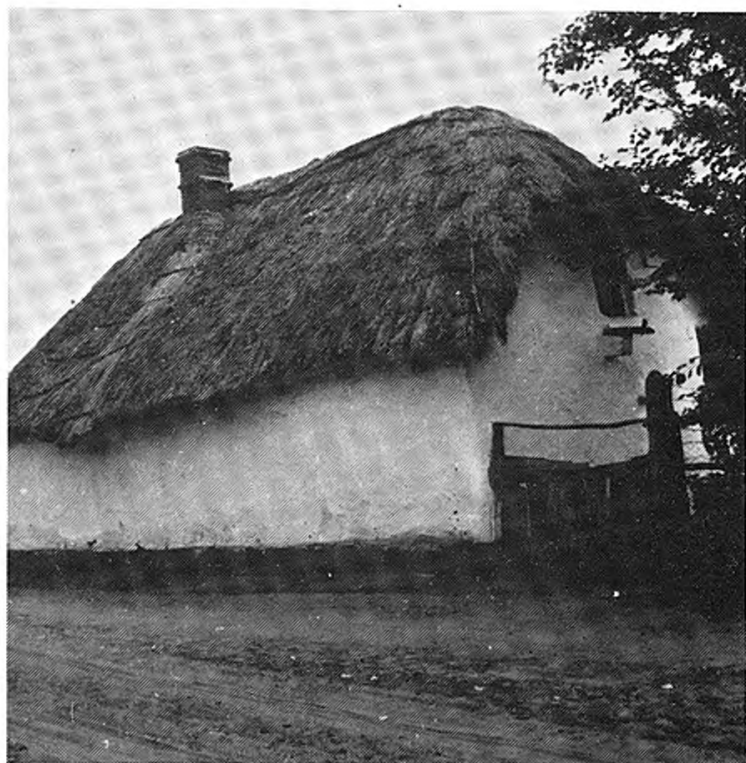
A *faház*, a faépítkezés a Hajdúságban majd teljesen ismeretlen. A fában gazdag, erdős, homoki, laza talajú településeken inkább valószínű, hogy a XVII–XVIII. században faházakat is építettek és használtak, mint a kötött, agyagos talajon. De még az emlékezet sem szól róluk. Nem befolyásolja ezt a megállapítást az a nagyszámú és különféle rendeltetésű *fabódé* sem, ami minden hajdúvárosban található (füstölő, árnyékszék, szín: kocsi-, szekérszín, galambdúc, kutyaház stb.). Ezek ugyanis nem házak. Még a különféle őrházak esetében sem, mert nem állandóan használták, használják őket, hanem csak időszakosan. Minthogy a Hajdúság alapvető építési anyaga a föld, a favázas építkezés is csak korlátozott mértékben és csak néhány sajátos technikával párosulva (például a patics-építkezés) terjedt el. Ezért érdekes és érdemel figyelmet az, hogy a hajdúhadházi cigányok, a keleti, az erdő alján létesült telepükön most kezdenek faházakat (zsalus rendszerrel, borona fallal) építeni.

A föld fölé emelt, felmenő építési módok közül az eddigieknél sokkal pontosabb, elterjedtebb és hosszú időn át élő volt a *patics építkezés*. A patics-technika voltaképpen falépítési mód. Az építendő ház négy sarkára állított faoszlopok (ágasok) között vesszőfonattal, felállított és összekorcolt náddal, esetleg vékony karókkal, gallyakkal, hasítmányokkal kitöltik. A vesszőfonat, a nád, a gallyak a hasítmányok alsó végeit a *talpgerendákhoz*, a felső végeket pedig a faoszlopokra fektetett *folyógerendákhoz* erősítik. Sok esetben a talpgerenda elmaradt és a falat alkotó vesszők, nádak, gallyak, hasítmányok végeit beleássák a földbe. Aztán az így elkészített falakat kívül-belül kitapasztják. Jól elkészített, erősen pelyvázott sárral először *becsapkodják*, hogy a sár a réseket kitöltse, hogy a tapasztás erős legyen. Amikor a becsapkodással a fal alapját megteremtették, következik a finomabb tapasztás mind kívül, mind belül. Az így készült fal a patics-fal. A patics ház általában kéthelyiséges (ház és pitvar), *padolt*, azaz padlása van. A tetőszerkezet szelemenes megoldású, a fedél zsúp vagy nád. A padlás gyenge készületű. A keresztgerendákra fektetett lombot, nádat, gyékényt, gallyat alul-felül letapasztják, mestergereándát nem alkalmaznak. A padláson általában nem tartanak semmit. Sok esetben csak a ház (szoba) lepadolt, a pitvar nem. Ilyen esetekben

kémény nincsen, a füst a pítvarból a padlásra megy, onnan a huzat kihúzza. Ugyanis az ilyen félig padolt, kémény nélküli patics házak padlásainak végeit nem „csinálták be”, hanem nyitottan hagyták. Azokban az esetekben, a fejlődés későbbi szakaszán, amikor mindkét helyiséget lepadlósolták, illetve a pítvar fölé pendely kéményt emeltek, a padlást lezárták. Azaz a padlás két végén tűzfalat, vértelket emeltek. A patics házaknál a tűzfal is paticsból készült. A tűzfal-patics általában csak a külső oldalán volt tapasztott, különösen meszelt. A tűzfalakon egy vagy két szellőző nyílást vágtak. A szellőző nyílás egyúttal világítási célokat is szolgált. A patics házak padlásainak lezárására más eljárást is alkalmaztak. Nem tűzfalat építettek, hanem a fedést (nádat, zsúpot) dőlve kiterjesztették a padlásoldalakra is. Így alakultak ki *bogárhátú házak*. Minthogy a bogárhátú házak héjazata nehezebb volt, mint a tűzfal-as házaké, erősebb, több terhet bíró ágasokat kellett alkalmazni. Átalakult a szelemen is. Nehezebb volt a kémény (vesszőfonatú, lécz, tapasztott deszka) elhelyezése, alkalmazása is. Ezért a bogárhátú házak a későbbiekben inkább mint istállók éltek tovább, illetőleg ilyeneként építették őket. A patics építkezés, bár általánosan elterjedt, a laza, homoktalajon kedveltebb volt, mint a Hajdúság kötött talajú részén. Itt tovább fenn is maradt és ma is gyakrabban alkalmazott technika ólak és egyéb melléképületek esetében. A hajdúvárosok szőlőkertjeiben található építmények, a *pajták*, általában paticsból készültek. Nemcsak a XVIII–XIX. század fordulóján, hanem jóval később is, megőrizve ezzel is több építkezési hagyományt.⁴⁴ A patics használata a középkorban kezdődött, a XVIII. században élte virágkorát; az 1860-as években gyakorlatilag (lakóház építésnél) megszűnt.⁴⁵ Érdekes, hogy egyes épületszervek megépítésénél, jóllehet az építményt más, fejlettebb anyagból és technikával építették, a patics-építést használják. Ilyen például a tűzfalok esete. Számos vályog-, sőt téglalapú tűzfalát paticsból készítik; mondván, hogy a paticsfal könnyebb, mint a vályog vagy téglafal és ezért tűzfal építéshez jobb.

22. kép. Hajdúbagosi ház (Bocskai u. 75.), XIX. sz. közepe. Barokkos oromfallal, kőkerítéssel

23. kép. Hajdúhadházi ház hátulja (Bajcsy-Zsilinszky u. 7.), XIX. sz. vége. A ház végén padfeljáróval, alatta kiálló mestergerendavéggel

A fecskéfészek, a fecskerakásos házról már volt szó az előzőekben. Ez is kezdetleges technika. Hogy megálljon, vastagon rakták, a falba kisebb-nagyobb karókat állítottak. Ez volt a *mereglyés fal*, a mereglyés építkezés. A Hajdúság mindkét részén elterjedt, de általánosabb volt a homoki talajon. Itt, minthogy a laza talajból készült sárcsomók kiszáradva inkább porladtak, gyengébbek voltak, mint az agyagból csinált sárcsomók a kötött talajú részen, a sárcsomókba több pelyvát, szalmát tettek és a mereglyés technika is elterjedtebb volt. Ennek köszönhető, hogy a homoki részeken, Hajdúhadházon és különösen Vámospercsen a fecskéfészekes készítés tovább fennmaradt, mint a kötött talajon települt városokban. A fecskerakásos építkezés rokon a hant-falás építkezéssel. Azzal a különbséggel, hogy itt sarat készítenek és az abból formált csomókat rakják egymásra. A fecskerakásos fal fontos része az építmény négy sarkára állított erős ágas, valamint a falkoronán végig futó, a sárba helyezett *sárgerenda*. Itt jelenik meg az *által-gerendákat* tartó mestergerenda, ami teherbíróvá teszi a padlást. Ezeknek a házaknak a tetőszerkezete még mindig szelemenes, fedése zsúp vagy nád. Sokszor azonban már csak ál ágast alkalmaznak; a szelement egy, a mestergerenda végeire, illetve a sárgerendára állított ágas tartja. Ez a megoldás teszi lehetővé, hogy a nyeregtető módosuljon, *kontyos tetők* készülhessenek. Kontyos tetők esetében a tűzfalak nem háromszög, hanem trapézalakúak. Részint dízként, részint a világítás megoldása végett egy vagy két nyílást vágnak rajtuk. A fecskerakásos házak tűzfalai kizárólag patics technikával készülnek. A házak zöme kéthelyiséges (ház, pitvar) volt, de a fecskerakásos technika végén megjelent a harmadik helyiség (kamra) is. A házak tüzelőberendezése a pendely kémény alatti nyílt tüzelésű padkák (oldal és közép), illetőleg a pendelybe csatlakozó füstvezetővel bíró kemence a házban. A kemence a házban zárt tűzhely, kívülről a pitvarból fűtik, füstje ide távozik. Területünkön a XVI. században terjedt el, a XVII–XVIII. században virágzott és a múlt század derekán megszűnt. Melléképületek, külterületi építmények készítésében sem él tovább. Csak ritkán, szinte kizárólag a homoki részen találhatunk néhány fecskerakással épült házat, inkább istállót, ólat. A homoki talajon, Hajdúhadházon és Vámospercsen a

múlt század végéig, tehát tovább élt, mint a kötött talajon települt városokban. Kizárólagos építési mód sohasem volt, mert vele párhuzamosan terjedt el több más, fejlettebb sártechnika: a vertfal és főleg a vályog.

A XVI. században kedvelt elterjedésű a *vertfal* technika. A XVI–XVII. században csak jó módúak, nemesi házak építési módja volt. A XVIII. században szélesebb körben elterjedt és a XVIII–XIX. század fordulójára területünk mindkét részén mind a kötött talajon, mind a homoki rész laza talaján a leginkább használt építési móddá fejlődött. A vertfalas technika leginkább a fecskerakásos építési módhoz hasonlít. Különbség az, hogy a vertfalas épületekhez *alapot*, *fundamentumot* készítettek. Két-három ásónyomot kihánytak a készítenő fal szélességében. Lassan megtöltötték agyaggal, amit közben állandóan döngöltek. Amikor a döngölt agyag fundamentum elérte a földszint, felállították az oldal deszkákat. Az oldal deszkákat a földbe vert karók tartották oly módon, hogy a deszkákat a föltöltésnek megfelelően mindig feljebb és feljebb lehetett emelni. Az oldal deszkákat tartó oszlopoknak ezért hosszúaknak kellett lenniük. Hogy döngölés közben a deszkák szét ne tágítsák őket, szokás volt a végeiket körülbelül a kívánt falmagasságban erős kötéllel összekötni. Az oldal deszkák közé lapáttal hányják a földet, miközben állandóan döngölik. Ha a föld agyagos vagy éppen agyag, akkor nem raknak bele semmit. Legfeljebb döngölés közben kicsit megöntözik, hogy jobban kössön. Ellenben, ha a föld laza vagy éppen homokos, szalmát, pelyvát kevernek bele és erősebben megöntözik döngölés közben. A vertfal erősítése érdekében, különösen a laza talajú helyeken, a falba rudakat, erősebb gallyakat, hasítványokat állítanak és döngölnék be. Ugyanúgy, mint a mereglyés fal esetében. A vertfal nehéz fal, erős, masszív. Szokás volt egyes részeit – például a *szabad kéményt*, jobban mondva a kürtöt és a kürtöt tartó boltívet téglából építeni. A téglából épített kémények voltak különben az első olyan épületrészek, amelyeket nem a család, a rokonok, ismerősök, szomszédok, hanem szakemberek, *pallérok* építettek. A vertfal koronáján körbe fektetett sárgerendák tartották a tető súlyát. A zsúp, a nád tető meglehetősen nehéz volt. A vertfalas építkezésnél a tetőszerkezet már nem

24. kép. Vámospercsi ház (Tanácsköztársaság u.), XIX. sz. közepe. Kuriális ámbitussal, felújított tetőzettel

kizárólagosan szelemenés volt, hanem *szarufás*. Általánossá vált viszont a mestergerenda ami az egész épületen végigvonult. A vertfalas ház többségében kétosztatú (ház, pitvar). A kétosztatúság a múlt század derekán, a szemtermelésre való áttérés, a földműves kultúra térhódítása, a lecsapolás, folyamszabályozás révén kialakította a harmadik helyiséget, a háromosztatúságot (ház, pitvar, *kamra*). A kamra beépített fa hombárokot, rekeszeket tartalmazott. A kamrák létesítésével feleslegessé váltak a korábban a ház előtt, az *ereszaljban* állt *szuszékok*. A kamra nemcsak a szemtermés tárolóhelye volt, hanem itt helyezték el a leggyakrabban használatos háztartási eszközöket, tároló edényeket (tojástartó stb.) zsákokat, használaton kívüli ruhákat stb. A háromosztatúvá válás nem a már korábban meglévő helyiségek osztása révén jött létre, hanem *hozzátoldással*. A hozzátoldás nem változtatta meg a ház hagyományos szerkezetét: úgynevezett *egyenes ház* (téglalap alaprajzú) maradt és a belső osztottság sem változott, a hajdúsági házban nem alakult ki kétsorososság a helyiségek nem egymással párhuzamosan, hanem egymás végében alakultak ki.⁴⁶ A háromosztatúvá fejlődött vertfalas ház elterjedésével kialakultak a hajdúsági ház későbbiekben is érvényes arányai is. A ház (szoba) hossza 3, a pitvaré 2, a kamráé 3 öl, azaz kb. 16 méter hosszú és 2,5 öl, vagyis kb. 5 méter széles. A falmagasság általában 1,5 öl volt.

A vertfalas házakhoz, még a háromosztatúakhoz is csak ritkán járult tornác. Ami a múlt század második felében mégis épült, úgynevezett *darulábás* tornác volt. A keskeny, 1–1,5 méter széles tornác tetőzetét ácsolt faoszlopok tartották. A tornácoszlopok felső végeihez jobb- és baloldaltól egy-egy ferde, csapoltan illeszkedő támasztó oszlop járult. A tornácoszlopokat általában a földbe ásták le. Néhány esetben előfordult, hogy a ház hosszában egy gerendát (*talpgerenda*) fektettek le a földre és ebbe csapolták, állították be a tornácoszlopok végeit.

A vertfalas házak ablakait, ajtóit helybeli *paraszt asztalosok* csinálták, vagy készen vették őket a debreceni, a nagykállói, esetleg a böszörményi vásárban.

A vertfalas építkezés hosszú ideig volt gyakorlatban, elvéve még ma is előfordul. Érdekes

25. kép. Hajdúhadházi ház (Földi János u. 31.), XIX. sz. eleje. Oldalhomlokzatos, elől magasított padlású, dús vakolatdíszekkel ellátott ház

6. kép. Vámospércsi ház (Tanácsköztársaság u. 43.), XX. sz. eleje. Utcai oldalhomlokzatos, a padlás előtt magasított

viszont, hogy melléképületek építésénél kevésbé él tovább, mint minden más kezdetleges falépítési technológia.

A következő fejlődési szakaszt már nem sorolhatjuk a kezdetleges építési technológiák sorába. A vályogépítkezés előfeltétele az építőanyag, a vályog elkészítése. A vályogot zömében nem az építetők *vetették*, hanem a *vályogvetők*. A vályogvetők megbízásból, rendelésre vetettek vályogot, de már a múlt század derekán voltak olyan vályogvetők is, akik eladásra, tehát nem előzetes megrendelés alapján vetettek vályogot. Akadtak olyan vályogvetők is, akik bérbe, például napszámba vetettek vályogot. A vályogvetésnek megvoltak és megvannak a maga sajátos szabályai. Minden hajdúvárosban vetettek vályogot. A települések szélein, olyan helyeken, ahol jó agyag állt rendelkezésre és víz is volt a közelben, kialakultak a *vályogvetők* (vályogtelepek). Területünkön a vályogvetés legmagasabb színvonalra Hajdúszoboszlón fejlődött. A város nyugati szélén, a régi Gulyaszélben egymás hegyén-hátán van a sok *vályogödör*, ma is találunk száradó, illetve már száradt és *máglyába* rakott vályogot. A hajdúszoboszlói vályogvetés azért fejlődött ilyen magas fokra, mert rendkívül jó szikes agyag áll rendelkezésére. A laposabb részekben pedig a helyszínen megmaradt a víz és így az is rendelkezésre áll. Ráadásul a vályogtelep a város közvetlen közelében, kiépített út (a 4-es főútvonal) mellett van. Tehát a kész vályog könnyen elszállítható. Szoboszlón, mivel a szikes agyag igen jó minőségű, kevés pelyvát, avult szalmát tesznek a sárba. Ellenben a homoki részekben, ahol kevésbé jó földanyag áll rendelkezésre, sokkal több pelyvát, szalmát, szalmatörmelékkel tesznek a sárba. Ezáltal a vályogot erősebbé, időt állóbbá teszik. Vidékünkön a vályogkészítés, a vályogépítkezés régi keletű. A XVI. században már ismerték és használták. Az 1600-as évek végén egyenesen jellemzőnek mondja Nánásra vonatkozóan egy utazó.⁴⁷ Ma is előforduló építési mód. Hajdúböszörményben a mai házállomány 48, Hajdúdorogon 53, Hajdúnánáson 50, Hajdúhadházon 42, Hajdúszoboszlón 36, Vámospércsen 43%-a vályogfalú. A most épülő, szerkezetében már megváltozott házak kis hányada ma is

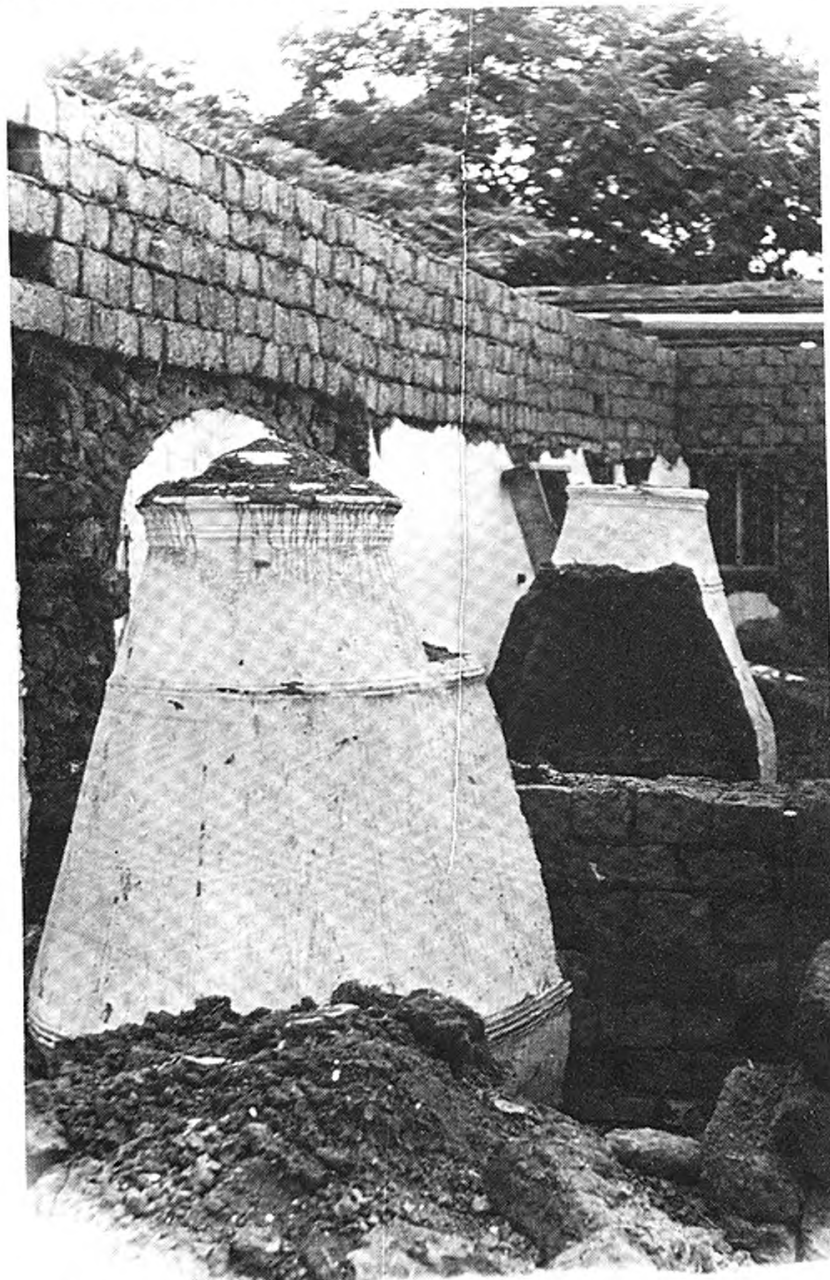
27. kép. Vámospércsi ház (Tanácsköztársaság u. 70.), épült 1961-ben. Anyaga téglá, vályog. Álmanzárdtetővel, palafedéssel

vályogból készül. A Hajdúságban kétféle vályogot készítettek és készítenek. A (kis) rendes vályogméret $12-15 \times 20-22 \times 36-40$ cm. Ötven-hatvan évvel ezelőtt nagyobb méretű vályogokat is vetettek. Ezek mérete általában kétszerese volt az említetteknek. Kevesebb kellett belőle és gyorsabban készült vele az építkezés.⁴⁸

A vályogépítés úgy történt, hogy a száraz vályogot híg, pelyvás agyagsárba helyezték egymás mellé és egymás fölé. A vályogfal alá mindig készítettek fundamentumot. Ez az esetek többségében továbbra is döngölt agyag volt, de a múlt század derekától egyre gyakoribb, hogy a vályogfal alá kő- vagy téglatörmelék alapozást készítenek. A múlt század második felétől erősen terjed az a vályog falazási mód, hogy a fundamentumot téglából készítik és a téglafalat *felhúzzák* öt-nyolc téglá magasságra. Erre rakják aztán a vályogfalat. A nedveződés ellen védekeznek ezzel. A téglá felső soránál kátránypapírral le is *szigetelik* a falat. Újabban beton alapzatra, illetve lábazati falra húzzák fel a vályogfalat.

A vályogépítkezés a korábbi, kezdetleges építésmódok hagyományait átvette és továbbfejlesztette. A vályogház végérvényesen háromosztatú. Kétosztatú csak elvétve akadt. A pendelykéményt felváltotta a téglából készült *szabad kémény*. A háromosztatúság középső tagja, a pitvar a szabadkémény általánossá válásával ugyancsak végérvényesen két részre tagolódott; a voltaképpen pitvarra és a kürtőaljára. A vályogház tüzelőberendezése a házban (a szobában) zárt, kemence; a kürtőalján nyílt: közép- és oldalpadka. A vályogházban válik a kürtőalja mininkább nyári használatú *konyhává*. A téli konyhaműveletek elvégzésére a házban (a szobában) a kemence mellé *falbarakott spórt* készítettek, a múlt század 60-as, 70-es éveitől kezdődően. A falbarakott spór vagy sparhelt (vaslapos) füstje a kürtőbe távozott. A vályogházaknál állandósultak a tornácok. Mégpedig nemcsak faoszlopokkal, hanem kör- és négyzet metszetű *kölábakkal*. Ezek a kölábak természetesen nem kőből készültek, hanem téglából, de gyakran előfordultak vályogból rakottak is. A módosabb házaknál találkozhatunk kettős kölábakkal is.

A vályogházak sok esetben továbbfejlesztették az építkezési hagyományokat. Így például azzal, hogy a gazdasági és társadalmi haladásnak megfelelően a háromosztatúságot feladták és négy vagy többhelyiségessé fejlesztették. A négyhelyiségessé válás oka az volt, hogy a házat (a szobát) nem szerették állandóan használni. Télen még főzésre sem. A házat – amit ettől kezdve *nagyháznak*, vagy *első háznak* neveznek – igyekeznek megkímélni. Kivonulnak belőle és a kamrát lakószobává (*kisház*, *alsóház*) alakították át. Az átalakítás sokszor csak abból állt, hogy kemencét raktak belé (és ezáltal a házak kétsejtűekké váltak), falbarakott spórral és az udvarra nézően *ablakot vágtak* a falba. Kamaraként pedig egy új, negyedik helyiséget építettek a házhoz. Ez a negyedik helyiségként épített kamra rendszerint a ház és a tornác szélességében épült és az udvarról különbejárattal bírt. Az így épített vályogházak

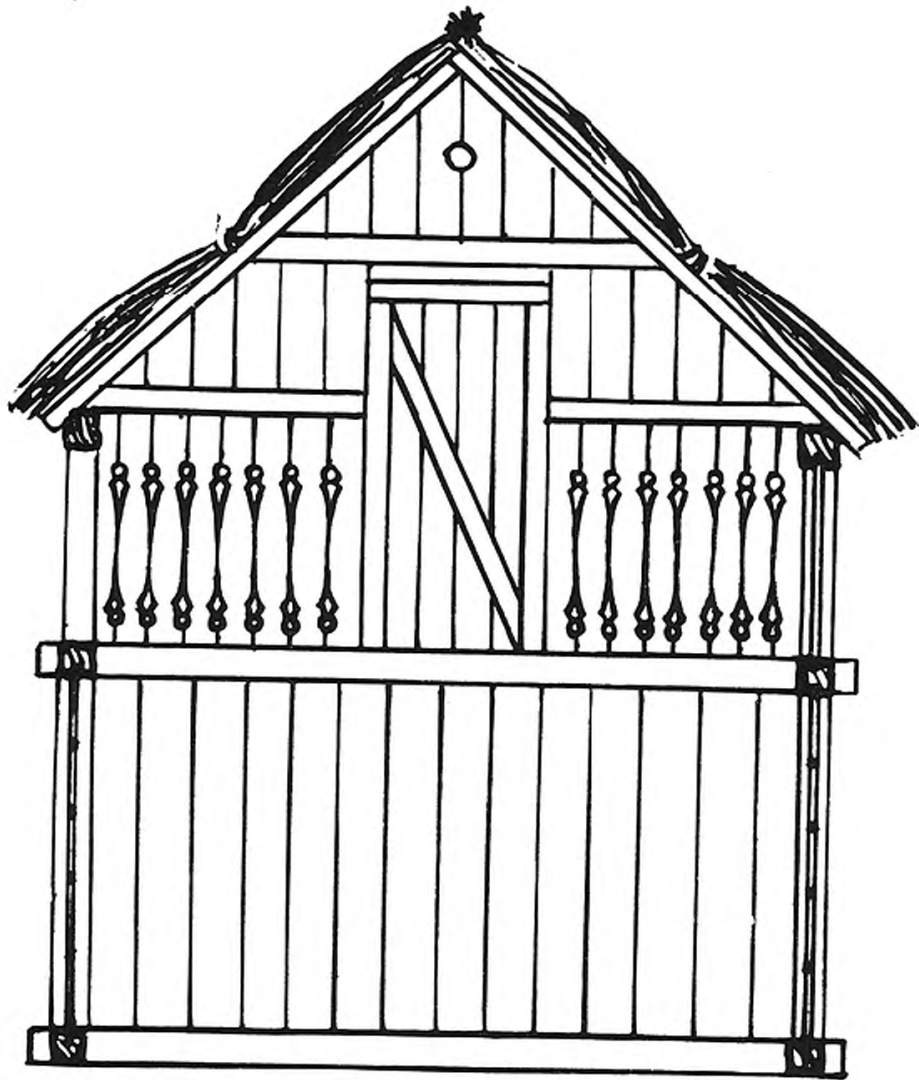

28. kép. Átalakítás alatt álló hajdúnánási ház (Kossuth u. 36.), XIX. sz. közepe. A kétkemencés házat öt sor vályoggal magasítják, feltöltik

tornáca nem húzódik a ház egész elején végig, hanem csak a kamra faláig tart. Az így épült vályogházak padlásfeljázatát, padlásajtóját a tornác végében helyezték el. A hozzá való létrát pedig a falhoz támasztották. Arra is volt néhány példa, hogy a padlásfeljárónak ide külön kis helyiséget alakítottak ki.

A vályogházak egy részénél, általában a téglalapozásúaknál, a téglaláfalazásúaknál jelenik meg a *pince* is. A vályogházak pincéi kicsik, csak a ház hátsó része, traktusa, általában csak a kamra alatti részre terjed ki. Főleg az ilyen, pincével is ellátott, téglaláfalazású vályogházaknál fordul elő, hogy a padlószintet megemelik.

A hajdúsági vályogházak eredetileg *véghomlokzatosak*, csak továbbfejlődésük során alakul át egy részük oldalhomlokzatossá. Anélkül azonban, hogy a ház szerkezete megváltozna. A Hajdúság vályogházai két irányba fejlődtek. A háromosztatúnak maradt, téglaláfalazás nélküli, darulábás, keskenytornácú házak a *parasztházak* voltak. Padozatuk nem készült, helyiségeik földesek voltak. Jellemzőjük, hogy a téglából épült kürtő, kémény kivételével maguk az építők, illetve a családjuk, ismerőseik, a szomszédok építették. Ezzel szemben a továbbfejlesztett vályogházakat – amelyek négy vagy többhelyiségessé bővültek, pincéjük, emelt padlószintjük és széles kőlabas tornácuk volt – már pallérok építették. Az

29. kép. Hajdúbozsórményi talpas ólágóré oldala, XX. század eleje

építetők legfeljebb csak segédkeztek. Ezeknek a házaknak egy része *kuriális* építmény volt. A kuriális házak legjellemzőbb része volt az *ámbitus*; a tornácot helyettesítő, ívarkados, mellvéddel zárt előépítmény a ház egész hosszában. Az árkados ámbitus ezeknek a kuriális házaknak bizonyos egyszerűsített, a végtelékig letisztult barokkos színezetet adott. A barokkos színt nagyban befolyásolták a korábbi tűzfalak, vértelkek helyére épített *oromfalak*. Kétféle oromfal alakult ki. Az egyik egyenes felfalazás volt a fedél fölé emelkedően. Az oromfalat vályogból készítették, de a *szegését* téglából rakták. Az oromfalak másik csoportja az ívelt záródású, kimondottan barokkos forma volt. Ennek alkalmazása egyrészt Debrecen építészetének hatására, másrészt polgári törekvésekre vall.⁴⁹ A továbbfejlesztett vályogházak másik csoportját pedig a *polgárházak* alkották. Ezekre a legjellemzőbb volt az oldalhomlokzat és a zártorsúság látszatát keltő homlokzatra törekvés. Ez abból állt – különösen Hajdúböszörményben láthatjuk szép példáit –, hogy a ház falait a mennyezet felett 1/2–1 méter magasra húzták. Ezzel nagy padlástérhez jutottak, amit terménytárolásra használhattak. A terménytárolás eredményessége, de az épület díszítése érdekében is ezeket a mennyezetek fölé húzott falakat áttörték és díszes rozettákkal, rózsákkal ellátott *szellőzőnyílásokat* alakítottak ki. Aztán a fal magasságában kőkerítést építettek, hatalmas kapukkal. Ezek a voltaképpen téglakerítések csatlakoztak a házhoz és a szomszéd házhoz s így magasságban zártorsúságot képeztek. Meg kell ezzel a fejlődési szakasszal kapcsolatban jegyeznünk, hogy a vályogházakat, még a kuriális házakat is, fehérre meszelték. A polgárházakat azonban már valamilyen színűre festették; leginkább sárgára. Figyelniük kell arra is, hogy kuriális házak inkább Hajdúhadházon és Vámospércsen, tehát a homoki laza talajon találhatók; míg a polgárházak Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Hajdúszoboszló házaire a jellemzőek. Hajdúdorog házai maradtak meg leginkább parasztházaknak.

Már volt arról szó, hogy a fejlettebb vályogházakat – amiket régebben kisebb mértékben zsindelemmel, újabban bádoggal, cseréppel és palával is fedtek – pallérok építették. Minden helységünkben élt és munkálkodott – sokszor a szomszédos településeken is – néhány jó mester. Olyan, aki nemcsak nevet szerzett magának, hanem valósággal iskolát is teremtett: munkáit a kevésbé híres pallérok utánozták. Ilyen jó pallérok voltak Hajdúböszörményben *Kéky Lajos, Isza Sándor, a Répáczki testvérek, Rácz János és Takács Imre*; Hajdúhadházon *Meleg László, Dvorák József, id. és ifj. Tóth Márton, Főrizs Lajos, Molnár László*; Hajdúdorogon *Posta István*; Hajdúnánáson *Mikó János, Kiss Albert* stb.

A vályogházaknál is használtak *téglát*. A kéményt, a kürtöt, a tornácok kölabait, a pincéket rendszerint téglából építették. A téglát a középkor óta ismeretes és használatos területünkön. A középkorban téglából csak a templomok épültek. A templomok és kerítéseik, bástyáik építéséhez szükséges téglát helyben *verték ki és égették ki*.⁵⁰ A múlt század második felében sorra alakultak a hajdúvárosokban a téglagyárak. Legnagyobb a hajdúböszörményi, jelentős a hajdúnánási is. Hajdúhadházon pedig egyedülálló módon 1910-ben mészhomok téglagyár létesült, mely 1930-ig működött. A többi téglagyár ma is működik.

A legutóbbi időben majdnem tisztán téglából építkeznek. Van egy átmeneti forma is. A századfordulótól kezdve minden településben falazáshoz vegyesen használták a vályogot és a téglát. A *részben téglafal* erős, kevésbé nedveződik, mint a vályogfal. Van azonban egy lényeges sajátossága is. A vályogfalakat általában *tapasztották*. A vegyes téglavályogfal ellenben már *vakolt*, mint ahogy vakolt a teljesen *téglafalú* ház is. A vakolás előbb terjedt el a homoki, laza talajú részen, mint az agyagtalajú településeken, ahol nem volt homok, vagy ha volt is, rossz minőségű volt és nehezen is lehetett hozzájutni. A vakolás lehetővé tette *vakolatdíszek* alkalmazását. Ezek leginkább perem- és párkánydíszek voltak.

A részben téglafalú házak és az egészében téglafalú házak rendszerint szakítottak az építési hagyományokkal. A ma épülő házak nem téglalap alaprajzúak, nem egysorosak, tetőzetük a korábbi nyeregteret elvetésével zömökben *sátortetősek*. Mindenekelőtt felbomlott a korábban kialakult és hosszú időn át érvényesült arány. Ennek egyik, de legláthatóbb jel

a tetőzet hangsúlyozása. Terjed a manzárd, jobban mondva az álmanzárd tető is. A részben téglá, illetőleg a teljesen téglá épületek alapja rendszerint beton, esetleg terméskő. A fedés kizárólag cserép vagy pala. Korábban, a századfordulóig kizárólagosan a hódfarkos, egymakkos *szováti cserepet* használták. A peremes (hornyolt) cserépfajták csak később terjedtek el. Viszont teljesen kiszorították a szováti cserepet.⁵¹ Jellemző még az épületekre, hogy tervezés alapján épülnek s minthogy a tervek közel egyformák, azonosak, ismét kialakulóban van egy újabb, de kedvezőnek nem mondható egységes utca-, illetve városkép.

Átalakult a tüzelőberendezés is. A tüzelőberendezés változásának lényege az, hogy a szabad kémény eltűnt. Előbb mozdíthatatlan (falba rakott spórok, cserépkályhák) zárt, közvetlenül a kéményekhez kapcsolódó tüzelőberendezéseket alakítottak ki, majd pedig a mozgatható tüzelőberendezések (asztali sparhelt, különféle rendszerű kályhák stb.) terjedtek el. Ebben a folyamatban az épület egyik helyisége végleg *konyhává* alakult. A szabad kémények kiküszöbölésével megszűntek a kemencék is. A kenyérsütés kikerült a házból (esetleg külső kemencét építettek, vagy a nyári konyhában, sütőházban építettek kemencét), de még általánosabbá vált a kenyér péknél való sütése, majd pedig vásárlása.

Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy ezek az átalakulási folyamatok is általánosak, nagy területen egyező körülmények között folytak le, illetve folynak szemünk láttára. Ezekben az átalakulási folyamatokban különösebb hajdúsági tényező, helyi sajátosság nincsen. Napjaink népi építkezése a kulturális integráció jó példája, ami hűen tükrözi a lakosság gazdasági, társadalmi és kulturális életében végbement, illetve végbemenő változásokat. Így például általános, nem hajdúsági jellegzetesség a tégláépületeknél új, eddig nem alkalmazott anyagok és technológiák alkalmazása (betonozás, parkettázás stb.). Általános az ajtók, ablakok méreteinek megváltozása is. Nagyobbak lettek, különféle fejlett zárszerkezettel, tokkal készülnek. A földtulajdonban végbement változásoknak megfelelően kisebbek lettek a kamarák, általában a tárolóhelyiségek és építmények, sőt ilyenek újabban már nem is épülnek. Az életmód változásának megfelelően viszont új helyiségek készülnek mind nagyobb számban (például fürdőszobák, előszobák stb.). Ezekkel a kérdésekkel azonban most csak érintőlegesen foglalkozhatunk.

Végezetül, az eddig elmondottak rendszerezéseként megállapíthatjuk, hogy a hajdúsági ház a *Bátky-Györffy*-féle meghatározás szerint a *közép-magyar* vagy más néven *alföldi* háztípusba tartozik.⁵² A hajdúvárosokban ma *hagyományos* háznak tudott építmények legfeljebb 100-150 évesek. Érintetlen, az építés óta meg nem változtatott ház nincs köztük. Ez természetes is, hiszen ahogy építésükkor is egy hosszú fejlődést magukban foglaló házak voltak, ugyanúgy azok ma is, és melyik hogyan és milyen mértékben, de mindegyik lépést tartott az idővel és átalakult. Sok ilyen régi ház egyenesen úgy, hogy lebontották. Egyre kevésbé lehetséges a népi építkezést tanulmányozni, hiszen – ahogy említettük is – az új építmények, sőt már a régiek átalakításai se „hagyományosak”, csak igen kis részben szerves folytatásai a hosszú időn át kialakult építési hagyományoknak. Ezért nem lehet méltóbb feladat, mint befejezésül röviden felvázolni ennek a hagyományos hajdúsági háznak a képét.

A hajdúsági ház háromszatú, a ház előtt végighúzódó tornáccal. Hajdúsági jellegzetesség a tornácrács az utca felé eső tornácvégen. A tetőzet kiskanfaros vagy kontyos nyereg-tető; a héjazat nád. A ház úgynevezett egyenes ház, helyiségei egysorúak s amennyiben a helyiségek száma növekedik, úgy nem osztódással, hanem hozzátoldással készülnek. A tűzfal a falról kezdetlegesebb technikával készül, rajta egy vagy két kerek szellőzőnyílást alkalmaznak. Az oromfalak a módosság, a polgári törekvések kifejezői. A tüzelőberendezés szabad kéményes, a fedett, téglakémény jellegzetes hajdúsági házrész. A szobában kemence fűt, a mellette alkalmazott falba rakott spórt télen a konyhaműveletek elvégzésére használták. A kürtő alatti padkán való tüzelés (főzés és egyéb művelet) háttérbe szorulóban volt. A ház tapasztott, fehérre meszelt. A padozat döngölt és simított, esetenként felmázolt

30. kép. Hajdúböszörményi ólasgóré (Vörösmarty u. 7.), XX. sz. eleje. A téглаólat az utca vonalára építették, a górét szénatartásra is használják

agyag, amit szokás volt száraz homokkal beszórni. A háznak megszabott helye volt a portán. A hajdúsági ház eredetileg véghomlokzatú. Egy vagy két ablakkal néz az utcára. Legtöbb nem az utca vonalára épült, hanem kissé beljebb a telken. A telket vagy portát kerítés fogta közre. A kerítés utcai szakasza jobb építésű, erősebb volt, mint az oldalkerítések. Az utcai kerítések vízszintes deszkákból készültek, amelyeket megtörtek az utca vonalára épített ólas górék. Ezeknek az oldalfalát ilyen formán kerítésként is használták. A kerítések fontos részei voltak a kapuk. A kiskapu hatalmas, egyszerűen faragott és feketére mázolt kapufából állt, amiket a kapu fedele fogott össze. A nagykapuk általában két kapulevelesek voltak, a kiskapukhoz hasonlóan feketére voltak mázolva (kátrányozva). A házat a portán belül rendszerint egy alacsonyabb rendű kerítés vette körül, a kerítés és a ház között virágoskert volt. Virágoskert volt a házvég és a kerítések között is. A porta építményei közül legfontosabb volt az istálló. A hajdúsági istállók különálló épületek, általában nem épültek össze a házzal. Az ólak, vermek és egyéb melléképületek úgy helyezkedtek el, hogy a házból könnyen láthatóak lehessenek. A kút gémes rendszerű és általában a pítvarajtóval szemben áll. A portákon általában még egy belső kerítést is alkalmaznak. Ez a kerítés elválasztja a tulajdonképpeni udvart a gazdasági, illetőleg a baromfiudvartól. A gazdasági udvar jellegzetes építménye a szénatartó, különösen Hajdúböszörményben lehet belőlük sokat és szépeket találni. De megemlítjük a színt is, ahol a szekeret és a gazdasági eszközöket tartják. A telek hátuljában, azaz végén van a konyhakert, néhány gyümölcsfával.

Mindezt a csatolt képanyagon is nyomon kísérhetjük. Talán még jobban, mint a leírásból, az adatokból, hiszen az arányokat, amik végső soron jellegzetessé teszik az építményeket, a képek jobban érzékeltetik.

JEGYZETEK

1. *Bátky Zsigmond*: Építkezés. *Magyarság Néprajza* I. 124.
2. *E. N. Stugyeneckaja*: A mai kolhozparaszt-lakóház tanulmányozásának tapasztalataiból. *Szovjet Néprajztudomány* 1953. 4. sz. 50.
3. *Gunda Béla*: A népi építkezés kutatásának módszere. *Az MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei* IV. (1954) 3–4. sz. 83.
4. *Vargha László*: A magyar népi építészeti vizsgálatok napjainkban. *Ethnographia* LXXIII. (1962) 178.
5. *Vö.*: *Dankó Imre*: A hajdú kutatás jelenlegi állása és feladatai. *A Déri Múzeum Évkönyve* 1962–64. Debrecen, 1965. 47–57. Bibliográfiával. Utóbb elkészültek a hajdúvárosok monográfiái, amelyekben a népelet bemutatásánál szó esett a népi építkezéstről, a hajdúsági házról is. Ezek: *Komoróczy György* (szerk.): *Hajdúdorog története*, Debrecen, 1971.; *Komoróczy György* (szerk.): *Hajdúhadház múltja és jelene*. Gyula, 1972.; *Rácz István* (szerk.): *Hajdúnánás története*, Hajdúnánás, 1973.; *Szendrey István* (szerk.): *Hajdúböszörmény története*. Debrecen, 1973.; *Dankó Imre* (szerk.): *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 1975.
6. *Dankó Imre*: K problematike vengerszkogo szlova „hajdú”. *Studia Slavica* 1960. 169–191.
7. *Szabó István*: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 84. (1950) 178–198. – *Vö.*: *Szabó István*: A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1956.
8. *Dankó Imre*: A hajdú-ethnikum kérdéséhez. *A Déri Múzeum Évkönyve* 1958. Debrecen, 1959. 77–83.
9. *Vö.*: *Szendrey István*: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen, 1971.
10. *Vö.*: *Szendrey István*: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen, é. n. (1958)
11. *Kósa László-Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, 1975. 103–105.
12. *Vö.*: *Dankó Imre*: Két homoki hajdúváros népi építkezése. *A Déri Múzeum Évkönyve* 1967. Debrecen, 1970. 256–259.
13. *Mendöl Tibor*: *Paraszság és táj*. Budapest, 1949. 20–28.
14. *Méri István*: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről. *Archeológiai Értesítő* 1952. 49–67. – *Vö.*: *Módy György*: A téglási ásatás településtörténeti vonatkozásai. *A Déri Múzeum Évkönyve* 1962–64. Debrecen, 1965. 133–150.
15. *Zoltai Lajos*: *Eltűnt falvak Debrecen határában*. *Debreceni Képes Kalendárium* 1926.; *Balogh István*: Adatok az Alföld középkori régészetéhez. *Archeológiai Értesítő* (1973) 2. sz.
16. *Mesterházy Károly-Módy György*: *Hajdúhadház-Demeter középkori templomásatás*. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 21. Budapest, 1968. 63.
17. *Szabó László*: *Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén*. *Ethnographia* LXXIX. (1968) 526–547.
18. *Hofer Tamás*: *A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez*. *Műveltség és Hagyomány* I–II. Budapest, 1960. 343.
19. *Dám László*: *A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése*. Debrecen, 1972.

20. Györffy István: Hajdúböszörmény települése. Föld és Ember 6. (1926) 177–210.
21. Dankó Imre: Adatok a debreceni tanyásodás kezdeteihez. In: Opuscula Ethnographica. Debrecen, 1977. 348–364.
22. Varga Geiza: Hajdú megye leírása. Debrecen, 1882. 132.
23. Uo. 185–187.
24. Györffy István: A Hajdúság. Vetített képes Ismeretterjesztő Előadások I. sorozat. 14. szám. Budapest, 1936. 22–27.
25. Béres András: Népi díszítőművészet Hajdú-Bihar megyében. Debrecen, 1955. 21–22.
26. Balogh István: Adatok az alföldi magyar ház tűzhelyéhez. Ethnographia LXIII. (1947) 70–81.; A debreceni erdős puszták betelepülése. Debreceni Szemle X. (1936). 5–6. sz. 134–138.; Határhaználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. Ethnographia LXV. (1954). 441–457., LXVI. (1955). 99–124.
27. Balogh István: Hajdúság. Budapest, 1969. 187–205.
28. Dankó Imre: Házformák Hajdúnánáson. Ethnographia. LXXV. (1964). 58–92.
29. Dankó Imre: Hajdúböszörmény népi építkezése. A Déri Múzeum Évkönyve 1967. Debrecen, 1968. 367–421.
30. Dankó Imre: Két homoki hajdúváros népi építkezése. A Déri Múzeum Évkönyve 1967. Debrecen, 1970. 255–326.
31. Dám László: id. m
32. Novák László: Hajdúböszörmény telek- és településrendszere. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 1975. 179–218.
33. Novák László: Adatok a gyeptéglás építkezéshez a Hortobágy vidékéről. In: Bajomi Krónika. Biharnagybajom, 1973. 153–163.
34. Györffy István: A Nagykunság és környékének népi építkezése. Néprajzi Értesítő IX. (1908). 153–166., 223–244.; X. (1909). 30–40., 65–78.
35. Szücs Sándor: A sárréti nádház és élete. Néprajzi Értesítő XXXV. (1943). 133–149.; Sárréti pásztorszállások a múlt évszázadban. Debreceni Szemle XVIII. (1944). 101–107.
36. Dám László: A Nagy-Sárrét népi építészete. Műveltség és Hagyomány XVII. Debrecen, 1975.
37. Kiss Lajos: Földházak Szabolcs megyében. Néprajzi Értesítő XXVIII. (1926). 72–91.
38. Szabó László: Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén. Ethnographia LXXIX. (1968). 526–547.
39. Ujváry Zoltán: Hajdúszoboszló népélete. In: Hajdúszoboszló monográfiája. I. m. 551–568.
40. Bátky Zsigmond: Parasztházak építőanyag szerint való elterjedése hazánkban. Föld és Ember I. (1921). 35–51.
41. H. Fekete Péter: Hajdúsági búzavermek. Ethnographia LIX. (1948). 157–160.; Vö.: Ecsedi István: Gabonás verem Hajdúszoboszlón. Népünk és Nyelvünk III. (1931). 117–118.
42. É. Kiss Sándor: Németől. Hajdú-bihari Napló XXV. (1968). 183. sz. (aug. 6.) 4. – A katonától sok helyen németől néven ismeretes.
43. Novák László: Adatok a gyeptéglás építkezéshez a Hortobágy vidékéről. In: Bajomi Krónika. Biharnagybajom, 1973. 153–163. – Vö.: Dankó Imre: A Hajdúság népi építkezése. In: Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. Debrecen, 1972. 189–211.
44. Bencsik János: A szőlőskertek építése Hajdúböszörményben. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. Hajdúböszörmény, 1975. 219–232.
45. Vajkai Aurél: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, 1948.
46. Györffy István: Az alföldi parasztház. In: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. 124.
47. Szamota István: Régi utazások Magyarországon. Budapest, 1891. 427.
48. Dankó Imre: Hajdúböszörmény népi építkezése. A Déri Múzeum Évkönyve 1967. Debrecen, 1968. 385.
49. Dankó Imre: Hajdúhadházi barokkos házoromfalak. Múzeumi Kurír 13. (1973). 37–38. – Vö.: Dankó Imre: A mezővárosi parasztpolgárság életmódbeli hagyományai Hajdúbagoson. II. Hajdúbagos építkezése. In: Bagosi Krónika. Hajdúbagos, 1975. 101–116.
50. Sándor Mária-G. Császár László: Hajdúdorog, Hajdúszoboszlói erődfalak. Budapest, 1965.
51. Dankó Imre: A szováti cserép. Múzeumi Kurír 3. (1970). 60–62.
52. Györffy István: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. 150–151.

VI.

VARGA GYULA

A BIHARI SÍKSÁG
NÉPI ÉPÍTKEZÉSE

*„Félálomban is látom őket,
A tornácaljas vén tetőket:
Milyen szelídek, milyen idősek;
Kibírnak négy-öt emberöltőt.
De védik az asztalt, őrzik a bölcsőt,”
(Sinka István)*

Hajdú-Bihar megye nyugati, déli részét a Nagy- és Kis-Sárrét foglalja el. Az egykori Bihar megye keleti sík részét nevezik *Bihari síkság*-nak.¹ E terület keletre a bihari dombvidékig terjeszkedik, északra a homokbuckás nyíri tájba és a Hajdúságba megy át. Itt Újléta, Álmosd, Bagamér vonalán mélyen benyúlik a Bihari síkságba az érmelléki borvidék. Igaz, hogy a szőlőkultúra az utóbbi évtizedekben itt hanyatlott, de a tárgyi hagyományok, különösen a népi építkezés, őrzik ennek az emlékét.² Jelen tanulmányunkban a következő községek népi építkezését vizsgáltuk meg tüzetesebben: Sáránd, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Létavértes (Léta és Vértes), Kokad, Álmosd, Bagamér, Pocsaj, Esztár, Derecske, Konyár, Tépe, Kismarja, Nagykereki, Zomlin, Bedő, Bojt.³

A porta

A népi építkezéssel foglalkozó tanulmányok már régen hangsúlyozzák, hogy az épületek önmagukban sohasem elszigetelt egységek, hanem mindig organikus szervezet részei.⁴ Paraszti építmények vonatkozásában ez a mikroorganizmus maga a paraszt gazdaság. Egy meghatározott nagyságú gazdaság megkövetel bizonyos épületcsoportokat, s a gyakorlati gazdálkodás szempontjából az sem mellékes, hogy ezek az épületek milyen rendben helyezkednek el. Az épületcsoportok többnyire a belső telken, a portán jelennek meg, némelykor azonban egy részük kikerül a falun kívüli kertekbe, sőt a szántóföldekre, mint szállások, tanyák.

Ennek megfelelően a népi építkezés nemcsak az életforma, de a gazdasági, társadalmi helyzet hű tükré.⁵ Természetes tehát, hogy együtt alakul, változik ezekkel a tényezőkkel. Amikor a gazdasági fejlődés lelassul, akkor az építkezésben évtizedekig alig történik változás, amikor a fejlődés ritmusa felgyorsul, az építkezés rendszerében is szembetűnő változások következnek.

Vidékünk települési fejlődésében az első nagy átalakulások a XVIII. század folyamán zajlottak le.⁶ Számtalan forrás tanúskodik arról, hogy a ma még reliktaiban megfigyelhető régi falukép részben a XVIII. századi viszonylag békés légkör, részben a sorozatos állami beavatkozások következtében alakul ki. Az átalakulás nem ment gyorsan. Az 1770-es években – Mária Terézia rendeletére hivatkozva – több megyei currens lát napvilágot, melyek meg akarják szüntetni a faluk eddigi „rendetlen összevisszaságát”. Egyik ilyen rendelet szövege 1772-ből: „Újra méltóztatott eő Felsőghe Kegyelmesen parantsolni, hogy azon falukban, a hol szerteszélyvel vagynak a Házak, minden halasztás nélkül sorban építtessenek olly móddal, hogy a Házak mind az Utza felé légyenek építve, nem pedig befelé az udvar közepén.” Kemény büntetés alatt parancsolják a bírónak, hogy a földes uraságokkal egyet-

értésben azonnal mutassanak ki olyan alkalmas helyeket, ahol az új falu forma kialakítható lesz.⁷ A rendelet végrehajtása nem mehetett simán, mert egy éven belül többször is megismétlik.⁸ 1773-ban még pontosabban körülírják, hogy „a házat ki kell építeni az utca szélire úgy, hogy legalább egy ablaka az utcára nézzen”, amelyen bíró, kisbíró bármikor beszólhat. Azt is előírja a rendelet, hogy a ház álljon: „egy jó szobábul, tágas pitarbul és egy kamarábul. A szobának belső magassága olyan légyen, hogy akármely szálas ember süveg feltéve a mcstergerenda alatt felállhasson.”⁹ Ma is meglevő házak igazolják, hogy a rendeletnek nem tudtak érvényt szerezni, de az is kétségtelen, hogy e korszakban a faluk településszerkezetében és építkezési stílusában számottevő változások történtek. E séma néprajzi vizsgálatokkal ma is rekonstruálható. Lényege a következő:

1. A belső telkek zömmel téglalap vagy négyszög alakúak. Egyik végük az utcára nyúlik, másik végükhöz szintén vagy utca csatlakozik (Konyár), vagy vele szemben szimmetrikusan újabb telek érintkezik. Ilyen esetben a telek végek érintkezésénél legtöbbször nem volt kerítés, csak kisebb barázda vagy bokor. A szélső utcák telkei gyakran a falut körülvevő legelőre, kaszálóra, kertekre nyúlnak. A legelő szélén a faluk áthatolhatatlan élősvény, ún. *garággya* vagy *gerággya* kerítést kaptak (pl. Kismarja), ahol a kertek kaszálóra nyúlnak, ott semmiféle kerítést nem készítettek (Monostorpályi, Derecske).

2. Az utcaképek kialakulását itt is elsősorban a terepviszonyok határozták meg. Akár soros településsel találkozunk (Sáránd, Bagos, Hosszúpályi, Monostorpályi), akár halmaz faluval (legtöbb községünk ilyen), vagy éppen sziget településsel (Kismarja), az utcák a homokbuckák, vizek, mocsarak hajlásaihoz igazodva görbék, tekergősek. A Nyírség felé eső falvakban (Bagamér, Álmosd, Monostorpályi) az utcák nagy kiterjedésű mocsaras réteket, ligeteket zárnak körül (Monostorpályiban pl. itt természetik a híres zellert!), a halmaz falukban a települési mag már teljesen tömör. Ilyen helyeken igen sok a *vak zug*, *kutyaszorító zug*, melynek csak egyik végén van kijárás. A főbb utcák egymásba torkollnak s a legelő felé haladva gyakran szélesednek. Egyedülállóan érdekes Konyár településrajza, mely eredetileg valószínűleg összefüggéstelen házcsoportokból állhatott s amikor e házcsoportok összeértek, áttekinthetetlenül bonyolult utcahálózat jött létre. A házakat mindig igyekeztek kiemelkedő magaslatokra építeni, ahol ez nem sikerült, a házak alját néha feltöltötték (Konyár, Hajdúbagos).¹⁰

3. A régi portának három funkcionális övezetét lehetett megkülönböztetni: *a*) a lakóház övezet (ház, sütőház, magtár, istálló, ólak), *b*) a szérűskert vagy szénáskert, *c*) a konyhakert. Az épületek rendje a XVIII. század végére úgy alakult, hogy az utcafrontra került a lakóház, melyet 2-3 méteres *kiskert* választott el az utcai kerítéstől. A többi épület a társadalmi helyzettől függően illeszkedett a lakóházhoz, mégpedig szegényebbeknél egy sorban: ház, verem, tyúkól, disznóól (ez legtöbbször egy épület volt) és az istálló. Módosabbaknál az épületek két sorban helyezkedtek el: ház, kút, istálló, velük szemben: magtár, sütőház, szekérszín, disznóól, mellette esetleg kukoricagóré. Az istálló-disznóól vonalánál régen kerítés választotta el a szénás kertet s ugyancsak kerítés után következett a konyhakert. A kertben itt-ott méhes is volt.

Ezt az alapvető sémát helyi szokások már ebben a korszakban is módosították. Egyes helyeken pl. a disznóól az utcafrontra került, szembe a lakóházzal (Vértes). A század végétől egyre terjedő kukoricagórék némely helyen szintén az utcafrontra kerültek (Pocsaj, Hosszúpályi, Bedő stb.).¹¹ Derecskén és környékén ma is megfigyelhető egy sajátos rendszer: a lakóházzal merőlegesen, háttal az utcára egy kisebb méretű házat építettek, mely két részből állt: egyik fele állatok befogadására alkalmas. Ez minden bizonnyal az egykori katonaházak emlékét őrzi, hiszen tudjuk, hogy Derecske katonai beszállásolási központ volt, ahol „úgyszólván mindig volt egy-egy lovas század elszállásolva.”¹² Derecskén a katonaházak egykori rendeltetésére már a legöregebb adatközlők se emlékeznek, de a *katonaoól* elnevezést Nagylétán még ismerik, sőt ennek tárgyi dokumentumát is megtaláltuk, igaz,

1. kép. Istálló kerékszínnel és katonaoállal egybeépítve. Lakóházra emlékeztető forma. A nádtetőt deszkaszegés rögzíti. Létavértes (Nagyléta), Új u. 14.

2. kép. Régi ház az utcafrontra épített istállóval. Sáránd, Ady Endre u. 32.

nem az utcára, hanem az udvarra építve (1., 2. kép). A konyári halmaz település a belső telkeket nagyon sokszor eltorzította. A szabálytalan alakú telkeken a lakóház helyzetét is nehéz meghatározni. Mivel a portákat legalább két utca határolja, a ház egyik utcáról nézve elől, másiktól nézve hátul helyezkedik el. Sok esetben a ház az udvar közepére esik. Nem bizonyítható azonban, hogy ez az ún. kettős udvartípus formai hagyományait őrizné.¹³

E XVIII. században kikristályosodott telekrendszer falunként nagyjából egységes települési képet eredményezett, bár bizonyos, hogy mindig voltak és ma is vannak a tipikustól eltérő porták. Így pl. ma is megfigyelhetünk minden faluban olyan portákat, amelyeken a lakóház az utcafronttól távolabb, az udvar közepe tájára tolódott. Ez mindenképpen a XVIII. századot megelőző állapotokra utal. Még több változatosságot mutat az udvaron elhelyezkedő épületek sorrendje, egymáshoz való viszonya. E változatok azonban a telkek alapvető rendszerét nem befolyásolják.

A XVIII. század végén kialakult telekrendszer a XIX. század folyamán alapjában nem változott meg, de – főként a század második felében – részben módosult. Már maga az módosulásra adott okot, hogy a nagyméretű – nemegyszer 1000 □-ölnön felüli – telkek a családtagok között rendszerint megosztódtak. Tájunkon – amennyiben erre mód volt – a telkeket hosszában osztották meg, így a XIX. század végére a keskeny, szalagtelkek lettek tipikusak. A mezőgazdaság szerkezetének változásával módosult a gazdasági épületek rendje. Szaporodtak a magtárak, kamarák, a lakóház alatti pincék. Felbukkan a tájunkon korábban ismeretlen *takarmányos szín* (az egyes falukban másképpen nevezik, így: *színaszín, fészter, csűr, színás csűr*). Homoki falukban terjed a *dohánypajta*, szikes talajú falukban a *birkaólak* gazdagítja az építmények sorát. Szaporodnak a kukoricagörék, melyeket mind nagyobb előszeretettel építik az utcai frontra.

Lényeges változás következett az udvar szerkezetében, amikor megszűntek a *szérűskertek*. (A gőz-cséplőgépek elterjedése után ezekre nem volt tovább szükség.) Nagyobb gazdák a szérűskertet meghagyták szénás kertnek, mások vagy a baromfiudvart növelték vele, vagy mindazokat a részeket felásták, amely mentes maradt a takarmánykazlaktól, boglyáktól. Ebből is nyilvánvaló, hogy a porta szerkezeti változások elsősorban a gazda portákat érintették.

Szembetűnő változások mentek véghez a lakóházakon is. Mindenekelőtt kezd terjedni a cseréptető a szalma és a nád rovására. Most már kevés kivételtől eltekintve igyekeznek érvényt szerezni a száz évvel korábban hozott határozatoknak: leboltozzák a szabad kéményeket. Kezd terjedni a téglából épült tűzfal, melyet a módosabbak néha már körívesen, barokkos kiképzéssel építtetnek. A tornác fából épült oszlopait *kőoszlopok* váltják fel, általában rendkívül változatos tornác- és oszloprendszerek alakulnak ki. A stílusváltozások most már egyre inkább egy-egy neves építőmester nevéhez kapcsolódnak. A XX. század első évtizedeiben tájunkon is megjelennek a városias *száraz kapuk* (ezek főként a Hajdúsággal határos falukban), a felmagasított elejű szecessziós díszítésű L alakú házak. Az utcai fronton kezdenek terjedni az ún. *kőkerítések* és *vaskapuk*, sőt *vaskerítések*.

A szabad kémények leboltozásával megszűnik a konyhában való főzés, ezért – főként a XX. században – rohamosan terjednek a nyári konyhák. A faluk képét végül a települések kiszélesedése változtatta meg. A XIX. század első fele óta mind több helyen osztanak új telkeket, szabályos és egyenlő nagyságú portákkal, kimért utcákkal.¹⁵

A XX. század második felében, főként napjainkban meggyorsul a faluk településszerkezetének átalakulása. Döntő átalakuláson megy át elsősorban maga a porta. Az átalakulás nem egyenletes, bár bizonyos divathullámok a portának vagy az utcaképnek azonos vonásait érintik. A változások főbb mozzanatait a következőkben összegezhethetjük:

1. A portákon jobban elkülönül egymástól a lakó- és a gazdasági övezet. A lakóházakat kerítésekkel lezárt virágos-, díszkert csoport veszi körül. Szembetűnően leszűkül a gazdasági övezet, ezzel szemben növekszik a gazdaságilag hasznosítható kert. Ez azzal van össze-

függésben, hogy a termelőszövetkezeti nagyüzemek mellett mindenütt intenzív háztáji kisüzemeket alakítanak. Általában megnőtt az emberek esztétikai igénye, s a módosság kifejezője most sokkal inkább a ház és környéke, mint valaha. (Régebben inkább a gazdasági épületeken lehetett lemérni egy porta rangját.)

2. Bár a mai faluban megszűntek a régi vagyoni különbségek, de a kereseti lehetőségek ma sem egyformák. Kiemelkednek az ügyes, szorgalmas, jó munkabírású, kiváló szaktudású egyének és családok. Így ma is nagy életszintbeli különbségek vannak a falukban, mely elsősorban a lakáskultúrában tükröződik. A roppant differenciáltság miatt a lakáskultúra vizsgálata már nem is elsősorban néprajzi, mint inkább szociológiai feladat, hiszen a kollektív izlés helyett ma sokkal inkább az egyéniségek kerülnek előtérbe.

3. Az új, higiéniai és komfortkövetelményeket szem előtt tartó építkezés azonban meglehetősen egysíkúvá és esztétikailag szegényessé mossa a faluképet. A sátoztetős, *kocka* házak vidékünket is betöltötték s csak a legújabb években mutatkozik némi törekvés esztétikusabb tájtipusok kialakítására.

A tanyaképződés nálunk – a kisebb-nagyobb uradalmi majorokat nem tekintve – csak a XX. században, a tagosítások hatására indult meg. Sok faluban nem is következett be a tagosítás, itt csak szórványosan keletkeztek tanyák az első világháború utáni vitézi telken, pénzen vásárolt kisebb tagokon. A tanyaképződés folyamatát annak idején több faluban volt módunk személyesen is megfigyelni (Gáborján, Konyár, Hencida, Nagykereki, Kismarja). E helyeken mindig a falutól távolabb eső tagokon kezdtek előbb építkezni. Az első épületek mindig kezdetleges, ember, állat számára védelmet nyújtó földépületek voltak. Ehhez csatlakoztak később különböző szerszámos kamrák, színféleségek. Majd különvált az emberi hajlék és az állati menedékhely, bár ezek nagyon sokszor egy fedél alatt maradtak. A különböző ólak, terménytároló helyek már csak olyan tanyákon jöttek létre, amelyekben kút is volt s ezzel alkalmas volt állandó, vagy legalábbis huzamosabb helyben lakásra. Valóban, a két világháború között lassan megkezdődött a családok kiköltözése a tanyákra. Eleinte csak nyárára költözött ki a család a baromfiakkal, sertésekkel, csordabeli marhákkal, igás állatokkal. Később kitelepítették a teletelő állatokat, de ekkor már tanyást kellett fogadni, aki az állatokat gondozza. A télire kiköltöző tanya aztán rendszerint nyáron is ott maradt s ezzel a tanya állandó lakóhellyé vált. A „tanyás” szerepét gyakran valamelyik családtag vállalta. A módosabb gazdák azonban már konvenciócselédet fogadtak. Az említett községekben, de rajtuk kívül más helyeken is az 1930-as évek végén már igen sok ilyen önállóan funkcionáló, télen-nyáron lakott tanyát találtunk. Lényeges azonban, hogy vidékünkön a tanyák még sohasem szakadtak el a falutól, a belső telektől, hanem mindvégig annak tartozékai maradtak. A gazdaság tényleges központja mindig a falu volt. A tanyák csak kihelyezett, főként időszakos telepek voltak, ahonnan könnyebben és célszerűbben lehetett folytatni a gazdálkodás kampány feladatait.

Építőanyagok, technikák, épülettipusok

A parasztporta építményeinek csoportosítása az építőanyagok felhasználása szempontjából is tanulságos. Szembetűnő csoportok: 1. Az emberi lakóház és annak tartozékai (kamara, sütőház, nyári konyha). 2. Az állati férőhelyek (ólak, istállók, karámok). 3. Magtárak és más tároló építmények (góré, verem, pince). 4. Színek, fészerek, pajták. Érdekes, hogy a legmasszívabb építőanyagokat a magtárak, pincék létrehozásához alkalmazták. A lakóház és az istállók nagyjából hasonló anyagokból készültek, egymáshoz való arányuk a gazdálkodás formájára vonatkozóan fontos tanulsággal szolgál. Legkezdetlegesebb építmények nálunk a különböző színek, csűrök, pajták.

Az építőanyagok felhasználása szempontjából a Bihari síkság átmeneti terület. A Nagy-

és Kis-Sárrét felőli falvakban még készült szelemenágasos, *nádpatics* falú ház. A Berettyó-völgy és a Körösök között mind gyakoribb a vesszőépítkezés, vagyis a vesszőpatics. A tiszta faépítkezés, a boronafal azonban már nem jutott el eddig a Körösök völgyeiből, csupán disznóólakat, kapukat, kerítéseket készítettek deszkából, de ezt is a Meszes, Réz, Bihar hegység faragó falvaiból hozták le valamikor vándor árusok. A vesszőpatics vagy sövényház úgy készült, hogy vastagabb, faragott fákból megépítették a ház vázát. A tartóoszlopokat vagy a földbe ásták, vagy hatalmas talpfákba csapolták. Az oszlopok közeit vesszővel fonták be, majd betapasztották. (Ezt az építési módot 1976-ban megfigyelhettük a fában gazdag dél-bihari Roşia-ban – Románia, Bihar megye. L. 3. kép. Különbség, hogy itt a

3. kép. Épülő favázas, paticsfalú ház. A szükséges sarat lóval tapostatják. Roşia. Bihar m. Románia

közök befonására hasított fahusángokat használtak.) A bihari síkság egykori hatalmas tölgy erdői a XIX. század elejétől kipusztultak. Ezért a sövényházat itt is kiszorította a *vert fal* majd a *sárfal* és a *vályogfal*. A vesszőpatics azonban továbbél a földből készült házak tűzfalaiban és a melléképületekben. Tájunk a föld építőanyagokat illetően választó vonal: Pocsajtól északra jellegzetesebb volt a fecskerakásos fal, ettől délre a vert fal. Itt kötöttebb a talaj, alkalmas tehát arra, hogy sárrá való taposás nélkül is jól kössön.

A vert falat deszkák közé tömték, furkózták be, 15-20 cm-es rétegenként náddal vagy vesszővel kötötték. A sarkokon karvastagságú husángokat hajlítottak meg s ezzel igyekeztek a ház szilárdságát fokozni.¹⁷ A fecskerakásos fal úgy készült, hogy a falat előre megmunkált, pelyvával kevert sárból rétegenként rakták fel, mindig megvárva, míg az előbb felrakott sor megszárad.

Számításaink szerint a vert falat kb. a XX. századforduló óta kezdte felváltani a vályogfal. A pelyvás sárból előre kivetett vályog alkalmazása egyszerűbbé tette az építkezést, ugyanakkor megtartotta a régi földfalak előnyeit (jó hőszigetelés, tartósság stb.). A XX. században már csak elvétve építettek vert falat. Ezzel szemben a fecskerakásos fal készítése

még két alkalommal öltött nagyobb méreteket: először az első világháború után, az 1920-as évek elején, majd 1945-ben. Mindkét alkalommal sok új telket osztottak ki s a telekhez jutott szegény emberek ezzel a technikával tudtak maguknak legegyszerűbben stabil házat építeni.

Az egész tájegység építkezését átalakíthatta volna a téglaeépítkezés, hiszen tájunk minden falujában már a XVIII. század óta égettek téglát. Ennek ellenére ez a nemesebb építőanyag csak az utóbbi időben tudott folé kerülni a vályogépítkezésnek. A téglá azonban már korábban bevonult a népi építkezésbe: a XX. században már az lett a szokás, hogy a házak alapját, fundamentumát téglából rakták ki.

E hagyományos falakon túl meg kell még emlékezni különböző szükségfalakról. Pár évtizeddel ezelőtt még láthattunk olyan ágasokra épített ólat, melynek falát trágyából rakták fel. Baromfiólak oldalát néha szalmából, gazból készítették, vagy gallyfákból sövényyszerűen fonták. Vesszőből fonták a nyíri részeken (Álmozd, Bagamér) a kukoricagórék egy részét, Bojton pedig a galambdúcokat (4. kép). Napraforgókóró, jobb esetben deszkaoldala van a dohánypajtáknak.

4. kép. Vesszőből font kőlábas galambdúc. Bojt. Kossuth u. 25.

A tetőfedés anyaga tájunkon a XIX. század második feléig szinte kizárólagosan nád volt, amely ebben az időben minden faluban korlátlan mennyiségben állott rendelkezésre. A XIX. század első felének a végén – bizonyára a meg-megújuló rendeletek és széles körű propaganda hatására – több helyen cserépező hutákat létesítettek. Először a középületeket fedték cseréppel, majd a módosabb gazdák cserélték le a nádat az ekkor jóval drágább cserépre. Az átalakulás lassan haladt. Tetőcserére ugyanis rendszerint csak akkor került sor, ha a régi nádtető teljesen megsemmisült, a vihar ledöntötte vagy leégett. Hiszen az évente rendszeresen karbantartott nádtető százéveket is átélt. Az újítók elsősorban a cseréptetők tűzbiztonságát hangsúlyozták. Ezzel szemben a nádtetők hívei a nád jobb hőszigetelő képességét és olcsóságát dicsérték. A cseréptető télen hideg, alá fúj a hó, nyáron elviselhetetlenül meleg, így a padlás füstölt hús, szalonna, termények tárolására kevésbé alkalmas. Az egyszerűbb, könnyebb cseréptető ennek ellenére fokozatosan terjedt, de véglegesen mai napig se tudta kiszorítani a nádtetőt. A XX. század első felében a kétfajta tető előnyeit úgy próbálták sokan egyeztetni, hogy a nádtetőt cserépszegéllyel látták el.

A bihari síkság Erdély felé való kapcsolatát bizonyítja, hogy – főként az Érmellékkel érintkező falvakban – a múlt század végéig előfordult a zindelytető. Különösen a templomokat, középületeket fedték zindellyel. Legtovább szőlőskerti pajtákon maradt meg a zindelyfedés. A Nyírség felé való kapcsolatot ugyanakkor – főként a rozstermelő homoki falvakban – a zsúpszalmából készült tető jelezte, melyet tájunkon ugyanazzal a technikával *verték fel*, mint a nádtetőt. A kezdetlegesebb, ún. taposott szalmatetőt emberemlékezet óta már csak melléképületeken alkalmazták, ott is inkább a kazalszerűen felhalmozott szalmatetőt. Egyedül a juhodályoknak volt jellegzetes fedése a taposott szalma.

Minden faluban találhatunk ma is 8-10 bádogtetőt. Ezek főként a XX. század első felében készültek, elsősorban módos gazda, iparos, kereskedő házaiban. Ebben az időben a temp-

5. kép. Szalmakazallal egybeépített szin. Nagykereki, Jókai u. 9.

lomok zsindeletetejét is többnyire bádogtető váltotta fel. A bádogtetőt vörösré vagy zöldre festették. Csak a legújabb időkben kezdett terjedni a horganyozott lemez. Ugyancsak a jó mód kifejezője volt a palatető is, főként a két világháború között. A bádog- és a palatető tökéletesebben zárt, mint a cserép, de a hőmérsékleti ingadozásokra éppen úgy érzékeny volt.

Tájunkon is, mint más helyen, főként melléképületeken különböző szükséganyagokat is felhasználtak tetőfedésre. A sás, kukoricakóró, szőlővenyige, szalma, töreketők azonban rendszerint ideiglenes funkciót tölthettek be. Előfordult, hogy a szalmakazlat egyszerűen rárakták az építményre (pl. színre), s tavaszra magát a tetőt is elhasználták (5. kép).

A lakóház szerkezete, stílusa

A lakóházak alaprajzi elrendezésében lényegében azonos elvek érvényesültek az egész Alföldön. Így a kisebb tájegységek stílusmeghatározói nem az alaprajzban, hanem egyéb külső tényezőkben keresendők. A típusok inkább társadalmi, mint táji kategóriák.

A nyomort jelző *putriház* – legalábbis az utóbbi száz esztendőben – vidékünkre nem jellemző. Illetve a debreceni erdőségekre és a nyíri falvakra jellemző putrilakás határa kb. tájegységünk északi pereméig tart. Kb. 50 év óta még a cigányputrik is eltűntek. Oka nyilván – legalábbis a Pocsaj-Nagyléta (ma Létavértes) között végigvonuló Aranyszeg parttól délre – a faluk alacsony fekvése. Ennek megfelelően nem tipikus a földre mélyített putriól sem.

Egyosztatú ház a falvainkban már szintén nem található. Az 1960-as évekig itt-ott még meglévő cigánytelepek kezdetleges – a tájon putrinak nevezett – lakóháza egyosztatú volt (Pocsaj, Vértes, Hosszúpályi), de ezek olyan kezdetleges szükségépületek voltak, melyek nem sorolhatók a parasztság évszázadokkal korábbi hasonló, de minden bizonnyal egységesebb karakterű egyosztatú házaihoz.

Kétosztatú, tornác nélküli ház igen ritkán még ma is előfordul. 30-40 évvel ezelőtt a nap-számos, cseléd szegényembereknek szinte ez volt a tipikus hajléka. A még fellelhető kétosztatú házak jellemzője az volt, hogy a konyhát – legalábbis télen – kamaraként használták és a család egész élete az egyetlen szobában zajlott.

Vidékünk általános háztípusa – legalábbis a XVIII. század második fele óta – a háromosztatú ház volt, melynek középső részét *konyhának*, két végét *kis ház*-nak, illetve *nagy ház*-nak nevezték. (A szoba elnevezést itt a második világháború előtt csak a tanultabb emberek használták. Nem tipikus a konyhának kettős – konyha-pitar – elnevezése sem.) Kivételesen akad még olyan ház, amely egybeépült az istállóval, vagyis a tulajdonképpeni *kis ház*-at istálló céljára alakították át úgy, hogy az istálló bejáratát a ház végére helyezték (Kismarja).

Elég gyakori jelenség, hogy a háromosztatú házhoz még külön kamara is csatlakozott. A kamarának mindig külön bejárata volt. Nagygazda portákon a kamara két részre tagolódott, a nagyobb rész a gabona tárolására alkalmas magtár, mellette egy kisebb méretű, ún. *szalonnás kamarát* alakítottak ki. A házzal egybeépített kamara némelykor abban az esetben is megmaradt, ha az udvaron külön magtárat építettek. A gazda házakat – legalábbis a faluk dombosabb részein – alapincézték. A pince lejárata vagy a tornacról nyílt, vagy az épület végében külön *gátort* építettek, amely így külön ajtót kapott a házon. A *pince gátort* rendszerint egybekombinálták a padlásfeljáróval.

Az újabb típusú lakóházak alaprajza egyre kevésbé alkalmazkodik a hagyományos formákhoz, ezért ezeknek számbavételétől eltekintünk.

A házak természetes bővítménye volt a *tornác*, mely lényegében az alaprajzot is befolyásolta. A két- és háromosztatú házakat a XIX. század eleje óta csak ritkán építették tornác nélkül, bár a szegényebb falurészekben még ma is elég sok tornác nélküli házat láthatunk

6. kép. Tornác nélküli szabad kéményes ház, deszkakéménnyel. Monostorpályi, Debreceni u. 22.

7. kép. Nádtetős, nyílt tornácos ház, szabad kéménnyel. Létavértes (Nagyléta), Hunyadi u. 34.

(6. kép). A tornác kialakítása igen változatos volt, így a tornác a lakóházak elsőrendű stílusmeghatározója. Tájunkon csak az *első tornácot* ismerik, a *végtornác* ismeretlen. A tornácfajták felsorolása külön tanulmányt igényelne. Legfőbb típusai a következők:¹⁸

a) a ház elején végighúzódó ámbitus nélküli nyílt tornác (7. kép).

b) Egyik, másik, vagy mindkét végén lezárt, ámbitus nélküli tornác.

c) *Ámbitusos* vagy *könyöklős*, lényegében tehát zárt tornác. Az ámbitus készülhetett deszkából (ebben az esetben díszített), földből, vályogból, újabban téglából. Felső széle kb. 100 cm magas volt s ezt mindig deszka könyöklő fedte. Az ámbituson a bejárati ajtó előtt, néha a tornác végén is deszkából, lécből *verécét* készítettek.

d) Fél tornác, amikor a tornác csak az egyik szoba és a konyha hosszúságáig tart, a másik szoba fala egészen az ámbitus vonaláig kijön. Az így keletkező teret vagy a szobához csatolják, ezzel megnövelve annak térfogatát, vagy a tornác szélességében leválasztják, ezzel egy kis külön helyiséget nyernek, amit kamarának, spájznak, esetleg külön kis pihenő helynek hagynak.

e) Szűkített tornác, amikor csak a konyha előtti részt hagyják meg tornácnak – minden esetben ámbitussal, verécével – s a két szoba melletti tornácrész vagy a szobákat bővíti, vagy az előbb említett módon külön kis oldalhelyiséget képez.

f) Újabb épületeken tájunkon is előfordul az ún. *lopott tornác*, amikor lényegében nem hagynak külön tornácot, de a konyha elülső falát valamivel beljebb építik, így 120-150 cm-es kis belépőt nyernek.¹⁸

A tornác változatosságát az oszloprendszer is kifejezi. Szegényebb, egyszerű házak előtt egyszerű, szögletesre faragott sima fenyőfa oszlopokat találunk, melyek alsó vége egy erős, rendszerint keményfa talpgerendába, felső vége pedig a ház eresze alatt végigfutó folyó gerendába (*major pank*) csatlakozik. Derecskén, Tépén, Konyáron gyakran találhatunk hengeresre faragott oszlopokat, melyeket legtöbbször barna festékkel be is festenek (8. kép). A fa

8. kép. Nádtetős, deszka tűzfal, féltornácos ház, kerek faoszlopokkal. Tépe, Lenin u. 11.

9. kép. Nádtetős ház, szarkaláb ágasos tornáccal. Sáránd, Rákóczi u. 29.

oszlopok felső végéhez gyakran különböző merevítőket csapolnak. Ennek legegyszerűbb formája az oszlopra ráhelyezett 60–80 cm hosszú fa, mely így az oszlopnak T-alakot ad. Még gyakoribb az oszlopok felső oldalába csatlakoztatott két ferde merevítő. Az ilyen oszlopok felső vége tehát háromágúvá lesz, ezért *szarkaláb* oszlopnak nevezik (9. kép). A szarkalábakat itt-ott díszesre faragott deszka merevítő helyettesíti (Bojt).

Régebben gyakran előfordult, hogy a fa oszlopokat sárba áztatott szalmakötéssel csavarták körül, majd amikor megszáradt, az egészet jó vastagon újra betapasztották, így jó vastag kerek oszlopot nyertek. Ilyen esetben az oszlopok közötti rész felső szegélyét néha vesszővel befönték s ebből boltozatszerű árkádokat csináltak, melyet szintén betapasztottak s az oszloppal együtt fehérre meszelték. (Pocsaj. L. 10. kép.) A díszesre faragott fa oszlopok vidékünkre nem voltak jellemzőek.

A módosabb házak jelképei a *külábak* voltak. A *külábakat* a múlt században rendszerint kerekre faragták. Alsó részüket néha szögletesnek hagyták, így a görög oszlopokhoz hasonló, de azoknál jóval tömörebb oszlopokat nyertek. Ma már igen kevés ilyen – a kismemesi kúriák hatását mutató – paraszt klasszicista házat találunk (Kismarja). Bojton 1901-ben telepedett le *Resch István* osztrák származású kőművesmester, aki a fő utca ma is látható gyönyörű kőoszlopos házait ebben az évtizedben építette. A XX. században azonban a kerekre faragott kőoszlopok helyett mindinkább a szögletes kőoszlopok terjedtek el s különösen az 1930-as években feltűnően szép, olykor bolthajtásos összekötőkkel ellátott téglaszloprend terjedt el. Különösen *Kathó Elek* kismarjai építőmester ebben az időben készült házai tűnnek ki ma is a környéken (11., 12., 13., 14., 15. kép).

10. kép. Régi ház, sárboltozatos, ámbitusos tornáccal. A tűzfalon sárból nap-diszítés, 1835-ös dátum. Pocsaj, Fő u. (Lebontották!)

11. kép. Régi kőlabas, zárt féltornácos, ámbitusos ház. Sáránd, Ady E. u. 33.

12. kép. Régi kőoszlopos, ámbitusos, vert falú ház, épült 1860-ban. Az utcai tűzfalát most bontják. Bojt, Kossuth u. 27.

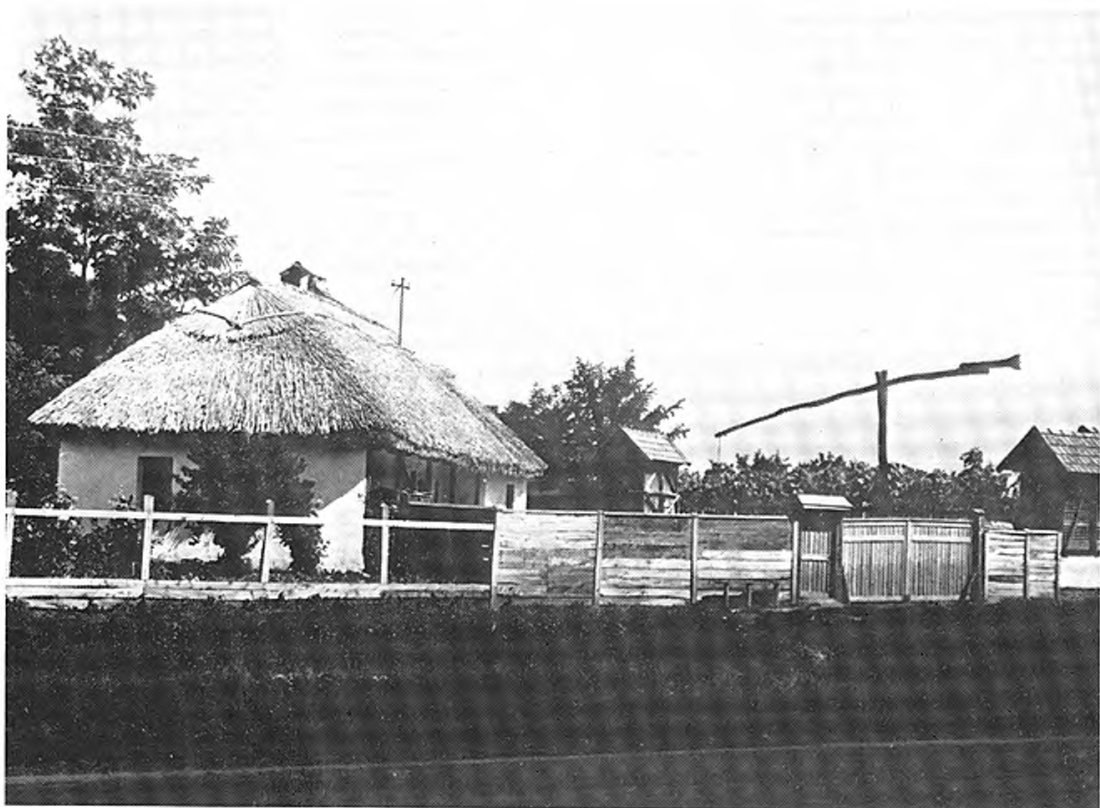
13. kép. Fél tornácos, kerek kőoszlopos, kamarás ház. A nádtető cseréppel van szegve. Bojt, Kossuth u. 25.

14. kép. Kerek kőoszlopos ház, 1901-ből. Építette Resch István. Bojt, Ady E. u. 21.

15. kép. Új stílusú, zárt tornácos, kőlabas ház, téglafal, bádogtető. Építette Kathó Elek, 1938 körül. Hosszúpályi

16. kép. Porta képe. Létavértes (Nagyléta), Petőfi u. 2.

17. kép. Csapott elejű régi ház, hagyományos kapuval és kerítéssel. Létavértes (Nagyléta), Kossuth u. 96.

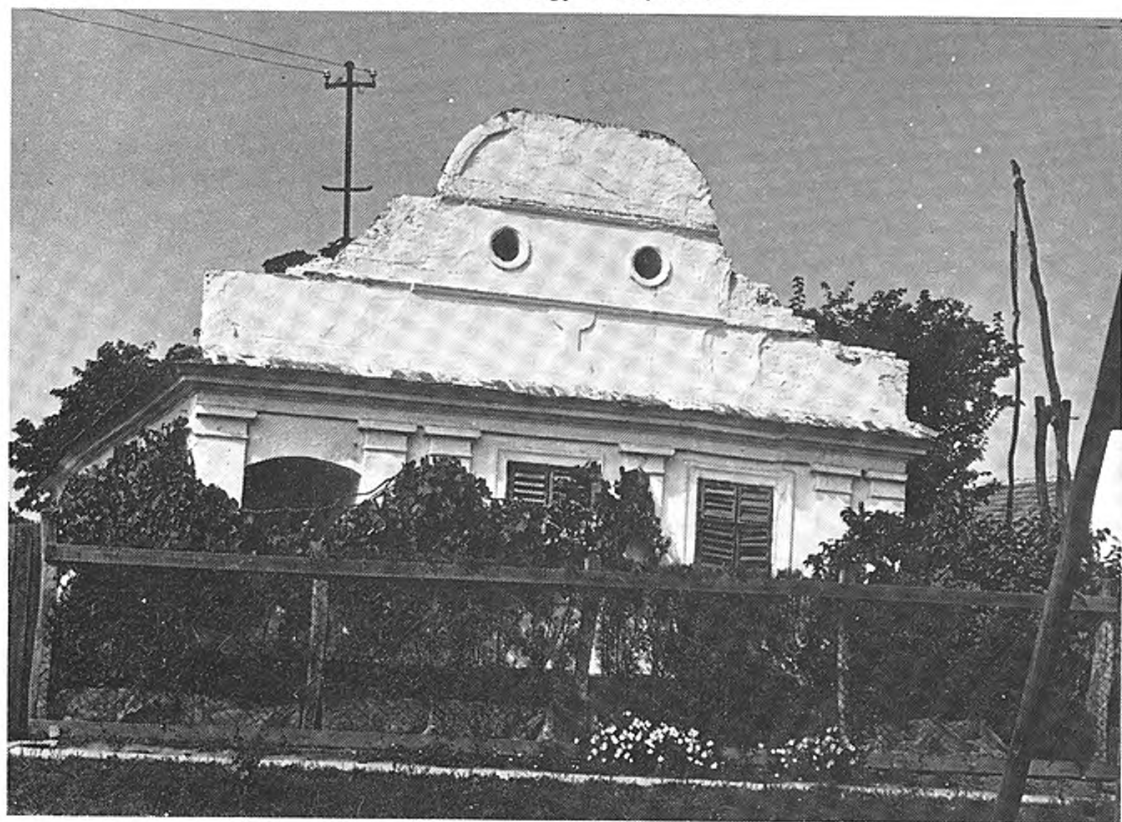
18. kép. Házsor nádtetes házakkal. Sáránd, Ady u. 31–32–33.

A házak másik igen fontos stílusmeghatározója a *tűzfal*. Régi típusú nádfedeles házaink többnyire elől-hátul csapott tetővel, tehát tűzfal nélkül készültek. Ilyen házakat ma is megfigyelhetünk még Nagylétán, Pocsajban (16., 17. kép). Az 1830-as évektől ismert nádtetes házak többnyire elől félcsapott, hátul teljesen csapott tetővel készültek (18. kép). A féltűzfal legtöbbször vesszőpaticsból készült, fehérre meszelve. Rajta két, ritkán egy kis szellőzőlyukat találhatunk, melynek szegélyét különböző sárból formált díszítés alkotja. A díszítések a módosabb házakon gazdagabbak, de sohasem töltik be a tűzfal egész felületét, legfeljebb csak tagolják azt. A tűzfal körül a nádtető szélét több helyen cifrázott deszka-szegély veszi körül (Hosszúpályi, Monostorpályi, Derecske, Konyár). A Sárréttel határos falvakban gyakran a féltűzfal már deszkából készül. Ilyenkor a ház hátsó végén is megjelenik a tűzfal, néha paticsból, máskor deszkából. A Sárrét felé haladva mind többször tűnik fel a teljes (háromszög alakú) tűzfal, melyet többnyire deszkából készítettek. A deszka tűzfalak tájfunon lényegében díszítetlenek, legfeljebb a deszkázás maga, vagy a szellőző lyukak környéke ad módot nagyon egyszerű, természetes díszítésre (19. kép). A nádtető szegélyét egész tűzfal esetén deszka borítás tartotta; melyet erős L-alakú kovácsolt vasak tartottak. Az Érmellékkel határos falvakban előfordulnak már a tűzfalakon erdélyies fa díszítések is (Nagyléta, Mosonta kert).

A XIX. század végétől módosabb portákon a tűzfalakat már rendszerint téglából építették. A háromszög (*timpanon*) alakú téglafal szegélyét lépcsősen rakták fel. Már ebben az időben, de különösen a XX. század első harmadában kezdett divatba jönni a barokkosan lekerekített téglafal (Kismarja, Nagykereki, Hajdúbagosa, Bojt stb.) (20. kép). Az 1930-as

19. kép. Deszka tűzfalas ház, zárt tornáccal. Nagykereki, Jókai u. 8.

20. kép. Barokkos tűzfal, zsalugáteres ablak. Nagykereki, Petőfi u. 21.

években több korábban egyszerű háromszög, vagy félcsapott tűzfalat átalakítottak lekerekített formára. Az ilyen barokkos tűzfal nem illeszkedett a tető síkjához, ezért horgany lemezzel vagy cementes malterrel védték az időjárás rombolásai ellen. A téglafal felületét általában nem díszítették, csak a szellőzőlyukak környékére alkalmaztak kidomborodó malteres díszítést.¹⁹

Vidékünkön a *szarufás* tetőszerkezet uralkodik. A szelemenés tető csak igen ritkán, főként gazdasági épületeken fordul elő (21. kép). Ezt a tetőszerkezetet az irodalomból jól ismerjük.²⁰

21. kép. Ól, szelemenágasos tetővel. Bedő, Kossuth u. 20.

A szarufás tetőszerkezet lényege, hogy a szarufákat a falakon, illetve a tornácoszlopokon nyugvó koszorúgerenda tartja. Maguknak a szarufáknak a rögzítése, merevítése, valamint a koszorúgerendához való kötése régen is és most is többféleképpen történhetett. Még ugyanaz a mester is a szükség szerint más és másfajta csapolásokat, kötéseket alkalmazott.²¹ A dupla szarufás, kakasüllős vagy fedélszékes szerkezetű tetők módosabb házakon a tornácot is átfogták, tehát az első koszorúgerenda (*major pank*) az oszlopokon nyugodott. Szegényebbek azonban csak a falak szélességére méretezték a tetőt, s az ereszt úgy képezték, hogy a szarufák elülső részére 150–180 cm-es kiegészítőket csatlakoztattak, ezzel ún. *vendég ereszt* nyertek. Ezt a megoldást nád- és cseréptető esetében egyformán alkalmazták (22. kép). A XX. századi gazda-házakon gyakori az ún. *emelt tető*. Ebben az esetben – főként az utcáról látható falakon – a tetőt kis gerenda kiegészítésekkel a folyó gerendáknak – tehát a tényleges padlástérnek – fölé emelik. Ennek megfelelően a falakat is magasabbra építik. Kívülről tehát a ház nagyobbnak látszik, holott csak a padlástér nő meg, a lakóhelyiségek térfogata nem.

22. kép. Nádtetős, vendégereszes ház. Nagykereki, Kossuth u. 66.

A házak földemjét, a padlást a folyó gerendák, illetve az ezek alatt végigfutó hatalmas mestergerenda tartja. Maga a földem egészen a legújabb időkig általában sárral fedett nád padozat, melyet alul deszka borít. Újabban elterjedt az a szokás, hogy a mestergerendát a folyógerendák fölé helyezik s azokat egyenként csavarral erősítik a mestergerendához. Ebben az esetben a folyógerendákat alulról nád vagy lécs *stukatúrral* fedik és sárral, malterrel betapasztják, majd bemeszelik. Az 1930-as évek óta nagyon sok régi háztető és földem szerkezetét is átalakították a kor divatjának megfelelően.

A tüzelőberendezések

A tüzelőberendezések – legalábbis a XVIII. század végétől – teljesen hasonultak az alföldi tüzelő rendszerekhez. Ennek tipikus formája egy kettős tüzelő rendszer, mely áll egy konyhai szabad tűzhelyből és a szobai zárt kemencéből. A nyílt tüzelős konyhai tűzhelyek reliktumait sok házban ma is megtaláltuk, de maguk a tűzhelyek már sehol sincsenek meg. A konyhai tüzelő padka kb. 80 cm magas, sárból készült, az elmondások szerint többnyire szögletes, esetleg kerek építmény volt.

A szobában levő kemencét szintén a konyhából fűthették. Ez egyben bővítette a konyhai tüzelőberendezést is, ugyanis a kemence előtti kis padka, az ezen levő pernyefogó lyuk környéke maga is alkalmas volt a tüzelésre. (Többek közt itt sütötték az ún. kürtös kalácsot.) Néhány helyen a padka végében kissé magasabban üstházat (katlant) is építettek. Ha számításba vesszük, hogy a konyhából néha két kemencét is lehetett fűteni, látnunk kell, hogy maga a konyhai nyílt tüzelő is egy egész rendszert képez. De az is bizonyítható, hogy a szobában a kemencén kívül még a XVIII. században megvolt egy kandallószerű nyílt tüzelésű

tűzhely is. Ez az erdélyi típusú tüzelő a XIX. század derekán tűnt el vidékünkéről. A 40–60 cm magas tűzpadka fölött fa lábakon álló vesszőből fonott sárral erősen betapasztott tűzfogót építettek, mely a füstöt a konyhába vezette. Amikor a kandalló eltűnt, helyette a szobába a kemence mellé ugyancsak vályogból, sárból vas lemezzel fedett *spór*-t építettek, melyhez külön sütőt, *ler*-t is csináltak. A kandalló, valamint az itt-ott még felbukkanó régi sütőházak is bizonyítják, hogy a kemence eredetileg itt sem volt a szobában, hanem a sütőházban s csak kb. a XVII. században került be a szobába, ahonnan kiszorította, illetve átalakította a kandallót.

E több részből álló tüzelő berendezésnek végeredményben egyetlen füstelvezetője volt, a sátor, vagy pendelykémény. Ehhez csatlakoztak nemcsak a két kemence kürtője és a konyhai szabad tűzhelyek, hanem a szobai kandalló, később a *spór* is.

A pendelykémény eredetét nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy az Alföld felől terjedt el, illetve épült be a korábbi kémény nélküli füstös padlástérbe. Az ilyenféle füstös konyhák nyomait vidékünkön már csak szőlőskerti pajtákon figyelhetjük meg (Nagyléta, Mosonta kert). Kétségtelen, hogy a XVIII. században már megvoltak a pendely kémények, melyeket régebben itt is vesszőből fontak és sárral jó vastagon betapasztották. A kéménynek a tető alól kimagasodó füstelvezető részét gyakran deszkából készítették, de legalábbis deszkával fedték be a tetejét. Érdekes, ebben az időben a hatóságok még nem a vesszőből font, deszkával fedett kémények ellen tiltakoznak, csak ennek a sárral való betapasztását ellenőrzik folyamatosan. A tehetősebb gazdák már a XIX. század első felében téglából építették a sátor-kéményt. Hogy a hatalmas súlyú téglalaktórium a falakat ne terhelje, a kéménynek külön négy téglalábat építettek, melyeket bolthajtás kötött össze s erre rakták a kémény sátorját úgy, hogy az fokozatosan szűkült össze a füstelvezetésre alkalmas vastagságig. A tetőt áttörő kémény magasan a tető fölé ért. A kémény tetejét boltozással lefedték, így az oldalán hagyott lyukakon mehetett ki a füst. (Ez az oka, hogy a gólyák gyakran a kéményre fészkelhettek.) Az ilyen fedett téglakéményeket nevezték *cilinder kémény*-nek.

A paticsból készült szabad kémény, szabad tűzhely meglehetősen tűzveszélyes volt, ezért a XIX. század elejétől már rendeletek tiltották új szabad kémények építését, sőt – amelyik háznál a falak megbírták – elrendelték a szabad kémények leboltozását. Vidékünkön a XIX. század első felében már sok módos gazdaház épült leboltozott sátorkéménnyel, de a szegényebb házakban még az 1970-es években is lehetett találni szabad kéményt. A szabad kéményeket végül is nem a rendeletek szüntették meg, hanem az egyszerűbb, olcsóbb *sípkémények* elterjedése. A sípkémény egyetlen füstelvezető csatorna, melybe csövekkel, csatornákkal csatlakoztatják be a különböző tűzhelyeket. Az egyszerű sípkéménynek az volt a nagy hátránya, hogy nem volt rajta a húsok füstölésére alkalmas szabad tér. Ezen úgy segítettek, hogy az újabb sípkéményeken a padlástérben kb. 1 méterre kiszélesített öblöt építettek, amelybe egy-két disznónak a húsát, kolbászát el tudták helyezni füstölés céljára. Az ilyen kéményekre a padlástérben tűzbiztos kéményajtót kellett készíttetni.

A szabad kémények leboltozása után a konyhában való főzés minimálisra csökkent. Ettől kezdve télen mindig a szobai tűzhelyen főztek, nyárára pedig kezdetleges nyári konyhákat hoztak létre. Ekkortájtban kezdtek terjedni a különböző mozgatható tűzhelyek, közülük legnépszerűbb a pléh lemezből, vas vázra épített ún. *csikó spór*. A nyári konyhák elengedhetetlen tüzelője lesz az *üstház*, mely rendszerint vályogból készült. Mozgatható, pléh változatát vándor cigány kézművesek készítették s ezt katlannak nevezték. Tájunkon más tüzelő a portán nem volt, hiszen itt az ún. *tüzelős ólakat* nem ismerték. Rendkívül kezdetleges tüzelőberendezéseket találhattunk viszont a kertekben, tanyákon, de ez nem tartozik jelen témánk körükhöz.²²

A lakóházak hagyományos tüzelőberendezésében az 1940-es évek óta forradalmi változás ment végbe. A változás első lépcsőfokaként – még az 1940-es évek elején – kidobták a különböző beépített vagy csikó spórokat s helyette gyárilag előállított, samott téglával bélelt,

zománcozott tűzhelyeket vettek. Az 1950-es évektől megindult az invázió a kemencék ellen. A tüzelőrendszer teljes átalakulását végül az 1960-as évek óta a propán-bután gáztűzhelyek elterjedése jelenti. Jelenleg azonban – a szabad tűzhelyek kivételével – még csaknem minden korábbi változat megfigyelhető.

Padlózat és nyílászárók

A lakóházak padlózata az 1940-es évekig csaknem kizárólagosan agyag volt. A parkettát tájunk paraszti lakóházakban nem ismerték, deszka padló is csak az értelmiség s néhány polgárosuló gazda házában volt. Az agyag padló (a *földes ház*) sárga földből készült. A házba kb. 20 cm vastagon behordott sárga agyagot furkóval jól ledöngölték, majd lótrágyával kevert pelyvás sárral letapasztották. Ha megszáradt, vízben oldott sárga földdel *lelincselték* (mázolták), majd tiszta folyami homokkal lehintették. A *lincselés* az eladó lányok, asszonyok művészete volt. A frissen lincselte házba addig nem volt szabad belépni, míg az kellőképpen fel nem szikkadt. A lincselte földre a tiszta szobában rongy szőnyeget terítettek.

Az ajtókat, ablakokat már a XVIII. században is asztalosok készítették. A deszkából összeállított ajtók, ablakok olykor magas művészi színvonalú asztalos munkáról árulkodnak. Pár évtizeddel ezelőtt még lehetett látni olyan konyha ajtót, amely két részből állt: a felső részt külön is ki lehetett nyitni. Ez a megoldás az egykori füstös konyha maradványa. Később a két részből álló, kifelé nyíló ajtón belül még egy egész befelé nyíló ajtót is készítettek. A két részből álló ajtó előnye, hogy ha a konyhában nagy meleg van, a felső részt külön is ki lehet nyitni anélkül, hogy a baromfi, kutya a konyhába bemehetne. A konyhaajtó elé nyáron *firhangot* akasztottak, hogy ez a legyeket távol tartsa. Ez lehetett ócska lepedő, ágyterítő, vagy erre a célra vett olcsó vászon. A konyhaajtón néha kis ablakot is találunk, de ezt minden esetben lefüggönyözték.

Az ajtókon módosabb gazda házakon már a XIX. sz. elején díszes réz kilincseket találhattunk, szegényebb házakon a legújabb időkig kezdetleges, házilag készült tolós, vagy elfordítható fa zárrakkal csukták az ajtókat. Az ajtóknak azonban nemcsak a zárszerkezete, hanem kivitelezése, vasalása is kifejezi a ház tulajdonosának társadalmi rangját. Még inkább kifejezik ezt az ablakok. A XIX. század második felében már eléggé általános a kifelé-befelé nyitható két-két szárnyból álló üvegezett ablak, melyet kívülről deszka zsalu biztosít (*zsalugáteres ablak*). Ez azonban csak a módosabb gazda portákra jellemző. A szegényebb házakon még a XX. században is gyakran lehetett látni tenyérnyi nagyságú, befalazott, tehát fa keret nélküli „ablakot”. Gyakori az egy részes ablak, melyen télen átfúj a szél. Emiatt is igyekeztek minél kisebb ablakokat csinálni, mert az ablak elsőrendű követelményének azt tartották, hogy jól zárjon. Télen a kettős ablak közé gyakran homokot tettek, hogy alatta ne fújjon be a szél. Szegény emberek ablakát kívülről gyékényből font, felgöngyölhető roló fedte. Gazda házakon újabban terjedtek el a deszka vagy vas *spaletták*, újabban a fa, felgöngyölhető rolók. Néhány féltrebb nagy gazda vas rácsot is tétetett az ablakára.

A *padlás* (Konyáron *hászja*, valószínűleg a *ház híja* rövidülése) a lakóházak szerves tartozéka, hiszen a legutóbbi időkig itt tárolták a termények egy részét, nádas padlásokon a húst, szalonnát is. A padlás feljárókat leggyakrabban a tornác fölé építették s itt *rajtoján* lehetett oda feljutni. Ebben az esetben jól zárható csapóajtó zárta a feljárót. Ahol a házzal egybeépült a kamara, ott a kamarából nyílt a padlásfeljáró, ebben az esetben már rendszerint deszkából készített mobil lépcsőkkel. Tűzfalás házakon gyakran a hátulsó tűzfalon vágott ajtón lehet a padlásra feljutni, ugyancsak *rajtoja* (létra) segítségével. A ház végéhez épített stabil, erkélyes padlásfeljárók nem voltak tájunkra jellemzőek.

Tűzfalás házakon stílusmeghatározó jellegűek a padlás szelelő-nyílások. A tűzfalon elhelyezkedő egy-két kerek vagy szegletes lyuk, a hozzá kapcsolódó díszítésekkel, az ablakoknak kicsinyített tükörképei s ezekkel együtt a házaknak mintegy életet jelképező szeméivé válnak.

A lakóházak beosztása

A lakóházak belső szerkezeti elrendezésében itt is megfigyelhetők a néprajztudomány által régebben feltárt törvényszerűségek, bár ezek a szabályok térben és időben sokféleképpen variálódnak.²³ A konyha a régi szabad kéményes házakban itt is természetszerűleg két részre tagolódott: az első rész a *pitar*, melyet a szabad kémény első boltíve választott el a *konyhától*. A boltívet tartó két oszlopra, valamint magára a boltívre használati tárgyakat, tányérokat, tálakat akasztottak. Felül gyakran kis polcot is készítettek az apróbb tárgyak részére. A *pitar* első részében gyakori tároló szekrényféle volt az ún. *vakablak*, melyet a falba építettek, és a *saroktérka*. Itt tartották kis fa állványon a vizes korsókat s több falba vert szeg is volt, melyre ruhadarabokat akasztottak. A konyha a nők munkaterülete volt. Régen itt főztek, innen fűtötték a kemencét. Itt tárolták – részben polcokon (*telácsi*)i részben a falra akasztva vagy a tűzhelyek körül – a konyhai edényeket, felszereléseket. A konyha régen a ház legforgalmasabb pontja volt. Minden belépő a konyhán át juthatott be bármelyik szobába. A vendégek már a konyhában osztályozódtak: a rangban legalacsonyabbak be se léphettek a házba, hanem a konyhában állva intézték el ügyes-bajos dolgaikat. A háziasszony vendégei a konyhai kis székekre le is ülhettek, de ebben az esetben illett valami munkát is végezni (paszulyfosztás, tengerihántás, varrás).

Amikor a konyhai szabad tűzhelyek megszűntek, a konyhának ez a fogadó-munkahely funkciója is átalakult. Lényegében egy átmeneti edényraktár-előszoba lett, ezenkívül megmaradt, mint a kemence előtere.

A szobák úgy oszlottak meg, hogy az első szobában lakott maga a törzs család, a család fővel, a másikba vagy a fiatal házasok, vagy a mezei munkából már kikopott öregek költöztek. Ha az egyik öreg elhalt, az életben maradt már nem foglalhatott le egy külön szobát, hanem valamelyik gyerekéhez költözött, vagy sok helyen a kamarában, nyári konyhában kellett meghúznia magát haláláig. Ha az egyik házban elfért a család, a másik szobát kamarának használták, vagy – főként a XX. században – ún. *tiszta szobát* alakítottak, ahova csak ünnepi alkalommal lehetett belépni. Ezután ezt a szobát mondták *nagy ház*-nak. Ettől kezdve a *nagy ház* sérthetetlen volt, akár tízen is nyomorogtak az egyik szobában, de a *tiszta szobába* nem költöztek be. *Tiszta szobát* azonban csak a gazdák tudtak kialakítani, a napszámos szegényemberek hajlékára ez nem volt jellemző. Ha a család szétszállt, az öregek maguk maradtak, a *tiszta szoba* rendje lassan kezdett megbomlani. Egyes bútorokat a család vitt el, másokat jobb hely híján ide tettek be. Ide tárolták a befőtteket, gyümölcsöket, s egy idő után valóságos lomtárrá alakult át az egykori kínos pedantériát viselő *tiszta szoba*. Ma különösen sok ilyen félig lakott, bomló képet mutató falusi házat láthatunk, hiszen szinte tipikus jelenség, hogy a széthulló családból már csak az öregek élnek a régi házban.

A lakóházak szerkezeti beosztásáról *Gunda Béla* fent idézett tanulmányában kimutatta, hogy abban praktikus és kultikus hagyományok közösen szerepet játszottak. A hagyományos szobabeosztás itt is a kemence-asztal helyétől függött. A kemence mindig a szoba első, konyha felőli egyik sarkában állt. Ez volt a szoba *alsó* vége, a másik, az ablak felőli rész a *felső* vég. Az asztalt vagy a kemencével átellenes sarokba állították, vagy a szoba közepére. Előbbi esetben az asztal belső felére *sarokpadot* alkalmaztak, utóbbi esetben egyszerű karos lócát, melyet nagyon sokszor a ruhás láda helyettesített. A *karos lóca* helyett már a XIX. század második felében elterjedt a *kanapé*. Fönt, a két ablak között (ha egy ablak volt a házban, a fal mértani középpontjában) a falra függesztve volt a tükör, körülötte apróbb dísz tárgyak (tollak, vásári díszek, könyvek, képek). A szobának az alsó vége volt általában a munkaterület, a felső vég inkább a vendégfogadó, étkező, tehát a kultikus terület. Az érkező vendég rangjától függően foglalhatott helyet a tűzhely melletti kisszéktől az asztal felső végéig. Ez a rangbeli elkülönülés bizonyos mértékig a férfiak és nők esetében is megfigyelhető,

de nem olyan mereven, mint katolikus vidékeken, hiszen ha a család együtt volt, s került más, aki az ételt felszolgálja, akkor a háziasszonynak a férje mellett volt a helye.

A többi tárgy helye nem volt olyan következetes. Ezekre már érvényes volt: „ahány ház, annyi szokás”. De falunként és korszakonként is megfigyelhetők némi változatok. A kemence felőli oldalon feltétlenül volt egy-két ágy. Vele szemben a másik oldalon lehetett komód, láda, újabban szekrény. Ahol magános öreg is a házban lakott, az ő helye az ajtó melletti ágyon volt, melyet nagyon sokszor csak ócska *dikó* helyettesített. Ha kicsi gyerek volt, az ágy mellett állt a bölcső, ha gyarapodott a család, az ágy alá ún. *tolóágy* is került, melyen 6–10 éves gyerekek aludhattak. Körben a falakon különböző polcok, fogasok töltötték ki a teret. A ház berendezése függött a család nagyságától, összetételétől, vagyoni helyzetétől, de nem utolsó sorban a háziasszony egyéni ízlésétől. Így nem véletlen, hogy a törvényszerű egyezések ellenére valamennyi ház egyedi is volt, mind más egyéni hangulatot tükrözött. Ez a hangulat adta meg a ház belső harmóniáját, otthonias légkörét. Kifejezte a benne lakó család kulturáltságát, karakterét.²⁴

Nagycsaládos, szegény házakban a szükség törvényt bontott. Itt a szoba rendje a lehetőségekhez igazodott, de a tüzelő–asztal viszony itt is törvényszerűen tagolta a szobát. A XX. század első évtizedeiben a bútorok elrendezésében polgári szokások kezdtek elterjedni. A változás elsősorban a tiszta szobában jelentkezett. Legszenbetűnőbb változás az lett, hogy a két ágy egymás mellé került, vagy szembe az ajtóval, a ház felső végébe, a két ablak közé, vagy keresztbe. Az ágyak mellé éjjeli szekrényt helyeztek. Az asztal így az ágyak végéhez került, a kanapé és a sarokpad természetesen kikerült a szobából. Helyette megjelenik a rugós és kárpitozott *dívány*. Mostmár elengedhetetlenek az álló szekrények. E polgári *garnitúrák* mellett olykor anakronisztikus ellentmondásként maradt bent egy-egy régi bútor (láda, szék), de ezek fokozatosan véglegesen kiszorultak a szobából. A két világháború között e polgári hatás már olyan erős volt, hogy nyáron, amikor a család nem lakott bent a házban, hanem a nyári konyhában tartózkodott, a lakószobák bútorait is a fenti módon átrendezték, télen aztán visszaállították a régi rendet, hiszen az sokkal nagyobb teret biztosított a családnak, általában több volt benne a racionalitás.

Napjainkban a házak régi hagyományos rendje teljesen felbomlott. A parasztszobákhoz nem igazodó új bútorok, a szabálytalan új lakások gyakran megoldhatatlan feladat elé állítják a lakókat. Ez az ellentmondás napjainkban csak fokozódik, amikor a növekvő jómód következtében drága új holmikkal zsúfolják tele a lakásokat anélkül, hogy az emberek ízléskultúrája lépést tudna tartani a növekvő lehetőségekkel.

A porta egyéb építményei

Istálló-ól. Tájunkon az *istálló* kifejezést csak a XX. század iskolázottabb gazdái terjesztették el. Azelőtt mindenfajta állatot befogadó, zárható építményt *ól*-nak neveztek (*lú-ól, marha-ól, disznóól, juh-ól, tyúkól, kutyaól* stb.). A *lúól* és a *marhaól* egy fedél alá épült, egyetlen épület volt. Nagyságát a vagyoni helyzet határozta meg. Stílusa, anyaga, tetőszerkezete, de részben még beosztása is a lakóházakhoz hasonlított (23., 24., 25., 26. kép). A Berettyó-völgyi falukban méreteikben néha a lakóházakat is meghaladó ólakat építettek.

A *lúól* elengedhetetlen tartozékai a *lú-jászol*, mely valamivel magasabb mint a marhajászol (felső szegélye kb. 100 cm), s magát a jászlat felülről kb. 80 cm-enként lécekkel kis fakkokra tagolják, hogy a ló fejével ki ne túrja a jászolból a takarmányt. Módosabb gazdák a jászol fölé létraszerű takarmányos *rácsot* is készítettek. Ebbe tették a szénafélét a lovaknak, a jászol csak abrakolásra szolgált. A lovak közé, hogy egymást meg ne rúghassák, erős gerendákat, ún. *strájfákat* tettek (közös hadseregbeli német műszó). Az ól középső üres részét *placc*-nak, vagy *piac*-nak nevezik, melyet a *körömrugó* választ el a lovak álló helyétől. A gaz-

23. kép. Módos gazda istállója, elől nyári konyhával. Nagykereki, Petőfi u. 19.

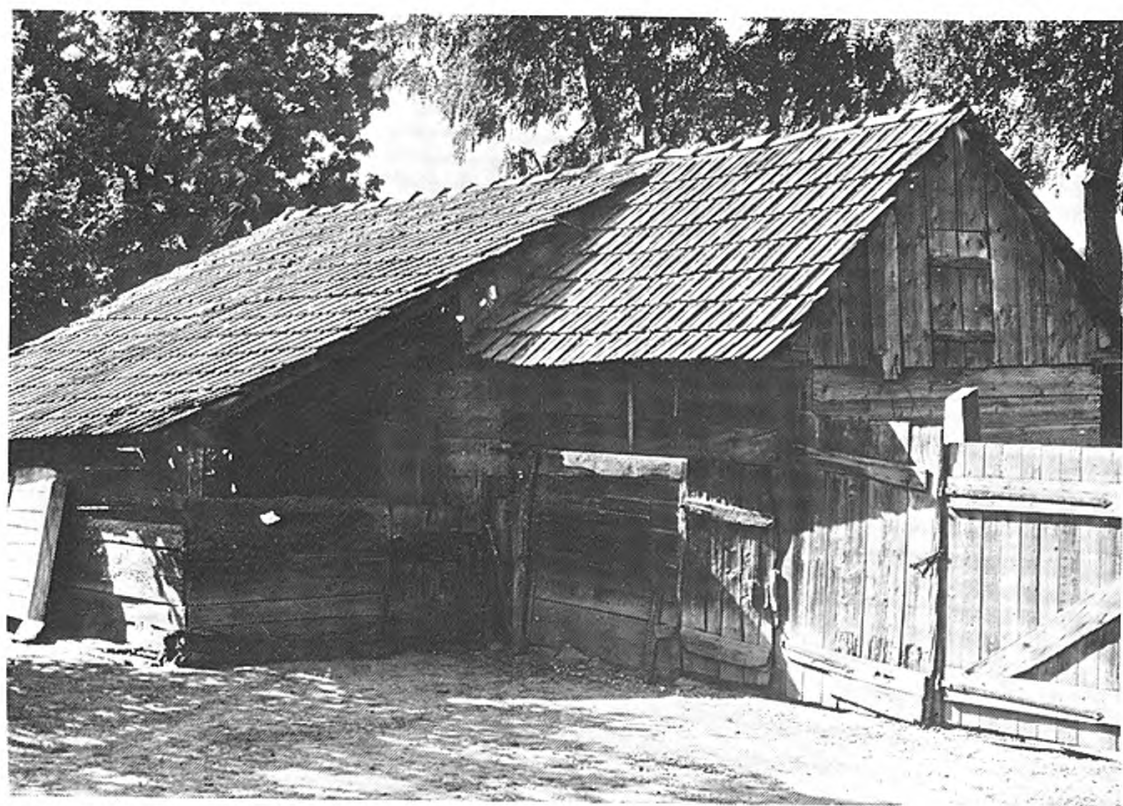
dák a lovak alá – hatalmas tölgyfa gerendákból – *hidlást* is készítettek. Ez egy kb. 80 cm széles, 60 cm mély árok, melybe a húgylevet összegyűjtik s belőle évente egyszer kimerik. A *lúól* elengedhetetlen tartozéka volt a *vacok*, amelyen a legényfiú, módosabbaknál a cseléd-fiú hált. A jó gazda a lovakat éjszakára sohasem hagyta egyedül, felügyelet nélkül.

A *marhaól* elsősorban a jászol méreteiben különbözött a *lúóltól*. Régi szokás volt, hogy a marhajászol környékén a falakat deszkával fedték, hogy a nagyszarvú magyar marhák a földből készült falat ki ne bontsák. Nagygazdák ólaiban gyakori volt az *arccal-jászol*, amikor az ól közepére duplaszéles jászlat készítettek s hozzá fejfel szemben kötötték meg az állatokat. Ilyen ólakban a rendes jászlat *félszer-jászol*-nak nevezték.

A *lúól* és a *marhaól* lehetett egyosztatú is, amikor az ól piaca egyik oldalán a lovakat, másik oldalán a marhákat helyezték el. Középen, az ajtóval szemben gyakran kisméretű, ún. *borjújászlat* is készíthettek. A ló-oldal kiegészítője lehetett a *csikó kollát*. Ez a kb. 120 cm magas deszka kerítés arra volt jó, hogy a kis csikó anyja mellett szabadon állhasson. Ugyancsak az ól kiegészítője volt a *színatartó*, melyet az ól tornácára, vagy egyik sarkába építettek abból a célból, hogy abban kb. egy hétre való takarmányt tárolhassanak. Vagyonosabb gazdák udvarán már a XIX. században több részből álló ólakat építettek. Két részből álló ól esetén is rendszerint csak egy jászlat kaptak a lovak, mögöttük esetleg *arccal jászol* mellé kerültek az ökrök s külön jászolhoz a tehének, növendék marhák. De voltak három részes ólak is, ahol a lovakat teljesen elkülönítették a szarvasmarháktól. Az istállók rendje összefüggésben volt a kintháló jószágok számával, egyáltalán az állattartás módozataival. A Berettyó-völgy istállóit azért is voltak fejlettebbek, mert itt nagy súlyt helyeztek a minőségi állatok tartására. A fejlett stílusú istállók mellett azonban nagyon sok helyen igen egyszerű

24. kép. Istálló szénatartóval. Elöl fából készült disznóól, külső beöntővel. Kismarja, Arany János u.

25. kép. Disznóól kolláttal. Létavértes (Nagyléta), Új u. 16.

szükség ólakat is találhattunk, főként volt szegényemberek portáján, de a gazdák udvarán is, ahol kevésbé becses, telelő állataikat helyezték el.

A *disznóólak* legrégebb formái tájunkon az ún. *hidas* épületkategóriába esnek, vagyis fa vázból, talpakra helyezett deszka építményről van szó. Ezeket a kis ólakat vándor faragók hozták valamikor a Réz-, Meszes-hegységek faragó falvaiból. A legkisebb ól két, a legnagyobb négy-öt helyiségből, *kutricából* állt. Az eredeti ólakat azóta többször átépítették, de vázszerkezetük ma is megfigyelhető. Régebben gyakori volt az olyan ól, melyben a disznóvályú is bent volt a kutricában s kívülről nyitható csapóajtón lehetett beönteni a moslékot (24. kép). Újabban a disznóólak elé fedetlen vagy fedett *kifutókat*, *aklot* is csinálnak. A hagyományos ácsolt disznóólak mellett a XX. században más egyszerűbb alkotmányokat is találunk, de ezek is zömmel deszkából készültek, hiszen a föld építményeket a disznó szétbontaná (25. kép).

Jellegzetes épületei a tájnak a juhodályok. Régebben azonban csak az uradalmakban építettek nagyméretű hodályokat, hiszen általában az volt a szokás, hogy a fejő nyájak este hazajártak a portára. Éppen ezért tipikusabbak voltak a juh-ólak, vagy ahogy sok helyen ma is nevezik: *juh-színék*. E 30–50 db birka befogadására alkalmas épületek rendszerint az udvar végében, valahol a gazdasági épületek sorában kaptak helyet. Már az ajtója is különbözött az istállótól, mert ennek kétrészes, alul-felül külön nyitható ajtaja volt. A magas jászlak helyett körbe a fal mentén közvetlenül a földre kerítették el a *juh jászlakat*. A juh-ólak elengedhetetlen kellékei voltak az X-lábon álló abrakolók. A juh-jászlat *rács*-nak nevezték.

A heverő juhokat nyáron a legelőkön közös nyájakban őrizték s ezek részére építették a nagyméretű közös *hodályokat*. Kétféle alaptípusú hodályt építettek, egyik a nádtetős, *falas hodály*, amikor a szarufás tetőszerkezet 60–80 cm magas vályog, vagy patics falon állt, a másik, amikor a szarufák vége a földre ért. Ez utóbbit *seggenülő hodálynak* nevezték. Ez utóbbinak tetőzetét szalmából készítették. A hodálynak egyik vagy másik, olykor mindkét végén volt bejárata, sőt gyakran még a közepén is hagytak egy szükség kijáratot, hogy esetleges tűz esetén minél biztonságosabban lehessen menteni az állatokat. A hodály nyáron nemcsak a juhok, hanem a pásztorok hálóhelye is volt (26. kép).

26. kép. Seggenülő hodály a nagyzomlini legelőn

A *tyúkól* összefoglaló fogalom, általában baromfiólat jelent. Az egyszerű, egy-kétosztatú, alacsony épület deszkából vagy vályogból, néha paticsból készült, rendkívül kezdetleges technikával. Kialakult egyetemes stílusa nincsen. Ez is mutatja, hogy nem régi épület típus. Még 50–60 évvel ezelőtt is az volt a szokás, hogy a tyúkok a disznóól padlásán háltak. Ilyenkor ún. *tyúklétrát* készítettek, amelyen a baromfiak esténként felmehettek a padlásra. Az is gyakori volt, hogy a baromfiak az eperfán éjszakáztak. A libák, rucák részére az udvar félre-eső zugában, két épület közé, a szalma kazlak mellé, az istálló üresen álló zugában, a kukoricagóré alatt kerítettek el megfelelő nagyságú *ketreceket*, ahol ezek az igénytelen állatok az éjszakát tölthették, vagy ahol a hizlalásra fogott baromfiakat tartották. E kezdetleges épületek arra az időre utalnak, amikor a baromfiak részére még egyáltalán nem készítettek épületeket, hanem azok az udvaron szabadon tanyáztak, illetve ott kerestek maguknak bűvőhelyet, ahol találtak (27. kép).

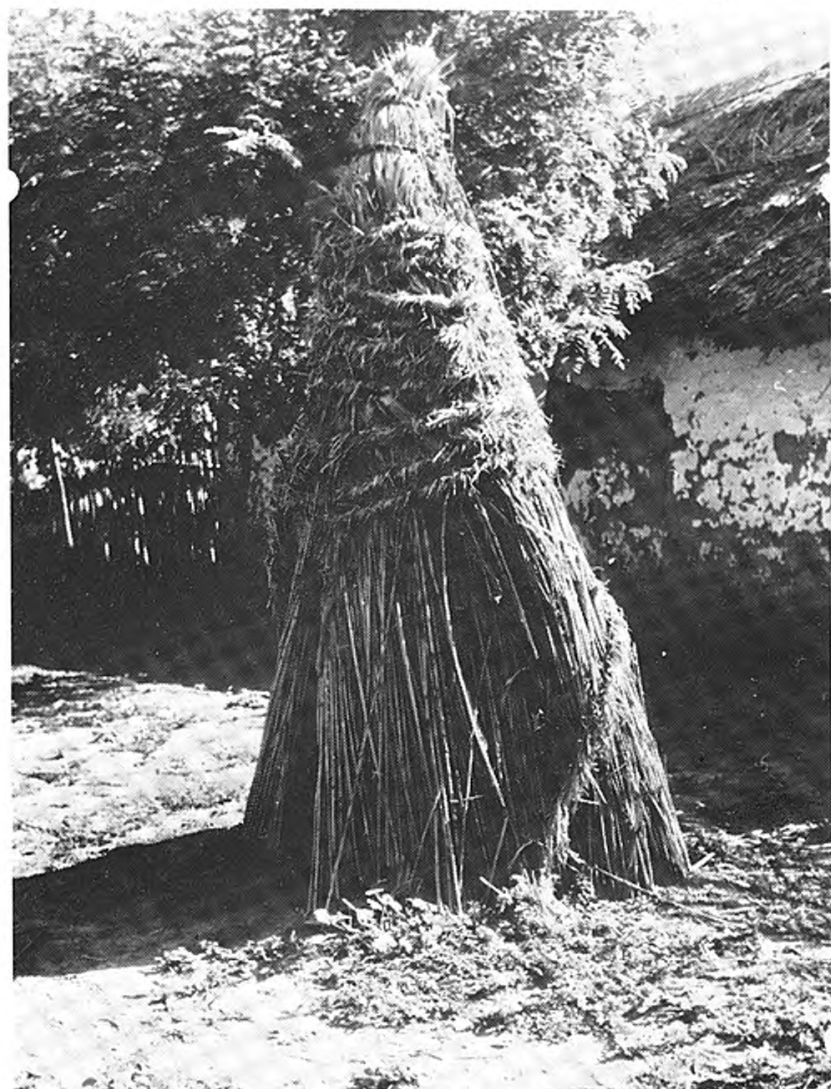
A *magtár* kizárólag tehetősebb gazda portákon található. Legrégibb mai példányai a XIX. század első felében épültek. A 8–12 m hosszú, 5–6 m széles, néha több részből álló épületek faluként meglehetősen azonos stílust mutatnak. Fontos jellemzőjük, hogy téglából épültek és cseréppel, bádoggal, vagy palával fedik. Padozatuk deszka, újabban beton. Kismarjában egyedülállóként emeletes magtárat is találunk (Oláh Lajos portáján). Belsejük legalább két részre tagolódik, egyik a gabonás, másik a lisztes vagy szalonnás kamara. A gabonás részben ácsolt szerkezetű, nagyméretű stabil *hombárok*at találunk, melynek oldal-deszkái kiszedhetők. Az alsó részén elől felhúzzható deszkával záródó nyílást, *sűbert* találunk. Ezen lehet a gabonát kiengedni. Egy-egy *hombár* 2–4 rekesztékből áll, így különféle gabonák tárolására alkalmas. A *hombár* mellett *ászfak*on zsákokban is tároltak különböző terményeket. Mindig zsákokban tárolták a lisztet. A korpát néha ládában tartották. Erre a célra sok helyen a szobából már régen kikopott ácsolt ládát, újabban a festett ládát használták.

27. kép. Ólak, istálló, ház. Hosszúpályi, Vörös Hadsereg u. 13.

Különben sok helyen a magtárba kerültek a tájra régebben oly jellemző nagyméretű *ácsolt* *hombárok* is. Ezeket szintén erdélyi faragók hozták az Alföldre s a magtárak elterjedése előtt ez volt egyetlen tipikus gabonátárolási mód. Az ácsolt hombárok helye rendszerint a tornáccon volt. A lisztes kamarát rendszerint szalonnás kamarának is használták. A magtáraknak a padlása is tároló helyül szolgált, sőt nem egy helyen a magtárak alá még pincét is építettek (29. kép).

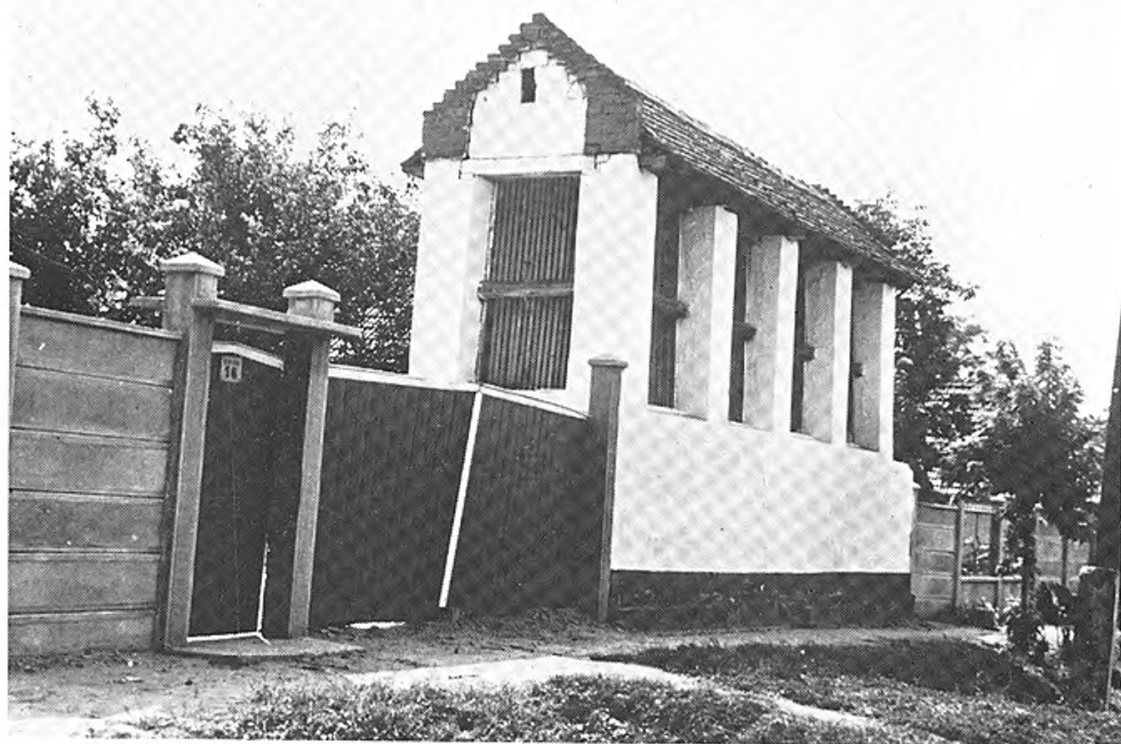
A magtár, mint jeleztük, csak legújabbkori képződmény. A gabonátárolás ősi építményei tájunkon is a kerek vermek voltak.²⁵ A 2–3 m mély, 10–20 köbméter űrtartalmú kerek vermeket azonban csak olyan helyekre lehetett ásni, ahol a talaj kellő kötöttségű volt, s ahol a talajvíz mélyebben állt, mint a verem alsó szintje. Tudjuk, hogy pontosan a kötött talajú helységek általában meglehetősen alacsony fekvésűek, bár – a bihari dombok felé közeledve – minden faluban voltak olyan kiemelkedő hátságok, ahova lehetett vermeket építeni. Éppen ezért a gabonás vermeket itt nem minden esetben lehetett a portára – vagy a porta elé az uccára – ásni, hanem sok helyen a falun kívül, az arra alkalmas dombon sorakoztak a gabonás vermek, mint hegyi falukban a borospincék. (Kismarján az 1930-as években a temető háton találták meg az egykori – talán középkori – vermek sorát.) A kerek vermeket gabona tárolásra azonban ember emlékezet óta már nem használták.) A krumpli, zöldség tárolására használt utolsó kerek vermek kb. 20–30 évvel ezelőtt tűntek el (28. kép).²⁶ A kerek vermek

28. kép. Kerek verem. Kismarja, 1953

29. kép. Kapu, göré, magtárból lett nyári konyha. Sáránd, Lenin u. 30.

30. kép. Kőlábas göré. Nagykereki, Petőfi u. 16.

helyett a XX. században mind gyakrabban a szögletes, ún. *sírvermek* terjedtek el, főként a szegényebb emberek portáján. E kisméretű gödrök fölé földdel fedett nyereg-, vagy lapos tetőt emeltek.

Tipikus kukoricatároló építmények a *górék*. XVIII. századi iratokban nevével még nem találkozunk. (Ebben az esetben a kukoricát még minden bizonnyal a padlásokon tárolták.) Valószínű hát, hogy a XIX. század első felében terjedhetett el. Az érmelléki falvakban felbukkanó vesszőből font górék a Szilágyság felől terjedhettek el, mert tájegységünk nagyobb részén kizárólagosan a favázas, lécs oldalú górék voltak ismeretesek. A favázat 80–100 cm magas fa cölöpökre építették, hogy alatta a férgek el ne szaporodjanak. Ilyen favázas, lábakon álló górékat az 1930-as években még gyakran láthattunk. A két világháború közt terjedt el a kőlábas górék divatja, amely – mint korábban láttuk – egyben azt is eredményezte, hogy a górék az udvar közepéről kikerültek az utcai frontra. A kőlábas górék alsó részét már minden esetben elkerítették s itt a baromfiak, néha disznók részére alakítottak ki férőhelyet. A régi, falábakon álló górék tetejét néha náddal is fedték, tipikusabb volt azonban a cseréppel fedett góré. Szegényebb portákon a XX. században különböző szükség-górékat készítettek, jobb esetben husáng fából, gyakrabban napraforgó kóróból, drótsövényből vagy más olcsó anyagból (29., 30. kép).²⁷

A *nyári konyha* tipikus legújabbkori képződmény, mint láttuk, a szabad tűzhelyek megszűnésével hozható kapcsolatba. Zömmel a két világháború között terjedtek el, de minden bizonnyal ekkor már voltak előzményei. Ilyen előzményeknek tekinthetők a XVIII. századi leltárakban már feltűnő *sütőházak*. Lehet, hogy e kisméretű házikók a XVI–XVII. században még a kemencét is magukba foglalták, de a XIX. század elején már többnyire üstházak voltak, ahol a disznótoros nyersanyagokat sütötték ki, ahol lekvárt főztek, vagy ahol télen a sertések eledeleit készítették elő. Az első nyári konyhák e sütőházakból alakulhattak ki. Derecskén a volt katonaházak önként kínálkoztak nyári konyha céljára. Sok helyen ma is ezt a funkciót töltik be. Ahol tágas kamarák voltak, nem egyszer ez vette át a nyári konyha szerepét. A XX. században aztán olyannyira divat lett a nyári konyha, hogy aki tehetett, újat is épített. Érdekes, hogy ezek a kisméretű épületek szintén az uccafélre kerültek. Arra is van példa, hogy az istálló egy részét képezték ki nyári konyha céljára (31. kép).

31. kép. Sütőház (kemencével). Bojt, Kossuth u. 56.

Színek, fészerek, csűrök. Tájunk – mint korábban láttuk – kívül esik a csűrös-depós körzeteken, s ilyen vonatkozásban a csűr nélküli alföldi településtípusba tartozik. Mégis, már évszázadokkal ezelőtt is megtalálhatók voltak e tájon is a kezdetleges *színek*. A régebbi színek négyzet alakúak: négy sarkára egy-egy erős ágafát a földbe leástak, erre vízszintesen gerendákat, majd apróbb gallyakat helyeztek el, végül az egészet szalmával lefedték, *szalma kötéllel* lekötötték. E színek elsősorban a szekér és a fontosabb gazdasági eszközök befogadására szolgáltak. Néha napraforgó kóróból, husáng fákból, szalmából oldalát is csináltak. Így a színeknek is számtalan kezdetleges variációja alakulhatott ki. A fejlettebb formáknak deszka oldalakat készítettek s ez már dohánypajtának is használható volt. Ha szilárd fallal látták el, szükség ól, juhszín lett belőle. A XX. században már gyakran találkozunk nád, vagy cseréptetős változataival is. Gyakran a színben állították fel a *nyári jászlat*, ahova nyári éjszakákon az igás állatokat kötötték. Csináltak az istálló oldalához csatlakozó *féleresztes* színeket is. Előfordult, hogy a szín a szalmakazal alá került. Tavaszra a szalmát elhasználták, így nyárára a szín is fedetlenül maradt (5. kép).

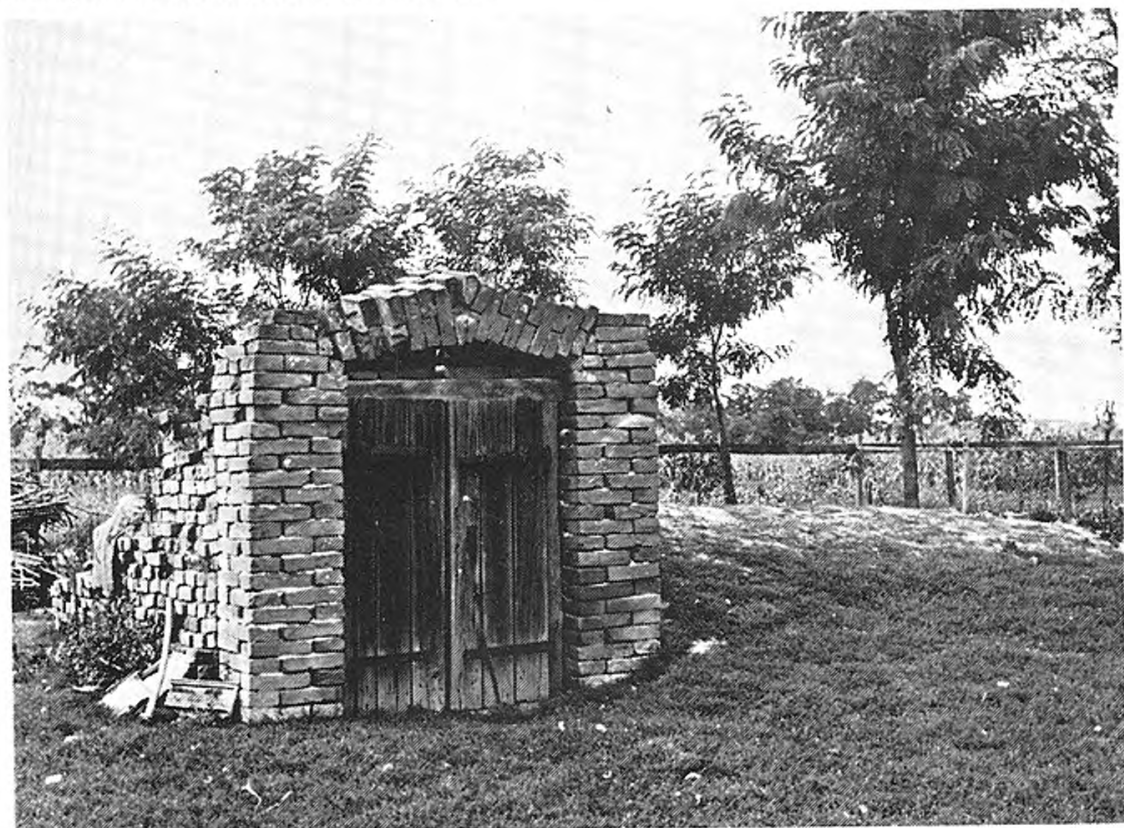
Speciális XX. századi épületek a *szénaszínek* vagy *fészerek*. Ugyanezt Derecskén, Tépén *csűr*-nek, Bojton *takarmányos színek* nevezik. A 8–16 m hosszú *fészerek* eleinte mindig fa ágasokra épültek, némelykor szelemen ágasos megoldással. Az oszlopok száma a fészerek hosszától függött: 3–4 méterenként számítottak egy-egy pár tartó oszlopot. Tetejét korábban nádból, a homoki falvakban zsúpszalmából készítették. Eleinte csak gazda udvarokon állhatott fészerek, később, a két világháború között a szegényebbek is összeeskábáltak valami nagyon egyszerű szénaszínt. Ugyanekkor a gazdák már kezdték kőlábakra építeni a cseréptetőt. Ennek ellenére a fészerek a legújabb időkig se vált általánossá, ma is szervesen illeszkedik be az épületek sorába (32. kép). A két világháború között néhány északi megyéből a tájra költöző vasutas portáján felbukkan az emelhető tetejű négyszögletes *abara*, de ezt rajtuk kívül más helybeliek nem vették át.

32. kép. Portarészlet, csűrrel. Derecske, Tanácsköztársaság u. 64.

Tájunkon – a közeli bihari szőlővidék hatására – korán elterjedtek a pincék.²⁸ Az érmelléki faluk szőlőskertjeiben gazdag pincekultúra alakult ki. A bihari síkságon inkább a lakóházakat pincézték alá. Pincéket természetesen csak ott építhettek, ahol a talajvíz alacsonyabban volt. De ezen felül is a téglával bélelt pince igen drága építmény volt, így a szegényebbek a legutóbbi időkig kénytelenek voltak pince helyett egyszerű veremmel beérni. Egy nagyobb méretű pince megépítése sokszor többbe került, mint maga a lakóház. Ezért tájunkon a pince mai napig sem általános.

Már XVIII. századi jegyzőkönyvek is tesznek említést – valószínűleg az udvar hátulsó részén épített – különálló pincékről. Ilyenkor nem kellett olyan mélyre ásni, s a föld felszín fölé emelkedő bolthajtást leföldelték. A pince lejáratot, a gátort téglából díszesre rakták kis fölé ún. *pincehaját*, *pince hiját* építettek. (E szókapcsolattal magyarázható a hiú = padlás kifejezés, mely nem más, mint a ház *hija*. Ezzel magyarázható a konyári *hászja* is.) A náddal fedett pince *hiján* különböző gazdasági eszközöket, favillát, gereblyét, hordót stb. tároltak. (33. kép). A pincébe fa lépcsőkön lehetett lemenni. Lent, a *gátor* végében rendszerint kis vakablakot találunk. Itt tartották a lopót s egy-két boros üveget. A nagyobb pincék első részét ajtó választotta el a hátsó résztől.

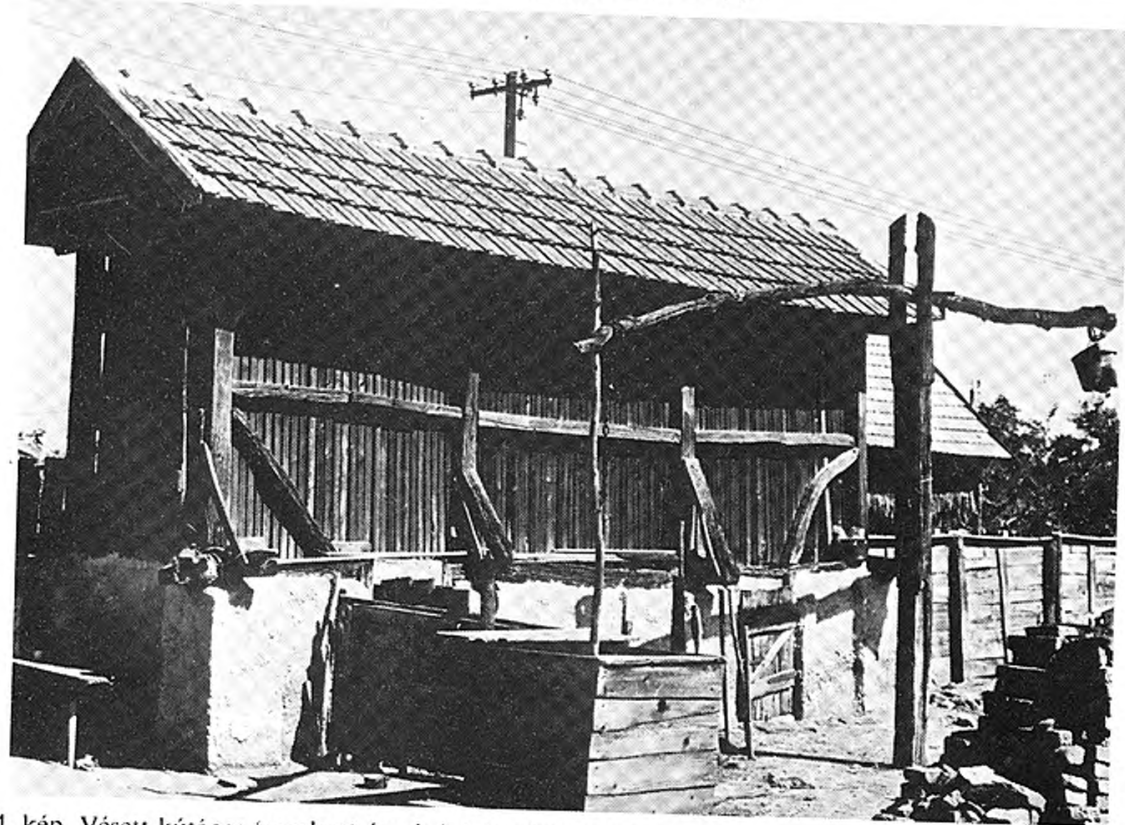

33. kép. Pince. Bojt, Kossuth u. 27.

A pince a paraszt-porta legegyszerűsebben temperált helyisége. Nyáron hűvöst tartott, télen sohasem érte el a fagyponot. Ezért itt tárolták nemcsak a bort, hanem a zöldségféléket, burgonyát, gyümölcsöt. Itt altatták a tejet s itt helyezték el nyáron a könnyen romló ételeket. A pince legújabbán kezd kimenni divatból, mert igen drága, s egyre kevésbé hasznosítható építmény.

Korábban tettünk már célzást a *kútra* is, mely szintén elengedhetetlen kelléke a paraszt-portának. Nálunk a kútásás nem volt olyan nehéz munka, mint köves vidékeken, vagy akár a homoki részeken is, hiszen itt a kemény talaj lehetővé tette béleletlen kutak ásását is. Ez az

oka, hogy itt a kút csak a legszegényebb portákon hiányzik.²⁹ Szinte kizárólagos forma a gémeskút. Tájunkon háromfajta kútgémet találhatunk. Nagykereki vonalától északra a *véssett*-, és a kétágú fából készült kútagasokat találhattuk, mindkét esetben a kútgém maga át van fúrva s egy erős vas szegen fordul. Bedő a legészakibb pontja a sárréti típusú kútagasoknak, amelynek az a lényege, hogy a kútgémet magát nem fúrják át, hanem egy másik pót-fát csatlakoztatnak alá s a két fa között keresztben elhelyezett fa csapon billen a gém. A kútgém hátsó, bunkósan hagyott végén van a *kolonc*, első, vékonyabb végéhez csatlakozik a kút ostor (lánc segítségével), rajta az ún. *komposztor* kapcsolja a kútostorhoz a fa *vedret*. A veder újabban horganylemezből készül (34., 35., 36. kép).

34. kép. Véssett kútagas (romlott) és göré. Létavértes (Vértes), Irinyi u.

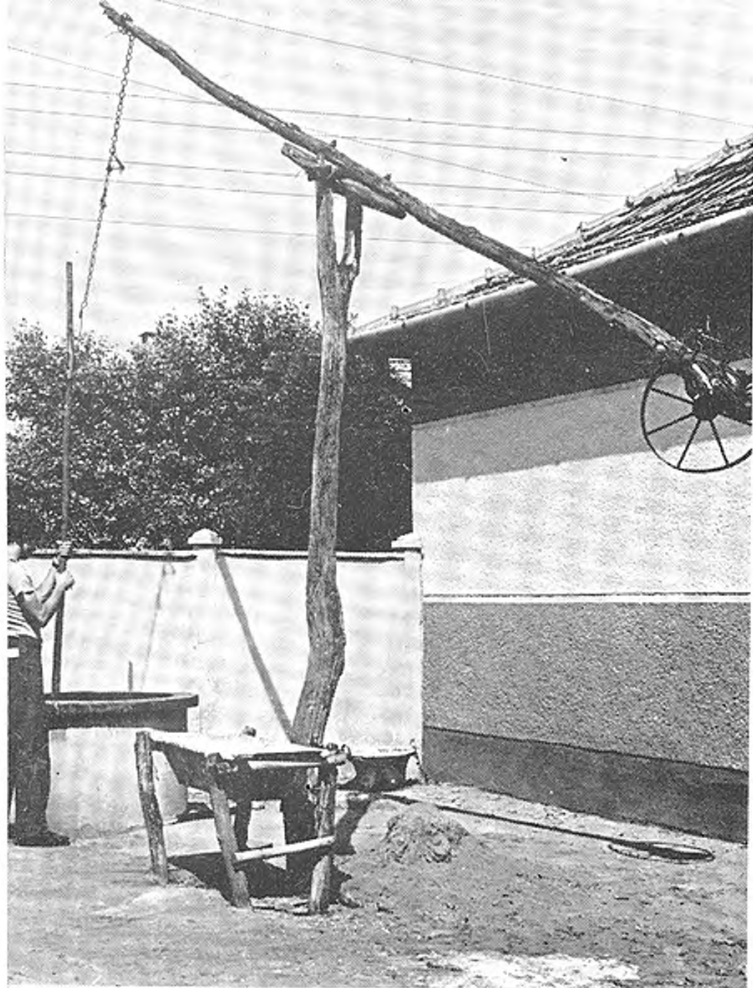
Az ásott kút ma többnyire bélelt. A bélelést régebben téglából, újabban betongyűrűből készítik. A téglá bélelést régen úgy készítették, hogy először csak egy hatalmas deszkából készült fa bödönt süllyesztettek le s ezt később belülről téglával rakták körül. Idős adatközlők emlékeznek még az egyetlen fatörzsből kivájt fa bodonra is. Ezt nevezték *bodonkút*-nak. Ennek emlékéül őrzik a téglá kutakba helyezett deszka bodonok. Területünkön ma már egyetlen béleletlen kutat találtam (Derecske, Tanácsköztársaság u. 64.). De legelőkön, vályogvető gödrök környékén ma is gyakran ásnak béleletlen kutakat. Ezek azonban már nem kerek, hanem téglalap alakúak s egyesek sírkutaknak is nevezik őket. A régi sírkutak azonban, melyeket legelőkre ástak, olyanok voltak, amelyekhez lejtős lejáratot is készítettek, melyen a jószágok a víz szintjéig le tudtak menni. *Lápi kutakról* itt csak hallomásból tudnak. A két világháború között más vidékről ideköltözők kezdtek először kerek kutakat készíteni s ez lassan kezdett terjedni. Nem sokkal később megjelentek a szivattyús kutak is, legelőkön pedig ún. zuhatag (kanalas) kutakat kezdtek készíteni. Ezek azonban napjainkig nem tudták kiszorítani a gémes kutakat. Meg kell azonban jegyezni, hogy falvainkban a falusi

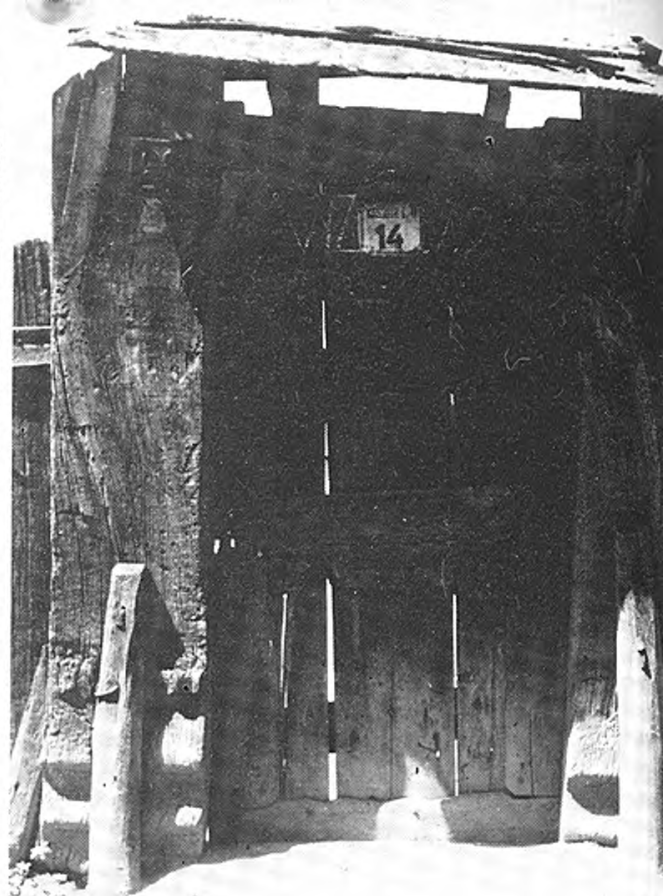
35. kép. Kút, kétágú kútágassal, favályú, fagárgya. Hosszúpályi, Erdőoldal

ásott kutak vize általában ivásra nem alkalmas – bizonyára a talajba leszivárgó nagymennyiségű trágyalé és más szennyező anyagok miatt. Régebben a falun kívüli ásott kutakból, folyókból hordták az ivóvizet, a XX. században pedig minden faluban *ártézi* kutakat fúrtak, melyek 200–300 méter mélységből többnyire erősen gázos, langyos, de egészséges vizet szolgáltatottak.

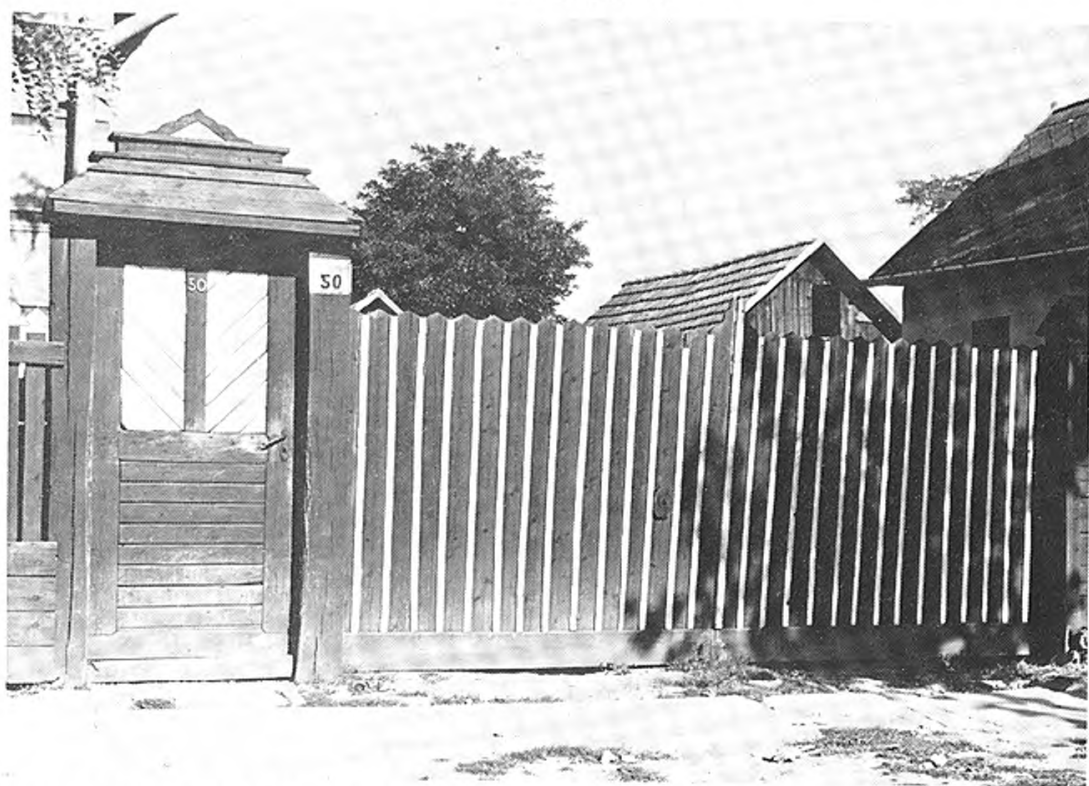
Végezetül szólnunk kell a *kapukról, kerítésekről*. A régi, XVIII–XIX. századi hagyományok itt is a faépítkezésre utalnak. Az utcai frontra ebben az időben hatalmas kapubálványokat faragtak, külön a nagykapunak, külön a kiskapunak. Az erdélyi faragott jelképekkel telerótt kapuk itt ismeretlenek, de a legrégebbi kapubálványok igen szép ácsremekek, gazdag geometrikus és fogazott mintákkal. A nagykapukat csak egyszerű deszka szegéssel látták el, a kiskapuk azonban községenként változó formájú, többségükben koporsó alakú, vagy az északi községekben timpanon alakú deszka kalapot viseltek. A kiskapuk tetejére néha kígyó, gyík, madár díszeket faragtak. (37–42. kép) A gazdagabb kiskapukat ún. bélelt technikával

36. kép. Sárréti típusú kútágas. Bedő, Kossuth u. 20.

37. kép. Kiskapu, faragott bálvánnyal. Kismarja, Kossuth u. 17.

38. kép. Kiskapu. Tépe, Dózsa György u. 50.

39. kép. Kapu. Tépe, Dózsa György u. 30.

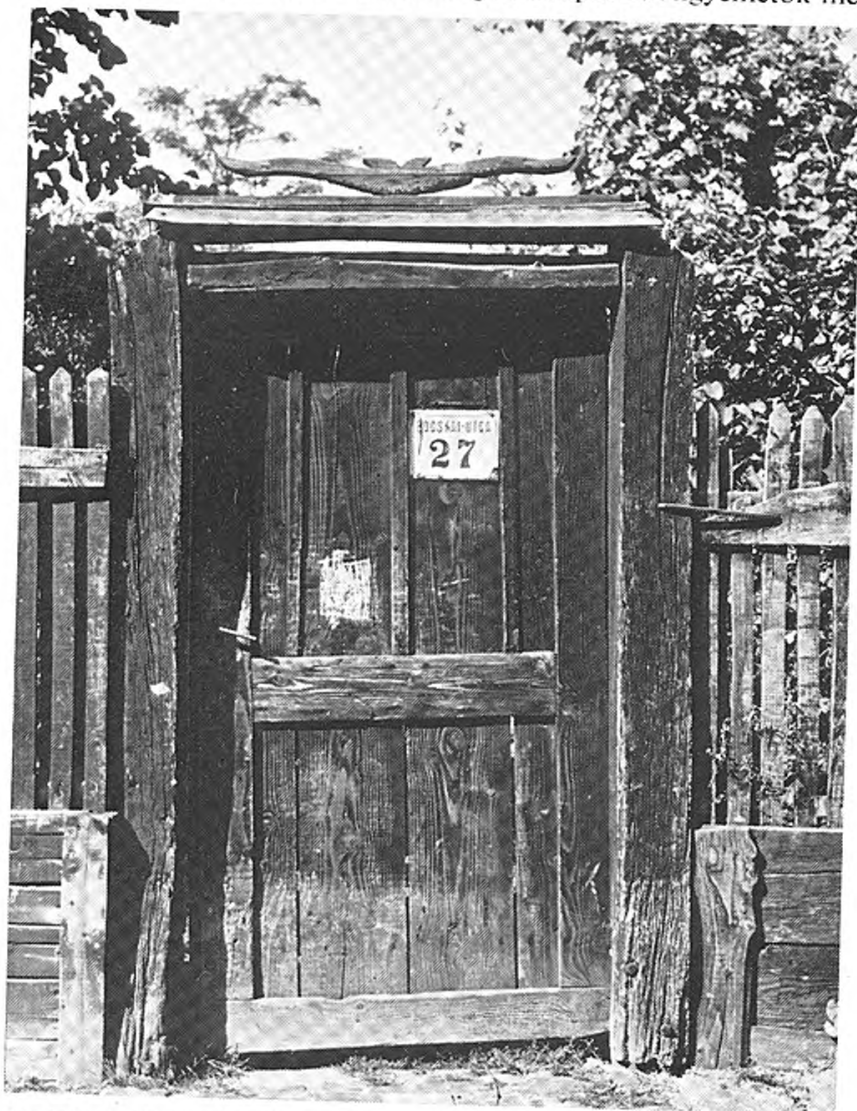

40. kép. Kapu. Monostorpályi, Árpád u. 3.

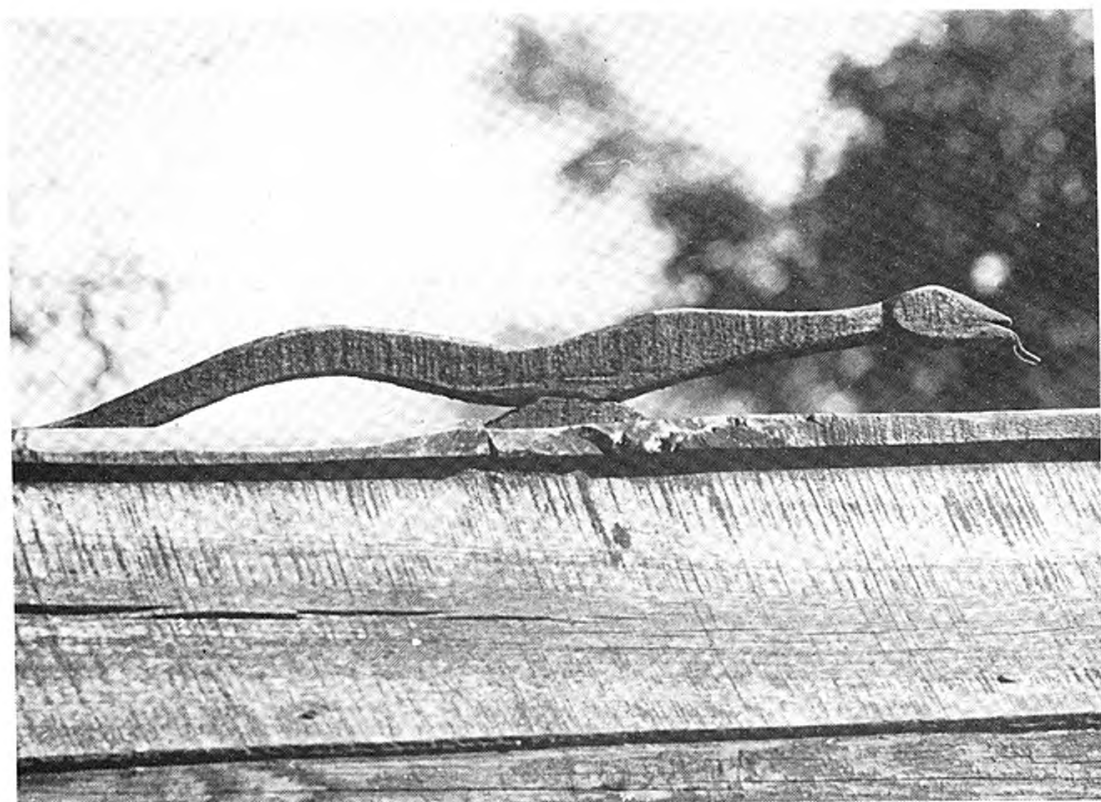
készítették, vagyis a deszkából összeállított kaput az utca felől változatos mintájú kisebb deszkákkal fedték be, ami valójában geometrikus díszítésnek hatott.

Az utcai kerítések régen kizárólagosan deszkából készültek, ún. *zsaluzásos*, vagyis az ágasokba vésett technikával. Tetejére ferde *kalapot* illesztettek. A ház előtti kiskert elé változatos mintájú léczkerítéseket alkalmaztak, hogy a járókelő a virágokban gyönyörködhesen. A házat oldalt a szomszéd telektől régen sövény, vagy deszka, újabban drótkerítés választotta el. Hátról gyakori volt a garágya. E hagyományos kerítésfajtákat már korábban is megtörték bizonyos szükségkerítések. Szegényebbek pl. készítettek korcolt nádkerítést mások husángfából korcoltak kerítést, újabban napraforgóköréből, kenderköréből és más szükséganyagokból is készítettek kerítéseket. Gazdaportákon már a XIX. század első felében is – főként az utcai frontra – készítettek ún. *kőkerítéseket*. A XX. században az igazi rangot már a *vaskerítés* és a vaskapu jelentette. Ilyen esetben maguk a tartó oszlopok téglából készültek, melyet fehérre meszelték (43. kép). Ebben az időben a kerítésekből magukból kiolvasható volt a falvak társadalmi differenciálódása.

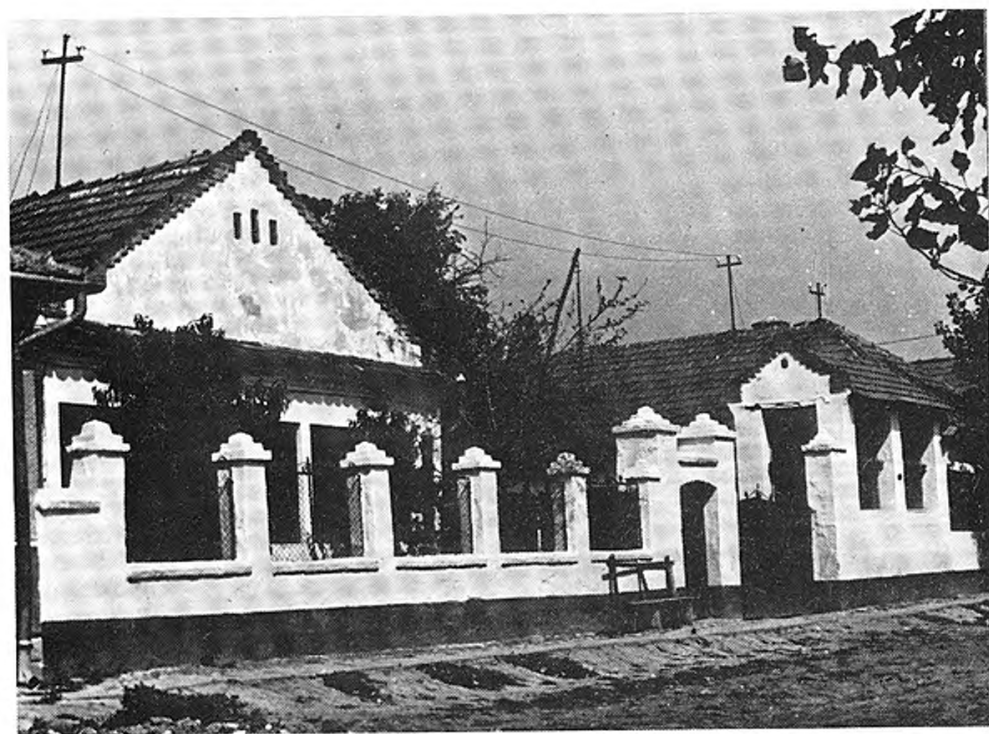
Az 1950-es években tűnt fel a betonkerítés, mely azóta – dróttal, vasráccsal kombinálva – szinte egyeduralmúvá kezd válni. A régi deszka, fa kerítések, kapuk ma élik utolsó napjaikat, legtöbbször már erősen rongált állapotban figyelhetők meg.

41. kép. Kiskapu kígyós díszítéssel. Hajdúbagos, Bocskai u. 7.

42. kép. Kiskapu kígyós díszítése. Nagykereki, Arany János u. 5.

43. kép. Kőlábas vaskerítés, utcai góréval. Bedő, Kossuth u. 9.

JEGYZETEK

1. *Ballagi Aladár*: A bihari síkság. – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. VII. Magyarország II. Budapest, 1891. 397–428; *Székely József*: Berettyó és Körös völgye. Magyar Évlapok. 1857.
2. *Varga Gyula*: Az érmelléki szőlőkultúra. DMÉ. 1974. Debrecen, 1975. 431–530. Kny. Berettyó-újfalú, 1975.
3. A Nagy-Sárrét népi építkezéséről kitűnő monográfiát írt *Dám László*: A Nagy-Sárrét népi építészete. – Műveltség és Hagyomány. XVII. Debrecen, 1975. Tájéegységünkre is vonatkozó adatait több helyen felhasználtuk.
4. Vö.: *Kóris Kálmán*: Az alföldi magyar parasztság építkezésének szociológiai jelentősége. Huszadik Század. XIII. 1912. 537–554; *Dám László*, i. m. 23.
5. *Gunda Béla*: Telekformák és az állattenyésztés kapcsolata. – Ethnographica Carpatica. Bp. 1966. 333–380. *Dám László*: i. m. 23
6. A XVIII. századot megelőző települési szerkezeteket néprajzi eszközökkel már nem vizsgálhatjuk, mert ennek nem maradtak fenn hiteles tárgyi emlékei. Történelmi források szerint ebben az időben néhány községünkről bizonyos, hogy ún. ólas-kertes település volt (Derecske). *Györffy István*: Az Alföld településformái. – Magyar falu – magyar ház. Budapest, 1943. 91–108.
7. HBMLt. Szolg. curensék. V. 637/a 8; Lit. curr. uo.: 1772. 14.
8. Uo.: 1773. márc. 12; 1773. aug. 22.
9. Uo.
10. *Dankó Imre*: Hajdúbagosa építkezése. – Bagosi Krónika. Hajdúbagosa, 1975. 107.
11. *Dankó Imre*: A kővázasa görék. – Szolnok megyei Múz. Évk. 1973. Szolnok. 1973. 261–277; Uő.: Különféle kukoricatárolók Hajdú-Biharban. Múz. Kurír. Debrecen, 1973. 13.
12. *Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest. 1968. 129.
13. Ezt *Gunda Béla* úgy értelmezte, mintha Konyáron az erdélyi, ún. kettős udvartípus formai hagyományai éltek volna. Vö.: *Gunda Béla*, i. m. 333–380.
14. Bihar vm. 1891. évi építészeti szabályrendelete. HBMLt. IV/B 404/a 17.
15. *Varga Gyula*: Kismarja életrajza a felszabadulásig. Kézirat. 192.
16. Ezek többnyire házzal nem rendelkező napszámos szegényemberek, fiatal házasa, akik első sorban az ingyen lakásért s igen kevés természetbeni juttatásért vállalták a gazda állatainak téli gondozását. Nyáron aztán részes munkát vállalt a gazda földjén, vagy közeli uradalmakban.
17. Egy ilyen épület bontásának Bojton szemtanúi voltunk 1977. szeptember elején. A kb. 150 esztendő falat a tulajdonos csákánnyal is nehezen tudta szétbontani.
18. *Dám László*, i. m. 81.
19. Hajdúbagosa az 1930-as években terjedt el a barokkos oromfal. Itt egy *Turányi* nevű derecskei mester csinálta az ilyen tűzfalakat. Vö.: *Dankó Imre*: Hajdúbagosa építkezése... 108.
20. Legújabbban *Dám László*, i. m. 64–69.
21. E kötési módokat *Dám László* idézett művében felsorolja s ehhez tájunk vonatkozásában se tudunk újat hozzátenni. Mindenesetre feltűnő, hogy a XIX. század végéig gyakoribb volt a *dupla szarufás* rögzítés, később a kakasüllő vált szinte kizárólagossá. A XX. században főként a városokból jövő építő mesterek kezdték alkalmazni a *fedélszékes* szerkezetet. Nem szól viszont *Dám*

egy eléggé elterjedt szokásról: amikor a szarufákat folyó gerendába csapolják, a szarufákat egy kis pót fával megtoldják, hogy az a tető szélét megemelje s ezzel a tetőről lefolyó vizet kidobja. Ezt főként cserép tetőknél alkalmazták.

22. *Kurucz Albert*: Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. Hajdú-Bihar megyei Múz. Közl. 5. (Szerk.: Béres András).
23. *Gunda Béla*: A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. MTA I. Oszt. Közl. XVII. Budapest. 1961. 247–268; *Dám László*: i. m. 116–128.
24. *Varga Gyula*: Egy parasztporta leltára 1806-ban. Múz. Kurír. Debr. 2. 1970. 8–12.
25. A kerek vermek problematikáját és a tájegységünkre jellemző kerek vermeket jól ismerjük *Ikvai Nándor*: Földalatti gabonátárolás Magyarországon c. munkájából. Ethn. LXXVII. 1966. 343–377.
26. A megtalálók hatalmas cserépfazéknak fogták fel, s mindannyiszor megpróbálták egészben kiemelni a kiégett részeket, mert elrejtett kincseket sejtettek benne. A kiemelés azonban sohasem sikerült.
27. *Dankó Imre*: Különféle kukoricatárolók... Múz. Kurír 1973. 13.
28. *Varga Gyula*: Az érmelléki szőlőkultúra...
29. *Fehér Gyula*: Kutak a Körös Kis-Sárrétjén. Ethn. XLIX. 1938. 175–185; *Szabó Ferenc*: A szeghalmi kutak néprajzából. – Sárréti írások (szerk.: *Miklya Jenő*). Szeghalom 1965. 81.

VII.

DÁM LÁSZLÓ

**A SÁRRÉT
NÉPI ÉPÍTKEZÉSE**

Egy táj települési és építészeti képét, annak változását és fejlődését számos, egymással szoros összefüggésben álló tényező befolyásolja. A mindenkori társadalmi berendezkedés és annak gazdasági alapja, ezen belül pedig a paraszti társadalom organizációja, kohéziós erői, a paraszti gazdálkodás rendje és jellege, a történeti, demográfiai, etnikai tényezők, a földrajzi környezet stb. mindenütt és mindenkor egyformán hatottak ugyan, de lokális és konkrét megjelenésformájuk eltérő jelleggel, színezettel rendelkezett, s így az általuk determinált építészeti kultúra is más-más irányba fejlődött. Mindez népi építészetünk rendkívül sokszínű, változatokban gazdag formavilágában jut kifejezésre. Ez a sokféleség nemcsak ország-résznyi vidékek vagy kisebb tájegységek összevetésében szembevetendő, de a figyelmes szemlélő számára gyakran egymás mellett fekvő települések esetében is felfedezhető. Mikor tehát egy táj építészeti képét bemutatva a mértékre keressük a választ, elsősorban az azt befolyásoló tényezőket kell számbavennünk.

A Sárrét a vízrendezések előtt több mint 1300 km²-nyi kiterjedésével Magyarország egykor legnagyobb rét- és mocsár¹ világa volt. A mocsár azonban inkább barátja, mintsem ellensége volt az embernek. A mocsárszél árvízmentes peremvidéke s a lápból kiemelkedő szárazulatok biztos védelmet nyújtottak a településnek, megtermették az önellátáshoz szükséges gabonát, a gazdag, igen jóminőségű takarmányt biztosító réti legelők, kaszálók pedig hatalmas méretű állattartást tettek lehetővé. Ugyanakkor a rét változatos növénytakarója, vadaktól, vízimadaraktól és halaktól nyüzsgő világa jól kiegészítette az állattenyésztésből és földművelésből származó javakat, sőt a paraszti társadalom perifériájára szorult legszegényebb rétegnek, a pákászoknak teljes megélhetést biztosított. Mivel a táj adottságai kedvező feltételeket nyújtottak a honfoglaló magyarság extenzív állattartáson alapuló termelési módjának továbbviteléhez, s ezáltal elősegítették a megtelepedést, az Árpád-korban vidékünkön sűrű faluhálózat alakult ki, melyet még a pusztító háborúk sem voltak képesek teljes mértékben megsemmisíteni, s az egykori mocsárvilág helyén ma is virágzó, dinamikusan fejlődő települések sorakoznak.

Bár a vidék történeti múltját meglehetősen jól ismerjük, nem mondhatjuk el ezt a népi kultúra hajdanáról. A recens építészeti anyag ugyan még lehetővé teszi, hogy az építkezés alakulását a múlt század közepéig visszamenően nyomon követhessük, de a néprajztudomány indirekt kutatási módszerével a recens anyagból levonható következtetések – szórványos okleveles anyag felhasználásával – csak arra nyújtanak lehetőséget, hogy a kutatás felső határát a 18. század közepén vonjuk meg. Ezt a felső határt azonban nemcsak a vizsgált anyag természete diktálja, hanem a Sárrét történeti múltja is.

Az az óriási pusztulás és vérvesztés, amely a hódoltsági területeket a 16–17. században érte, nem kerülte el a Sárrét településeit és lakosságát sem. A török kiűzése után az 1692-ben készült összeírás adatai igen szomorú képet tárnak elénk. A megmaradt lakosság a

nádasok és a vermek védelmébe húzódott, és bár próbált visszatérni eredeti lakhelyére, 1692-ben már 21 olyan helység található a sárréti járás területén, amely teljesen elpusztult. De nagy vérvesztéseket szenvedtek a török pusztítást és a „felszabadító háborúkat” túlélő falvak is. Közülük nem egy 4–10 lakosával nem is tekinthető falunak.² A török iga alól való felszabadulás után azonban a megmaradt községek rohamosan fejlődnek, nő a lakosság száma, ami a neoquistica során hatalmas földbirtokokat szerző új földesurak (Váradai káptalan, herceg Eszterházy, Szepesi Kamara) telepítéspolitikájával és az ország egyes területei közötti migrációval magyarázható. Ez utóbbi jelentősebbnek tűnik. A jobbágy lakosság kisebb-nagyobb rajokban érkezett elsősorban a szomszédos (Szabolcs, Békés, Kolozs, Tor-da, Szatmár, Szilágy) vármegyékből. Ez a mozgás egyes falvak esetében igen nagyarányú volt, de jelentős az egyes falvak közötti vándorlás is.³ A népesség számának 18. századi gyarapodása, de még inkább a gyarapodás módja, a migráció a népi kultúra további alakulását illetően rendkívül fontos volt. Ennek következtében ugyanis nemcsak az etnikai, hanem a kulturális kontinuitás is törést szenvedett. A különböző vidékekről érkező és feltehetően igen heterogén összetételű betelepülők magukkal hozták eredeti lakhelyük kultúrelemeit is, s a faluközösségek, a gazdálkodás rendjének megszervezésével és megszilárdulásával együtt a helyi kultúra szervesen összeötvöződött az idegen kultúrelemekkel. Ez az építőműveltségre is érvényes. Ennek a folyamatnak a keretein belül alakult ki az a vidékünkre jellemző sajátos építészeti kép, az épületeknek az a jellegzetes szerkezeti és megjelenésformája, amely a Sárrétet más alföldi területektől megkülönbözteti, s amely a 18–20. században saját, belső törvényszerűségei által továbbfejlődve ma a szemünk elé tárul.

Mivel ez a terület egészen a 19. század második harmadáig árvízjárta, állandóan vagy ideiglenesen vízzel borított terület volt, nem alakulhatott ki nagyarányú földművelés. Szántani, vetni csak az árvízmentes szigeteken lehetett, a művelésnek alkalmazkodnia kellett a vizek járásához, a tavaszi áradásokhoz. A kezdetleges földművelési viszonyokra jellemző, hogy még a 19. század elején is a sárréti falvak határának mindössze 24%-a volt szántóföld. A népi kultúra gazdasági alapját így az extenzív állattenyésztés képezte, amit az önellátásra szorító földművelés mellett a gyűjtögetés, halászat, vadászat egészített ki. A gazdálkodás extenzív jellegének megerősödésében fontos szerepet játszottak a már említett történeti, demográfiai körülmények is. A török hódoltság nemcsak a korábbi gazdasági eredményeket semmisítette meg, de a nagyarányú falupusztulás következtében jelentősen megnőtt a gazdálkodásra alkalmas területek mennyisége a lakosság számához viszonyítva. A pusztává vált falvak határát a megmaradt, vagy újra benépesült települések magukba olvasztották. Mindez lehetővé tette az extenzív földbirtoklási és határhasználati módok továbbélését, ill. másodlagos kialakulását. A 18. századi levéltári források szerint a domináló földbirtoklási forma a szabadfoglaláson, ill. a periodikus újraosztáson alapuló földközösség volt, amely általában a parlagoló, egy- és kétnyomásos határhasználati formával párosult. Köztudomású, hogy ezek a határhasználati formák elsősorban az állattenyésztésnek voltak alárendelve. A népesség nagyarányú gyarapodása s ennek következtében a határleszűkülése, a szántóföldi növénytermesztés lassú növekedése s a földesurak allodizációs törekvései következtében a 19. század elejétől kezdve a földközösség fokozatosan felbomlik, s kialakul a háromnyomásos, javított háromnyomásos vagy négynyomásos határhasználati forma, majd a század végén a tanyás gazdálkodás.⁴ Mindezek a változások társulva a múlt század közepétől meginduló árvízmentesítési és folyószabályozási munkák következményeivel, természetesen jelentős hatást gyakoroltak a népi kultúrára és ezen belül a települési és építészeti képre is.

Mivel egy falu építészeti képe mindig szoros összefüggésben áll a település rendszerével, röviden ki kell térnünk a Sárrét települési viszonyaira is. A legújabb településtörténeti kutatások azt igazolják, hogy a Kárpát-medence uralkodó településformája egészen a 15–16. századig utcás-soros volt. Bár a településtörténet még adós a Sárrét 18. századot megelőző

településformáinak felderítésével, feltételezhetjük, hogy az általános kép alól vidékünk sem volt kivétel, annál is inkább, mert más, hasonló földrajzi feltételekkel rendelkező tájainkon (Csallóköz, Bodrogló, Ecsedi-láp) utcás-soron faluforma uralkodott.⁵ Természetesen a hódoltság és az azt követő háborúk a falvak pusztulásával az eredeti településformát is megváltoztatták. Ezért községeink mai településképeinek alapjai a 18. századi újratelepülés során alakultak ki. A levéltári források és a korabeli térképek arról tanúskodnak, hogy az újratelepült falvak – néhány kivételtől eltekintve (Püspökladány, Berettyóújfalú) – nagy kiterjedésű, szabálytalan alaprajzú telkei utcás-soros formában helyezkedtek el. A lakosság számának nagymérvű növekedése, a vízföldrajzi viszonyok által szűkre szabott településre alkalmas területek, a két- és háromnyomásos határhasználati forma, az öröklési rend és a településrendészeti elvek hiánya miatt falvaink rohamos halmazosodásnak indultak, és a telkek gyors elaprózódásával kialakult a zugok és hadak rendje. Mindez alig egy évszázad alatt zajlott le, s egybeesett a parlagi és kétnyomásos határhasználati forma háttérbe szorulásával és a háromnyomásos rendszer általánossá válásával.

Az árvízmentesítések után a falvak már térben is terjeszkedhettek, de az új településrészek mind mérnöki tervek alapján, szabályos utcahálózattal és hosszú, keskeny telkek kialakításával jöttek létre. Az eredeti halmazos mag azonban ma is világosan kirajzolódik falvaink térképén, s felfedezhető a telektípusok vonatkozásában is. A halmaztelepüléssel együtt járó csoportos elrendezésű telektípust a 19. század folyamán – a fent említett okok következtében – csaknem teljesen háttérbe szorítja az új telekforma, a soros elrendezésű telek.⁶

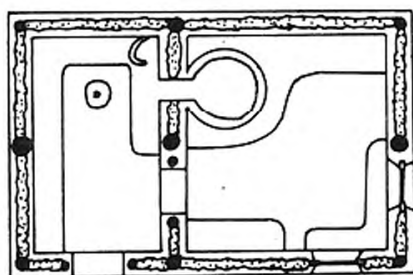
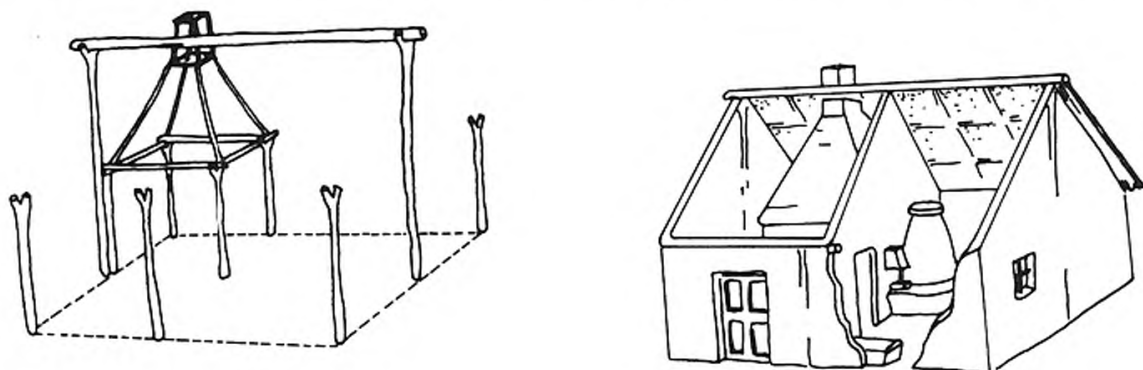
A településrendszernek ez a típusú fejlődése nemcsak a Sárrétre jellemző. A középkori utcás-soros falvak elhalmazosodása már – ha lassan is – a 15. században megindult, de a volt török hódoltsági területeken a 17–18. században általánossá és nagyméretűvé vált. Az egyes tájegységek között azonban ebben a vonatkozásban is lényeges különbségek tapasztalhatók. Míg a Dél-Alföldön, a Duna–Tisza közén, a Hajdúságban és a Nagykunságban a halmazosodás a kétbeltelkes és tanyás települések kialakulásához vezetett, a Sárréten és a Nyírségben sem kertés, sem jelentős tanyás települések nem jöttek létre.⁷

Az Alföld más vidékeitől eltérően a sárréti tanyák kialakulása csak igen későn, a múlt század második felében indul meg elsősorban a jobbágyfelszabadítás, az állattartáson alapuló gazdálkodás háttérbe szorulása, az árutermelő földművelés kibontakozása s nem utolsósorban a tagosítások hatására. Mire azonban fejlődésük kibontakozhatott volna, a társadalmi haladás, a nagyüzemi gazdálkodás térhódítása máris pusztulásra ítélte őket. Így a szó igazi értelmében tanyás gazdálkodásról s tanyás településrendszeréről a Sárrét területén tulajdonképpen nem is beszélhetünk.⁸

Az *építőanyagok és technikák*, szerkezeti megoldások tekintetében a Sárrét vidéke szervesen kapcsolódik Közép-Kelet-Európa széles sárépítkezési övezetéhez, mely alól a Kárpát-medencében csak a Kárpátok és az Alpok erdőben gazdag vonulatai, a Nyugat-Dunántúl, a Dunántúli- és Északi-Középhegység fa- és kis részben kőépítkezési területei kivételek. Mivel a népi építészet legjellemzőbb sajátossága, hogy túlnyomórészt a környezetben található, könnyen beszerezhető és olcsó építőanyagokat használja föl, érthető, hogy a helyi építőanyagokra volt utalva a Sárrét népe is. Kő, téglá, használható fa alig volt, de bőven termelt nád, falanyagok pedig maradt az agyag, a sár szalma és vessző felhasználásával. Feldolgozásuk pedig igen változatos technikai eljárásokkal történt. Ezek közül elsősorban a 18–19. században általános *nád-, fecskerakás-, patics- és vert falat*, valamint a múlt század végétől ezeket fokozatosan háttérbe szorító, és ma is használatos *vályogot* kell kiemelnünk.

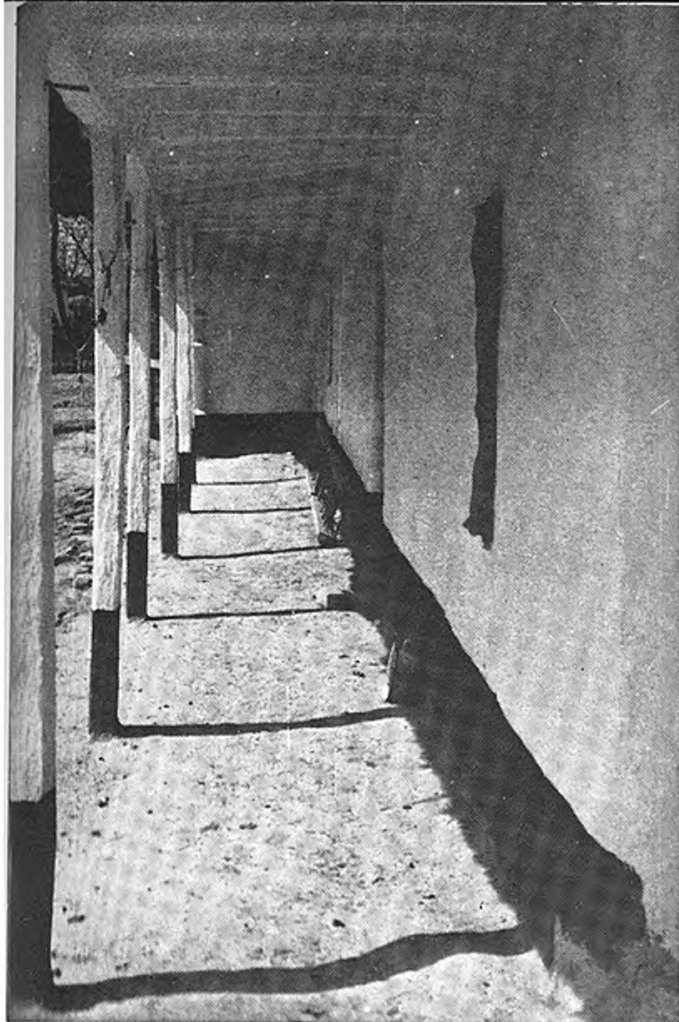
A *nádepítkezés* jelentőségére először Györffy István hívta fel a figyelmet és az ő nevéhez fűződik a nádház építési technikájának első részletes leírása is. A későbbiek során a Sárrét

legkiemelkedőbb kutatója, *Szűcs Sándor* foglalkozott a kérdéssel több kitűnő tanulmányában is. Vidékünkön a nádfal készítésének két változata ismert. Mindkettőre jellemző, hogy a falak szilárdságát és a tetőzet alátámasztását faváz biztosítja. A leendő ház sarkainál felső végükön villás szétágazású *sarokágasok*ot ástak a földbe. A két végső fal közepére állították a *szelemenágasok*at, a végső fal és a válaszfal vonalára pedig a szabad kéményt tartó oszlopokat és az ajtófélfákat. A faváz felső keretét az ágasok tetejére fektetett *koszorúfák* alkotják (1. kép). A falkészítés *egyik változatánál* a fő- és közfalak vonalában 30-40 cm

1. kép. Nádház. Szűcs Sándor után

mély és széles árkot ásnak. Ebbe a gödörbe állítják bele tövével lefelé a szétbontott és arasznyi vastagon elterített nádkévéket, melyeket a talajjal párhuzamosan futó egy vagy két *korcpárral* erősen összeszorítanak. A korcok félmaréknyi nádból készülnek s rögzítésükhöz fűzfagúzsokat használnak. Ezt követően a nádfalnak kiásott árokba visszahányják a földet, azt erősen ledöngölik, majd a nádat a koszorúgerenda magasságában egyenesre vágják, s a nádfalat kívül-belül megfelelő vastagságúra tapasztották. Mivel ezek a házak csak ritkán voltak lepadlásolva, a vég- és válaszfalakat egészen a szelemen vonaláig emelték. Az ajtók helyét kihagyták, az ablakokat azonban később vágta ki egy sarló formájú fogazott eszközzel, a *falvágóval*. A nádfal készítésének *másik változatánál* a favázat kiegészítették úgy, hogy a fal mentén egymástól egy-két méter távolságra a házfal magasságának megfelelő cölöpöket vertek a földbe, felső végüket a koszorúfákhoz szegezték olyan módon, hogy az egyik a koszorúfa belső, a másik a külső oldalára kerüljön. Erre a vázra gúzsok segítségével nádrácsot kötözték. Egy-egy marék nádat egymástól 10 cm-nyi távolságban a földdel pár-

huzamosan a favázhoz erősítettek, majd ezekre merőlegesen hasonló módon újabb nád-pamacsokat kötöttek. Tapasztása ugyanúgy történik, mint az előbbinél. E nádrács technikának lécekkal kombinált változata a Nagykunságban is ismeretes.¹⁰

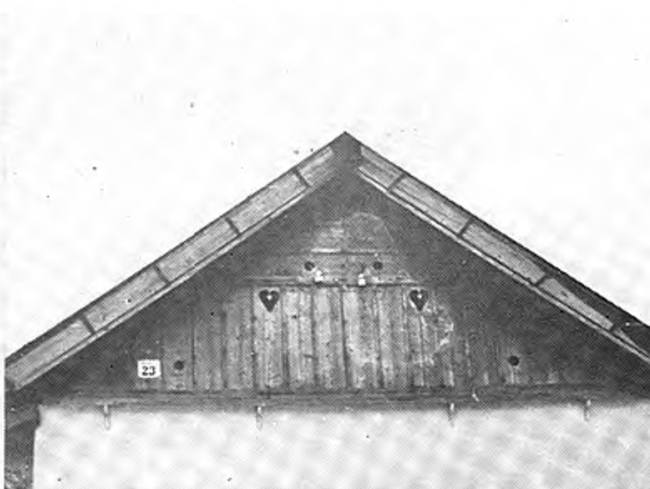
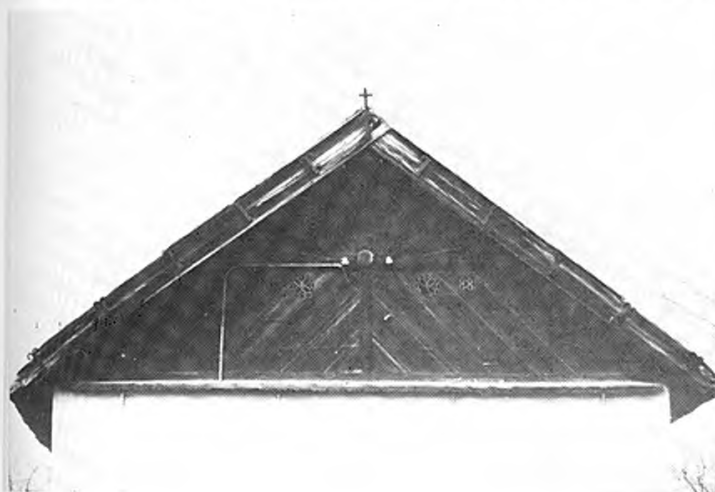
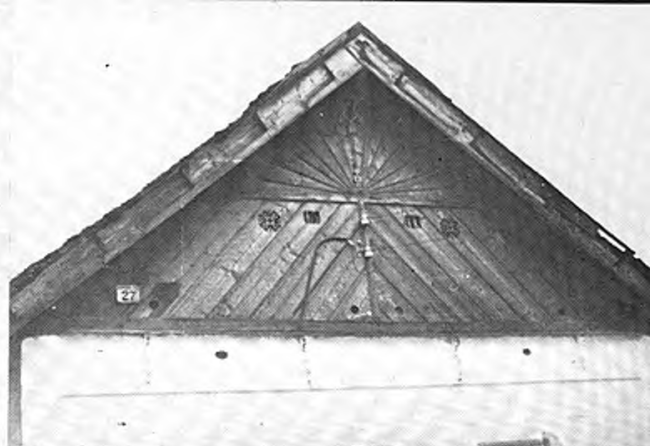
A favázás sárfalak csoportjába tartozik – a nádházon kívül a *sövény-* vagy *patics-* és a *fecskerakásos* fal is. A Sárréten mindkét technikánál ugyanolyan favázat alkalmaznak, mint a nádház esetében. A *sövényháznál* a sarokágasok közeit egymástól kb. 25-30 cm-nyi távolságban vékony karókkal, vastagabb ágakkal töltötték ki, melyek alsó vége földbe ázott, míg felső végüket a koszorúfához szegezték. Ezt galagonya- vagy fűzfavesszővel sűrűn befönték s végül rétegenként tapasztották. A *fecskerakásos* fal esetében a sarokágasok közét sárral rakták be. A földet többszöri meglocsolás után törekkkel megszórták, majd, hogy az jól elkeveredjen, lóval megtapostatták és kapával többször is alaposan megválták. A fal rakása villával történt. Egyszerre általában két-három sort készítettek. A fő- és közfalak egyszerre készültek. A sarkokra és a közfalak csatlakozására minden sor után nádat fektettek, hogy a falat s a bekötéseket ezzel is szilárdítsák. A fal teljes megszáradása után azt ásóval simára nyesték s tapasztották.

A fenti falféleségek mellett a legjelentősebb technika a föld deszkák közé való tömése, azaz a *vertfal* volt. Építésének folyamata a következő: a leendő fal mindkét oldalán kb. méternyi távolságban gerendákat ástak le páronként szembe egymással, felső végeiket lécekkal összeerősítve. Közéjük tettek két szál élére állított pallót, végeiket rövidebb deszkákkal lezárták és az így keletkezett formába agyagos földet hordtak, amit tömőfával addig vertek, míg kökeményre össze nem állt. Egy-egy sor elkészülte után a deszkákat feljebb emelték. A rétegek közé gyakran nádat is fektettek, hosszú szárát a sarkokon meghajlították, hogy a falat összefogják. Ezt a szerepiek *sárréti kapocsnak* nevezik. A betonkemény falú házak 150-200 évig is épek maradtak.

A fenti technikákat szorította ki a *vályogfal*. Vályogvetéshez a kötött, agyagos-szikes talaj a legalkalmasabb. A vályogvetőgödörből kitermelt földet először megtisztítják a természetes növénytakaró gyökereitől, majd vízzel elárasztják. A sarat kapával, taposással jól összevágják és betörekkelik. Ezt a műveletet háromszor-négyszer is megismétlik mindaddig, míg a sár megfelelő sima és görcsmentes lesz. A kész sarat néhány óráig hagyják „dagadni, érni”, majd talyigával vagy saroglyával kihordják a gödörből, vetővel kivetik és kúpokba, kazlakba rakják száradni. A *vető* egy deszkából készült téglatest formát adó ráma. Egy kúpba általában 50, egy kazalba 100 vályog kerül. Falrakásnál a vályogokat híg sárral, ún. *keferccel* ragasztják össze, de sok helyen minden harmadik sor közé nádat is fektetnek, hogy a falat szilárdítsák.¹¹

A téглаépítkezésnek vidékünkön nincs régi hagyománya. Bár a derecskei uradalomnak pl. már a 18. században volt téglagyára, de ez kizárólag az uradalom szükségleteit elégítette ki s a sárréti jobbágyság legfeljebb csak a téglarobottaiban való szállításakor találkozhattak ezzel az építőanyaggal.¹² Később a kapitalizmus időszakában több kisebb téglagyár is működött a vidéken, de ezek termékei a parasztság számára megvásárolhatatlanul drágák voltak. Döntő változást csak az elmúlt másfél évtized hozott. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint a téglá, kő, beton falú házak aránya már több mint 40%.

Az építmények szilárdságát azok *alapozása*, fundamentuma biztosítja. Ez a statikai szempontból oly fontos építészeti elem azonban a népi építkezésben igen sokáig szinte alig játszott szerepet. A favázás falszerkezetek (nád, patics, fecskerakás) tulajdonképpen nem is igényeltek szilárd alapozást, hiszen itt ezt a szerepet maguk a földbe ázott oszlopok töltötték be, de nem készült szilárd fundamentum a vert és vályogfalaknak sem. A múlt század végéig az alapozás egyetlen módja a kiásott, majd az így keletkezett árokba visszahányt és erősen ledöngölt föld volt. A századfordulón például a sárréti települések vályog- és sárfalazatú lakóházainak még 97%-a készült ezzel az alapozási eljárással.¹³ A szilárd kő- és téglafundamentum századunkban végbement elterjedésének okát elsősorban a múlt század

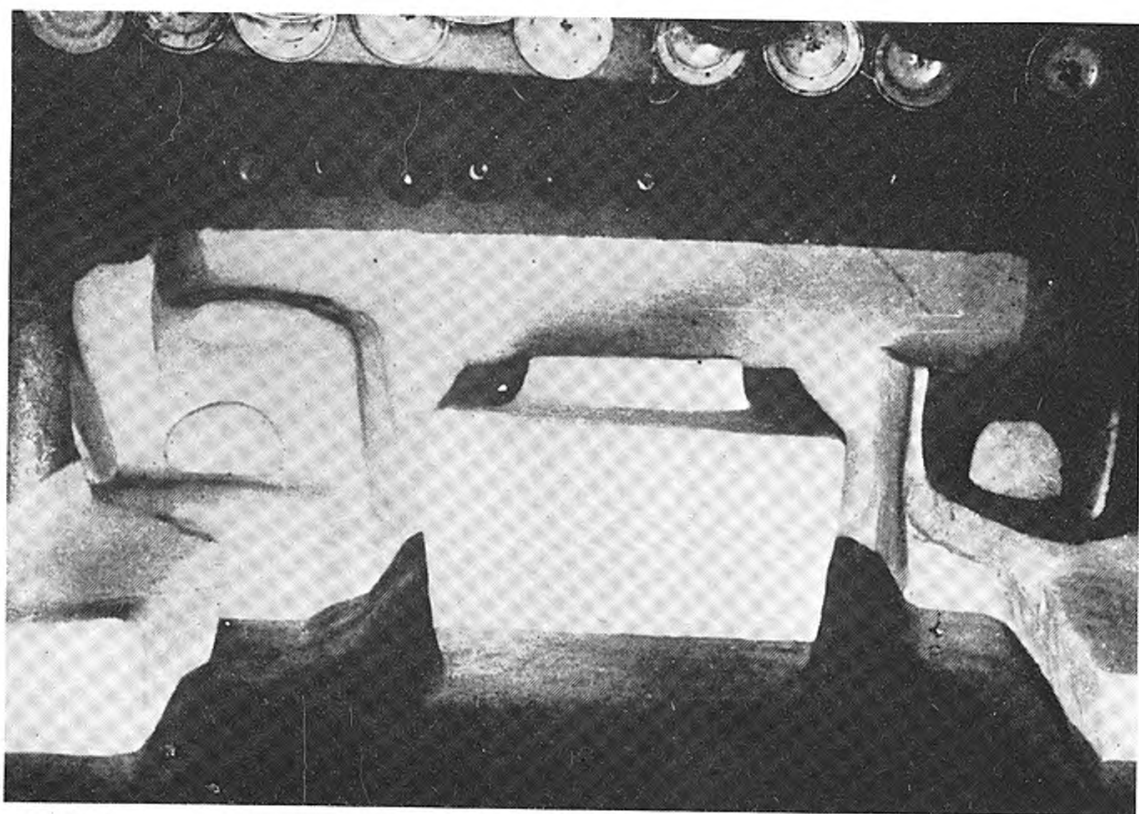
3. kép. Deszkaoromzatok díszítésének típusai. Dám L. felv.

utolsó évtizedeiben megjelenő építészeti szabályrendeletek előírásaiban kell keresnünk. Bihar vármegye 1888-ban adja ki az első olyan szabályrendeletet, amely már előírja, hogy „...a vályog vagy vertföldből építendő házak alá a földszinti padlózat magasságáig az alapzat kőből vagy téglából állítandó elő.”¹⁴ Az időről időre megújított rendelkezések azonban csak igen lassan éreztették hatásukat, s nagyobb fogantatjuk csak az 1920-as évektől lesz, amikor már minden esetben építési engedély szükséges új házak készítéséhez. Mindezt jól értékeltek a statisztikai adatok is. A döngölt föld alapozás részesedése a századfordulói 97%-ról 1930-ra 88%-ra, majd az épületállomány kicserélődésével 1970-re 63%-ra csökken. A melléképületek azonban továbbra is ezzel az alapozási eljárással készültek, mivel a rendeletek csak a lakóházépítést szabályozták.¹⁵

Néhány kisebb, primitív melléképület kivételével napjainkban minden építmény rendelkezik fűdémszerkezettel, azaz *padlással*, *mennyezettel*. A 18. században azonban ez még korántsem volt természetes. Az etimológiai, archeológiai, történeti kutatások fényében úgy tűnik, hogy a fűdém alkalmazása a 16–17. századnál későbbre nem nyúlik vissza, sőt a múlt századi leírások és az emlékezet szerint országszerte, így vidékünkön is gyakoriak voltak a fűdémszerkezet nélküli lakóépületek.

A fűdémszerkezetek megjelenése és elterjedése nemcsak az építészeti technika fejlődésével, a lakással szembeni fokozottabb igények kialakulásával hozható összefüggésbe, hanem a paraszti élet mindennapjaiban betöltött fontos szerepével is. Itt tartják a ritkán használt, vagy használatból kikerült tárgyak, eszközök mellett a füstölt húst és szalonnát, ide terítik ki száradni a kimosott ruhát, itt raktározzák el a kicsévelt napraforgót, babot, borsót, diót, sőt egyes esetekben a gabonát és kukoricát is. Mindez természetesen nemcsak erős, jól megépített falazatot, de teherbíró fűdémszerkezetet is igényel.

A padlás gerendavázra fektetett, tapasztott nádból, vesszőből vagy dorongból készül. A falra – az épület hosszanti tengelyének megfelelően hatalmas, négyszögletesre bárdolt *mestergerendát* fektetnek. Erre kerülnek a *folyógerendák*, melyek két vége a falra fektetett *sárgerendára*, közepe a mestergerendára támaszkodik. A folyógerendákat különböző ácszerkezetekkel, csapolásokkal rögzítik a sárgerendához, anyaguk többnyire fenyőfa, hosszuk megegyezik az épület szélességével, egymástól való távolságuk 80-100 cm. Erre a vázra a leggyakrabban 20-30 cm vastag nádréteget terítenek, melyet aztán alul-felül törekes sárral betapasztanak. Ugyanilyen módon készül a sövény- és dorongpadlás is, melyeket azonban elsősorban melléképületeknél alkalmaznak. Amennyiben tornácot is kap az épület, a folyógerendák végeit 100-110 cm-rel túlnyújtják a ház falán. Még a lepadlásolás előtt felállítják a tornácoszlopokat, végüket összekötik egy, a ház vagy tornác hosszával megegyező geren-

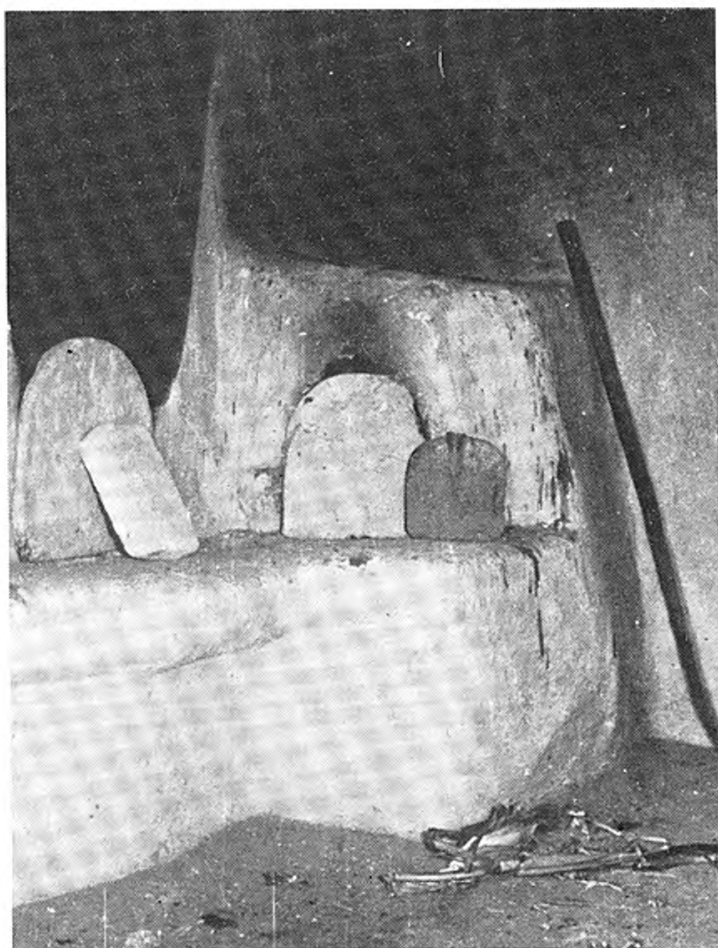

4. kép. Pitvar tüzelőberendezése középpadkával. Bihartorda. Györffy I. felv.

dával, a *koszorúfával* vagy *majorpankkal*. A folyógerendákat ebben az esetben nem a sárgerendához, hanem a majorpankhoz csapolják. Ha a tornácot úgy képezik ki, hogy azt egy vagy két helyiségből veszik el (lopott tornác), a majorpank szerepét a sárgerenda tölti be, s ez alá kerülnek a tornácoszlopok. A tornác lepadlásolása már a házzal együtt történik.

Az alföldi, s ezen belül a sárréti lakóházak falát eredetileg csak eresz védte. A *tornác* tulajdonképpen ennek továbbfejlesztett formája. Az eresz aljának csapadéktól való fokozottabb védelme, és ezáltal a kényelmesebb közlekedés érdekében a ház hosszanti, udvar felőli bejárati részén a tetőzetet előrenyújtották úgy, hogy a földémerendákat és a tetőzet fedélfáit 2-3 arasszal kijebb eresztették, amely bizonyos határokon túl már megfelelő alátámasztást kíván meg. Ezt elsősorban a lakóház két végén, majd a szükségletnek és az igénynek megfelelően közben is alkalmazták, s így létrejött az oszlopokkal, pillérekkel alátámasztott tornác. Mindez természetesen már szükségessé tette a majorpank alkalmazását is.¹⁶

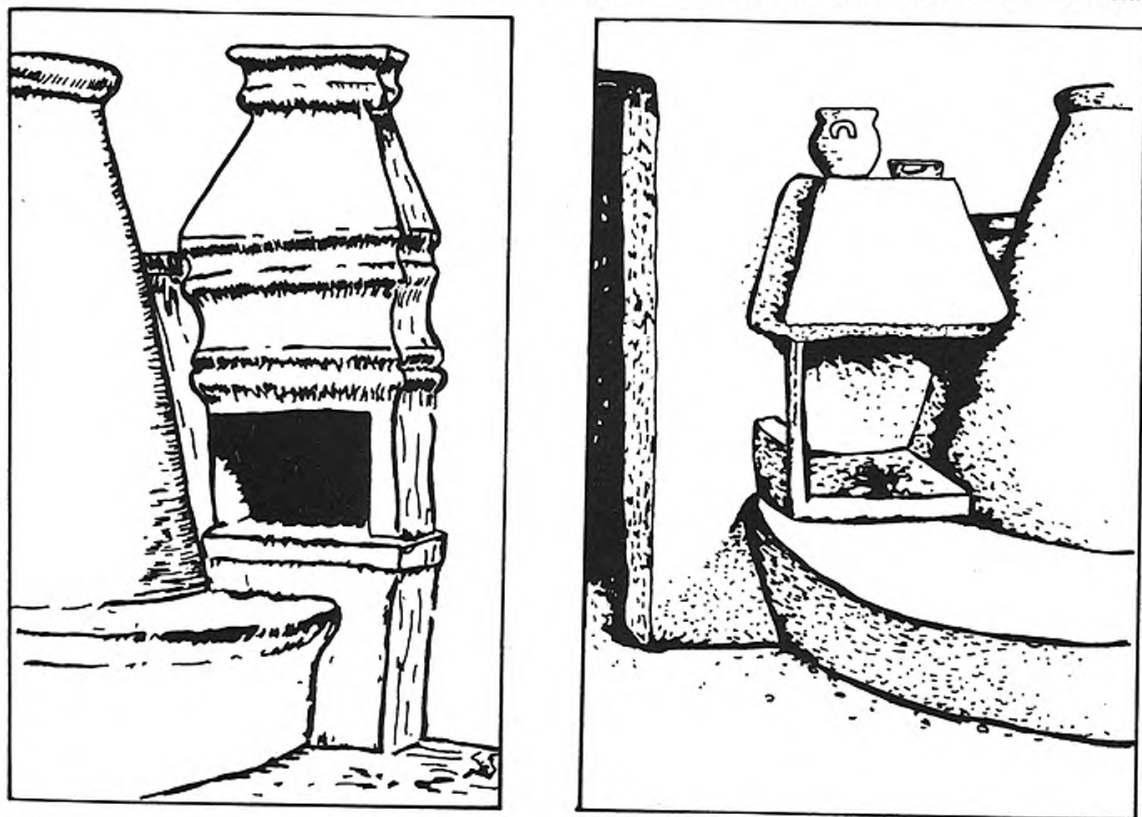
Az így kialakult tornácnak hazánkban két fő formája van, az egyiket faoszlopok vagy pillérek támasztják alá, a másikat az oszlopokat, ill. a pilléreket különböző formájú boltzatok kötik össze. A Sárréten azonban igen ritka a boltíves tornác, s nincs jelentős építészeti hagyománya sem. Uralkodó forma a faoszlopos tornác, amely azonban igen változatos formában jelenik meg. Különösen a Sárrét belsejében gyakori a vékony, minden tapasztás nélküli egyszerű oszlopforma, amely közvetlenül a földre támaszkodik. A másik

5. kép. Kemence szája előtti tüzelőpadkák *kattanak*okkal és *előtek*kel. Püspökladány, Bihardancsháza, Dám L. felv.

jelentős forma a náddal vagy szalmával körülcsavart, tapasztott és meszelt oszlop, amely már kő- vagy vályogpilléren nyugszik. Ennek alkalmazása különösen a Nagykunsággal határos községekben jelentős, éppen úgy mint a tornácoszlopok dupla kiképzése. A Nagykunságban ugyanis mindkettő igen elterjedt forma, s a két vidék szoros kapcsolatának révén terjedt el a Sárréten is. Az egyszerű faoszlopos tornác kétségkívül régebbi jelenség, mint a pilléres-oszlopos megoldás, mely utóbbi meghonosodása a klasszicista stílus népi építészetünkben való elterjedésével magyarázható. Így azokban a községekben, ahol ez az oszlopforma ritka, kevésbé beszélhetünk a klasszicizmus hatásáról (2. kép).¹⁷

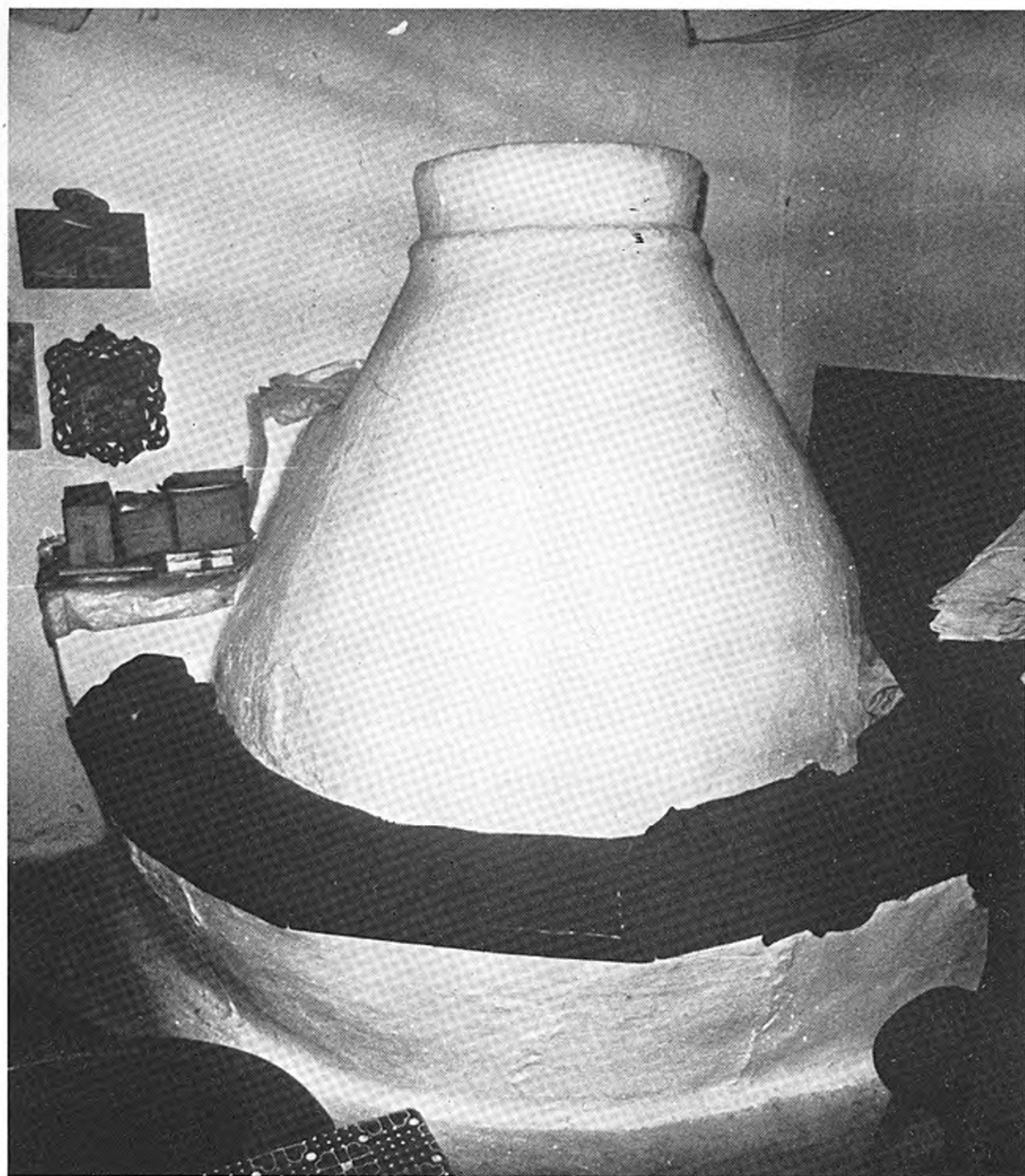
A Sárrét a magyar nyelvterület keleti szarufás és a közép-magyarországi szelemenés *tetőszerkezetű* területek találkozáspontjában fekszik. Ennek következtében a két alapforma számos változatban él vidékünkön. A szelemenés tetőszerkezet, amely a 18–19. századig szinte az egész magyar nyelvterület népi építkezését jellemezte, a századfordulón már csak Nyugat- és Közép-Dunántúlon, valamint a Tisza középső szakaszának mentén egyeduralkodó. Fekér, Tolna megyében, a Duna–Tisza közén már mindkét típus megtalálható, amelyből szívesen emelkedik ki a Nagykunság, a Nagy- és Kis-Sárrét nyugati területeinek, valamint Csongrád megye keleti és Békés megye nyugati részének a Tisza és Maros által hatá-

6. kép. Kemence padkájára épített kandallók. Szűcs S. után

rolt szelemenés vidéke. Ezt a területet övszerűen fogja körül a szarufás szerkezet elterjedése, a Dél-Dunántúltól Bácskán, Bánáton, Erdélyen és az Északkelet-Tiszántúlon át, egészen az Északi-Középhegység vidékéig.¹⁸

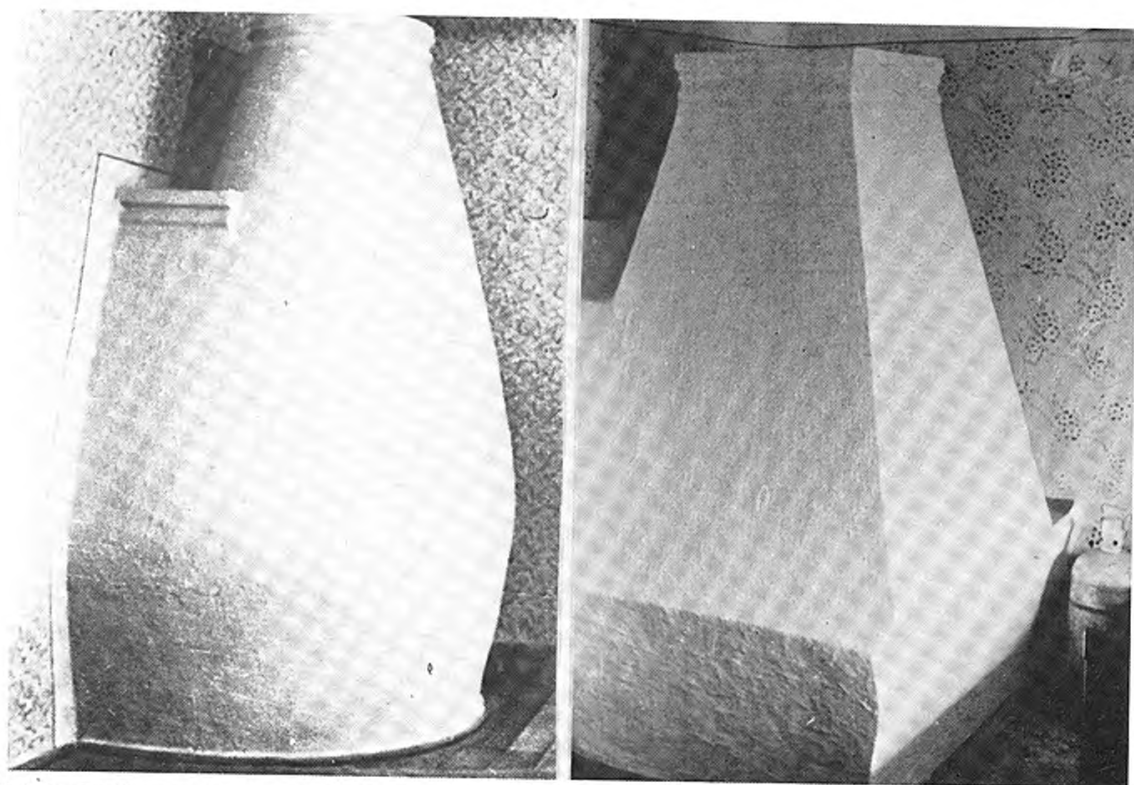
Legegyszerűbb és a múlt század elején még általánosan elterjedt forma vidékünkön a *szelemenés tetőszerkezet*. A *hosszúágasos-szelemenés* tetőszerkezetet (1. kép) elsősorban a nád, patics és fecskerakásos falféleségekkel párhuzamosan alkalmazták. A vert és vályogfal már a nehezebb és fejlettebb *félágasos-szelemenés* (9. kép) és *szarufás szerkezetet* is elbírt. A szarufás típus a 19. század folyamán Erdély felől nyomult fel a Tiszántúl keleti ré-

7. kép. Boglyakemence, Berettyóújfalu. Dám L. felv.

széig, részben az Erdélyből betelepült magyar és román lakosság révén, részben pedig azért, mert vidékünk keleti községei elsősorban az erdélyi területekkel tartottak gazdasági, kereskedelmi, kulturális kapcsolatokat. A szelemenés formát azonban csak nehezen tudta kiszorítani, ami elsősorban a hagyományok erejével és a fejletlen ácstechnikával, a megfelelő képzettségű szakemberek hiányával magyarázható.

Ma a szelemenés típusnak három formáját találjuk a Sárréten. Püspökladányban és környékén csaknem kizárólagos a *félágasos-szelemenés* forma, amely mellett szórványosan felbukkan az *ollólábas* és *ollólábas-vendégszelemenés* forma. Bihartorda, Nagyrábé vonalától keletre kevés kivétellel a *szarufás tetőszerkezet* uralkodik. Az itt található szarufás típus három változatban él: 1. a szarufa a ház hosszanti falán fekvő koszorúgerendán nyugszik,

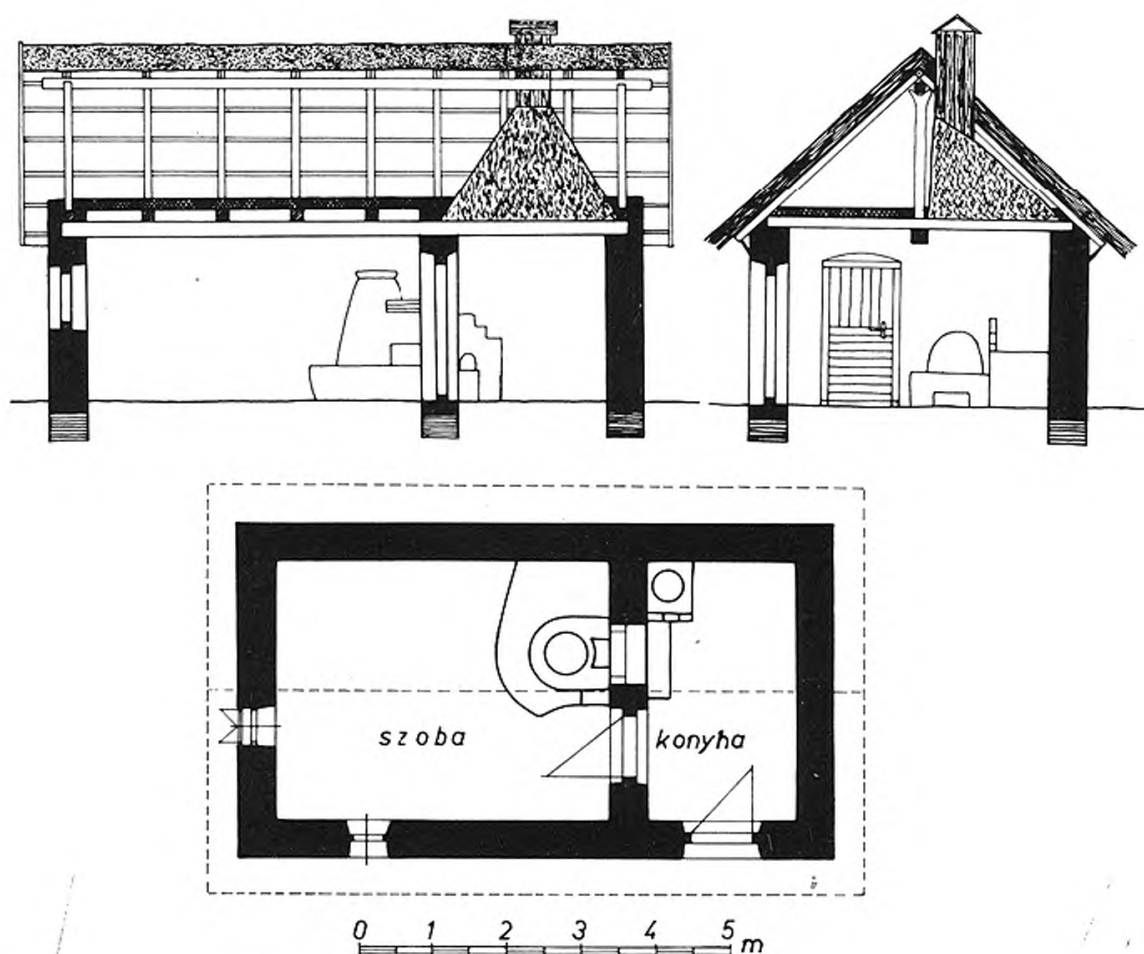
8. kép. Tojás- és sifonkemence. Darvas, Sárrétudvari. Dám L. felv.

2. a koszorúgerendára fektetett *folyógerendán* nyugszik úgy, hogy vége 80-90 cm-rel túlnyúl a ház falán, 3. vége a koszorúfán fekvő folyógerendára támaszkodik, de azon nem nyúl túl.¹⁹

A tetőszerkezet szabja meg a *tetőzet megjelenésformáját* is. A szelemenés szerkezet a Sárréten mindig együtt jár a *nyereg*tetővel (9., 10. kép). Ez az ősi tetőtípus, amelyet aztán bizonyos mértékig kiszorított a szarufa elterjedésével párhuzamosan megjelenő *kontyolt nyereg*tető (14. kép). Azokban a falvakban, ahol a szarufás tetőszerkezet bármely típusa domináns, a két tetőtípus aránya kb. 50-50%. A főképpen, vagy teljesen szelemenés tetőszerkezetű területeken azonban a nyeregtető kizárólagos. Ez természetes is. Az egyszerű szelemenés szerkezet, a megfelelő épületfa hiánya és a fejletlen ácstechnika csak nyeregtetős formát engedett meg. Amikor megindult a szarufa elterjedése, a hagyomány továbbra is megőrizte a nyeregtetőt, és csak a múlt század utolsó harmadában jelenik meg a kontyolt nyeregtető. Hozzájárult ehhez a nagyarányú gazdasági változás és a hivatásos építőmesterek számának gyors növekedése is.²⁰

A tetőfedés anyaga már kevésbé változatos. A *nád* volt a legáltalánosabb hagyományos tetőfedő anyag. Mellette a *zsúp*, *szalma* és *zsinde*ly tető csak jelentéktelen szerepet játszott a vidék népi építészetében. Az 1920-as évektől kezdve azonban jelentősen megnő a cseréptető aránya, elsősorban a nád rovására. Míg a századfordulón részesedése mindössze 5% volt, 1930-ra már 54%-ra, 1970-ben pedig 95%-ra nőtt.²¹ A századfordulón még csaknem kizárólagosnak mondható nádtető nagyarányú elterjedését két tényező segítette elő: egyrészt hatalmas mennyiségben termelt a különböző árterületeken, másrészt, ha az építkezésnél felhasznált anyagok szerkezeti kapcsolatait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az építőanyag jellegzetes tulajdonságainak figyelembevételével, az időjárásnak jobban ellenálló anyag védi a gyengébbet. Itt pedig a nád az az anyag, amely sikeresen megvédi a különböző, nedvességtől könnyen elomló sárfalakat úgy, hogy a belőle készült tetőzetet széles eresszel építik.

A nádtető (9–15. kép) alkalmazásának jelentőségére utal az is, hogy a tetőkészítés a sárre-
 réti falvakban szinte foglalkozássá fejlődött. A tetőkészítők a szegény és kisparasztság ré-
 tegéből kerültek ki, akik ily módon igyekeztek szerény megélhetési lehetőségeiken segíteni.
 A tetőkészítés első mozzanata a tetőszerkezet belécezése volt. Ezt követően az eresz vona-
 lára négy-öt hosszú gerendával, *vendígófallal* alátámasztott s a tető vastagságának megfe-
 lelő deszkát erősítettek föl, azaz felállványozták a házat. Felrakták az első sor verést, tehát
 a tetőre helyezték nádkévéket elteregtették és korcok, gúzsok segítségével erősen lekötötték.
 Erre került rá a második sor, melyet előbb ideiglenesen korcokkal rögzítettek, nádverővel
 felverték és végül véglegesen lekötötték. Ezt a műveletet mindaddig ismételték, míg a leg-
 felső sor nádkévei kb. egy méterrel túl nem nyúltak az épület gerincén. A tető egy-egy ol-
 dalának befedéséhez általában 3-4 sor verés szükséges. A nádtetőkészítés befejező munká-
 lata a tetőgerinc beszegése volt. A tetőgerincen túlnyúló nádat áttörték a másik oldalra,
 majd a mester lovaglólülésben elhelyezkedett a tetőgerincen. A tető két oldalára helyezett
 maroknyi nádat összefogták úgy, hogy mindkettőből kimaradjon fél méter. Ezután az egyi-
 ket körültekerték a másikon, s végét saját töve alá dugták. Az előbbi szabadon maradt vég-
 hez újabb marék nádat fogtak, s a fenti műveletet most ezzel ismételték meg. Így folyt ez
 mindaddig, míg a tetőgerincen végig nem értek. A tetőkészítés fő eszközei a fogazott nád-

9. kép. Kétozstatú, nyeregvetős lakóház alap- és metszetrajza. Sárretudvari. Dám L. felv.

10. kép. Az előző képen látható lakóház fényképe. Dám L. felv.

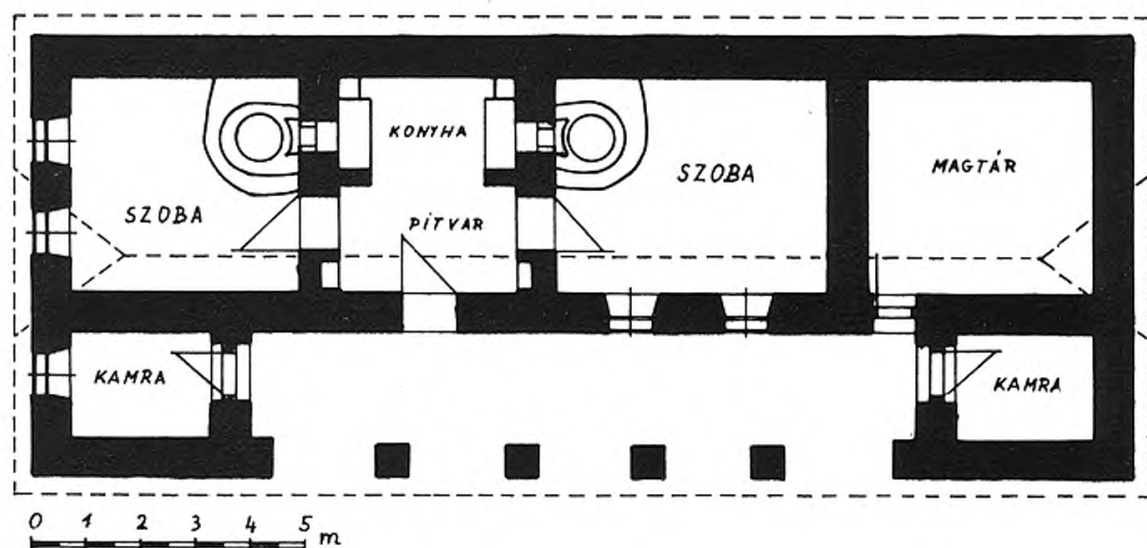
11. kép. Klasszicista stílusú lakóház. Püspökladány. Dám L. felv.

12. kép. Kisnemesi kúria. Bakonszeg. Dám L. felv.

verő és a nádkötő tű, melynek segítségével a nád rögzítéséhez szükséges fűzfa- vagy drótgúzsokat átfűzték a tetőn. Ezzel történik a tető javítása is, ekkor azonban még egy eszköz csatlakozik az előző kettőhöz, a lapos, lándzsahegy alakú *lapocka*, mellyel a nádtetőt fel-lazítják, hogy közéje friss nádat dughassanak.

Nagyon szoros az összefüggés a *házhomlokzatok* formai képe és a tetőzet között. A nyeregtetővel szükségszerűen együtt jár a zárt, függőleges, háromszög oromzat (11. kép), míg a kontyolt nyeregtetős házak mind csapottvégűek vagy ahogyan a sárrétek nevezik, *kan-farosok* (14. kép). Ez a két alapvető típus található itt a Sárréten. Eleinte nádból készültek betapasztva, fehérre meszelve különös szépséget kölcsönöztek a lakóháznak. A deszkából készült oromzat az 1860-as években kezdett elterjedni,²² amelyet ma már igen változatosan díszítenek. A díszítés mindig az anyagból, a szerkezetből és formából nő ki. A deszka pe-

13. kép. Az előző képen látható lakóház alaprajza

dig igen alkalmas változatos ornamentika kialakítására. Ennek vízszintes, függőleges és ferde elhelyezése, az elhelyezésmódok változtatása már önmagában is díszítőelem, amelyet még fűrészelt mintákkal, változatos formájú szellőzőlyukakkal, a deszkák találkozásvonalára szögezett lécekkel is fokoznak (3. kép). Eleinte csak a ház utca felőli részét készítették deszkából, később mindkét vértelket. Hogy a díszítésnek milyen nagy szerepe van, az is mutatja, hogy gyakran az utca felőli házvég erősen díszített, míg a másik egyszerű, sima.

A sárréti lakóházak *tüzelőberendezésüket és alaprajzi beosztásukat* tekintve a középmagyar vagy alföldi háztípusba tartoznak. Jellemzőjük, hogy kéttüzelősek, azaz kemencések és tűzhelyesek.²³ A füsttelenítés itt is a 18. században az Alföldön általánossá váló és valószínűleg a tűz fölé emelt füstfogó továbbfejlesztéséből kialakuló *szabad kéménnyel, pendelykéménnyel* történik (1. kép). Arra nézve, hogy a szabad kémény mai alakja mikor alakult ki, pontos adataink nincsenek. Barabás Jenő legújabb kutatásai azt bizonyítják, hogy csak a 18. században terjedhetett el nagyobb mértékben. Szűcs Sándor pedig területünkre vonatkozóan 1783-ból közöl a kéményre vonatkozó általánosítható adatokat.²⁴ Ez a kéményfajta a 19. században a lakóház kizárólagos füstelvezető berendezése volt. Századunk első harmadától kezdve a lakás- és építkezéskultúra fejlődésével, valamint az építészeti és tűzrendészeti szabályrendeletek tiltó előírásai következtében alkalmazása egyre inkább háttérbe szorult, s helyét zárt kémények foglalták el.

A ház valamennyi tüzelőberendezésének füstje a szabad kéménybe torkollott. Ennek következtében igen gyors volt a kémény kormozódása, tehát mindennapos használat esetében hetenként tisztítani kellett. Igen nagy szerepe volt a kéménynek, mint hús- és sajt-füstölő berendezésnek. A füstölendő húst a kéménybe épített füstrudakra rakták fel disznóölés után. Az itt történő füstölést nagyon jónak tartják, mivel a kemencéből és a konyhai tűzhelyről a kéménybe kerülő füst már nem forró, s a szellős kéményben nem is tömény. Így a füstölés még erős tüzelés esetében is viszonylag lassan érlelődve megy végbe. De nemcsak a húst füstölték itt, hanem a juhsajtot is. A sajtot szikkadás után nádból készült sajtrácsra a szabad kéménybe akasztják, ahol megérik, haja megrepedezik, belseje puha lesz.²⁵

14. kép. Jellemző sárréti ház kontyolt nyeregtetővel és díszítetlen tornácoszlopokkal. Berettyóújfalú. Dám L. felv.

A szabad kémény rendeltetésénél fogva a házbeli életben jelentős szerepet tölt be. A kémény alja pl. kultikus hely, ahol különböző varázsló cselekedeteket vittek véghez. Ha a kisgyerek valamitől megijedt, vagy valaki szemmel megverte, két eljárással is ki lehet találni, ki volt a tettes. Az egyik a kémény alatti *ólomöntés*. Rostába kanalat, kést, villát, ollót stb. összesen 7 tárgyat helyeztek. A rostát egy vízzel telt edény fölé tették és ezen keresztül öntötték a megolvasztott ólmot, ami a vízbe érve megszilárdult. A megszilárdult ólom alakjából következtetni lehetett a megrontóra vagy az ijedség okára. A másik eljárásnál fehér kukoricacsutkával tüzeltek a kémény alatt. A füstben megjelent a gyermeket megrontó boszorkány alakja, aki másnap kérni jött valamit, de nem volt szabad neki semmit adni, hanem piszkáival el kellett kergetni, s a gyerek ezután meggyógyult.²⁶

A konyha hagyományos tüzelőberendezései. A sárréti lakóházak konyhája – mint az Alföldön általában – két részre oszlik: egy előtért képező *pitvarra* és a kémény alatt levő, bolthajtással vagy a mennyezettől 50-60 cm-re lejjebb ereszkedő lesározott gerendával ellátott kéményaljára, azaz a szabad kémény alatti részre. Itt helyezkednek el a tűzhelyek. Középen asztalszerű tüzelőpadka található, kétoldalt a szobabeli kemence, ill. kemencék szája előtti tüzelőpadkák, a rájuk épített katlanokkal alkotják a konyha tüzelőberendezését (4. kép). A konyhának ezt a tagoltságát a szabad kémény meghonosodása hozta létre.

A *középpadka* legrégebbi formája kör alakú volt. Szűcs Sándor kutatásából tudjuk, hogy a régi sárréti ház pitvarában a tűz igen gyakran középen a földön vagy alacsony, kerek alaprajzú padkán égett. A fal mellett körben széles padkák álltak, amelyek elsődleges funkciója a fekvés, alvás volt. Mindezt történeti adatokra hivatkozva is bizonyítja.²⁷ Hasonló pitvarbeli tüzelőberendezésű lakóházakat ásva ki Méri István a türkeve-móriczi ásatások során. A konyhában a szobabeli szemeskemence szája előtt, ill. a helyiség közepén kör vagy ellipszis alakú alacsony tűzhely állott.²⁸ Ez a tűzhely később – a recens anyag tanúsága szerint – a kémény mértani középpontjába került, szintje megemelkedett, alakja továbbra is kör maradt, s még a múlt század 70-es éveiben is a legelterjedtebb forma volt. Ezt a kör alakú sárpadkát fokozatosan felváltotta a négyszögletes, asztalszerű tüzelőpadka, amely eleinte körbejárható, később azonban a ház hátsó falához építették. A kör alaprajzú sárpadkát ideiglenesen később is használták, mégpedig lakodalom vagy multságok idején, amikor a négyszögletes padka elé egy kör alakút is építettek, az ún. *lakodalmas konyhát*. A padkát aztán a lakodalom után lebontották. Használata nem mondható általánosnak.

A középpadka, valamint az oldalpadka és a katlanok legfontosabb funkciója a fűtés, főzés volt. Az edényeket a nyílt tűz körül úgy helyezték el, hogy a tűz melegének kihasználása minél gazdaságosabb legyen. A nagyobb hőigénylő ételeket a tűz fölé helyezett *vasháromláb*on álló edénybe, serpenyőbe tették, s ily módon az edény teljes felületével érintkezett a tűzzel. Az oldalpadkák elsődleges funkciója – mint már említettük – a fekvés, alvás volt. A középpadka századforduló utáni háttérbe szorulása után az oldalpadka foglalta el annak szerepét, ma már azonban nyílt tűzön sehol sem főznek.²⁹ Az oldalpadka szerves része a *katlan* is. Legrégibb formája, a kemence szája előtti padkába vájt üreg, amely ma már nagyon ritka. Fejlettebb és általánosabb formája a padkára épített, sarokban álló kemenceszerű építmény (5. kép). A legrégebbi formáknál a padkába vert cövekeken álló sövényvázat vastagon a kívánt formára besározták, alját a padkánál arasznyival alacsonyabbra hagyva ledöngölték. Később a katlanok már vályogból készültek. A katlan tetején rézüsthöz mért, kerek lyuk található, oldalán pedig a kemence szájához hasonló, *előrével* fedett tüzelőnyílás. A katlant főzésre nem használták, de itt melegítették mosáskor a vizet, itt sütötték ki disznóöléskor a zsírt, itt főtt az állatok számára a burgonya és ősszel ezen főzték a szilvalekvárt. Mindennapi rendeltetése ugyanakkor a kemence hamujának tárolása volt.³⁰ Mint önálló tűzhely csak a lakóházon kívül fordul elő. Ebben az esetben az udvarra vagy a kertbe építik, s csak igen ritkán használják. A sárpadkákat ún. berakott spórok és az iparosok által készített tűzhelyek váltották fel, amelyek az 1920-as évektől kezdve egyre inkább el-

terjedtek, a zománcozott edények terjedésével párhuzamosan. Gyakori, hogy a katlant átépítve a berakott spór tartozékává alakítják, de legtöbbször a régi tüzelőberendezést lebontják és új, már vasplattal ellátott sparheltet építenek helyettük.

A szoba hagyományos tüzelőberendezései. A sárréti lakóház kezdetleges, a századfordulón még használt, de ma már teljesen kihalt nyílt tüzelője a kandalló volt (6. kép). Bár ritkán önálló tűzhelyként is használták, a legtöbbször azonban a kemence mellett, annak ajtó felőli oldalán állott. Elterjedése nemcsak a Sárréten, de szinte az egész Tiszántúlon általánosnak mondható.³¹ Ez a tüzelőberendezés tulajdonképpen nem más, mint a kemence kiszélesített padkájának folytatása füstfogóval ellátva. Tűzszintjének magassága kb. 1 m, szélessége 50–60 cm. A tűztér fölé csonkagúla vagy félmétkas alakú sátor borul, amely a füst felfogására szolgál. A padkától 70–80 cm magasságban 30–35 cm átmérőjű lyuk volt a falba vágva, amelyen keresztül füstje a konyhai szabad kéménybe jutott. Anyaga nád és sár, füstfogója vesszőből, néha deszkából is készült, melyet kívül-belül betapasztottak. A kandallót elsősorban télen használták, mikor a konyhában a szabad kémény alatt a nagy hideg miatt kényelmetlen volt a főzés. Visszaszorulása a századfordulóra tehető, helyét a kemence padkájára épített sárból készült kis *vaskonyhák*, *berakott spórok*, *berakott konyhák* foglalták el, melyeket még most is szívesen használnak.³²

A sárréti területek a keleti, erdélyi nyílt tüzelős és a középmagyar, alföldi zárt tüzelős, kemencés házvidékek átmeneti sávjába tartoznak. Bizonyosnak látszik, hogy a sárréti kandallós tüzelők Erdély hasonló tűzhelyeivel állnak kapcsolatban, s elsősorban ezek hatására terjedtek el vidékünkön.³³ Arra nézve, hogy a kandallós tüzelő a 18. századot megelőző évszázadokban ismert volt-e, sem történeti, sem archeológiai adatok nem állnak rendelkezésünkre. A későbbi történeti adatok azonban arra utalnak, hogy a Sárrét uralkodó szobabeli tűzhelye a kemence volt. A 18. századi periratokban pl. már mindenütt házbeli kemencék említésével találkozunk.³⁴ A néprajztudomány már régen megállapította, hogy a különböző kultúrelemek terjedésének egyik legfontosabb formája a különböző népelemek vándorlása, áttelepülése.³⁵ Ha figyelembe vesszük azt, hogy a 18. század folyamán a Sárrét magyar, s részben román eredetű lakossága olyan területekről települt be, ahol a kandallós tüzelő mindmáig általános, akkor feltételezhetjük, hogy a Sárrét kemencés házvidékén a betelepülők nyomán honosodott meg a kandallós tüzelő. A jövevények ugyanis új lakóhelyükön is igyekeztek a számukra megszokott, természetesnek tartott kultúrelemeiket (s így a kandallós tüzelőt is) meghonosítani, de ugyanakkor az eredeti sárréti kultúra, valamint a táj nyújtotta építőanyagok hatására átvették az itt már hagyományos, jól bevált kemencét is. A kandalló elsősorban fafűtésre alkalmas, a Sárrét azonban nagyon szegény volt erdőkben, a hagyományos és a könnyen elérhető tüzelőanyagok (nád, szalma, trágya) pedig csak kevésbé alkalmasak a kandallóban való fűtésre. Ezzel magyarázható a kemence melletti, annak padkájára épített kandalló nagyarányú elterjedése, és az is, hogy a századfordulóra használata csaknem teljesen háttérbe szorult s meglétükre már csak az udvarra helyezett füstölők kandallószerű tűzhelyei utalnak.³⁶

Még napjainkban is igen jelentős tüzelő-, főző- és fűtőberendezése, sőt bútordarabja a lakóháznak a kemence. Anyaga nád, kenderkóró, cserép és legújabban téglá. A kemence anyagának változásával – nem egyöntetűen – változik a terminológia is. A széles padkára épített nád- és kórókemence – mivel a szénaboglyára hasonlít – a *boglyakemence* nevet kapta (7. kép). A terminológia átmenet a hasonló alakú cserépkemencére is. Azokat a kemencéket, amelyek padka nélkül készültek, *tojáskemencének* hívják (8. kép). A téglából készült kemencék már szükségszerűen szögletesek, ezért kapták a *szögletes* vagy *sifonkemence* nevet (8. kép). A kemencék elnevezése tehát nem a kemence anyagára, hanem mindig alakjára utal.

A legrégebbi kemencék *nádból* vagy *kóróból* készültek, építésük nagyon egyszerű és nagyon sok ősi elemet őriz. A kemencekészítés külön mesterség volt, gyakran cigányok művelték.

A nád és kórokemence ugyanolyan technikával készül, ezért csak a nádkemence építésmódját ismertetem. A kemence helyének kijelölése után elkészítik a kemence padkáját, melynek területét a kemence nagysága szabja meg. Általában 4–6–8 kenyérre terveznek egy kemencét a család nagyságától függően. A padka készítésének két módja ismeretes: az egyik az ún. *patics technika* a másik pedig a *vályogpadka*. A patics-technikával készült padkánál, annak alakjának és nagyságának megfelelően egymástól 15–20 cm távolságban rövid karókat vernek a ház földjébe, melyet aztán vesszővel fontak be. Az így keletkezett belső teret földdel töltötték ki, amelyet erősen ledöngöltek, majd az egész felületet többszöri tapasztással tették simává. A vályogpadkánál a padka kontúrfalait vályogból emelték, belsejének földdel való kitöltését és tapasztását ugyanúgy végezték, mint az előbbinél. A kemence alját sóval és mésszel kevert sárgaföldből készítették, melyhez gyakran üvegcserepeket is kevertek, hogy a meleget jobban tartsa. Egyes községekben az is előfordult, hogy a kemence alját alkotó földhöz vért is kevertek, mert a hiedelem szerint ez szintén fokozza a hőtartó képességét. A hiedelemnek természetesen semmiféle reális alapja nincs, inkább az építőáldozat egy fajtájának elhomályosult formájával állunk szemben.

A teljesen kész padkán kirajzolták a kemence helyét és 10–15 cm mély alapot ástak, amelyekbe *nádpamac*sokat, ill. kenderszárat ültettek. A falat többször is jó erősen gyékénnyel vagy vesszővel megkorcolták, majd tetejéhez érve a nád, ill. a kóro felső végét fából készült abronchhoz kötözték. Ezután sóval és vérral kevert igen finom, jóminőségű sárral először kívülről, majd szikkadás után belülről is betapasztották a vázat. A teljesen kész kemencét szalmával vagy izikkóróval fűtötték ki. A kifűtés nagy szakértelmet kívánt, ezért ezt a műveletet mindig a kemencét építő mester végezte. Az égetés ideje alatt a vázat alkotó nád és kóro elhamvad, a tapasztás pedig szinte téglává változik. Az új kemencét kenyér, lángos sütésével próbálták ki, melyből megkínálták a kemence építőjét is.

15. kép. Egykori tűzelősistálló. Püspökladány. Dám L. felv.

A Sárret egyes falvaiban a nádkemence készítésének fentmaradt egy nagyon ősi és rendkívül érdekes módja, mégpedig a *spirális technikával* készült boglyakemence. Váza ugyanúgy készült, mint ahogyan azt az egyszerű nádkemencénél láttuk, de ezt nem tapasztják be, hanem a finoman megdolgozott sarat karvastagságnyi hurkákká formálták, majd ezzel tekerték körül a vázat hasonlóképpen, mint ahogyan a spirális technikával készült kerámiával teszik. A kemence belsejét és a sárhurkákat vékonyan betapasztották, hogy az esetleges kis nyílásokat ezzel is betömjék és az építményt szilárdítsák. Ez az eljárás mód elsősorban a kerámiatechnikában ismert.³⁷

A kemence váza eredetileg mindig nád volt, de a földművelés intenzitásának fokozódása lehetővé tette a különböző mezőgazdasági termékek (kender, napraforgósár) felhasználását is. A nád- és kenderkóro kemencék háttérbeszorulása a századfordulón indult meg, s helyét a cserépkemence foglalta el. Padkája a fent leírt módon vályogból készült, maga a kemence pedig tört cserépből. Egy sor sárra egy sor cserépet raktak mindaddig, míg a kemence a kívánt magasságot el nem érte. Alakját az építőmester közben szemmérték szerint alakította. A kemence tetejére ráfot tettek, vas és cserépdarabokkal befedték, majd az egész építményt kívül-belül egyenletesen betapasztották. A cserépkemence alja már csaknem minden esetben téglából készült. A kemence üstökét hamus, meszes agyaggal tapasztották be és egy fából készült formázóeszközzel, az ún. kemenceszélezővel cifrázták ki. Ez alkotja a kemence búbját.

Újabban a cserépkályhák mintájára *téglakemencéket* építenek, amelyek már rendszerint négyzetesek, padkanélküliek és fűtésre szolgálnak. A kemencék forma szerinti alakulása területi megoszlást lényegében nem mutat. Minden községben megtalálhatók a legrégebbi típustól a legújabbakig az összes változatok. Egységesnek tekinthető az építőanyagok elterjedése is. A kemencék használatukat és formájukat tekintve egyre inkább közelednek a cserépkályha kultuszához, és néhány év múlva valószínűleg teljesen háttérbe szorulnak.

A kemence legjelentősebb funkciója a fűtés és a kenyérsütés volt, de fontos szerepet játszott a főzésben is. Legfontosabb tartozéka az *előte* (5. kép), amellyel a kemence száját zárták le, hogy az jól tartsa a meleget. Ha nincs előte, a kemence nem szívja fel megfelelő magásra a kenyeret, használata nélkül lapos, sületlen lenne. Az előte készítése nyáron történik, hogy a melegben jól kiszáradjon. Egyszerre többet is készítettek, hogy ha az egyik eltörik, tartalék is legyen. Az előtére azonban nagyon vigyáztak, mert ha eltört, akkor a hiedelem szerint szerencsétlenség érte a ház népét, ami elsősorban az aprójószág pusztulásában jelentkezett. Anyaga legtöbbször sár, melyet a ház vagy az egyik melléképület falára tapasztottak. Szilárdságát nádból, vesszőből készült váz fokozta. Első mozzanatként egy sor anyagot feltapasztottak a falra, ebbe belenyomták a vázat, majd újra betapasztották. Néhány napi száradás után széle elvált a meszelt faltól, ekkor leszedték és bemeszelték. A boglyakemence fontos tartozékai még a *padka*, *kucik* és a *sut*. A kemence kör alakját kísérő 40-50 cm széles padka tulajdonképpen ülőhely. Különösen télen tanyáztak rajta szívesen, mert hátukat a meleg kemencének vethették. Itt ülve végeztek számos házimunkát, fontak, kosarat kötöttek, kukoricát morzsoltak, tollat-, tengerit fosztottak stb. A kemence ajtó felőli oldalán a falhoz rögzített megmagasított padkarész a *kucik*, amely télen az öregek állandó tartózkodási helye volt, míg az ellentétes oldalon elhelyezkedő *sut* elsősorban hálóhely volt, de gyakran szolgált a kisgyerekek állandó tartózkodáshelyéül is.³⁸

A sárretri és általában az alföldi lakóház *térbeosztásának* és alaprajzi fejlődésének kérdése mindmáig tisztázatlan probléma. Megnyugtató megoldásra a töredékes történeti anyag s a régészeti ásatások csekély volta, ill. hiánya miatt egyelőre nem vállalkozhatunk. Az azonban valószínű, hogy területünk lakóházai is azt a fejlődést követték, ami az egész Alföld területén lejátszódott. Az Árpád-kori földbe vájt kemencés lakóházakat a 14. századtól kezdve fokozatosan felváltották a felmenő falú kétosztatú épületek, s a 17. századra – mint ahogyan arról a Túrkeve-mórici ásatások is tanúskodnak – a két- és háromosztatú, nád- és sárfalú

házak váltak általánossá.³⁹ Szűcs Sándor adatai szerint a régi sárréti ház, a nádház mindig kétosztatú volt (1., 9. kép), s csak a vert- és vályogfal elterjedésével vált háromosztatúvá.⁴⁰ A napjainkban szemünk elé táruló három- és négyosztatú lakóházak (11–14. kép) a múlt század nagyarányú gazdasági és társadalmi átalakulása során alakultak ki. Az utca felőli szoba neve *nagyház* és *felsőház*. Ez a 19. században a magyar parasztság körében mindenütt általánossá vált *tisztaszoba*, amelyet csak ünnepélyes alkalmakkor használtak, s kialakulásában nem a célszerűség, hanem inkább a jómód kifejezése játszott szerepet. A tulajdonképpeni lakó- és munkahely a *kisház* vagy *alsóház* a parasztcsalád egész életének színtere. Amikor pl. még általános volt a kandalló használata, az sohasem a nagyházban, hanem mindig a kisházban állott. A ház középső helyisége a konyha, itt található a ház egyetlen bejárata, ezen keresztül közelíthetők meg a szobák, s itt végzik a háztartási munkák többségét is. A ház utolsó helyisége az élelmiszer tárolására szolgáló *kamra*, amely a négyosztatú lakóház esetében mindig külön bejáratral rendelkezik.

A sárréti házak szobáinak hagyományos berendezését a *sarkos* elrendezés jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a kemencével átlósan az ablakok alja alatt helyezkednek el a sarokpadok vagy tulipános lócák és az asztal. Mellette az ajtóval szemben áll a *komót*, amit csipkés fehér terítővel borítanak, itt tartják a tányérokot, komaszilkét, findzsákat és általában a vendéglátásra szolgáló edényeket. Fölötte néhány fénykép társaságában lóg a tükör. A szoba hátsó falát a kemencétől kezdve két felvetett ágy takarja el, benne surgyéval, fehér lepedővel, 12-16 darab háromkilós párnával és dunyhával. Rendszerint az ajtó mögé is állítanak egy vetett ágyat, melynek vége a tulipános láda helye. A székek az ágyak előtt helyezkednek el.

A nagy- és kisház elrendezése tulajdonképpen azonos, de mivel az utóbbiban folyik a család egész élete, a bútorok kevésbé díszítettek, és helyet kapnak itt a különböző házban végzett munkák eszközei is. A sut fölött fogason lóg a használt ruha, a bunda, itt szárítják a megázott holmit. Az ócska ruhák számára a sut előtt egy régi láda áll, de az is gyakori, hogy a sutot primitív rövid ágy, a *vacok* egészíti ki. Az ajtó mögött kis asztal, rajta mosdótál, míg a törülközők az ajtófélbe vert szögön függenek. Még a mestergerendát is felhasználták, ide téve a bibliát, fontosabb iratokat, szappant, késeket stb.

A háznak ez a berendezése századeleji állapotokat tükröz, ma már csak töredékében található meg. Ezt megelőzően a múlt század közepén a szegénység háza sokkal egyszerűbb, igénytelenebb volt. Bútor alig volt benne, ezt sárpadkák helyettesítették. A suttól kezdve az ágyak helyén széles sárpadka állt, amit bőrökkel, pokróccal takartak és azon aludtak. Sok helyen még a sarokpadot is sárpadka helyettesítette.⁴¹

A hagyományosan berendezett parasztszobát funkciója alapján két részre oszthatjuk, a *kultikus-* és a *munkatérre*.⁴² A kultikus teret a sarokpad és környéke alkotja. A ház e terének kultikus jellegére számos példát hozhatunk fel. Ha pl. vendég érkezik, a szívesen látást az fejezi ki, hogy hová ültetik, a kemence padkájára, az ágy előtti székre vagy az asztalhoz a sarokpadra. Ez utóbbi tisztesség csak a nagyon közeli rokonokat és nagytekintélyű vendégeket illeti meg, a szomszédot a kemence padkájára, a szívesen látott idegent az ágy előtti egyik székre ültetik. Koldus és cigány nem léphetett be a szobába, sőt egyes helyeken még a házba sem. Furtán pl. ha be is engedik a koldust a házba, akkor is csak a pitvarban, az ajtó jobb oldalán a sarokban álló kis háromszögletű padkára ültetik. Funkcióját neve is kifejezi: *kolduspadka*. A sarokpad kultikus funkciójának kifejezője az ünnepi étkezés ülésrendje is. A sarokpad belső részén az ajtóval szemközti hely a családfőt illeti meg. Az asztalnál csak felnőttek foglalhatnak helyet, gyerekek soha sem. A gazda jobb oldalán a legidősebb felnőtt fiú ül, őt követik az óramutató járásával ellentétes irányban a fiatalabb fiútestvérek, majd a legidősebb leány és húgai. Régen a gazdasszony a legtöbb faluban nem ült asztalhoz, hanem kiszolgálás után állva fogyasztotta el az ételt. Ez azonban ma már nem általános, étkezéskor az asszonyok is asztalhoz ülnek, az ő helyük a gazdától balra a sarokpadon van. Ha vendég érkezik étkezéskor és a családhoz közelálló rokonságban van, akkor asztalhoz invitálják.

Ekkor a legidősebb fiú helyét foglalja el, s mindenki eggyel lejjebb ül. Gyakran előfordul, hogy a legkisebb felnőtt lány leszorul az asztalról. Ilyenkor tányérját kezébe véve a kemence padkáján ülve folytatja az ebédelést.

A kanapé sarkán, a családfő ülőhelye mellett van a megszegett kenyér helye, melyet kenyérből, kendővel letakarva tartanak. Étkezéskor mindig a gazda szel a kenyérből, amely mindenkor a legnagyobb tisztelőben áll a nép előtt és helye a sarokpadon szintén a kultikus tér jelentőségét növeli.⁴³

A szobának a tűzhely, kemence és kandalló körüli részén folyik a házban végzett munkák többsége. Ez a munkatér. Ugyanakkor ez a rész a nők, gyerekek és öregek tartózkodási helye is. A kemence körül elsősorban az asszonyok tevékenykednek. A férfiak jóformán semmi munkát nem végeznek a házban. Itt folyt a szövés és a fonás, a kandallón főztek, télen gyakran itt mostak, de itt dagasztották a kenyeret is.

A szoba és általában a ház berendezése a gazdasági, társadalmi fejlődés folyamán igen erősen átalakult. Különösen meggyorsult ez a folyamat a századforduló után, s felszabadulásunkat követően már csak nyomaiban találjuk meg. Új, modern bútorokat vesznek, s ezek elrendezése is fejlettebb igényeket tükröz. Sok helyen eltűnik a sarokpad, az asztal középre kerül, megszűnik a munka a kemence körül s teljes egészében a konyhába tevődik át. A régi berendezéshez és életrendhez ma már csak az idősebb nemzedék ragaszkodik.

A gazdasági építmények vizsgálata több szempontból is igen fontos feladata a néprajztudománynak. Ezek az objektumok ugyanis nemcsak építészeti vonatkozásban, hanem az ember gazdasági-társadalmi tevékenységének szempontjából is szerves egységet alkotnak a lakóházzal. A melléképületek száma, elhelyezése, a lakóházhoz való viszonya, nagysága és funkcióbeli megoszlása hű visszatükrözője a paraszti gazdálkodás és társadalom adott rendjének. Ugyanakkor építőanyagukban, szerkezeti felépítésükben sok olyan sajátosságot öriztek meg, amelyek korábban a lakóházra is jellemzőek voltak. A recens anyagban jól megfigyelhető, hogy építésüknél mindig a lakóház szolgált mintául, s mivel ezekre sokkal kevesebb gondot fordítanak mint a lakóépületekre, a lakóházat érintő lényeges építészeti változások itt sokkal később jelentkeznek.

A gazdasági építmények funkcióikat tekintve három fő csoportba oszthatók: 1. az állattartás építményei (ólak, istállók), 2. terménytároló építmények (verem, magtár, szuszik, szuszkó, hombár, pelyvás és szénásszín, kukoricagóré), 3. gazdasági eszközök, szerszámok tárolására szolgáló épületek (szerszám- és kocsiszín).

A Sárrett 18–19. századi, az állattenyésztésen alapuló gazdasági struktúrájából adódóan, ezt az időszakot az állattartás építményeinek túlsúlya jellemzi. A pusztákon, réti legelőkön extenzíven tartott hatalmas állatállományt részben természetes enyhelyek, részben *karámok*, *szárnyékok*, nád- vagy trágyafalú *ólak* védelmében teleltették. A fejős és igásállatok számára a beltelken primitív szerkezetű gerágyafalból készült, bogárhátas szalmatetővel ellátott *dudvaólak*okat építettek, de a múlt században már nem volt ritkaság a vertfalú, nyeregvetős, zsúppal vagy náddal fedett jól megépített *istálló* sem, különösen a lovak számára. Emellett a múlt század végén még élt az a szokás, hogy az ökröket boglyákból rakott karámban tartották.⁴⁴

A Nagykunsághoz hasonlóan a Sárreten is igen elterjedt építmény volt a *tüzelősól* vagy *tüzelősistálló*. Primitív formája az ún. *nádól* az állattartó tanyák kezdetleges építménye. Nagyméretű, négyszögletes, gyékény- vagy nádtető, culápokra emelt építmény volt. Készítése azonos a nádházéval. Az ablaktalan és kémény nélküli, de tűzhellyel és füstfogóval ellátott építmény a tüzelősólak legrégebbi formája. A beltelken álló tüzelősistállók (15. kép) a múlt század 70-es éveiben még megszokott építményei voltak a teleknek. Faluk elsősorban vert- vagy vályogfal, tetőszerkezetük ágasos-szelemenes, padlás nélküli, belülről tapasztott nádtetővel. A tűzhely rendszerint a lovak számára fenntartott ólban állt az ajtóval szemközi sarokban, de vannak olyan adatok is, hogy az ajtó mögött. A tűz kis sárpadkán égett, melyet

a falhoz épített vályogból készült fekvőpadka ölelt át, másik oldalát kis fal zárta le, ami elválasztotta a jószágoktól. Az istállóknak sokszor semmiféle füstelvezető berendezésük nem volt, a füst az oromzat nyílásain és az ajtón keresztül távozott. A következő lépés az, amikor a sarokban levő tűz fölé egy deszkából, nádból, vagy kőből készült tapasztott füstfogó borul, melynek, pl. Sárrétudvariban *tűzszekriny* a neve. Ezeket az istállóbeli tüzelőket azonban gyakran nevezték *kandallónak* is. A nagygazdák telkén levő tüzelősólak többsége már szabadkéménnyel ellátott építmény volt. Tüzelőanyagul nádat, szalmát, csutkát, árva- vagy taposottganét használtak. A füst az egész istállóban elterült, és mint azt már említettem, az ajtón és az oromzaton levő *füstlyukon* keresztül távozott. A régi istállók ajtaja mindig két-részes volt, ami ennek a tüzelési formának és füstelvezetési módnak köszönhető.⁴⁵

A tüzelősól, mivel a férfiak tartózkodási- és alvóhelye volt, igen élénk társadalmi élettel rendelkezett. A gyerek itt vált legénnyé. Elsősorban télen, ősszel lendült föl az ól élete, ahová összegyűltek a legények, cimborák, tréfálkozással, dalolással, az öreg cselédek meséinek hallgatásával eltöltve a hosszú téli estéket. A tüzelősól a falusi fiatalság egyik legjelentősebb társas összejöveteli helye volt.

Igen egyszerű szerkezetűek voltak a *sertés-* és *baromfiólak*. is Az előbbieket többnyire sövény-, nád-, sárfallal épült kis bogárhátas, szalmatető építmények, de igen elterjedtek voltak a fából készült *hidasólak* is. Ezeket a talpgerendás, zsilipelt technikával készült építményeket részben a váradi vásárokon, részben vándor faárusoktól szereztek be. Eredetükre utal *oláhól* nevük is. Már Fényes Elek tudósít arról, hogy a Bihar hegység sok községének lakói faeszközök és épületek készítéséből él, akik áruikat a bihari városok vásárain, vagy faluról falura vándorolva értékesítették.⁴⁶ A zsilipelt falú ólak néhány példánya még ma is betölti funkcióját.

Az állattartás mai építményei közül az istállók és ólak már jól megépítettek, építőanyaguk vályog és sok alól nem hiányzik a téglafundamentum sem.

16. kép. Téglalábakra épített szuszik. Püspökladány. Dám L. felv.

A terménytároló építmények közül a 18–19. században elsősorban a *vermek* játszottak jelentős szerepet. A vermeknek két típusát használták. A kerekverem keskeny nyakú, majd kiöblösödő, körte alakú földbe vájt építmény, melynek oldalát legtöbbször ki is égették. Ez a tetővel ellátott, gyakran több mázsa gabona hosszabb időre történő elraktározására szolgáló építmény csak az 1950-es évektől kezdve kezd veszíteni jelentőségéből. A *strverem* ezzel szemben téglatest alakú, külön tetőszerkezettel ellátott építmény, melyet főképpen burgonya és répa tárolására használnak. Tartósabb, hosszabb idejű tárolásra nem alkalmas. Időben ez a típus újabb keletű, alkalmazása csak a múlt század második feléig nyúlik vissza. Egy-egy telken általában több verem is állott. A leggyakrabban az épületekkel szemben a telken helyezik el, ritkábban a telek elején a kerítés mellett és néha a ház ablaka előtt az utcán. Hogy ez utóbbi elhelyezési forma az elmúlt századokban gyakoribb lehetett, arra egy 1781-es Bihar vármegyei statutumból következtethetünk, amely megtiltja a vermeknek az utcára való építését, mivel az több balesetet okozott.⁴⁷

A múlt század második felében bekövetkezett gazdasági változások, a földművelés térhódítása, intenzívizálódása következtében a vermek mellett egyre inkább elterjednek a különböző föld feletti gabonátároló építmények. Közülük elsősorban a lábakon álló, és a boglyaformájú gabonások az ún. *szuszkókat*, *szuszikokat* és *magtárákat* kell megemlítenünk.

A fa- vagy kőlábakon álló *szuszik* mindig a házzal szemben helyezkedik el. Fából készült, zsilipelt technikával. Azzal, hogy lábakra építik, elősegítették, hogy a benne tárolt gabona jobban szellőzzék. Teteje szintén fából készült kis nyeregtető, méretei általában $2 \times 4 \times 2$ m. Egyes községekben be is tapasztják, de minden alkalommal fehérre meszelik (16. kép). Ajtaja a hosszabbik oldalán van, melyen keresztül oda bejuthatnak. Ma már csak két faluban, Püspökladányban és Szerepen használják, de más falvakban is emlékeznek rá.⁴⁸

A ma már csak emlékezetben élő *szuszkó* alatt a tulajdonképpen boglyaformájú gabonást értenek a sárrétiak, amely vidékünkön a múlt század közepén még általánosan ismert volt. Készítése a kemencéhez hasonló módon történt, nádból, kóróból és hajlékony faágakból.

17. kép. Magtár. Berettyóújfalu. Dám L. felv.

A gabonát a tetején szórták be, s ugyanitt ürítették is. Föléje kis nyeregettetőt emeltek, hogy a csapadéktól megóvják. Egyes adatok szerint nemcsak a szabadban álltak ilyen boglyaformájú gabonások, hanem a ház eresze alatt a tornácban is. Befogadóképességük kb. 6–8 q búza volt.⁴⁹

A múlt század utolsó éveiben kezdett elterjedni egy különálló gabonatóró építmény a gazdagabb birtokosok, parasztok telkein, a *kamra* vagy *magtár* (17. kép). Ezek az építmények már mind vályogból, téglából épültek, padlóssal nád- vagy cseréptetővel ellátva. Helyük a telken legtöbbször a kerítés mellett van, úgy hogy bejárata az udvar belseje felé essen. A gabonát vagy kukoricát zsákokban vagy rekesztékekben tárolták benne, de egyes helyeken több hatalmas hombárnak is menedéket adott. Ma is a legelterjedtebb gabonatóró építmények közé tartozik.

A magtárakkal egyidőben jelennek meg a telken a szemes és szálastakarmányok tárolására a *górék* és *szénásszínék* is (18–19. kép). A kukorica tárolása sokáig a padláson történt. A lábakon álló léces górék nagyobb számban a századfordulón tűnnek föl, használatuk azonban korántsem olyan általános, mint a hajdúsági és bihari falvakban, mint ahogyan építőanyagukban és megjelenésformájukban sem mutatnak olyan változatos és sokszínű képet, mint a Sárréttől északra és nyugatra fekvő területeken, ahol a kukorica tárolónak kastól a kőlábas góréig számos változata él.⁵⁰

Külön épületeket kapnak a nagyobb gazdasági eszközök is, melyeket *szekér-* vagy *szerszámosszínékben* tartottak (20. kép). Gyakori, hogy a négy ágasból álló kezdetleges építmények fölé szalmaboglyát raknak, amely egyben az épület tetejéül is szolgál.

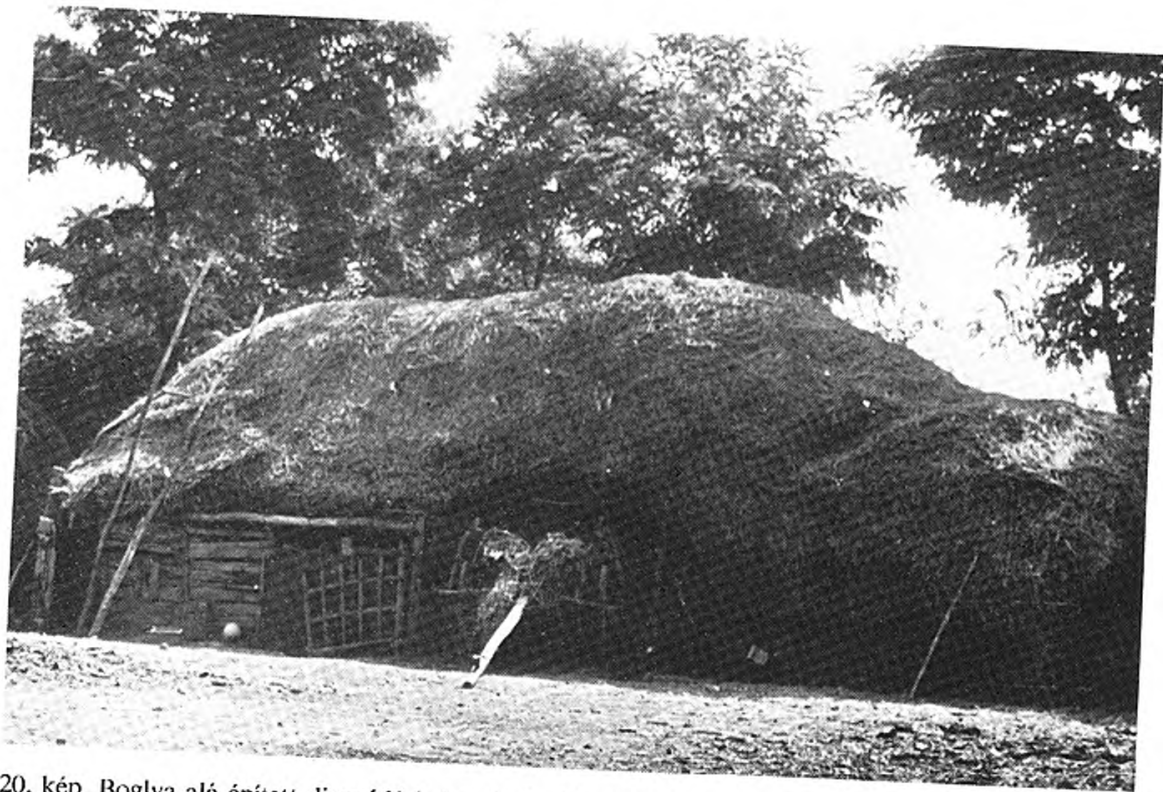
Jelentős átalakulást hozott a gazdasági építkezésben a nagyüzemi gazdálkodás térhódítása. A háztáji gazdaság épületigényei meglehetősen szűkek. Mivel a lótartás gyakorlatilag szinte teljesen megszűnt, ugyanakkor lecsökkent a szarvasmarha-állomány is, a korábbi nagy, gyakran 6-8 állat befogadására készült istállókat lebontják vagy átalakítják. Gyakori, hogy az istálló egy részét közfalal leválasztják és az így kialakított helyiséget nyári konyhává

18. kép. Kukoricagóré. Berettyóújfalu. Dám L. felv.

19. kép. Szénásszín. Sárrétudvari. Dám L. felv.

20. kép. Boglya alá épített disznóól és kocsiszín. Püspökladány. Dám L. felv.

alakítják át, míg az istálló másik része fás-, szeneskamra lesz. Egyedül csak a baromfi- és sertésólakat fejlesztik tovább, melyek között igen gyakori a vályogból, téglából készült cseréppel fedett építmény is. Ahol pedig szarvasmarha-tartással, -hizlalással is foglalkoznak, mindenütt találunk új szénásszíneket is, melyek felépítése azonban hagyományos. Megszűnt a gabonásvermek, szuszikok, magtárak használata is. Az előbbieket az utóbbi tíz évben néhány kivétellel betemették, a magtárakat elbontják vagy nyári konyhává alakítják.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a Sárrét hagyományos építészeti képe az építőanyagok és technikák, az alaprajzi elrendezés és a tüzelőrendszer tekintetében szervesen kapcsolódik az Alföld más vidékeinek népi építészetéhez. Az épületek külső képe, megjelenésformája azonban már a szomszédos területekkel összehasonlítva is egyéni, csak a Sárrétre jellemző összképet mutat. Feltűnő pl. hogy a különböző építészeti stílusok népi, elsősorban formai jegyekben jelentkező változatai vidékünkön alig terjedtek el. Míg a kiváltságos társadalmi és jogi helyzetű, s ebből fakadóan kedvezőbb, dinamikusabb gazdasági fejlődést mutató Nagykunságban és Hajdúságban jellemző építészeti vonássá vált a népi klasszicizmus, ill. a népi barokk és a századfordulótól a szecesszió – a korai urbanizáció felé mutató stílusok –, a Sárréten csak a népi klasszicizmus hatásával találkozunk, s ezzel is csak a peremközségekben (Püspökladány, Szerep, Biharnagybajom).

A Sárrét nagyobb területének lakóházait az egyszerű, pillér nélküli és minden díszítést nélkülöző faoszlopos nyílt vagy főhomlokzaton lezárt tornác, a félig kontyolt, széles eresszel rendelkező, nagytömegű és náddal fedett tetőforma, az egyáltalán nem, vagy csak kevésbé díszített oromzat, a kisméretű szimpla ablakok és ajtók, a boltívek hiánya jellemzi. A sárréti lakóház a Nyírség és a Sárrét közötti bihari területek falvainak lakóháztípusaihoz áll a legközelebb, de az építészeti összkép ebben az esetben is eltérő. Míg vidékünkön a telkek utcai frontján a lakóház és esetleg rövid homlokzatával az utcára néző magtár vagy kamra áll, az említett területeken az egész utcafrontot beépítik a nagyméretű, utcának háttal álló magtárral, kőlábas góréval s a hatást kőből készült vaskos kapuoszlopokkal is fokozzák, amelyek alkalmazása a Sárréten teljesen hiányzik.

JEGYZETEK

1. A vidék földrajzi viszonyait I. részletesen: *Korbely J.*, 1901. 262.; *Gallacz J.*, 1896.; *Papp A.*, 1969. 273, 278–279.; *Dám L.*, 1975. 9–13.
2. *Mezősi K.*, 1943. 142.
3. Vö. *Balogh J.–Szendrey I.*, 1967. 52–53.
4. A Sárrét gazdasági viszonyaihoz I.: *Balogh J.–Szendrey I.*, 1967. 41–70.; *Bársony I.*, 1975. 93–114.; *Dám L.*, 1975. 13–20.
5. *Maksai F.*, 1971. 9–98.; *Szabó I.*, 1969. 92–98.
6. Vö. *Dám L.*, 1975. 21–48.
7. *Győrffy I.*, 1943. 49–77.; *Hofer T.*, 1960. 331–335.; *Hoffmann T.*, 1975. 294–304.; *Maksai F.*, 1971. 92–98.; *Szabó I.*, 1969. 139–141.; *Wellmann I.*, 1961. 359–362.
8. Vö. *Dám L.*, 1975. 42–48.; *Erdei F.*, 1976. 220–222.
9. *Győrffy I.*, 1908. 157–160.; *Szűcs S.*, 1938. 191–192.; *Szűcs S.*, 1943. 133–149.
10. Vö. *Dám L.*, 1975. 51–54.
11. Lásd részletesen: *Dám L.*, 1975. 54–61.
12. *Szendrey I.*, 1968. 136.
13. *Dám L.*, 1975. 61.
14. *Wesselényi J.*, 1935. 201.
15. *Dám L.*, 1975. 60–61.
16. Vö. *Dám L.*, 1975. 62–63.
17. Vö. *Dám L.*, 1975. 75–89.; *Vargha L.*, 1954. 81–98.
18. *Barabás J.*, 1967. 43–45.
19. Vö. *Dám L.*, 1974. 356–357.; *Dám L.*, 1975. 64–68.
20. *Dám L.*, 1975. 68–69.
21. *Dám L.*, 1975. 71.
22. *Szűcs S.*, 1938. 149.
23. *Bátky Zs.*, 1930. 115–116.
24. *Barabás J.*, 1970. 280–281.; *Szűcs S.*, 1943. 143.
25. *Szűcs S.*, 1938. 227.
26. *Dám L.*, 1975. 102–103.
27. *Szűcs S.*, 1943. 144–145.
28. *Méri I.*, 1954. 145.
29. *Dám L.*, 1968. 251.
30. *Szűcs S.*, 1938. 194.; *Dám L.*, 1975. 107.
31. A kandalló tiszántúli elterjedéséhez I.: *Kósa L.*, 1970. 85–86.; *Dám L.*, 1975. 118.
32. Vö. *Dám L.*, 1968. 251.; *Dám L.*, 1975. 107–109.
33. *Szűcs S.*, 1943. 146.; *Gunda B.*, 1935. 96–97.; *Dám L.*, 1968. 258.; *Dám I.*, 1975. 121.
34. *Komáromy A.*, 1910. 220., 264., 310.
35. *Gunda B.*, 1959. 9.
36. Vö. *Dám L.*, 1975. 121–122.

37. A kérdéssel kapcsolatos problémákat I.: *Dám L.*, 1968. 252–253.
38. A kemence részeinek funkcióit részletesen leírja *Dám L.*, 1975. 112–116.
39. *Méri I.*, 1954. 138–152.; *Hoffmann T.*, 1975. 341–362.
40. *Szűcs S.*, 1943. 137.
41. *Szűcs S.*, 1938. 198.
42. *Vö. Gunda B.*, 1961. 247.
43. *Gunda B.*, 1961. 260.
44. Az extenzív állattartás építményeihez I.: *Szűcs S.*, 1938. 198–200.; *Szabadfalvi J.*, 1966. 88–95.
45. *Vö. Szűcs S.*, 1938. 199–200.; *Gunda B.*, 1933. 79.; *Vargha L.*, 1940. 24.; *Dám L.*, 1975. 130–132.
46. *Fényes E.*, 1838. 4. k. 55.
47. *Kolozsvári S.–Óvári K.*, 1892. 420–421. A sárréti vermekhez I.: *Iváncsics N.*, 1966. 111–124.; *Dám L.*, 1975. 136–142.
48. *Vö. Dám L.*, 1975. 143.
49. *Vö. Szűcs S.*, 1938. 201.; *Balassa I.*, 1946. 89.; *Dám L.*, 1975. 143.
50. *Vö. Dankó I.*, 1973/a. 261–277.; *Dankó I.*, 1973/b. 14–22.; *Balassa I.*, 1960. 299.; *Dám L.*, 1975. 145.

IRODALOM

- Balassa Iván*, 1946: A boglyakemence alakú gabonások eredetéhez. *Ethn.*, LVII. 88–89. – 1960. A magyar kukorica. Budapest.
- Balogh János–Szendrey István*, 1967: Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. *Magyar Történeti Tanulmányok*, I. Debrecen. 41–70.
- Barabás Jenő*, 1967: Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. *Népr. Ért.*, XLIX. 43–47. – 1970: A lakóház füsttelenítéséről. *Ethn.*, LXXXI. 276–287.
- Bársony István*, 1975: Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején. *Magyar Történeti Tanulmányok*, VIII. Debrecen, 93–114.
- Bátky Zsigmond*, 1930: Magyar tűzhelyek és háztípusok. *Népr. Ért.*, XXII. 113–137.
- Dankó Imre*, 1973/a: A kővázás görék. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1973. Szolnok. 261–277. – 1973/b: Különféle kukoricatárolók Hajdú-Biharban. *Múzeumi Kurír*, 13. sz. 14–22.
- Dám László*, 1968: A lakóház tüzelőberendezése a Nagy-Sárréten. *Műveltség és Hagyomány*, X. 247–264. – 1974: Anyag, szerkezet és forma a Nagy-Sárrét népi építkezésében. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen. 345–377. – 1975: A Nagy-Sárrét népi építészet. *Műveltség és Hagyomány*, XVII. Debrecen.
- Erdei Ferenc*, 1976: Magyar tanyák. Budapest.
- Fényes Elek*, 1839/1841: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben, I–V. Pesten.
- Gallacz János*, 1896: Monográfia. A Körös és Berettyó ármentesítéséről, I–II. Nagyvárad.
- Gunda Béla*, 1933: Adatok a tűzhely körüli ősi élethez. *Népr. Ért.*, XXV. 73–80. – 1935: Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén. *Népünk és Nyelvünk*, VII. 15–29., 95–101. – 1959: Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Közlemények a KLTE Néprajzi Intézetéből*, 14. Debrecen. – 1961: A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. *MTA, I. Oszt. Közl.*, 247–268.
- Győrffy István*, 1908/1909: A Nagykunság és környékének népi építkezése. *Népr. Ért.*, IX. 1–18., 153–166., 223–224.; X. 30–40., 65–78. – 1943: Magyar falu, magyar ház. Budapest.
- Hofer Tamás*, 1960: A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. *Műveltség és Hagyomány*, I–II. 331–350.
- Hoffmann Tamás*, 1975: Néprajz és feudalizmus. Budapest.
- Iváncsics Nándor*, 1960: Terménytároló vermek Berettyószentmártonban. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1958–1959. 111–124.
- Kolozsvári Sándor–Óváry Kelemen*, 1892: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, III. Budapest.
- Komáromy Antal*, 1910: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest.

- Korbely József*, 1901: Vízszabályozás és árvízvédelem. In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest, 262–270.
- Kósa László*, 1970: A kandallós tüzelő. Népi Kultúra–Népi Társadalom, IV. 81–96.
- Maksai Ferenc*, 1971: A magyar falu középkori településrendje. Budapest.
- Mezősi Károly*, 1943: Bihar megye a török uralom megszűnése idejében. 1692. Budapest.
- Méri István*, 1954: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről II. Archeológiai Értesítő, 81. 138–152.
- Papp Antal*, 1969: Kőrösvidék. Magyarország tájféldrajza, 2. A tiszai Alföld. Budapest, 270–299.
- Szabadsfalvi József*, 1966: Nomád teleltetési rendszer az Alföldön. Műveltség és Hagyomány, VIII. 85–137.
- Szabó István*, 1969: A középkori magyar falu. Budapest.
- Szendrey István*, 1968: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest.
- Szűcs Sándor*, 1938: Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében. In: Bihar vármegye. Budapest, 164–245. – 1943: A sárréti nádház és élete. Népr. Ért., XXXV. 133–149.
- Vargha László*, 1940: A tilalmasi tanyak építkezése. Adatok a Nagykunság népi építkezéséhez. Budapest. – 1954: Klasszicista jelleg a Nagykunság építészetében. Művészettörténeti Értesítő, III. 81–98.
- Wellmann Imre*, 1961: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, III. 344–370.
- Wesselényi József*, 1935: Biharvármegye szabályrendeletei valamint szabályrendelet erejével bíró egyéb határozatai. Berettyóújfalú.

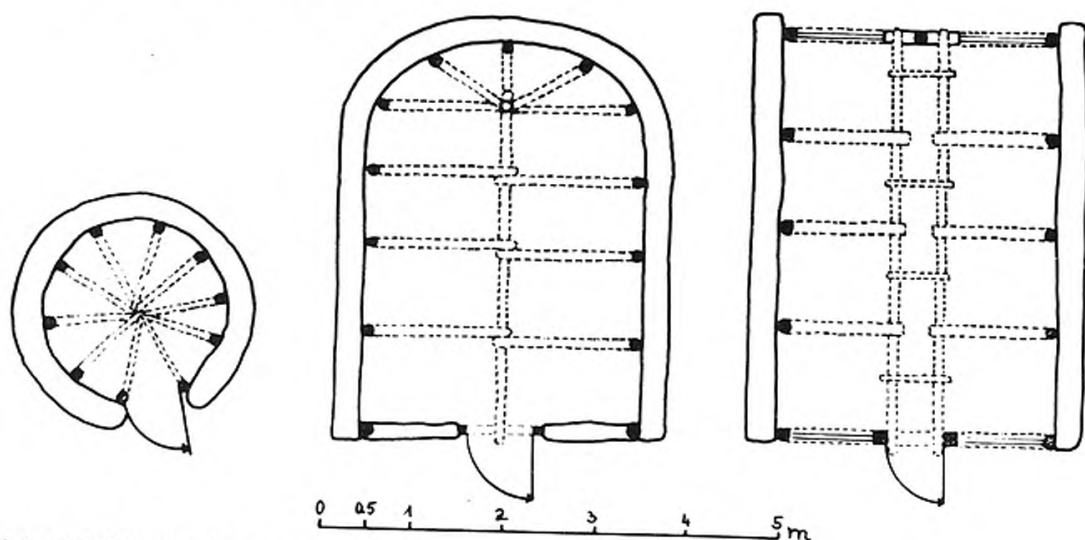
Magyarország legnagyobb és egyben legfiatalabb bortermő vidéke az Alföldi borvidék, amely magába foglalja a hajdúsági és bihari szőlőket is. Míg azonban a Duna–Tisza közti szőlőkultúra múltja a 12–13. századig nyúlik vissza, a hajdúsági és bihari szőlőtermesztés csirái a 16–18. században bontakoznak ki. A Hajdúság területéről az első okleveles adat 1566-ból Debrecenhez fűződik. A 16–17. században a városnak már tíz szőlőskertje van, amelyek a város nyugati, északi és délnyugati oldalán helyezkedtek el az igen jó minőségű úgynevezett fekete földön. A város keleti oldalán elterülő homokos határrész szőlővel való betelepítése a 17. század közepén kezdődik. A 18. század második felére a szőlőskertek száma már tizenhatra emelkedik.¹

A hajdúvárosok szőlőművelésére vonatkozó első adataink a 18. századból származnak. A szőlőterületeket mindenütt többnyire a település határának silány minőségű homokos talajából hasították ki. Ebben az időben legjelentősebb szőlőtermesztéssel Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Vámspércs rendelkezett.² A hajdúságiakkal egykorúak a bihari szőlők is. Az 1728-as összeírástól kezdve már mindenütt szerepelnek szőlőskertek, de nagyságuk igen minimális. A nagyobb arányú szőlőtermelés csak a múlt század elején indul meg.³

Az Alföld szőlőtermesztésének gazdasági jelentősége csak a múlt század utolsó évtizedeiben növekszik meg jelentősen. Az európai szőlőkultúrát végigpusztító filoxérajárvány nem kímélte a magyar hegyvidéki szőlőket sem. A híres magyar borokat a teljes megsemmisülés fenyegette. A járvány a homoki szőlőket azonban kevésbé érintette, sőt az egyik védekezési mód éppen a filoxéramentes homok betelepítése volt. Ekkor válik a Duna–Tisza köze a magyar szőlő- és gyümölcsstermesztés egyik legjelentősebb területévé. Ez a folyamat nem került el a hajdú-bihari szőlőket sem. Az 1895-ös mezőgazdasági összeírás szerint Debrecenben 768, a hat hajdúvárosban összesen 2395, a bihari területeken 1300 kat. hold szőlőterület volt.⁴ A szőlőtermesztés nemcsak területileg növekedett, hanem számos új szőlőfajta és termelési eljárás meghonosodása is erre az időszakra esik. Napjainkban a hagyományos paraszti szőlőtermesztés egyre inkább hanyatlóban van, a szőlőskertek részben betelepültek, részben veteményeskertté alakulnak.

A szőlőskertek népi építkezését jelentősen befolyásolta az a tény, hogy az itt emelt többnyire egyosztatú és kezdetleges tüzelőberendezésű hajlékok csak ideiglenes lakásul szolgálnak, hogy – a történeti borvidékek hasonló építményeitől eltérően – nem itt történik a szőlőfeldolgozása és a bor tárolása sem. Az alkalmazott építőanyagok minőségére, az építés menetére kevesebb gondot fordítanak, mint a lakóházak vagy más állandóan lakott építmények esetében. Lehetőleg a táj adottságai által nyújtott könnyen beszerezhető és olcsó építőanyagokat használják fel. A szőlőbeli hajlékok így számos olyan eljárásmódot, technikát, szerkezeti formát konzerváltak, amelyek korábban még a lakóházra voltak jellemzőek.

Történeti adatok hiányában nagyon nehéz megállapítani, hogy a szőlőskertekben mikor kezdenek kunyhókat építeni. Vidékünkre vonatkozóan az első adat 1796-ból, Hajdúböszörményből származik: „... a Zab kert nevezetű Szőlős kertben a kunyhó tsináltatással annyira el fogják az utat a Szőlős Gazdák, hogy szekérral alig lehet az utakon járni”.⁵ Valószínű, hogy itt olyan kezdetleges kunyhókról van szó, melyek a múlt század végén még gyakoriak voltak a szőlőskertekben és még napjainkban is szórványosan fellelhetők. Ezek a kezdetleges fal nélküli építmények három típusba sorolhatók: 1. Kerek alaprajzú, kúp alakú kunyhó, 2. lekerekített végű, szelemenes tetőszerkezetű tetőkunyhó, 3. téglalap alaprajzú, kettős szelemenes bogárhátas tetőkunyhó (1. kép).

1. kép. Szőlőkunyhók alaprajzi típusai

A kúposkunyhó vázát 4–8 körben leásott és felső végükkel összedűtött karvastagságnyi karok alkotják, melyet náddal, venyigével borítanak (2. kép). A második típusba sorolt kunyhók tulajdonképpen földre állított nyeregtetőből állnak, ahol a szarufák alsó vége a földre, felső vége pedig az ágasakon nyugvó szelemengerendára támaszkodik. A szarufákra vízszintes irányban vékony gallyakat kötöznek, s az egészet náddal borítják éppen úgy, mint ahogyan a lakóházak nádfedelét készítik (3. kép). A harmadik típusba tartozó kunyhók fő jellemzője, hogy két szelemenük van és tetőformájuk bogárhátas. A két szelemen a bejárati homlokzaton az ajtó szemöldökfájának végeire támaszkodik, a hátsó homlokzaton pedig egy T alakú ágasra. A szarufák a szelemengerendákon nyugszanak, kivéve a bejárati és hátsó homlokzatot, ahol az ajtófélfához, ill. a T alakú ágas két végéhez támaszkodnak. A szarufákra vízszintesen itt is kévéket, gallyakat kötöznek, majd az egészet szalmával, venyigével borítják⁶ (4. kép). A kunyhók ajtaja mindig a szőlőre néz, ablakuk nincs. Régebben kezdetleges nyílt tűzhely állt bennük, a tűz a kunyhó közepén a földön égett, előtte kisméretű földbe vájt gödör volt, melybe a hamut gyűjtötték. A nádtetőt gyakran betapasztották, hogy a tűzből kipattanó szikrák meg ne gyújtsák a kunyhót. Füstelvezető berendezésük, kéményük nem volt, a füst az ajtón keresztül távozott. Napjainkban tűzhelyet már nem találunk ezekben az építményekben. Berendezésük is igen egyszerű. Az egyik oldalt többnyire sásból, szalmából készült fekvőhely, esetleg dikó vagy ágy foglalja el. A kunyhó másik felébe kerülnek a szerszámok, gyalogszék, konyhaeszközök, esetleg az élelmiszertároló láda.⁷

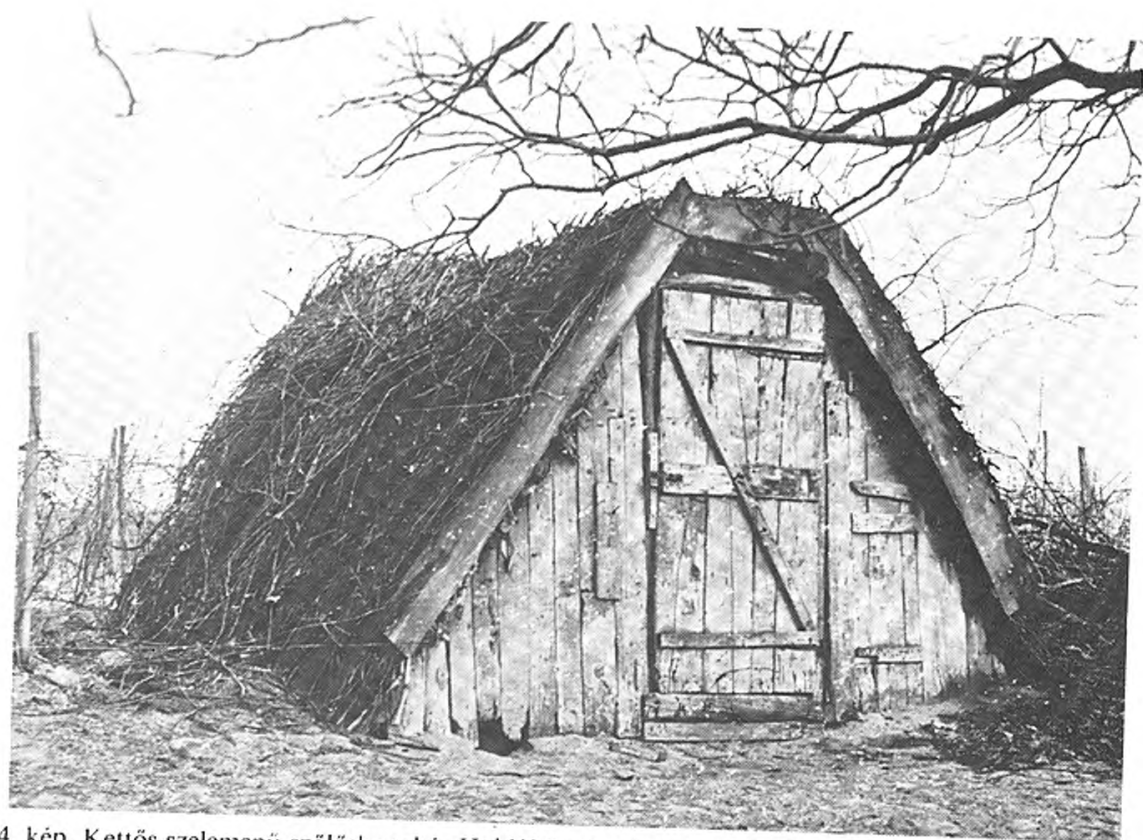
A szőlőknek azonban nem ezek a kunyhók a legjellegzetesebb építményei, hanem a szilárd fallal rendelkező ún. *pajták*. Szőlőspajtát természetesen nem mindenki épített szőlőföldjére. Itt is érvényesült az a társadalmi differenciálódás, amely a települések belterületének épít-

2. kép. Venyigével fedett kúposkunyhó. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

3. kép. Szelemenés tetőkunyhó. Nagyléta. Dám L. felv.

4. kép. Kettős szelemenű szőlőkunyhó. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

5. kép. Pajtasor a szőlőben. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

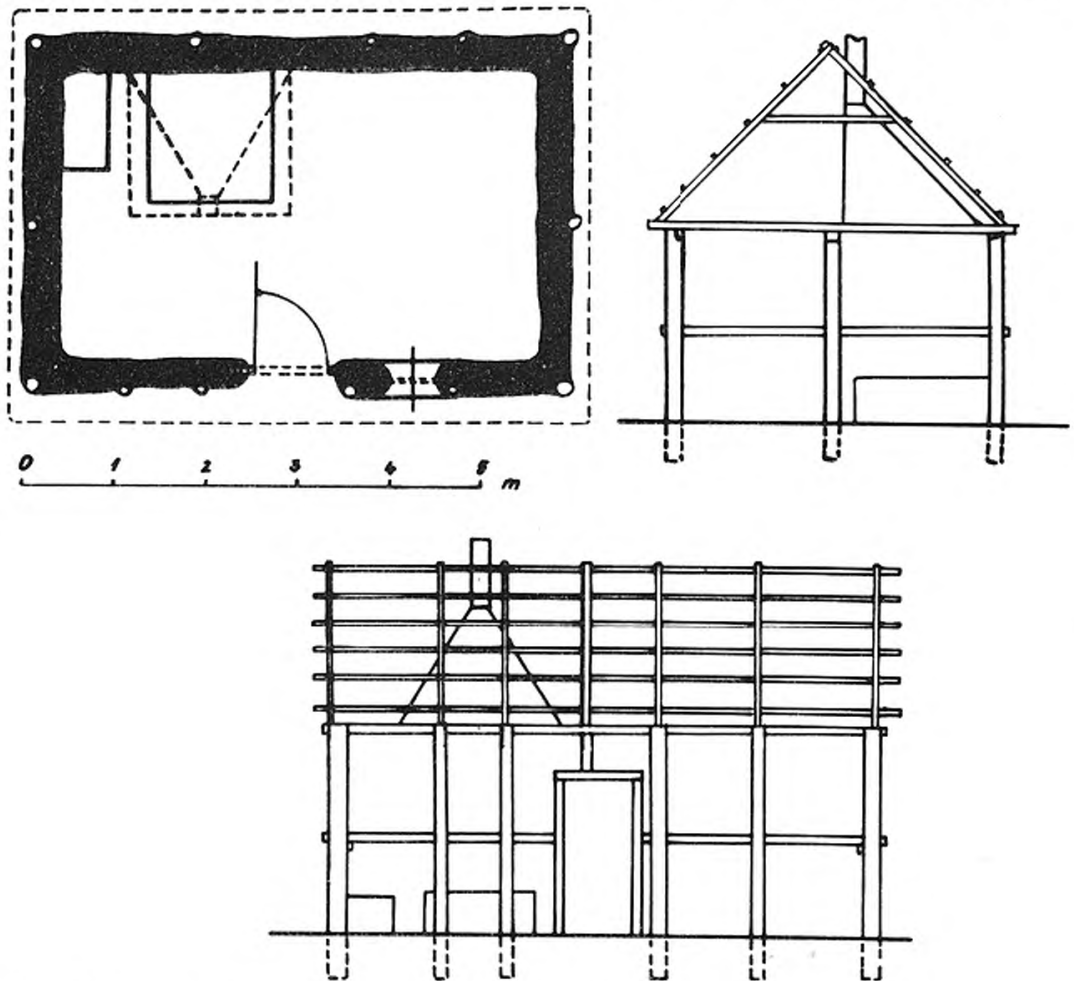
kezésében is nyomot hagyott. Pajtát csak a nagyobb szőlőterülettel rendelkező gazdagabb réteg épített, többnyire a nagygazdák és középparasztok.⁸ Az építkezés tavasszal történt, melyhez építőmestert nem is fogadtak, hanem a tulajdonos saját maga családja, rokonsága, barátai és szomszédai segítségével építkezett. A szomszédság nemcsak a falubeli házsomszédokat jelenti, hanem a földszomszédokat is. Azok a gazdák, akiknek a földje a határhoz egymás mellett volt, társas munkák idején segítségül hívták egymást. Ezért a munkáért fizetés nem járt, de a gazda köteles volt a segítőköt étellel és itallal ellátni és az első adandó alkalommal visszasegíteni.⁹ A szőlőkunyhók mindig a dűlőutak mellé épülnek, elhelyezésük azonban változatos. A kutatott területen a szőlőkunyhók általában hosszabbik oldalukkal párhuzamosan, háttal állnak a dűlőúthoz viszonyítva. Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón azonban rövid homlokzatuk párhuzamos az úttal (5. kép). Ajtajuk és ablakuk mindkét elhelyezési formánál a hosszabbik oldalon a szőlőföld felé néz. Ezt az elhelyezési formát a kertbirtokossági, majd később a hegyközség szabályzatai is előírták.¹⁰ A pajták szabályos, szinte utcasorszerű elhelyezése alól csak a Tisza menti falvak (pl. Tiszacsege) szőlői kivételek, ahol az ott *kunyhó*nak nevezett, de szilárd falú épületek rendszertelenül, inkább a magasabb fekvésű terephez igazodva helyezkednek el.¹¹

Az építőanyag – mint az Alföldön általában – területünkön is az agyag és a sár, amelyet változatos technikával alkalmaznak. A szőlőskertek építkezésében ma is élő legrégebbi technikák a *sövényfal* és a *fecskerakás*, ritkán alkalmazzák a döngölt falat (*vertfal*) és a századfordulótól kezdve egyre gyakoribb a vályogfal. A sövényfal egyik legrégebbi faltechnikánk. Az okleveles adatok és régészeti ásatások tanúsága szerint már a XI–XIII. században is jelentős volt Magyarországon alkalmazása. A XVI–XVII. században elpusztult falvak régészeti feltárása során sok sövényfalú ház került a felszínre. Az 1715-ös összeírás szerint Debrecenben és környékén a lakóházak sövényből és nádból épültek. Ez a technika még a XIX. század derekán is ismert, de ettől kezdve fokozatosan háttérbe szorult, s jelenleg már egyetlen sövényfalú házat sem találunk ezen a vidéken. A szőlőkunyhók jelentős része azonban ma is

6. kép. Sövényfalú pajta. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

ezzel a technikával készült. Az épület helyének kijelölése után az építendő szőlőkunyhó négy sarkába oszlopokat ásnak, majd a leendő fal mentén 80–110 cm távolságban karókat vernek a földbe. Ezek tetejére fektetik a *sárgerendákat* és a fal szilárdítása érdekében a földtől egy méter magasságban mind a négy oldalon a falak hosszúságának megfelelő gerendákkal kötik össze a földbe ástott vázat. Előre behelyezik az ajtófélfákat és a szemöldökfát, majd az egészet vízszintes irányban vékony fűz- vagy tölgyfaágakkal befonják, kívül-belül törekes sárral betapasztják, a tapasztást elsimítják és száradás után fehérre meszelik¹² (6–

7. kép. Az előző képen látható pajta alap- és metszetrajza

7. kép). Nagyléta környékén ez csak annyiban tér el az itt leírtaktól, hogy a vázat nem fonják be vesszővel, hanem a sárgerendák két oldalára függőleges irányban, egymással párhuzamosan vékony karókat szegeznek, s ezek között rőzsével töltik ki, majd ezt tapasztják be.

A szőlőkunyhók építésénél szintén gyakran alkalmazott régi eljárás a *fecskerakás*. A tetőszerkezetet azonban itt is földbe ástott gerendák tartják, melyek tetejére sárgerenda kerül. Száradás után a falat betapasztják és bemeszelik. A döngölt falat szőlőkunyhó készítésére csak nagyon ritkán alkalmazzák. Elterjedt hagyományos építőanyag a *vályog*.

A különböző technikával készült falakat a tetőzet elkészítése után kívül-belül három réteggel tapasztják be. A legvastagabb az alsó réteg, ehhez kevésbé kidolgozott törekes sarat használnak, a következő réteg már vékonyabb, alaposan előkészített törekes sár, melyet aztán harmadszor híg agyagréteggel tapasztanak be, hogy a fal kellően sima legyen s alkalmassá váljék meszelésre. A falat háromszor meszelik. A Hajdúság városaiban első alkalom-

mal sűrű kis mennyiségű agyaggal és lótrágyával, Nagyléta környékén pedig finom fahamuval kevert meszet használnak. A második és harmadik meszelés tiszta híg mésszel történik.

A szőlőkunyhók építésénél a talaj előkészítésére nem fordítanak olyan gondot, mint a lakóházak esetében. A földet éppen csak elegyengetik és kicsit ledöngölik. Nem történik nagyobb gonddal a *fundamentum* készítése sem. A sövény-, fecskerakás és döngölt fal esetében egyáltalán nem építenek fundamentumot, csak a vályogfal alkalmazásánál. A legegyszerűbb fundamentum a kiásott és visszadöngölt föld. A szőlőkunyhók építésénél nem ásnak le egészen a szilárd talajig, legfeljebb egy 50–60 cm mély árkot ásnak és a kitermelt földet ismét visszahányva az árokba ledöngölik. A XX. század első évtizedeiben kezdik alkalmazni a vályog- és a téglafundamentumot. A szőlőkunyhók padlózata minden esetben döngölt föld, amit azonban a lakóháztól eltérően nem töltenek fel agyaggal és nem tapasztanak le.¹⁴

A régi szőlőkunyhók mennyezet nélküli építmények voltak, csak a múlt század közepén kezdenek *padlást* készíteni. A padlást falra fektetett födémgerendák, *folyógerendák* tartják, *mestergerendát* csak ritkán alkalmaznak, elsősorban a többosztatú szélesebb szőlőkunyhók esetében. A födémgerendák a sövényfal és a fecskerakás alkalmazásánál mindig a sárgerendán, a vert- és vályogfalnál többnyire a falon vagy ritkán a falra fektetett sárgerendán nyugszanak. Minden esetben túlnyúlnak a ház falán, a hátsó homlokzaton 5–10 cm-rel, a bejárati homlokzaton 50–60 cm-rel is, ezzel *ereszt*, ill. *tornácot* alkotva (6–13. kép). A legelterjedtebb födémfajták a *dorongpadlás*, *sövénypadlás* és a *nádpadlás*. A födémgerendákra szorosan egymás mellé karvastagságnyi dorongokat fektetnek, vagy vesszőt, ill. nádat terítenek és ezt alul-felül betapasztják. A felső tapasztás általában 10–15 cm vastag, míg az alsó csak 5–6 cm.¹⁵

A szőlőspajták a Tisza menti falvak kivételével szarufás *tetőszerkezettel* készülnek. A szarufák alsó vége – amennyiben a kunyhó mennyezet nélküli – közvetlenül a sárgerendára támaszkodik úgy, hogy vége 10–15 cm-rel túlnyúlik azon. Ha a kunyhó mennyezettel bír, a szarufák a födémgerendákra támaszkodnak, de ebben az esetben végük nem nyúlik túl

8. kép. Egyosztatú pajta zárt tornáccal. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

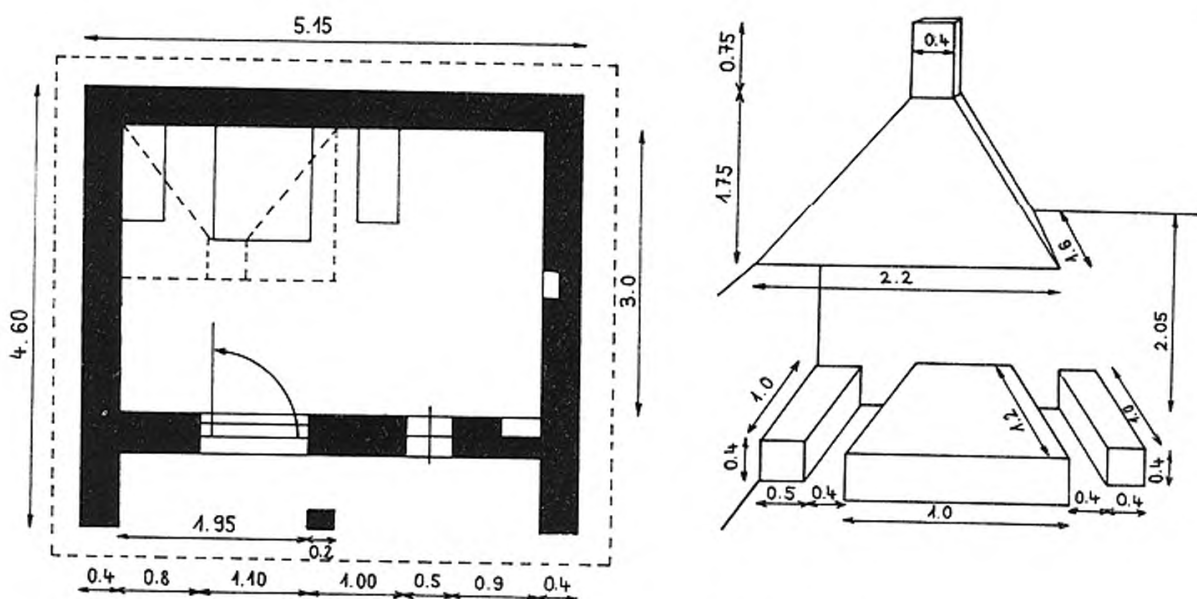
azokon. A szarufapár két ágát a felső harmadban keresztgerenda (*kakasülő*) köti össze, mely a tetőzet szilárdságát biztosítja. A szarufákra vízszintes irányban léceket vagy vékony gallyakat erősítenek fűzfagúzs segítségével s erre helyezik a héjazatot.

A leggyakoribb tetőfedő anyag a nád. A múlt század végén még általános volt a *zszindelytető* és a *zszüptető* is. A zszindelyt vándor erdélyi faárusoktól vagy fakereskedésekből Tiszafüreden, Szolnokon és Nagyváradon szereztek be. Jelentősebb elterjedését rövid élettartama és drágasága megnehezítette, ezért csak a gazdagabbak alkalmazták. A zszindellyel való tetőfedés az első világháború után teljesen eltűnik. A zszüptető anyagát a nagy mennyiségben termelt rozs szalmája szolgáltatta. Alkalmazása ugyancsak századunk első évtizedeiben szűnt meg. A *nádtető* készítése nagy szakértelmet kívánt, ezért általában ezzel foglalkozó mesterember, nádzázó végezte.¹⁶

A Debrecen környéki szőlőskertek építményeinek uralkodó tetőformája a *sátortető* (12. kép), kivéve Hajdúszoboszlót és Hajdúböszörményt, ahol a nyeregtető (8. kép) az általános. A nyeregtetős kunyhók oromzatának építőanyaga legtöbbször a szarufákra függőlegesen szegezett karók, de néhány helyen előfordul a vessző és a nád alkalmazása is, melyet aztán kívülről betapasztanak és bemeszelnek. A szőlőkunyhókon erős, ácsokkal készített, többségükben zsilipelt eljárással készült tölgyfaajtókat találunk. Az ajtókat a belső oldalra szerelt, fából készült zárok zárják, melyeket kívülről egy kampó alakú dróttal lehet kinyitni. A vasból készült zárok csak századunk első évtizedeiben kezdik kiszorítani a fazárakat. A régi szőlőkunyhókon nincs mai értelemben vett ablak. Ezt egy 15–20 cm átmérőjű lyuk helyettesíti, amely vagy a szőlőföldre néző homlokzaton vagy az ajtó mellett a főhomlokzaton helyezkedik el, s inkább a kémelőlönnyílás szerepét tölti be, mint az ablakét. A századforduló körül épült szőlőkunyhókon már kisméretű, általában 45–50 × 20–30 cm-es szimpla, üveggel borított, nem nyitható ablakok jelennek meg. Gyakori a fa vagy vas ablakrács alkalmazása, a deszkából készült ablaktábla igen ritka. A szőlőkunyhók padlásának feljárata legtöbbször az épület belsejében, a mennyezeten található négyszögletes nyílás, amely a tűzhellyel szemközti vagy tűzhely melletti sarokban található. A padlásra létra segítségével lehet feljutni, amit használaton kívül az ajtó mögé állítanak.

A szőlőkunyhók általában egyoszthatúak (6–8. kép), de a bihari területeken a kétoszthatú építmények (12. kép) vannak többségben. Itt ez a régebbi forma. Debrecenben és a Hajdúság városaiban található két, ill. háromoszthatú szőlőkunyhók századunk húszas éveiben terjedtek el, de számuk ma is elenyésző. Ha a szőlőkunyhó egyoszthatú, akkor Debrecenben és a Hajdúságban belső helyiségének, mint az egész épületnek *pajta* a neve. Nagyléta környékén *pitvar*. A két- vagy háromoszthatú szőlőkunyhó lakóhelyisége Debrecenben és a Hajdúságban *ház*, *borház*, a tűzhellyel rendelkező helyiség mindenütt a *pitvar* nevet viseli. A háromoszthatú építmények harmadik helyisége nyitott falú *szín*.¹⁷ A legrégebbi szőlőkunyhóknak nincs tornácuk, ilyenkor a falat csak a kissé megnyújtott ereszt védi. A tornác a szőlőskertek építményeinek esetében csak a múlt század közepén terjedt el. Két fő típusa van: a bejárati homlokzaton elhelyezkedő, és az előtornác. Ez utóbbi újabb jelenség kizárólag Hajdúböszörményben, Mikepércsen és Derecskén fordul elő. Az előtornác végeredményben egy megnyújtott rövid ereszt, egyes esetekben még padlása sincs.¹⁸ Rendeltetése sokoldalú, *szolgafán* és bográcsban nyílt tűzön főznek alatta, rossz idő esetén itt tapossák ki a szőlőt, de védelmet nyújt az igavonó állatoknak is, amire az is utal, hogy régebben ide még jászlat is állítottak.

A múlt században még jelentős volt azoknak a szőlőkunyhóknak a száma, amelyek füstelvezető berendezéssel nem rendelkeztek, a füst az ajtón és a tető nyílásain távozott. Hogy azonban a tető tüzet ne fogjon, a tűzhely fölé *szikrafogót* vagy *füstfogót* építettek, mely deszkából vagy sövényből készült, minden esetben sárral betapasztva. Formájuk igen változatos. A legegyszerűbb formák (egyszerű deszkalap, vagy méhkas alakú szikrafogó) még nem füsttelenítik a helyiséget, pusztán csak a kipattanó szikrától védik a tetőt, és a füstöt a tetőtérbe vezetik. A fejlettebb formák már a kémény szerepét töltik be azzal, hogy a tetőt áttörve a

9. kép. Az előző képen látható pajta alaprajza és tüzelőberendezésének vázlata

10. kép. Szőlőspajta félig nyílt tornáccal. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

füstöt a szabadba vezetik. Ugyanakkor azonban még nem igazi kémények, csupán az alföldi lakóházak szabadkéményének fejletlenebb előzményei (7., 9. kép). Felépítésükben inkább hasonlítanak a kandallóra, mint a szabadkéményre.¹⁹ Ha összevétjük a tiszántúli tüzelőolák, szőlőkunyhók és a Sárrét-vidéki nyári konyhák füstelvezető berendezéseit, láthatjuk, hogy mind azonos szerkezetet mutatnak, felépítésükben a kandallóra emlékeztetnek és alátámasztják Balogh I.-nek azt a véleményét, hogy az alföldi parasztház szabadkéménye ezekből a szikra- és füstfogókból alakult ki. A hajdú-bihari szőlőkunyhók füstelvezető be-

11. kép. Szőlőspajta. Nagyléta. Dám L. felv.

12. kép. Kétoosztatú pajta zárt tornáccal. Nagyléta. Dám I. felv.

rendezését szabadkéménynek, egyes vidékeken, pl. Biharban és a Tisza mentén kandallónak nevezik. Ez csonkagúla alakú, favázás, vesszővel befont és tapasztott építmény, amely legtöbbször a szőlőkunyhó egyik hátsó sarkában vagy közepén áll, és sohasem foglalja el a kunyhó egész szélességét. Az ilyen füstfogó favázát a földön állítják össze durván faragott tölgyfakarókból; ezután elhelyezik a tetőtérben, ahol ha a sarokban áll a hátsó és az oldalsó falra, valamint a földmgerendákra, ha közepén helyezkedik el, akkor a hátsó falra és a földmgerendákra támaszkodik. Ezt követően fonják be sövényvel és kívül-belül vastagon betapasztják. A szabadkéményt sohasem meszelik.²¹

A hajdú-bihari szőlőkunyhók mind nyílttüzelősek, kemencét soha nem építettek, mivel az építményt télen egyáltalán nem lakják és így fűtésre nincs szükség. A szőlőkunyhók egy része csak ideiglenes tűzhellyel rendelkezik, a tűz az épület közepén a földön ég és a hamut a tűzhely előtti padlóba vájt gödörbe gyűjtik. Ide tartozik az a típus is, amelynek ideiglenes a földön álló tűzhelye az előtornác alatt található. Ezeknek a szőlőkunyhóknak füstelvezető berendezésük nincs. A másik csoportba tartoznak az állandó tűzhellyel rendelkező építmények. Tűzhelyük asztalszerű tüzelőpadka, *szabadkonyha*, amelyet az épület hátsó falához építenek vagy a bejárattal szemközti sarokba, vagy a pajta középső harmadába, mindig pontosan a szikrafogó, ill. a szabad kémény alá. A tüzelőpadka néha a kunyhó közepén áll, úgyhogy nem érintkezik a fallal. A tűzhely mellett kétoldalt gyakran található *ülőpadka* is (7., 9., 14. kép). A tüzelőpadka méretei általában $100 \times 120 \times 50$ cm, az ülőpadkéé $50 \times 100 \times 40$ cm. Anyaguk sár és vályog. A tüzelőpadka egyetlen funkciója a főzés és a sütés. Ehhez kizárólag bográcsot használnak, amelyet szolgafára vagy vasháromlára tesznek. Hajdúböszörményben azonban a kéménybe láncot erősítenek, melynek végére fából készült *kampót* kötnek. Erre függesztik a bográcsot, alája tüzet raknak.²² A tüzelés kizárólag venyigével és csemetegallyal történik, amit nem is szállítanak haza, hanem a szőlőkunyhó padlásán tárolnak. A tűzgyújtáshoz régen kovát és taplót használtak. A venyigét egy kis csóva szalma segítségével lobbantották lángra, ma már a taplót és a szalmát teljesen kiszorította a gyufa és az újságpapír.

13. kép. Szőlőspajta zárt előtornáccal. Hajdúböszörmény. Dám L. felv.

14. kép. Szőlőspajta tüzelőberendezése. Nagyléta. Dám L. felv.

Mint azt már többször említettük, a szőlőkonyhókat csak ideiglenesen, különböző szőlőmunkák alkalmával lakják. Télen teljesen lakatlanok, csak áprilisban a szőlő nyitásakor költöznek ki rövid időre elsősorban a férfiak, főképpen az idősebbek, akik gyakran – kisebb megszakításokkal – egészen a szüret végéig kint tartózkodnak. Nők csak a szőlőkötés és szüret idején élnek a szőlőkonyhókban. Az időszakos használat következtében berendezésük is igen egyszerű. Az ágy mellett csak szerszámokat, kisebb használati tárgyakat láthatunk. A szőlőkonyhó rövid homlokzatának belső oldalán, esetleg az ajtó melletti falon, vagy közvetlenül a fal sarkában gyakran találunk *vakablakokat*, amelyek mécses és apró-cseprő tárgyak tárolására szolgálnak. Gyakori az egyik sarokban falra erősített polc, amely úgy készül, hogy egy faág mindkét végét a két egymás mellett levő falba erősítik, ezt vesszővel befonják, betapasztják és bemeszelik. Ide kerül a pipa, gyufa, dohánytartó stb. A szőlőkonyhó falába a tűzhely mellett vagy azzal szemben fából készült kampókat vernek, melyekre a ruhaneműt, bográcsot, tarisznyát és szalonnasütőt akasztják.²³ A szőlőkonyhók karbantartására különösebb gondot nem fordítanak. A tapasztást csak akkor javítják, ha már erősen omladozik, egyedül a szabad kéményt vagy szikrafogót vizsgálják át minden tavasszal. Kiköltözéskor a férfiak nagytakarítást csinálnak és lakhatóvá teszik a konyhót, a renoválást csak szüret előtt végzik, ekkor ki is meszelik. A tapasztás a férfiak, a meszelés a nők feladata.

Mint a fentiekből láttuk, ezek az időszakosan lakott szőlőkonyhók meglehetősen változatos formában élnek napjainkban is, s sajátos jelleget adnak a vidék építkezésének. Az egymás mellett sorakozó fehér falú, nádfedélű kis épületek hangulatosan beleilleszkednek a szőlőskertek amúgy is derűs képébe és színesebbé, változatosabbá teszik a települések külső képét.

JEGYZETEK

1. *Zoltai L.*, 1934. 5–7.
2. *Vö. Balogh I.*, 1969. 81.; *Zoltai L.*, 1911. 67–77.; *Dám L.*, 1971. 534–535.; *Dám L.*, 1972. 7–14.
3. *Vö. Kurucz A.*, 1964. 4–5.; *Varga Gy.*, 1976. 4.
4. MSK. 1897. 462., 467.
5. *Bencsik J.*, 1975/a. 224.
6. *Vö. Dám L.*, 1971. 536–537.; *Dám L.*, 1972. 21–24.; *Varga Gy.*, 1976. 17–19.
7. *Dám L.*, 1972. 24.; *Varga Gy.*, 1976. 17–19.
8. *Vö. Kurucz A.*, 1964. 14.; *Dám L.*, 1971. 537.; *Dám L.*, 1972. 24.
9. *Kurucz A.*, 1961. 175.; *Dám L.*, 1972. 24–25.
10. *Vö. Balogh I.*, 1947. 72.; *Kurucz A.*, 1961. 168.; *Kurucz A.*, 1964. 15.; *Dám L.*, 1972. 25–26.
11. *Bencsik J.*, 1975/b. 545.
12. *Vö. Dám L.*, 1971. 538–639.; *Dám L.*, 1972. 26.; *Bencsik J.*, 1975/b. 545–547.; *Varga Gy.*, 1976. 19.; *Dám L.*, 1975. 54–55.; *Dankó I.*, 1972. 195.
13. *Dankó I.*, 1972. 196.; *Dám L.*, 1971. 540.; *Dám L.*, 1972. 26–28.
14. A fundamentum és padlózat készítését l. részletesen: *Dankó I.*, 1972. 200–201.; *Dám L.*, 1975. 61–62.
15. *Vö. Dám L.*, 1971. 541.; *Dám L.*, 1972. 30.; *Balogh I.*, 1947. 72.
16. *Vö. Dám L.*, 1972. 31–32.; *Dám L.*, 1975. 69–71.
17. *Balogh I.*, 1947. 70.; *Kurucz A.*, 1964. 16.; *Dám L.*, 1971.
18. *Balogh I.*, 1947. 79.; *Dám L.*, 1971. 545.; *Dám L.*, 1972. 35.; *Varga Gy.*, 1976. 24.
19. *Vö. Balogh I.*, 1947. 76–81.; *Dám L.*, 1971. 545–546.
20. *Balogh I.*, 1947. 212.
21. *Dám L.*, 1971. 547–548.; *Bencsik J.*, 1975/b. 557–558.; *Varga Gy.*, 1976. 21.
22. A szőlőbeli hajlékok tüzelőberendezésének részletes leírásával és a velük kapcsolatos problémákkal több kutatónk is részletesen foglalkozott. Megyénkre vonatkozóan l.: *Balogh I.*, 1947. 76–81.; *Kurucz A.*, 1964. 18–21.; *Dám L.*, 1971. 547–548.; *Dám L.*, 1972. 35–37.; *Bencsik J.*, 1975/b. 556–560.; *Varga Gy.*, 1976. 21.
23. A pajták berendezésének részletes leírását l.: *Dám L.*, 1972. 39–41.; *Bencsik J.*, 1975/b. 555–556.; *Varga Gy.*, 1976. 21.

IRODALOM

- Balogh István*, 1947: Adatok az alföldi magyar ház tüzelőhelyéhez. Szőlőspajták Debrecen környékén. *Ethn.*, LXVI. 70–81., 210–217. – 1969: Hajdúság. Budapest.
- Bencsik János*, 1975/a: Szőlőskertek építése Hajdúböszörményben. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, II. Hajdúböszörmény. 219–232. – 1975/b: Adatok a népi építkezés ismeretéhez a Közép-Tisza vidékéről. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. Debrecen. 535–565.
- Dankó Imre*, 1972: A Hajdúság népi építkezése. In: Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. Debrecen. 189–211.
- Dám László*, 1971: Volkstümliche Bauart in den Weingärten um Debrecen. *Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda*. Műveltség és Hagyomány, XIII–XIV. Debrecen. 533–552. – 1972: A hajdúböszörményi szőlők népi építészet. Közlemények a KLTE Néprajzi Intézetéből. Debrecen. – 1975: A Nagy-Sárrét népi építészet. Műveltség és Hagyomány, XVII. Debrecen.
- Kurucz Albert*, 1961: A népi építkezés emlékei a konyári szőlőkben. Műveltség és Hagyomány, III. Debrecen. 167–176. – 1964: Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. Debrecen. MSK. – 1897: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 1895. Magyar Statisztikai Közlemények, Budapest.
- Varga Gyula*, 1976: Az érmelléki szőlőkultúra. A Bihari Múzeum Közleményei, 3. Berettyóújfalu.
- Zoltai Lajos*, 1911: A mai Hajdú vármegye 200 évvel ezelőtt. Debreceni Képes Kalendárium, XI. 60–77. – 1934: A debreceni kertészek múltja. Debrecen.

IDEGEN NYELVŰ
SZÖVEGEK

ПРЕДИСЛОВИЕ

Те, кто заботится о памятниках архитектуры, работают с настоящими историческими ценностями, а сам выбор, охрана и сохранение — это не меньше чем оживление, передача и осознание традиций. Все это требует основательной предусмотрительности, ответственной и адекватной оценки, большой работы и, конечно, непрерывности. Этот том воплощает как раз одну из частей, доказательства и результат такой работы, ведь он пополняет ту систематизирующую и раскрывательную деятельность, которая началась с показа исторических и культурных памятников. Книга однако отражает и общие стремления охраны памятников в принципах и методах.

Заслуживает внимания и признания то, что авторы идут в ногу с направлениями и новыми аспектами исследования этой области. Открытие памятников народного зодчества, уход за стоящими зданиями и архитектурными ансамблями стали существенным вопросом и задачей только в последние годы. Раньше охрана памятников распространялась прежде всего на архитектурные ансамбли, уникальные по значению и обычно обладающие особой художественной ценностью, как например крепости, замки, церкви, усадьбы, а массовыми и обычными постройками главным образом занимались этнографы. Они предполагали, что, изучая их, находят интересные моменты человеческой жизни, которые точно отражают эпоху прошлого, формирования ремесел, окружения, местного характера, передачи обычаев и вкусов. В наши дни именно под этим влиянием интерес исторической науки и истории зодчества постепенно распространяется на народное строительство в рамках комплексного исследования хозяйственной, общественной и культурной действительности данной эпохи, потому что только при изучении всех взаимоотношений вырисовываются характерные черты, в том числе и особенности и условия жизни трудящегося народа, которые, в свою очередь, могут привести нас к лучшему пониманию настоящего и будущего.

Нужно учесть, что наука только начала решать эту немалую задачу. Следовательно и эти исследования преследуют в основном такую цель, чтобы в исторической последовательности проследить источники народного зодчества области Хайду-Бихар, его самые характерные свойства, развёртывание тех его составных частей, которые в возобновленном виде могли бы появиться и в строительстве нашей эпохи. То есть авторы и редакторы изучили учли и практическую сторону вопроса, имея ввиду, чтобы по мере своих возможностей постоянно способствовать усовершенствованию, обогащению и осуществлению планов развития нашей области. Вместе с тем они указывают путь и дают поддержку

тем, кто желает сделать функции и элементы, краски и формы современного строительства более приятными, характерными и разнообразными.

Мы с полной удовлетворением можем отметить, что исследователи и строители, Областной совет, городские и сельские советы нашли друг в друге союзников по работе и взаимопониманию. Их идейное и материальное участие нашло свое отражение в создании и выходе настоящей книги. Именно этот факт придает общественную значимость той благодарности, которую они все заслужили.

Дебрецен, 1978 г.

д-р Имре Сабо
председатель Областного Совета
Хайду-Бихар

ВВЕДЕНИЕ

В последнее время в области работы охраны памятников страны после призыва Всевенгерской Подкомиссии по охране художественных памятников на конференции в Эгер стало центральным вопросом открытие памятников народной архитектуры, спасение сооружений, ансамблей сооружений, достойных этого по разным причинам. Как часть этой деятельности родилось много разработок: в последнее время скачкообразно умножилось число трудов, занимающихся народной архитектурой. Эти разработки самым различным образом, в некоторых случаях исходя из разных целей занимаются строительством одной деревни, в крайнем случае строительством одного края. Изучают влияние условий местности, связи строительства с местностью, материал и технологию строительства, функции, взаимосвязь сооружений, традиции строительства, жизнь, образ жизни, происходящую в доме и в его пристройках, определенную строительством, точнее изменения, происшедшие во всех этих факторах. Эти разнообразные работы, занимающиеся народной архитектурой, все лучше и лучше приближают друг к другу осуществление общественной оценки, становящейся все более решающей в исследованиях, разработках. Народная архитектура является проявлением архитектурных традиций данного общества. Это проявление определено и будет определяться экономическими, общественными, культурными условиями данного общества. Изучение народной архитектуры обозначает познание образа жизни, условий жизни общества, создающего данное строительство. Оно может иметь и определенные общественные цели. Первые нерешительные шаги уже сделаны, но все более увеличиваются требования, чтобы современное строительство нашего времени принимало во внимание подходящие элементы, факторы народной архитектуры, чтобы оно пользовалось ими смелее.

Наш том в основном занимается обработкой народной архитектуры области Хайду-Бихар. Его создавали и авторы и редакторы согласно выше указанными целями. Наш том является продолжением издания «Художественные памятники, литературные мемориальные места и народное искусство Хайду-Бихар», выпущенного нами несколько лет тому назад. Оно имело суммарный и внутри этого каталожный характер, в нем рассматривались профессиональные вопросы в широком плане. А эта книга, которую сейчас держит в руках наш читатель, подробно занимается профессиональными вопросами, водит интересующихся в область истории народной архитектуры. В нашей книге, наряду с обзором архитектуры всей страны разворачивается с открытием возникновения, материала и техники, формы и функции культурных элементов, связанных с сооруже-

ниями главным образом с тремя большими географическими единствами нашей области: Хайдушаг, Шаррет, край Бихар. Самые выдающиеся специалисты данного вопроса, описывают возникновение нашей народной архитектуры, ее связи с архитектурой других краев, точнее с главными ее стилями в основном в отношении истории. Очерки публикуемые в этом томе, выделением свойств стараются указать на те факторы, которые способны проявить признаки народной архитектуры в новом строительстве настоящего и будущего, определенного обликом, все больше развертывающимся и постепенно становящимся общим, наших поселений, чтобы они своим применением служили бы развитию социалистической культуры.

Наряду с научным открытием, познанием народной архитектуры наша практическая деятельность тоже имеет большое значение. Камитет по охране памятников старины области Хайду-Бихар, города Дебрецен давно ведет широкую и успешную относительно свойств художественных памятников области, работу. Мы должны подчеркнуть общественную обоснованность этой работы. У нас не только официальные хозяева, органы профессиональных комитетов областного и городского советов области Хайду-Бихар, города Дебрецен занимаются открытием, реконструкцией, охраной художественных памятников, но наряду с советами действуют общественные организации, подкомиссии художественных памятников, точнее в их лице представляющие движения, заведения, предприятия, заводы. Без перечисления примеров упамину еще только о том, что другой характерный признак работы художественных памятников, охраны художественных памятников заключается в том, что она соответственно характерным отношениям нашей области обращает все больше и больше внимание на охрану народной архитектуры, народных художественных памятников. Доказательством тому служит наше издание, которое также является результатом широкой поддержки со стороны общества.

Свою книгу мы хотим посвятить памяти тем известным и неизвестным рабочим нашей народной архитектуры, тем людям, которые строили согласно вековым традициям архитектуры, создавали лучшие семейные дома для людей относительно с возможностями окружения. В конце нашего столетия, в мире бетона и железобетона с гордостью считаем своим прекрасные произведения наших предшественников, учителей. Бережно храним сооружения. Об этом просим подрастающее поколение строителей, мастеров. Кроме того просим их продолжать нашу работу дальше, беречь работу наших предшественников, на которую как на прочную основу можно строить новое.

Ласло Андьял Др.
председатель Подкомиссии
по охране художественных
памятников обл. Хайду-Бихар

Габор Бики:

Использование народных архитектурных традиций в современной архитектуре

Архитектура в своей материальной действительности является результатом такой общественной деятельности, целью которой является искусственное формирование пространства в окружающей натуральной среде. Архитектура тоже есть часть универсальности взаимоотношений, но и в самой архитектуре элементы стоят в связи между собой, они двигаются и изменяются, — значит, развиваются. Характерное для любой эпохи искусство действовало на архитектурную деятельность эпохи и таким образом так называемое «высокое» искусство вместе с народным искусством существовали в данном обществе одновременно и даже во взаимном соотношении, так как они являются продуктами разных классов, групп, слоёв общества. Непосредственная природная и географическая среда с самых начал играла определяющую роль в архитектуре и дифференциации этникума.

Изучая происхождение, культуру, порядок поселения и своеобразный народный способ строения нашего народа по законам диалектики наши познания и сегодня меняются и умножаются. Всё же нам уже известны обстоятельства их поселения, формирования центральной королевской власти, и сложения укрепленного к 18-ому веку венгерского феодального общества, — и вместе с ним и сформирование двух культур. Известно, что нашествие татар 1241-ого года и последующее 150 летнее турецкое господство разорило наши цветущие поселения и заставили их жителей бежать и налаживать новую поселковую систему. В результате всего этого так называемые традиционные крестьянские дома не старше 150—200 лет.

Вторая половина 19-ого века является одной из самых противоречивых эпох человечества, когда в результате промышленного переворота человечество впервые стало властвовать над окружающим миром. В результате этого сотворенное архитектурой «искусственное окружение» выступило на первый план. В это время рождается сецессия желающая творить новое употребляя национальные элементы. Исследование народных традиций всемирно приобретает всё более широкий размах и оно привело к возникновению творчества значительного с данной точки зрения поколения архитекторов и у нас и в других странах мира.

В годы между двумя мировыми войнами три направления венгерской архитектуры практически не произвело ничего достойного упоминания. Тем значительнее творчество четырёх выдающихся пионеров современной архитектуры, которое имеет определяющее значение с точки зрения зарождения современной архитектуры. По сути дела все направления стремились сплавить народно-национальные традиции и современные материалы и технологии, чтобы сотворить свою национальную архитектуру, которая благодаря своей современности одновременно является и международной. Подражающий классицизму догматизм первого десятилетия венгерской архитектуры после второй мировой войны привел к возникновению «социалистического формализма» определённого рода. Здания последующего 20-и летнего периода отражают влияние западной архитектуры, в результате чего наша настоящая архитектура характеризуется каким-то «космополитизмом».

В течении развития общества «деревня неизбежно идёт вслед за городом» (Ленин), и в этом развитии мы должны стремиться к оттеснению всё больше и больше разрастающейся «халтуры». В то же время мы должны принимать к сведению изменение общего вида венгерских

городов и сёл, и неизбежное изменение масштаба их зданий, — но не забывая, что современного венгерского общества берут начало у бывшего крестьянства. Внешний вид семейных жилых домов строящихся в наши дни отражает отрицание крестьянского прошлого —, кроме того не являются современными. Мы мало занимаемся и эстетикой окружающей среды, хотя роль архитектуры в формировании коллектива может полностью свободно осуществиться только в течении развития социалистического общественного строя. Именно поэтому радостно, что часть наших молодых архитекторов сегодня с убеждением утверждает, что народная традиция является «истинным источником», и это убеждение отражается и в их творениях.

Принципы и методы современной архитектуры привязаны многими нитями к народным традициям. Этим объясняется зарождение своеобразно и характерно различающихся архитектурных направлений охвативших страны и народы, — такие возможности даны и нам, ведь идейный строй социалистического общества обеспечивает такие возможности общественным силам возвышающим народную культуру и превращающим её в национальную, какие не были обеспечены ни одним предыдущим общественным строем. Не случайно, что в наши дни началось исследование и употребление народного, декоративного искусства во всём мире, лучшие образцы этих попыток находятся в республиках СССР.

Изучение истории и прошлого воспитывает у нас правильное отношение к архитектуре, и уважение наших традиций помогает нам быть современными, и именно в этом и есть самое большое значение уважения прошлого. Другими словами: знание нашего прошлого ведёт в будущее! Собственно говоря в этом заключается вся диалектика вопроса.

Охрана народных памятников старины

В составе художественных памятников находятся с точки зрения этнографии значительные памятники архитектуры — памятники народной архитектуры —, которые являются живыми и подлинными документами образа жизни. Охрана памятников народной архитектуры — как планомерная, сознательная деятельность управления государством — является сравнительно поздно создавшейся и долгое время запущенной отраслью охраны памятников старины. Характерно, что в 1953-ом году среди 2300 зарегистрированных архитектурных памятников находились всего 26 памятников народного искусства и 1 ансамбль народной архитектуры. Понятно, что в это время важнейшей задачей явилось дать ход исследованиям. Начатая с 1952-ого года кампания, имеющая своей целью собирание и исследование памятников, после осмотра 3207 поселений к 1971-ому году кончилась.

В первом официальном Списке памятников старины изданном в 1960-ом году среди 10 785 архитектурных памятников были зарегистрированы около тысячи, а в 1966-ом году 1510 памятников народной архитектуры.

С 1961-ого года до 1970-ого года Всезенгерская инспекция памятников старины восстановила 55 памятников народной архитектуры.

Приветственное и быстрое хозяйственное и общественное развитие первой половины 1960-ых годов грозило памятникам народной архитектуры гибелью. При таких условиях мы старались обеспечивать реальные возможности их спасения. С 1968-ого года по 1970-ый год была совершена ревизия народных памятников, а в результате последующей модификации их число стало 1008. Из этих народных памятников 141 здание является государственной и кооперативной, 79 зданий церковной, а 788 зданий являются личной собственностью.

Мы разработали концепционный план содержания памятников, первой существенной целью которого явилось обеспечение финансовой субсидии для содержания памятников народной архитектуры в личной собственности. В 1971-ом году директива министерства строительства и развития городов обеспечила возможность финансовой субсидии. Одной её формой является так называемая «ежегодная поушальная сумма по содержанию», в результате чего мы имели возможность ежегодно поддерживать собственников зарегистрированных памятников суммой 500—3000 форинтов, — не обязывая их отчитываться о полученной сумме. Другая форма субсидии: так называемая «случайная поддержка, которая обеспечивает собственникам не более 25 000 форинтов в случае восстановительных работ совершаемых самим собственником — при подотчётности.

В 1974-ом году мы дальше развивали финансовую субсидную систему народных памятников в личной собственности. Директива Министерства строительства и развития городов 1974-ого года набавляла «ежегодную поушальную сумму по содержанию» до 2000—5000 форинтов, и обеспечила возможность дифференцировать Согласно новой директиве сумма максимума «случайной субсидии» была набавлена до 30 000 форинтов в год.

В 1972-ом году мы выплатили 330 000 форинтов на 224 здания в виде финансовой субсидии а в 1977-ом году 474 собственника пользовались возможностью государственной субсидии, в сумме 1 351 000 форинта. Общая сумма финансовой субсидии за шесть лет: 5 138 500 форинтов.

В 1971-ом году семи собственникам мы выплатили 50 000 форинтов, а в 1977-ом году сумма случайной субсидии выплаченной 474 собственникам была 420 888 форинтов. В 1971—1977 годы собственники пользовались случайной субсидией в 74-ех случаях, в сумме 1 418 666 форинтов.

В 1971—1977 годы мы поддерживали восстановление народных памятников в государственной и кооперативной собственности суммой 3 476 000 форинтов в виде финансовой субсидии. За это же время мы совершили восстановление 18-и ценнейших народных памятников в стоимости 13 000 000 форинтов, за счёт своих сил.

В 1974-ом году по нашим представлениям Министерство приняло решение о национализации памятников народной архитектуры, содержание которых не гарантировалось в рамках личной собственности, и об обеспечении их использования в новых общественных интересах. Директива Совета министров целью использования в общественных интересах отмечает использование в культурных, музейных и туристических интересах, согласно этому директива финансирует инспекцию по охране памятников старины суммой 30 000 000 форинтов для спасения 200 народных архитектурных памятников в 1974—1983 годы. При финансовой субсидии 9,5 милл. форинтов в 1974—1977 годы мы содействовали национализации 66-и народных памятников и их использованию в общественных интересах. Местные советы, музеи и экскурсионные бюро являются нашими сотрудниками. Эти здания в большинстве действуют местными музеями, памятниками, а в меньшинстве превратились в трактиры и туристические базы служа целям иностранного туризма.

В настоящее время мы защищаем 1204 памятника народной архитектуры. В 5,6 процентах они являются художественными памятниками, 47,34%-ах памятниками с искусственным характером, а 47,5%-а представляет собой здания, значительные с точки зрения городского ансамбля. 17,53%-а зарегистрированных памятников народной архитектуры принадлежат государству или кооперативам, 4,73%-а принадлежит церкви, а 77,74%-а представляет собой личную собственность. В ряду зарегистрированных памятников находятся 789 жилых домов, 255 винных подвалов, 54 индустриальных зданий, 49 отдельных хозяйственных зданий, 57 церковных зданий.

Среди ансамблей народной архитектуры центры деревень Холлокэ, Тихань, Сиглигет пользуются специальной защитой в качестве «территории с художественным значением». В результате реконструкции памятников в местности Холлокэ 15 зданий было восстановлено в общественных интересах. Реконструкции начались и в деревне Чонград. В деревнях Тихань и Сиглигет при сохранении личной собственности использование зданий в экскурсионных целях выдвигалось на передний план, изменяя первоначальное назначение зданий.

Всеенгерская инспекция по охране памятников старины поддерживает организацию Всеенгерской этнографической коллекции под открытым небом в городе Сэнтэндре, и основание региональных коллекций в местностях Залаэгэрсег, Сомбатхей, Ниредьхаза и Сенна, для этого инспекция в 1971—1977 гг. оказывает финансовую субсидию суммой 5 450 000 форинтов.

В результате совершения концепционного плана составленного в 1968-ом году нам удалось замедлить процесс гибели, и обеспечить местное сохранение достойных памятников народной архитектуры.

Тибор Миколаш

Ещё раз об использовании памятников народной архитектуры

В прошлом десятилетии новое село было построено в Хортобаде. Строительные органы управляющие работой и контора сделавшая проекты благоустройства местности сделали всё, чтобы наряду с реализацией современных поселковых принципов в селе применялись народные традиции деревенской архитектуры, в первую очередь так называемый гребенчатый порядок застройки и здания с щипцовой стеной и двускатной крышей.

Вступительная часть исследования изучает степень осуществления намерений. Она устанавливает, что общий эффект в конечном итоге оправдывает соображения официальных органов и планировщиков, хотя существуют некоторые мешающие явления: в некоторых случаях дома были безвкусно перекрашены, подсобные помещения строятся неустроенно, качество слабое, окрестность запущенная ит. д. В нашей деревенской строительной практике Хортобада является одним из хороших примеров.

Автор (технический руководитель отдела составившего проекты) в дальнейшем исследует итоги венгерского деревенского строительства.

В прошлых десятилетиях в деревенском строительном составе произошло много изменений, но факт, что значительное улучшение технического состояния проважалось полной ликвидацией традиционной формировки зданий. Общий вид сёл обеднел, непропорциональные дома сшатровыми крышами принимали всеобщий характер унифицируя и обедняя почти всю страну.

Перебирая возможные причины этого явления автор считает, что:

- размер и темп изменений произошедших в структуре поселений и системе поселковой сети не обосновывают такой в архитектуре и в общем виде сёл.
- деревенский образ жизни ещё не изменился до такой степени, чтобы полное отклонение от традиций было обосновано, а господствующий в наши дни тип домов в виде куба не только некрасив, но и негоден по функциональным требованиям.
- даже высокие технические и обслуживающие требования предъявляемые к деревенским жилым домам не требуют отрицания традиций, так как они полностью осуществимы и в другой массовой форме.
- в нужных количестве, выборе и качестве имеются рекомендованные проекты наших лучших архитекторов, победивших на конкурсе проектов.
- прилагается большое усилие к их пропаганде. Главная причина прискорбной ситуации с одной стороны в низком теоретическом уровне «проектантов» зданий, отсутствие культуры формы, а с другой стороны недоразвитость общего вкуса. Улучшения можно ожидать только в том случае, если удаётся значительно повысить уровень качества проектов и увеличить официальные требования к этому. А к этому требуется основательно изменить настоящую систему проектировочного правомочия.

В последней части очерка перечисляются традиционные элементы народной архитектуры сохраняемые в новых зданиях: продолговатая конструкция плана, древний метод ориентирования, умеренное и пропорциональное оформление объёма, увенчающая их — по возможности щипцовая — форма крыши, простата, сочетание белого цвета с цветами натурального материала. Много проектов и несколько зданий доказывают, что возможно конструировать здания, которые соответствуют этим традициям, и что большинство из них хороши, красивы, и экономичны.

Лайош Шани:

Архитектурные традиции в городе Дебрецен

В наши дни заметно, что в ходе быстрого развития Дебрецена на наших глазах исчезают традиции, здания, парки, даже целые улицы, которые напоминали нам старые времена и часто хранили весьма приятные воспоминания. В дальнейшем мне хочется представить некоторые сохранившиеся экземпляры тщательно построенных домов прошлого.

Самый старинный памятник народной архитектуры был найден в 1956-ом году на глубине 3,60 метров под сегодняшним уровнем почвы содержащий нижний бревенчатый ряд фермы из деревянных балок здания размером 3,40×3,80 метров строеного в 11—12-ом веках. Эта находка рисует нам картину о способе строения тех времен.

Самый дорогой памятник нашей народной архитектуры, — это мещанский жилой дом на улице Сечени № 6, построенный в конце 1690-ых гг. (фотография № 1). Своей надворной, сводчатой, арочной галереей он является характерным для эпохи экземпляром жилых домов. Жилой дом на улице Кошшут № 18 представлял собой подобный стиль (фото № 2), но в 1828-ом году был перестроен в стиле рококо при надстройке этажа. Чуть ли не последний представитель характерных для города Дебрецен коренных мещанских жилых домов (дом «цивиш»), построенный в 18-ом веке, находится на улице Пэтэрфия № 28 (фото № 3). Поздним представителем домов с широким навесом строенных на узкой площадке является жилой дом на улице Ракоци № 64 (фото № 5) Фотографии № 6 и 7 представляют памятники стиля барокко на улице Кошшут № 18. Влияние классицизма замечается на строении фасада и подворни (фото № 8, 9).

В номере 44 на улице Сечени стоит дом (фото № 10) построенный в стиле барокко во второй половине 1700-ых годов, фасад которого сильно искалечен, с обесеченными карнизами, а мещанские дома на улице Сапанош № 11 (фото № 11) и на улице Батьяни № 24 (фото № 12) являются памятниками 19-ого века. В то же время была построена и типичная дворовая изба в задней части двора в номере 54 на улице Кошшут (фото № 13).

Фасадный карниз жилого дома на улице Чапо № 21 является прекрасным примером образа народного формирования строения (фото № 14). А жилой дом на улице Кошшут № 21 напоминает нам господские дома (фото № 15 16). Образцом классического стиля была снесенная в начале 19-ого века давяльня винограда на улице Йэрико № 34 (фото № 17).

Ансамбль домов в окрестности Уйшорош представляет собой типичный способ строения, (фото № 18) индивидуальный образ их формирования иллюстрируется на фото № 19, 20.

Показанные фотографии убеждают в том, что изучение достижений прошлого, основанного на опытах, необходимо для создания нового и лучшего.

Дом в Хайдушэге

Автор занимался вопросом народной архитектуры в области Хайдушэга во многих трудах. В настоящем резюме он сначала подчёркивает важность исследования в области архитектуры и жилых домов. Знание архитектуры и жилых домов даёт нам самую обильную информацию об образе жизни и о культурных переменах. Потом автор объясняет, что область Хайдушэга является частью венгерской низменности (Альфэлд), она не самостоятельная географическая единица. Но он делает различие между глинистой плотной почвой западной части и рыхлой песочной почвой восточной части. На двух разных территориях растительность, хозяйство и — хотя в незначительной степени и архитектура развивались разным образом. В поселениях на плотном грунте (Хайдубэсермень, Хайдудорог, Хайдунанаш, Хайдусобосло) строение более развитое, массивнее, здесь больше употребляются земляные, глиняные строительные материалы, чем на песочной почве восточной части. В строении поселений на рыхлом грунте предпочитают растительные строительные материалы, хотя земля в её разном переработанном виде и здесь является основой. По сравнению со строением поселений на плотном грунте строение поселений на рыхлом грунте замечается какой-то фазовый сдвиг.

Автор определяет и гайдуков, утверждая, что они не представляют этническую единицу, они отделились от своего окружения в результате юридических привилегий. Это отделение не коснулось строения определённого местными условиями и системой хозяйства. Архитектура в области Хайдушэга относится к народной архитектуре территории Алфэлд. Она не отличается существенно от её непосредственного окружения: от Надькуншаг, Шаррет, и южная часть Ниршег, территории которые точнее раскрыты с архитектурной точки зрения. В процессе становления архитектуры сильно заметна и культурная интеграция.

Далее автор даёт морфологическое описание строительных материалов и строительной техники домов Хайдушэга. Он описывает средневековые земляные дома-землянки, первобытные надземные жилища (полуземляные дома, хаты, закуты). Он говорит и о не имеющих в этой области значения деревянных домах, подробнее занимается домами с плетёной и глинобитной стеной. В описании он останавливается на вопросе деления домов на части, конструкции крыши, способа покрытия и формирования отопительной установки. Он так же поступает и при описании самого распространённого, и в наши дни ещё тоже применяемого саманного дома. Он подчёркивает, что эта строительная технология явилась определяющей в народной архитектуре Хайдушэга. В этой технологии установились трёхчленная конструкция и открытый дымоход. В результате мещанских тенденций в образе жизни архитектура в это время раздробляется на крестьянскую, дворянскую и мещанскую формы. Автор описывает характерные элементы сформированного таким образом дома в области Хайдушэга: камышовая крыша с маленькой вальмой, брандмауэр с двумя круглыми отдушинами, много типов крыльца протягивающегося во всю длину дома, окна, двери. Фронтоны построенные большей частью в стиле барокк употреблялись вместо брандмауэра и являются выразителями мещанских стремлений.

Саманные дома превратились в саманно-каменные дома. Дома строенные исключительно из кирпича появились лишь в настоящее время. Благодаря употреблению новых строитель

ных материалов (камень, цемент, сталь) вид домов, который в результате органического развития к рубежу 19—20-ого веков считался традиционным, в наши дни основательно изменился. Это — архитектура наших дней, в которой исчез план прямоугольного вида вместе с однорядностью. На смену двускатной крыше появилась шатровая крыша возросло число помещений в соответствии с изменениями в отношениях собственности, системе хозяйства, образе жизни (передняя, ванная, холл ит. д.). В то же время исчезло или переобразовалось много помещений лишенных первоначальной функции (сени, сарай, кладовня ит. д.).

Описание касается зданий окраин поселений — хуторов, тоже касается построек двора (канюшня, хлев, бурт, ит. д.). Автор устанавливает, что между зданиями сёл и хуторов, жилым домом и постройками двора замечается фазовая разница. Строение последних осуществилось с применением старой строительной техники и сохраняет архитектурные традиции.

Очерк упоминает и о дополнительных архитектурных элементах жилого дома — о заборе, тёсанной и покрытой калитке, воротах, кукурузохранилищах строенных в створе с улицей.

Резюме было составлено на основе предидущих исследований. Ссылки сделанные на них представляют собой литературу вопроса.

В использовании всех этих строительных материалов проявляется сходство с соседним «Шаррет», но в некотором отношении (дранка, крыша, деревянные конструкции, двускатная крыша) напоминает «Ердей». Наблюдается сходство и в оборудовании домов, которые следуют стилю сёл исторического «Южного-Бихара». Наряду с жилыми домами параллельно мы изучили разные хозяйственные постройки.

Наконец мы установили, что в строительстве сегодняшнего села наблюдается динамическое развитие. Старые традиционные формы всё больше остаются как реликты, существующие в большинстве случаев уже в искажённой переобразованной форме. Таким образом, чтобы перед исследователем открылась полная историческая картина, он должен подробно проанализировать период времени протяжённостью 200 лет.

Ласло Дам:

Архитектура в области Надь-Шаррет

Вид местности и архитектуры области определяется тремя факторами: хозяйственно-общественной организацией, географическим положением и этнической традицией. До половины XIX-ого века основой хозяйства явилось экстенсивное животноводство пополненное самоснабжающим земледелием и собирательством. Эта хозяйственная формация главнейшим образом была определена историческими и общественными факторами характеризующими эту область в 18—19-ом веках. В результате турецкого ига и последующих войн до 60%-ов поселковой сети вместе с жителями деревень были уничтожены. Замена погибшего населения повлекла за собой значительное переселение, в результате чего оригинальная этническая и культурная конструкция пропала. Народная культура области Надь-Шаррет, в том числе и её архитектурная культура складывалась в результате сплавления культур коренного населения и переселенцев. На основе архивных источников и по древним картам можно установить, что улицы поселения в 18-ом веке строились по рядовому-уличному плану, и с ростом числа жителей они постепенно превратились в кучевые деревни.

Самым значительным строительным материалом области явилась глина обработанная при употреблении различных растительных материалов. В течении 18-ого и 19-ого веков камышевая стена, глинобитная и плетневая стены явились самой распространённой архитектурной технологией, которая в течении прошлого века постепенно была вытеснена в наши дни ещё применяемым строительным материалом- саманом. Весьма разнообразны и конструкции крыш. Рогаткообразные-прогонные, колонные-прогонные и различные наклонные прогонные конструкции можно найти. Прогонные конструкции являются господствующей на западной части области Надь-Шаррет, а наклонные характерна для восточной части. Прогонные всегда встречаются с двускатной крышей, а наклонные с четырёхскатной. Самым распространённым кровельным материалом был камыш, который был чуть ли не исключительным до конца 19-ого века. Иногда встречаются и соломенные и гонтовые крыши. Значительное распространение черепичной крыши началось лишь в первой половине нашего века.

По отопительной установке и устройстве плана жилые дома области Надь-Шаррет принадлежат к так называемому средневенгерскому типу домов. Отвод дыма в этих домах — как и везде на Большой венгерской низменности (Альфэлд) происходит через открытый дымоход. Традиционная отопительная установка кухни состоит из лежанки перед дверкой комнатной печи, надстроенной ней закрытой печи (катлан) и из установленной в середине кухни печи вначале круглой и позднее квадратной формы. Параллельно с оттеснением открытого дымохода на второй план, эти отопительные установки были заменены плитой из грязи и фабричной плитой. Комнаты отапливались печкой в виде стога или же камином пристроенным к печи или надстроенным на лежанке. Жилые дома в большинстве делились на три части, планировка представляла собой: комната + кухня + кладовая.

Животных держали в канюшнях или хлевах, нередко снабженных очагом. В некоторых местах хлеб хранили в бурте, но с половины 19-ого века строение зернохранилищ принимало всеобщий характер. Для хранения корма употреблялись частью бурты, частью сараи или кукурузохранилища с обрешетиной. Подобные строения употреблялись для хранения хозяйственных инструментов и повозок.

Ласло Дам:

Народное строение в виноградниках области Хайду-Бихар

Постройки в виноградниках занимают своеобразное место в области народной архитектуры. Хотя эти постройки в виноградниках в большинстве состоят из одного помещения, они являются хозяйственными постройками, в то же время они нередко используются, как жилые дома для кратковременного пребывания, итак они имеют некоторые характерные черты жилых домов. В нашей области постройки в виноградниках (так называемые сараи) никогда не употреблялись для хранения вина, обработка вина тоже не тут происходит. Эти обстоятельства влияют и на внешний вид построек. Начиная с простой хижины, строений с верандой и многими помещениями можно найти много вариаций. Что касается строительных материалов, техники, то они ничем не отличаются от общей строительной техники, которая раньше была характерной для строительства внутри деревни, — ведь к строению построек в виноградниках прилагается меньше старания. Самыми распространенными строительными приёмами и здесь являются плетневая и глинобитная стены, но в нашем веке всё чаще найти саманные стены. Конструкция крыши в общем с обрешетиной, а покровным материалом всеобщее используется камыш. В постройках виноградников находятся примитивные открытые плиты, очаги, над которыми дымо, — и искроуловитель, да нередко малые открытые дымоходы.

FOREWORD

The cherishing of historic monuments means no less than preserving the relics of history. Through the selection and preservation of those that are worth saving our traditions are kept alive and handed down to future generations by making them feel aware of what they mean to us. An activity of this kind calls for prudent and thorough consideration as well as arduous, strenuous work. The present volume marks a phase of such work by presenting us with some of its results. It contributes to the systematic work of uncovering a number of monuments of the cultural history of the county. At the same time, it is in line with the general aims of the protection of historic monuments, both in its principles and in the methods applied.

It is to be acknowledged that the authors of this volume are well versed in the latest findings and methods of their respective fields of research. This fact is of great significance as the exploration and preservation of the treasures of popular architecture has only recently become a point of interest. Formerly the experts responsible for the preservation of historic monuments were mainly concerned with buildings of outstanding importance, such as fortresses, castles, churches and mansion houses, with the more ordinary buildings, to be found in great numbers all over the country, being left to the care of the ethnographers. They, in their turn, found ample material about the lifestyle of people in bygone days, the development of trades, changes in environment, the couleur locale, habits and customs that have been handed down from generation to generation until the present day. As a result of this impetus, the interest of historians and researchers in the history of architecture has been extended to folk architecture within the framework of a complex examination of the social and cultural life of the country, because the specific features can only be outlined in a wider perspective. A thorough exploration of history will lead to a better understanding of the life of the working people both in the past and in the present.

It needs to be taken into consideration that researchers have just only started this major project. Consequently, the aim of the papers in this volume is to give a historical outline of the sources of popular architecture in Hajdú-Bihar County, of its main features, and to point out the characteristics which, in a revived form, could be used again in our time. That is to say, both the authors and the editors also have the practical aspects of the problems in mind, thus contributing, in their turn, to a better implementation of the long-term development planning in our county. They can give guidance and encouragement to the work of those who are responsible for making modern architecture as varied and colourful as possible.

It is a great pleasure for us to acknowledge the fruitful cooperation in this project between researchers, architects, the County Council as well as municipal and village councils. The intellectual and financial contribution that they offered so readily have been of great value in producing this book. Our thanks for this vast undertaking are all due to them.

Dr. Imre Szabó
President of County Council

INTRODUCTION

Lately, mainly after the call of the Meeting of Subcommittees for the protection of ancient monuments held in Eger, excavation and saving of ancient folk architectural monuments and buildings have become the central questions on the field of the protection of the monuments. On the basis of this activity a lot of essays on folk-architecture have been published. These articles deal with the architecture of a village or a region written with several aims. They investigate the influences of the regional circumstances, the contact between the settlement and the building, material and technology of the buildings, their functions, the customs and the way of life in the buildings and the changes in them as well.

The different studies on folkarchitecture are being integrated more and more by the view of social judgement. Folkarchitecture can be considered to be the presentation of a given community. This presentation is determined by its economic, social and cultural circumstances. These will also be determinant later on. To learn or Study the folkarchitecture means to form a concept of the whole life and living circumstances of the given community.

This recognition may have definitive social aims, too. After the first uncertain steps the claim is being set up for taking folkarchitecture into consideration in the field of modern, to-day house-building and using the ancient folk elements more bravely.

Our volume deals mainly with the folkarchitecture of Hajdú-Bihar County (in Hungary). To issue this book the editors and the authors were inspired by the aims mentioned above. The condition of the book published some years ago titled "The Monuments, Literary Memorial Places and Folkart of Hajdú-Bihar" (Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei és népművészete). This volume was a summarizing and catalogue-formed one which deals with the scientific questions on a large scale. This new volume is about scientific problems in detail and takes the readers about the history of folkarchitecture. Besides the outlook over Hungary it introduces the development, material and technology, form and function, the cultural elements of the building and folkarchitecture in accordance of the three great subregions (Hajdúság—the region of hajdú-peoples, Sárrét—so called meadows of muds, and the part of Bihar—lowlands piece of ancient Bihar County) of the county.

The best scientists of the problems deal with the development of house-building here and its connections with other regions and the historical styles in historical points of view. These essays try to print to those facts that are suitable for the use of the to-day building, because they are so characteristic motives that they are able

to influence the modern architecture and transformation of our settlements faces. This elements by their applications in the to-day building will be served the matter of our socialist culture.

Besides the scientific research of folkarchitecture our activity in practice is not negligable. The official monument protection of Hajdú-Bihar County' and Debrecen's has been going successfully in relation to the county's potentiality for a long time. It is important to stress its social basis. The excavations, reconstructions of the buildings are done not only by the official leaders, but by a great variety of the different social movements, institutions, companys and factorys too. They are represented in the subcommittees of our councils. Without example, we must mention only this: our monument-protection's work is more and more characterized in the last time by the interest of the folkarchitecture. This is explained by our specific situation, i.e. we have only a little number of historical and art monuments. Also this publication is a good sign and result of this wide-ranging collaboration.

Therefore we can like take a memory with this book to our known and unknown workers of this activity, who did want build in the past and present among their possibilities the new and value by the traditions. We shall admit with pride on our century's end, in the world of iron, concrete and reinforced-concrete that the masterpieces of our ancestors are ourselves. Therefore we keep our eyes on our buildings with a great care.

We ask at last, that let continue our work more, let care of the ancestors works on which as a good and certain foundation can bulid the new, the future.

Dr. László Angyal
Chairman of Hajdú-Bihar Council's
Monument-protection Subcommittee.

Gábor Biky:

TRADITIONS OF POPULAR ARCHITECTURE IN MODERN ART

Architecture in its material reality is considered as a result of such a communal activity which aims at an artificial construction of space in the given natural surrounding. Architecture, too, is a part of the universality of relations and even within architecture everything is in close connection, everything keeps on moving and changing continually, which means that everything develops. Architectural activity has always been influenced by the technical achievements of the individual periods, thus both the so-called 'high-style' architecture and the popular one are simultaneously present in a given society, mutually influencing each other as products of different social classes, layers and groups. The natural and the geographical surroundings have always had a decisive role in architecture and in the process of differentiation of the given ethnic groups.

As a result of the investigations of the origins and culture of our nation as well as of the process of their settling and their special popular architecture, our knowledge concerning these factors are still changing and growing. The circumstances of the Magyars' settling in Hungary, those of the formation and consolidation of the central royal power and of the feudal state are, however, well known and similarly well known is the process of evolution of the two cultures. We have a large number of information about how first the Tartars' invasion in 1241, then the 150 years of Turkish occupation devastated the flourishing regions of Hungary and how their population was forced to flee and conceive, at the same time, new forms of settlements. Owing to this fact, the peasant architecture commonly referred to as traditional can look back at a past of not more than 150–200 years.

It is in the second half of the 19th century, a period of history full of contradictions, that, owing to the industrial revolution, mankind began to dominate over the natural surrounding. As a result of this, the so-called 'artificial environment' created by architecture became more and more important. It was at that time that Secession, a trend in architecture, committed to the idea of creating something novel through utilising popular, national elements came into being. All over the world great emphasis was laid upon investigating popular traditions, which resulted in the emergence of a highly significant contingent of architects both abroad and in Hungary.

The three trends in the Hungarian architecture of the inter-war period brought practically nothing that would be worth mentioning. All the more important is the work of the four great innovators, representatives of modern architecture, which was decisive as far as the emergence of modern architecture is concerned. Each trend tried to create a particular national architecture through combining national-popular traditions with the possibilities offered by modern technologies and materials. Owing to their modernity, these national architectural trends are surprisingly international as well. The pseudo-classical dogmatism of the Hungarian architecture of the first post-war decade resulted in the emergence of a so-called 'socialist formalism'. The buildings erected during the following 20 years bear the marks of the influence of western architecture, owing to which our present architecture is characterized by a certain 'cosmopolitanism'.

In the course of social development "villages will inevitably follow the towns" (Lenin) and in this development it is reducing, as much as possible, the ever-increasing *kitchens* that is the task. At the same time, one has to appreciate the inevitable changes in the townscapes as well as in the proportions of the buildings, not ignoring at the same time, that the roots of our modern Hungarian society reach

back to the one time Hungarian peasantry. The outer appearance of the recently built family houses reflects a certain denial of this peasant past — without being modern. Little attention is paid to the aesthetic qualities of the environment, although it is commonly known that it is only in a socialist society that the role of architecture in shaping communities can freely develop. This is why it is a special pleasure to know that a remarkable contingent of young Hungarian architects adhere to the idea that popular architecture is the “clean well” and that this conviction of theirs is reflected by their works as well.

The principles and methods of modern architecture are in many ways connected with the popular traditions. This is how the presence of the various special and characteristic tendencies in the architectures of different nations can be explained. The possibilities are widely secured in our socialist society for its ideals offer great opportunities to the raising of popular culture on to the level of being national and nationwide. It is not by chance that in architecture, too, the tendency of employing the elements of popular architecture have become predominant. The best examples of this can be seen in several republics of the Soviet Union.

Studying history, studying the past can develop the proper architectural behaviour; the acknowledgement of our traditions can help us in becoming modern and this is where the utmost importance of appreciating the past lies. The knowledge of the past points towards the future and this is where the dialectics of the problem lies.

Géza Barcza:

PROTECTING MONUMENTS OF POPULAR ARCHITECTURE

Among various arts monuments special attention is to be given to those reflecting, as reliable documents, the rural way of life of the peasantry of the past, for being of particular significance from the point of view of ethnography as well. Protecting the relics of popular architecture—as a conscious administrative activity—is a comparatively new development and has for a long time been a neglected field of protecting art monuments. It is highly characteristic that in 1953, of 2,300 art monuments only 26 relics of folk art and one unit of popular architecture were acknowledged as monuments to be protected, which makes it obvious that in that particular period it was commencing research that meant the primary task. Collecting and discovering monuments of popular art commenced in 1952 and was completed in 1971, by which year 3,027 settlements had been investigated.

The first official list of art monuments issued in 1960, contained 10,785 protected buildings, of which approximately 1,000 were monuments of popular art, whereas in 1966 their number was 1,510. 55 art monuments of popular architecture were restored between 1961 and 1970.

The rapid and otherwise decidedly most welcome economic and social development of our villages in the early 1960s, however, threatened the art monuments with peril. It was in such circumstances that efforts were made to create the actual conditions of saving those monuments. Between 1968 and 1970, the list of popular art monuments was revised, bringing their number to 1,008. 141 of them were state or cooperative properties, 79 were owned by the Churches and 778 were private properties.

To maintain these art monuments a special plan was devised, whose basic target it was to provide funds for the maintenance of privately owned popular art monuments. In 1971, by a directive of the Ministry of Housing and Public Constructions (16/1971./Ép. Ért. 20./ÉVM) the possibilities of providing such funds were secured. One of the forms of how this was done was the so-called 'annual maintenance allowance', on the ground of which the owners of protected popular buildings were granted an annual sum of between 500 and 3,000 Forints free of accountability. Another form of support was the so-called 'incidental allowance' providing the owner with a sum not more than 25,000 Forints accountable, allowed for essential repair works.

This scheme was further developed in 1974. A directive of the Ministry of Housing and Public Constructions (25/1974./Ép. Ért. 36./ÉVM) raised the annual maintenance allowance to 2,000–5,000 Forints and made it possible for the authorities to differentiate between the actual sums of allowance. The new directive also provided for raising the sum of the incidental allowance to 30,000 Forints. While in 1972, 330,000 Forints were provided for the maintenance of 224 buildings, in 1977, this figure went up to 474 and the total sum of state subsidies and allowances was 1,351,000 Forints. The sum of allowances for the six years totalled 5,138,500 Forints.

In 1971, the total sum of incidental allowances was 50,000 Forints paid out to seven private owners, whereas in 1977 this sum went up to 420,888 Forints paid out to 19 private owners. During the period between 1971 and 1977, 1,418,666 Forints were paid out as incidental allowances to cover the maintenance and repair costs of 74 buildings.

During the period between 1971 and 1977, 3,476,000 Forints were provided for the repair and restoration works of 33 buildings owned by the state and cooperatives, and during the same period

18 of the most precious monuments of popular architecture were restored by our own working units, producing 13 million Forints worth of restoration work.

In 1974, the Council of Ministers, acting upon our advice, provided for obtaining the ownership of those privately owned monuments of popular architecture, whose proper maintenance could not be secured by their private owners. At the same time, provisions were made for utilizing them as buildings serving community purposes of public education, housing museums or serving as tourist attractions. To promote this aim an allowance of 30 million Forints was granted to the National Board of Trustees of Protecting Art Monuments to subsidize its work to be carried out on restoring 200 monuments of popular architecture between 1974 and 1983. During the period between 1974 and 1977, 9.5 million Forints were paid out by the National Board of Trustees of Protecting Art Monuments on 66 monuments of popular architecture purchased by the State and converted into establishments of community purposes. Local councils, museums and Tourist Bureaus are acting as partners in this joint venture. Most of the buildings have been converted into local village museums and skanzens, some of them have become hotels and guest houses.

At present, 1,204 buildings are protected as monuments of popular architecture. 5.16 per cent of them is art monuments, 47.34 per cent 'monumentlike buildings', and 47.5 per cent is monuments of townscape. 17.53 per cent of the protected popular art monuments are state and cooperative properties, 4.73 per cent is owned by the churches, and 77.74 per cent is privately owned. 789 of the protected buildings are dwellings, 225 of them are press sheds and cellars, 54 are industrial buildings, 49 are farm buildings and 57 are ecclesiastical ones.

Of the unist of popular architecture the central areas of Hollókő, Tihany, Szigliget, Csongrád and Fertőrákos are particularly protected as areas of artistic significance. Reconstructions in Hollókő have resulted in 15 buildings being converted into units of community purposes. Restoration work is underway in Csongrád as well. In Tihany and Szigliget, with private ownerships maintained, yet with the original destination changed, buildings have been converted into guest houses. These conversions were financially supported by the Board of Trustees of Protecting Monuments. The Board of Trustees also supports the establishment of Szentendre Open Air Ethnographic Collection and of the regional collections in Zalaegerszeg, Szombathely, Nyíregyháza and Szenna. Between 1971 and 1977, this was subsidized with 5,450,000 Forints.

With the help of the conception devised in 1968 and consequently fulfilled ever since, the process of decay has been considerably slowed down and the on-the-spot maintenance of monuments of popular architecture has been secured.

Tibor Mikolás:

RECONSIDERING THE POSSIBILITIES OF EMPLOYING POPULAR ARCHITECTURAL ELEMENTS

In the previous decade, a new village was built in Hortobágy. Every effort was made by both the building authority and the design producing bureau to make sure that the townscape of the new village be in accordance with the traditions of village architecture, with the comblike building arrangements and with the traditional forms with frontispieces and gabled roofs.

The introductory part of the paper examines to what extent this target was reached. The conclusion the author comes to is that, in spite of some disturbing features (houses now and then tastelessly redecorated, disorder in the lay-out of outbuildings, bad quality, neglect of environment) the townscape as a whole has justified the conceptions of the authorities and the designers. The village of Hortobágy can be considered as one of the good examples in Hungarian village architecture.

The author (technical manager of the very bureau that made the designs) comes to investigate the origins of this architectural practice of the Hungarian villages.

During the past decades buildings in the villages have considerably developed. The spectacular improvements in quality, however, have brought about the almost total disappearance of traditional devices. The outward appearance of the villages has lost its character, houses with tent-roofs and badly proportioned have become general making the whole landscape uniform and dull.

Scrutinizing the causes of this the author concludes that

- that this architectural turn is not justified by the changes that are taking place in the structure of the village and in the network of settlements;
- life-style in the villages has not yet undergone such changes that would justify the complete neglect of traditions; he even proves that the cubiform house predominantly fashionable today is unsightly and is, at the same time, unable to satisfy the functional requirements;
- in the case of village dwellings higher technical and service requirements should not go parallel with the neglect of traditions, since these traditions can be kept alive in any mass production form;
- there is a good choice of recommended designs made by the best of our architects based on prize-winning suggestions;
- several attempts have been made to make them public.

The main cause of the regrettable situation today is the low standard of the 'designers' of these dwellings, their lack of cultivatedness in the questions of form and also the unsatisfactory level of public taste. Improvement is dependent on whether the quality of the designs can be raised in the future, together with the expectations of the authorities. This, in turn, would imply some basic changes in the present system of one's being entitled to producing designs.

The final part of the paper presents those elements of our popular architectural traditions that can be incorporated in modern buildings: the ichnographical construction of oblong shape, the ancient way of orientation, modest and well-proportioned formation, roof-forms possibly with frontispieces. Attempts should be made at simple effects, and the colour effect attained by using white and the natural colours of the materials should be taken into account. There are a good number of designs and a few buildings that will prove that one can create buildings which do correspond to these traditions and are, at the same time, attractive and economic.

Lajos Sápi:

RELICS OF POPULAR ARCHITECTURE IN DEBRECEN

In the course of Debrecen's rapid development it is almost overnight that traditions, relics and buildings, parks and even whole streets associated with the pleasant memories of the past disappear. A few characteristic buildings erected with much care in the past are presented in this paper.

Our oldest relic of popular architecture was discovered in 1956, 360 cm below the present level of the ground. This is the lower timber line of an 11th–12th century timbered house of 340 cm length and 380 cm width. This find offers a glimpse of the architectural manners of those days.

One of the most impressive relics of our popular architecture is the burgher house at 6 Széchenyi Street built towards the end of the 1690s (Fig. 1.). Its arched corridor in its courtyard is a characteristic example of the houses built at that time. A similar house was the one at 18 Kossuth Street (Fig. 2.), which was altered in Louis XVI style when an upper floor was added in 1828. At 28 Péterfia Street can be seen almost the last example of what is called 'Debrecen burgher house' (Figs. 3., 4.). One of the later types of houses built on a narrow site is the one to be seen at 64 Rákóczi Street (Fig. 5.). Figures 6 and 7 show the Baroque elements of a house at 18 Kossuth Street. How classicism influenced the building of bourgeois houses can clearly be seen on the façade and the doorway of the house at 12 Varga Street (Figs. 8 and 9.).

At 44 Széchenyi Street (Fig. 10.) there is a Baroque building, erected in the second half of the 18th century. Its façade and sills are severely defaced. 11 Szappanos Street (Fig. 11.) and 24 Batthyány Street (Fig. 12.) are the relics of the 19th century. From the same period we have a characteristic servants' house at the end of the courtyard of 54 Kossuth Street (Fig. 13.).

A fine piece containing elements of popular architecture is the facade of 21 Csapó Street (Fig. 14.), while it is the mansion-type that 21 Kossuth Street recalls (Figs. 15 and 16.). A fine relic of the 19th century was a winepress at 34 Jerikó Street (Fig. 17.) built in classicist style (now demolished). A characteristic architectural form is represented by the "Újsoros., houses (Fig. 18.), whose individual varieties are shown in Figures 19 and 20.

What these photos prove is that one has to know the achievements of the past, based on long experiences, so that one can create something novel, something better.

Imre Dankó:

THE HOUSE IN THE COUNTY OF HEYDUCKS

The author of the present study has devoted several papers to the popular architecture of the County Hajdú (Heyduck). Here it is the importance of studying local architecture, local types of dwellings he emphasizes in the first place. Through learning as much as possible about architecture and dwellings one can obtain a good deal of information of the life-style of a given area and about the cultural changes that took place there. Later on the author explains that being a part of the Great Hungarian Plain, the County of Hajdú is not an independent, individual geographical unit, nevertheless one can differentiate between the western part where the clayey ground is hard, and the eastern one where the sandy ground is loose. Vegetations in the two parts were different, and so was farming and so was, to some extent, architecture. In the settlements on the hard ground (Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló) architecture was more advanced than that of the sandy part of the County of Hajdú, and was based on various building materials derived from the earth. In the architecture of the settlements on the loose, sandy ground of the eastern part more vegetable materials were used, although here too, it was earth and its various architectural derivatives that were used as basic building materials (Hajdúhadház, Vámospércs). There is also a time-shift between the architecture of the settlements on the loose ground and that of the settlements on the hard ground.

Speaking of the Heyducks, the author comes to the conclusion that they were not an ethnic entity; it was through various privileges granted to them that they separated themselves from their environment. This separation, however, did not comprise architectural activities and manners, for they were mainly determined by the characteristic features of the region and its economic order. Popular architecture in the County of Hajdú is part and parcel of popular architecture of the Great Hungarian Plain and is not different from the popular architecture of the neighbouring regional units, such as Nagykúnság, Sárrét, Southern Nyírség etc. The uniformisation of architecture, in its turn, also testifies to a cultural integration.

Analysing the changes in building materials and technologies, the author presents the typical house of the County of Hajdú. The primitive mediaeval house dug into the ground (hovel — *putri* in Hungarian) and the similarly primitive above-ground dwellings (huts, cabins) are first presented together with the wooden houses, otherwise not too frequent in this region. More space is given to the presentation of the houses with walls of mud flakes, with mud-walling and cob-walls. Special attention is given to the question of how the houses were divided, how roofings were made, what fire-place equipments they were provided with. In a similar way is described the most frequent and still existing type: the adobe. This technology was the most characteristic feature of the architecture of this region and it was in this type of house that the threefold division and the heating equipment with open chimneys became predominant. At the same time, mainly because of the middle-class tendencies in life-style, the various class forms (peasant, gentry and bourgeois) of architecture began to be separated from each other. The characteristic features of the Hajdú house thus coming into being are presented, including the hipped reed roofing, the bulkhead with two ventholes, the various types of verandas, windows and doors. A middle-class tendency is shown by the often Baroque-like frontispieces employed instead of bulkheads.

In the course of development adobe houses gave way to houses built partly of brick and partly of adobes. Houses built purely of bricks are a recent development. With the introduction of the new building materials (stone, concrete etc.) the traditional Hajdú house underwent considerable changes at the turn of the centuries. The long house of oblong shape predominant in earlier days became partitioned, gable roofs were replaced by tent-roofing and in accordance with the changes in property, relations, in farming and in life-styles, homes were partitioned into several rooms (ante-rooms, halls, bathrooms), while several rooms disappeared having lost their original functions (larders, porches).

Mention is made of various farm-buildings and granges as well as of the additional buildings of the courtyards (stables, clamps etc.) .There is a remarkable time-shift between the buildings situated in the inner areas of the settlements and those on the granges as well as between the dwellings and the additional buildings of the courtyard. The building devices employed at the latter or older thus preserving a great number of architectural traditions.

The additional architectural elements of the Hajdú house are also dealt with in this paper. Fences, carved gates, front doors, barns built on the frontline of the courtyard are also described.

This paper is based on earlier studies and publications and the literature of the question concerned is given in the references.

Gyula Varga:

POPULAR ARCHITECTURE IN BIHAR PLAIN

This paper deals with the popular peasant architecture of the eastern part of the one-time County of Bihar, the so-called Bihar Plain. Considering what the other papers in this volume deal with, the author of this paper concentrates on the buildings that are found on the peasant manor. From a chronological point of view three periods have been taken into consideration: the first period lending itself to ethnographical studies covers the second half of the 18th and the beginning of the 19th centuries. The second period extends from the second half of the 19th century to the Liberation of Hungary in 1945, while the third one dealt with in this paper is that of the changes which have greatly altered the earlier image of villages and settlements and their architecture. Owing to the pressure on space, less attention has been paid to the morphological study of individual buildings; it is rather a presentation of the functional unity of the complexes of the peasant manors that the author has aimed at. Within these complexes the number of buildings, their lay-out, the sizes, the structures, the division and function of individual buildings as well as the building materials are the characteristic elements, for all these together are to express the form of farming and can refer to social factors as well. A characteristic feature is that the buildings on well-to-do peasants' manors did change within a shorter time than those on the manors of the poorer peasants. This is how one can trace the process of where the barns were originally placed on the manors, how they came to be situated in the front part of the courtyard, how the bakeries were changed, and how summer kitchens became more and more often used. An attempt has been made at presenting, as two extremes, the poor peasants' house having no veranda and that owned by rich peasants, supplied with porticos and verandas. From the end of the 19th century onwards, bourgeois houses of L-shape or square, with so-called dry gates—in one word: houses out of the traditions—became more and more frequent. In some villages where tobacco was grown tobacco drying sheds appeared; heysheds became frequent between the two world wars.

Changes are clearly seen both in the outer appearance of the houses and in their inner division. Ever since the beginning of the 19th century, on the houses with thatched sloping roofs bulkheads of mud flakes had been built, decorated with simple mud ornaments, and it is from the second half of the 19th century onwards that complete bulkheads with occasional Baroque-like elements (either of bricks or of boards) began to spread. The rooms with open fire-places and ovens, common in the 18th century, gave place to rooms with ovens and closed fire-places by the second half of the 19th century, while in the second half of the 20th century it is only the tile stoves that remain in the rooms. The open fire-places with tent-chimneys disappeared from the kitchen towards the end of the 19th century, so that the kitchen itself became a temporary summer cooking place, where the stove could be moved in or removed. In more recent homes one can hardly find any of the traditional architectural devices. Extreme differences in incomes are reflected by the equipments of the interior.

The process of how granges came into being is also dealt with in this paper. In this region it was only in the 20th century that the process began and it was in close connection with the enclosures of that period. Originally the granges were undivided shelters for man and animals, growing into fully developed, complete ranches afterwards. During the 1930s a few families were about to move out and

settle at these ranches, but the new situation after the Liberation in 1945 checked the further development of the ranches in this country.

As far as building materials are concerned the Plain of Bihar show a great similarity with the neighbouring Sárret, however there are some features (shingle-roofs, wooden structures, gabled roofs) that refer to Transylvania. The same can be said of the furnishing of homes as well; their style will recall that in the villages of Southern Bihar. Parallel with dwellings, various farm-houses too have been dealt with in this paper.

The final conclusion is that architectural activities in the villages show an extraordinarily dynamic development. Old, traditional forms tend to disappear and even if retained they are distorted. In order to disclose the historical process of their evolution the researcher has to study the scarce and scattered relics of almost 200 years.

László Dám:

POPULAR ARCHITECTURE IN GREAT SÁRRÉT

The character of the region's settlements and their architecture was influenced by three important factors: its socio-economic organisation, the geographical environment and, lastly, its ethnic traditions. It was an extensive animal-breeding supplemented with a self-supporting tillage and gathering-pillaging husbandry that up to the second half of the 19th century provided the basis for the region's economic life. This form of husbandry was mainly determined by the historical and social factors characteristic of the Great Sárrét in the 18th and 19th centuries. Owing to the Turkish occupation and the ensuing wars almost 60 per cent of the region's settlements, together with their population had been wiped out. To replace the exterminated population a large-scale settling was needed, which, in its turn, resulted in that the original ethnic and cultural continuity of the region was broken. Thus the popular culture of Great Sárrét, including its architecture, is the result of the mingling of the culture of the immigrant population and that of the native. Archivalia and various charts go to testify that the villages which in the 18th century had been built on a street-line pattern, were gradually turned into agglomerated or cumulative settlements as a result of the growth of their population.

The main building material in this region was loam, processed with various vegetable materials. Throughout the 18th and 19th centuries, reed-wall, mud-walling, wattle-walling and cob walls were the most frequently used architectural devices; during the 19th century, however, they were gradually pushed into the background by adobes, which even today seem to be the most important building material. Roof-structure types show a great variety. Both purlin and rafter types can be found in Great Sárrét. Purlin forms are prevailing in its western part, while rafter structures are the dominant feature in the eastern region. Purlin structures are always combined with gabled roofs, while rafter structures are frequently combined with hipped gable roofs. Reed was the most often used and almost the sole roofing material up to the end of the 19th century. Now and then straw roofs and shingle-roofs were also made. It was only in the first half of the 20th century that tile roofing began to spread considerably.

As far as their fire-place arrangement and lay-out are concerned, the houses in Great Sárrét belong to what is commonly called the mid-Hungarian type. Like everywhere on the Great Hungarian Plain, in Sárrét too, smoke is exhausted through free/open chimneys. The traditional heating equipment of the kitchen consists of the corner seats placed in front of the mouth of the ovens and of the small closed fireplaces built above the seats. The central fireplaces were of a circular shape, later on, however, they became square. With the decline of the free/open chimneys, these heating equipments were replaced with cooking-stoves made of mud and with manufactured stoves. The rooms were heated by the traditional rick shaped earthenware oven and by the fireplaces built above its corner seats. The houses were of a threefold division, their lay-out being: room + kitchen + larder.

Animals were kept in various sheds; some of them were even equipped with fire-places. In most places corn was stored in clamps; in the second half of the 19th century barns became general. For storing fodder, clamps and sheds with purlin-structured roofs and also barns were used. Similar buildings were erected to store tools, instruments and carts.

László Dám:

POPULAR ARCHITECTURE IN THE VINEYARDS OF HAJDÚ-BIHAR

A particular place in popular architecture is occupied by vineyard buildings. Although vineyard buildings, mainly undivided and with primitive heating equipment, are considered to be outhouses, occasionally they were also used as temporary dwellings, so that they have a number of features that would be characteristic of permanent homes as well. In the county of Hajdú-Bihar vineyard buildings (called 'pajta' in Hungarian) were never used for storing wine, nor were they used for processing grapes. These circumstances made their impact on the outward appearance of these buildings. There are several versions ranging from the simple 'Dachhütte'-type hut to the buildings of manifold division and equipped with verandas. As far as building materials and technology are concerned, they conform with the general architectural practice, with that occasional difference that, since less care was given to them, they have preserved several of the devices that had been characteristic of the architecture of the inner parts of the settlements as well. Mud-walling and cob walls were often used here as well; in the 20th century, however, adobes seem to be the most frequent. The roof-structures are mainly of purlin-type, and reed is the commonest roofing material. In these vineyard buildings primitive open fireplaces can be found, covered with various smoke and sparkle arresters. Small-size open/free chimneys are also frequent.

VORWORT

Wo Kunstdenkmäler in Betracht gezogen werden, wird mit wirklich historischen Werten gewirtschaftet. Selbst die Auswahl, die Rettung und die Aufbewahrung bedeuten nicht weniger als die Traditionen wieder zu beleben, weiterzugeben und bewußt zu machen. Dies alles verlangt gründliche Umsicht, verantwortliche und glaubhafte Erwägung und viel Arbeit, letzten Endes auch Kontinuität. Auch dieser Band beweist all dies und beschreibt das Ergebnis und einen Abschnitt dieser Arbeit. In mehrfachem Sinne. Dieser Band ergänzt die Erschließung und Systematisierung, die durch die Bekanntmachung der historischen und kulturellen Kunstdenkmäler begann. Diese Tätigkeit aber folgt natürlich auch den allgemeinen Bestrebungen des Denkmalschutzes sowohl prinzipiell als auch methodisch.

Es ist beachtenswert und anerkennenswert, daß die Verfasser mit den Forschungsrichtungen und den neuesten Gesichtspunkten dieses Gebietes Schritt halten können. Die Erschließung der Denkmäler der volkstümlichen Architektur, und die Rettung der Gebäude und Gebäudekomplexe, die er Entdeckung würdig sind, wurde erst in der letzten Zeit zur wichtigen Frage und Aufgabe. Der Kunstdenkmalschutz beschäftigte sich früher in erster Linie mit den Werken von individueller Bedeutung, die gewöhnlich auch fachlich besonderen Wert vertreten: z. B. mit Burgen, Schlössern, Kirchen, Herrenhäusern. Für die Durchschnitts- und Massenbauten interessierten sich lieber die Ethnologen. Sie nahmen an, daß sie in diesen Bauten interessante und zuverlässige Momente über das menschliche Leben, über die Gewerbe, über das Weiterleben und die Veränderung der Umgebung, des lokalen Charakters, der Sitten und des Geschmacks finden können. Unter diesem Einfluß breitete sich in unseren Tagen die Geschichtswissenschaft und die Geschichte der Architektur allmählich auch auf die volkstümliche Architektur aus, im Rahmen einer komplexen Untersuchung der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Realität. Nur durch solch einen breiten Zusammenhang können die Eigenartigkeiten dargestellt werden. Das sind u. a. die Beschreibung der Vergangenheit der Werkstätten und der Wesenszüge ihrer Lebensverhältnisse, die aber uns zum besseren Verständnis der Gegenwart und der Zukunft führen können.

Wir müssen damit rechnen, daß die Wissenschaft dieses nicht unbedeutende Unternehmen erst vor kurzer Zeit begonnen hat. Folglich untersuchen diese Studien in geschichtlicher Reihe folgendes: aus welchen Quellen stammte die volkstümliche Architektur des Komitats Hajdú-Bihar, welche sind ihre charakteristischsten Züge, wo entfalten sich solche Komponente der volkstümlichen Architektur, die erneut auch in der Architektur unserer Epoche erscheinen könnten. Die Verfasser und

Redakteure haben nämlich die praktische Seite nicht außer acht gelassen. Sie dachten daran, daß sie auf ihre Weise die ständige Vervollkommnung, Bereicherung und die gute Verwirklichung der Entwicklungspläne unseres Komitats unterstützen. Anleitung und Anregung geben sie denen, die die Funktionen und Elemente, Farben und Formen immer gefälliger, eigenartiger, abwechslungsreicher und dauerhafter auszuarbeiten versuchen.

Mit vollem Recht und Freude können wir behaupten, daß auch jetzt die Forscher, die Architekten, der Komitatsrat, der Stadtrat, die Großgemeinderäte und die Gemeinderäte ineinander tatkräftige und verständnisvolle Verbündete fanden. Die geistigen und finanziellen Beiträge verwirklichten sich in der Entstehung und Erscheinung dieses Bandes. Dies macht eben den Dank, der allen gebührt, gehaltvoll, d. h. so wird er von gesellschaftlichem Interesse.

Dr. Imre Szabó

Vorsitzender des Komitatsrats Hajdú-Bihar

EINLEITUNG

In der letzten Zeit sind — hauptsächlich nach dem Egrer Aufruf der Versammlung der Unterkommission für Landesdenkmalschutz — die Aufdeckung von Denkmälern der Volksarchitektur und die Rettung von dazuwürdigen Bauten und Baugruppen auf dem Gebiet der Denkmalschutzarbeit zu einer zentralen Frage geworden. Als Teil dieser Tätigkeit wurden viele Bearbeitungen veröffentlicht: die Zahl der Arbeiten, die sich mit der Volksarchitektur beschäftigten, vermehrte sich in der letzten Zeit sprunghaft. Diese Bearbeitungen befassen sich in verschiedenster Weise, teils unter jeweils anderen Zielsetzungen mit der Architektur eines Dorfes oder auch einer Landschaft. Sie untersuchen die Wirkung der landschaftlichen Gegebenheiten, die Zusammenhänge von Siedlung und Architektur, das Material und die Technologie der Bauweise, die Funktionen der Bauten, ihr Verhältnis zueinander, die Baugewohnheiten, die Lebensweise und das Leben in Haus und Hof, die auch durch die Bautätigkeit und Bauten bestimmt sind, sowie die Veränderungen, die sich in all diesen Faktoren vollzogen haben. Die vielartigen, sich mit der Volksarchitektur befassenden Arbeiten werden durch die Geltendmachung der gesellschaftlichen Beurteilung, die in den Forschungen, Bearbeitungen mehr und mehr ausschlaggebend wird, immer mehr vereinheitlicht. Die Volksarchitektur ist die Äusserung und Vorstellung einer gegebenen Gemeinschaft oder wenn es so will, der Gesellschaft. Diese Äusserung ist und wird auch in der Zukunft durch die wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Umstände der vorhandenen Gesellschaft bestimmt. Die Erkennung der Volksarchitektur bedeutet zur gleichen Zeit das Erkennen der Lebensweise und Lebensumstände der Gemeinschaft, die die untersuchte Architektur zustande brachte. Dieses Erkennen kann auch bestimmte gesellschaftliche Zielsetzungen haben. Es erfolgten schon anfängliche unsichere Schritte, aber der Anspruch auf eine mutige Beachtung und Anwendung der dazugeeigneten Elemente und Faktoren der Volksarchitektur durch unsere heutige Baukunst wird immer grösser.

Es geht in unserem Band insbesondere um die Volksarchitektur des Bezirkes Hajdú-Bihar. Sowohl die Verfasser als auch die Herausgeber hatten bei seiner Schaffung die erwähnten Zielsetzungen vor Augen. Unser Band ist die Fortsetzung des von uns ein paar Jahren herausgegebenen Werkes (Denkmäler, Literaturgedenktstätten und Volkskunst in Hajdú-Bihar), das eine Zusammenfassung darstellt und innerhalb dessen Katalogcharakter hat und Fachfragen in grossen Zügen und ganz allgemein genommen behandelte. Der vorliegende Band aber beschreibt fachliche Fragen ausführlich und führt den Interessenten auf das Gebiet der Geschichte der Volksarchitektur. Unser Buch zeigt neben dem Ausblick auf das ganze Land hauptsächlich den drei grossen Landschaften unseres Bezirkes entsprechend durch die

Aufdeckung von Ausbildung, Material und Technik, Form und Funktion, sowie kultureller Elemente, die sich an die Bauten anschliessen, die Volksarchitektur von Hajdúság, Sárrét und der Biharer Teile. Die besten Experten dieser Frage machen den Leser hauptsächlich in historischer Hinsicht mit der Entstehung unserer Volksarchitektur und ihren Zusammenhängen mit der volkstümlichen Bauweise anderer Landschaften bzw. Stilrichtungen bekannt. Die in dem Band veröffentlichten Abhandlungen bemühen sich unter Hervorhebung der Eigenartigkeiten auch die Faktoren zu zeigen, die dazu geeignet sind, dass die Merkmale der Volksarchitektur in unserer neuen gegenwärtigen und zukünftigen, sich immer mehr und mehr entfaltenden, das Antlitz unserer Siedlungen bestimmenden Architektur erscheinen und durch ihre Anwendung der Sache der sozialistischen Kultur dienen.

Neben dem wissenschaftlichen Aufdecken und Erkennen der Volksarchitektur ist aber auch unsere praktische Tätigkeit nicht unbedeutend. Der Denkmalschutz von Hajdú-Bihar und der Stadt Debrecen übt seit langer Zeit gemessen an den Denkmalgegebenheiten des Gebietes eine erfolgreiche Tätigkeit aus. Betont werden soll die gesellschaftliche Begründung dieser Arbeit. Freilegung, Rekonstruktion und Schutz der Denkmäler werden bei uns nicht nur von den offiziellen Verwaltern, den Fachorganen des Bezirksrates von Debrecen und Hajdú-Bihar durchgeführt, sondern auch von neben den Räten arbeitenden Gesellschaftsorganen, Denkmalschutz-Unterkommissionen bzw. Bewegungen, Instituten, Unternehmen und Betrieben, die in dieser Unterkommission vertreten sind. Ohne Beispiele aufzuzählen, soll erwähnt werden, dass ein anderer Charakterzug der Denkmalschutzarbeit in Hajdú-Bihar darin besteht, dass sich unser Gebiet seinen eigenartigen Verhältnissen entsprechend immer mehr dem Schutz der Volksarchitektur und volkstümlicher Denkmäler zuwendet. Ein gutes Zeichen dafür ist dieses Buch, das gleichfalls Ergebnis ausgebreiteter gesellschaftlicher Zusammenarbeit ist.

Mit diesem Buch möchten wir den bekannten und unbekanntem Tätigen unserer Volksarchitektur gedenken, die mit der Bewahrung von jahrhundertealten Traditionen der Baukunst und mit dem Familienzu Hause des menschlichen Lebens im Verhältnis zu den Gegebenheiten und Umständen am besten schaffen und bauen wollten und konnten.

Ende unseres Jahrhunderts, in der Welt des Betons und des Eisenbetons bekennen wir uns stolz zu den Meisterwerken unserer Vorfahren, Lehrer. Wir schützen unsere Bauten sorgsam. Um das gleiche bitten wir die heranwachsenden Bauarbeiter und Meister. Wir haben weiterhin die Bitte, unsere Arbeit fortzusetzen, die Arbeit ihrer Vorfahren zu bewahren, worauf sie wie auf ein sicheres Fundament bauen können.

László Angyal dr.

Vorsitzender der Denkmalschutz-
Unterkommission des Bezirkes Hajdú-Bihar

Gábor Biky:

DIE ANWENDUNG DER VOLKSBAUKUNST-TRADITIONEN IN DER MODERNEN ARCHITEKTUR

Die Architektur ist in ihrer materiellen Wirklichkeit das Ergebnis einer solchen gesellschaftlichen Tätigkeit, deren Ziel die künstliche Raumgestaltung in der umliegenden natürlichen Landschaft ist. Auch die Architektur ist ein Teil der Universalität der Zusammenhänge, aber auch innerhalb der Architektur hängt alles miteinander zusammen, bewegt und ändert sich ständig —, also entwickelt sich. Auf die architektonische Tätigkeit aller Zeitalter wirkte die für das Zeitalter charakteristische Technik, und auf solche Weise ist sowohl die sog. „hohe“ Kunst, als auch die Volkskunst in der gegebenen Gesellschaft gleichzeitig anwesend und zwar in einer gegenseitigen Aufeinander-Wirkung, weil eine jede das Produkt von je einer anderen Klasse, Gruppe oder Schicht ist. Die unmittelbare natürliche und geographische Umgebung hat in der Differenzierung und in der Architektur schon von Anfang an eine bestimmende Rolle.

Wenn wir den Ursprung, die Kultur, die Siedlungsordnung und die eigenartige Volksbauweise unseres Volkes studieren, ändern sich unsere Kenntnisse infolge der Gesetzmäßigkeiten der Dialektik auch heute noch, bzw. sie werden immer umfangreicher. Trotzdem kennen wir schon die Umstände, wie sie sich angesiedelt hatte, wie sich die zentralisierte königliche Macht gestaltete und wie der feudal befestigte ungarische Staat Anfang des 13. Jahrhunderts zustande kam, und dadurch kennen wir auch die Entfaltung beider Kulturen. Wir wissen, daß der Tatarensturm im Jahre 1241 — und später die Türkenherrschaft von anderthalb Jahrhunderten unsere blühenden Siedlungen zerstörte und das Volk entfliehen mußte — und dadurch wurde die Bevölkerung gleichzeitig gezwungen, neuere Siedlungsformen zu entwickeln. Als Folge all dieser sind die von uns als traditionell genannten Bauernhäuser, die nicht älter sind als 150—200 Jahre.

Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts ist eine der widerspruchsvollsten Perioden der Menschengeschichte, in der die Menschheit auf die Wirkung der Industrie zum ersten Mal zum Herrn der umliegenden Welt werden zu sein begann. Infolgedessen rückt immer mehr die durch die Architektur geschaffene „künstliche Umgebung“ in den Vordergrund. Zu dieser Zeit entwickelt sich mit der Anwendung der volkstümlichen, nationalen Elemente die Sezession, die mit diesen Mitteln Neues schöpfen wollte. Die Forschung der Volkstraditionen nahm in der ganzen Welt einen großen Schwung und sowohl bei uns als auch auf anderen Landschaften der Welt führte es zur Entwicklung der Tätigkeit einer aus solchem Gesichtspunkt bedeutenden Architektengeneration.

Die drei Richtungen der ungarischen Architektur zwischen den beiden Weltkriegen haben praktisch nichts Erwähnenswertes geschaffen. Um so bedeutender ist die Tätigkeit der vier hervorragenden Vertreter der modernen Architektur, die hinsichtlich der Entwicklung dieser eine bestimmende Rolle spielen. Alle Richtungen strebten eigentlich danach, mit der Legierung der Volks- und nationalen Traditionen und der zeitmäßigen Materialien und Technologien eigene nationale Architektur zu schaffen, die durch ihre Modernität gleichzeitig auch spezifisch international ist. Der klassisierende Dogmatismus der ungarischen Architektur des ersten Jahrzehntes nach dem zweiten Weltkrieg führte zur Entwicklung einer Art „sozialistischen Formalismus“. An den Gebäuden, die nach dieser Zeit gebaut worden sind (diese Periode dauert schon etwa seit 20 Jahren), sind die aus der westlichen Architektur übernommenen Wirkungen zu fühlen, infolgedessen für unsere heutige Architektur eine Art „Kosmopolitismus“ charakteristisch ist.

Im Laufe der gesellschaftlichen Entwicklung „folgt das Dorf unentbehrlich der Stadt“ (Lenin), und in dieser Entwicklung müssen wir nach dem Zurückdrängen der immer mehr wuchernden „Kitsche“ streben. Gleichzeitig müssen wir auch die notwendige Änderung des ungarischen Dorf- und Stadtbildes — und auch die der Maßstab der Gebäude — zur Kenntnis nehmen, nicht vergessend aber, daß die Wurzeln der modernen ungarischen Gesellschaft in das ehemalige Bauerntum zurückreichen. Die äußere Erscheinung der heute gebauten Familienhäuser spiegelt die Verneinung der bäuerlichen Vergangenheit wider — ohne daß sie zeitgemäß wäre. Wir beschäftigen uns auch mit der Ästhetik der Umgebung, obwohl die gemeinschaftsformende Rolle der Architektur sich wirklich nur im Laufe des sozialistischen Gesellschaftssystems frei entfalten kann. Eben deshalb ist es erfreulich, daß ein Teil unserer jüngeren Architekten heute schon mit Überzeugung bekennt, daß die Volkstradition „die reine Quelle“ ist und dies ihr Bekenntnis spiegelt sich auch in ihren Werken wider.

Die Prinzipien und Methoden der modernen Architektur knüpfen sich mit sehr vielen Fäden den Volkstraditionen an. Damit kann die Entwicklung einiger architektonischen Richtungen erklärt werden, die sich auf die einzelnen Länder und Völker ausdehnen und eigenartig und charakteristisch verschieden sind. Diese Möglichkeiten sind auch für uns gegeben, das Ideensystem der sozialistischen Gesellschaft sichert nämlich für die gesellschaftlichen Ansprüche, die die Volkskultur zur nationalen erheben wollen, solche Möglichkeiten, die bisher noch von keinem einzigen Gesellschaftsordnung gereicht waren. Es ist keine zufällige Erscheinung, daß heutzutage auch in der Architektur in der ganzen Welt die Zeichenforschung für die Anwendung der Traditionen der volkstümlichen Ornamentik begonnen hat. Die schönsten Ergebnisse dieser Versuche finden wir in den einzelnen Republiken der Sowjetunion.

Das Studieren der Geschichte und der Vergangenheit kann zum richtigen architektonischen Verhalten erziehen und die Achtung unserer Traditionen hilft uns dazu, daß wir zeitgemäß werden und eben darin besteht die größte Bedeutung der Ehrung der Vergangenheit. Mit anderen Worten: die Kenntnis unserer Vergangenheit zeigt in die Zukunft! Darin steckt eigentlich die ganze Dialektik dieser Frage.

Géza Barcza:

DER SCHUTZ DER VOLKSKUNSTDENKMÄLER

Innerhalb des Kunstdenkmalbestandes sind die folkloristisch bedeutenden Baudenkmäler, auch die sogenannten Volkskunstdenkmäler, zu finden, die lebendige und authentische Dokumente der bäuerlichen, dörflichen Lebensweise vergangener Zeitalter sind. Der Schutz der Volksbaudenkmäler — als eine planmäßige und bewußte Verwaltungstätigkeit, war der verhältnismäßig am spätesten entwickelte Zweig des Denkmalschutzes, und lange Zeit war er ein vernachlässigtes Gebiet. Es ist charakteristisch, daß im Jahre 1953 unter den geschützten 2 300 Kunstdenkmalen nur 26 waren, die Volkscharakter trugen und 1 mit volkstümlichem Charakter, die in Evidenz gehalten waren. Es ist verständlich, daß in dieser Periode die primäre Aufgabe der Beginn der Forschung gewesen ist. Die 1952 angefangene Sammlungs- und Forschungsaktion wurde mit der Durchsuchung von 3 207 Siedlungen 1971 beendet.

Im ersten offiziellen, im Jahre 1960 herausgegebenen Kunstdenkmal-Verzeichnis waren schon unter den 10 785 geschützten Bauobjekten beinahe 1 000, 1966 schon 1 510 Volkskunstdenkmalen in Evidenz gehalten.

Die Landesaufsichtskommission für Kunstdenkmalen hat zwischen den Jahren 1961—70 55 Volkskunstdenkmalen wiederhergestellt.

In unseren Dörfern erfolgte in der ersten Hälfte der 60er Jahre eine erfreuliche, explosionsartige ökonomische und gesellschaftliche Entwicklung. Diese hat aber die Volkskunstdenkmalen mit Untergang bedroht. Unter solchen Umständen versuchten wir die realen Möglichkeiten der Rettung zu schaffen. Zwischen 1968 und 1970 haben wir die Revision der Volkskunstdenkmalen beendet. Infolgedessen modifizierte sich deren Zahl auf 1 008. Unter den Volkskunstdenkmalen sind 141 Gebäude im staatlichen und genossenschaftlichen Eigentum, 79 im Besitz der Kirche und 788 gehören zum Privateigentum.

Wir haben für die Aufrechterhaltung der Kunstdenkmalen einen Konzeptionsplan erarbeitet, dessen erste wesentliche Zielsetzung die Entwicklung der finanziellen Unterstützungssysteme zur Aufrechterhaltung der im Privatbesitz vorhandenen Volkskunstdenkmalen war. Die Anweisung des Ministers für Bauwesen und Stadtentwicklung unter der Nummer 16/1971. (Ép. Ért. 20.) ÉVM aus dem Jahr 1971 schuf die Möglichkeiten der finanziellen Unterstützung. Die eine Form ist die sogenannte „jährliche Aufrechterhaltungs-Pauschale“, auf Grund dieser die Besitzer der geschützten Volksgebäude jährlich mit einer Summe von 500,— Ft bis 3 000,— Ft — ohne Rechnungspflichtigkeit — unterstützt werden konnten. Die andere Form war die sog. „fallweise Unterstützung“, die bei den bedeutenderen Kunstdenkmal-Wiederherstellungen — die von Eigentümern durchgeführt worden sind — maximal 25 000,— Ft finanziellen Unterstützung — mit Rechnungspflichtigkeit — ermöglichte.

1974 wurde das Unterstützungssystem der Volkskunstdenkmalen im Privatbesitz weiterentwickelt. Die Anweisung N° 25/1974. (Ép. Ért. 36.) ÉVM erhöhte die Summe der jährlichen Aufrechterhaltungspauschale auf 2 000—5 000 Ft und ermöglichte die Differenzierung der Unterstützung. Die letzte Betragsgrenze der fallweisen Unterstützung wurde nach der neuen Rechtsregel auf 30 000,— Ft erhöht.

Während 1972 zu 224 Gebäuden 330 000,— Ft finanzielle Unterstützung ausgezahlt wurde,

im Jahre 1977 hat diese staatliche Unterstützung schon 474 Besitzer im Wert von 1 351 000,— Ft in Anspruch genommen. Die Summe der in 6 Jahren liquidierten finanziellen Unterstützungen war 5 138 500,— Forint.

Während 1971 für 7 Besitzer 50 000,— Ft ausbezahlt wurden, bekamen 1977 19 Besitzer eine fallweise Unterstützung im Wert von 420 888 Ft. In der Periode zwischen 1971 und 1977 nahmen die Besitzer für 74 Gebäude 1 418 666,— Ft fallweise Unterstützung in Anspruch.

Zwischen den Jahren 1971 und 1977 förderten wir die Wiederherstellung von 33 Volkskunstdenkmälern in staatlichem und genossenschaftlichem Eigentum, mit einer finanziellen Unterstützung von 3 475 000,— Ft. Während der gleichen Zeit haben wir die 18 wertvollsten Volkskunstdenkmäler mit 13 Millionen Forint Kosten durch eigene Ausführungsabteilungen wiederhergestellt.

Im Jahre 1974 entließ der Ministerrat auf Grund unserer Vorlage einen Beschluß über die Förderung der Erwerbung des Besitzrechtes und die Nutzbarmachung derjenigen Volkskunstdenkmäler mit einem neuen Gemeinschaftszweck, die im Privatbesitz sind und so nicht aufrechterhalten werden können. Durch den Beschluß des Ministerrates unter der Nummer 2025/1974. (VI. 3.) Korm. wurde als Ziel einer neuen gemeinschaftlichen Nutzbarmachung in erster Linie der Gebrauch für Gemeinbildung, Museum und Fremdenverkehr bezeichnet. Dafür sicherte der Ministerrat für die Landes-Aufsichtskommission der Kunstdenkmäler zur Rettung von 200 Volkskunstdenkmälern zwischen 1974 und 1983 30 Millionen Forint. Zwischen den Jahren 1974 und 1977 wurde dabei geholfen, daß 66 Volkskunstdenkmäler in Staatseigentum geraten und mit einem Gemeinschaftsziel nutzbar gemacht wurden. Die finanzielle Unterstützung betrug 9,5 Millionen Ft. Unsere Partner sind die örtlichen Räte, die Museen und Fremdenverkehrsbüros. In der Mehrheit der Gebäude werden Landschaftshäuser, Dorfmuseen und zum kleineren Teil zu Fremdenverkehrszwecke dienende Gasthäuser und Touristenhäuser entwickelt.

Zur Zeit werden 1 204 Volkskunstdenkmäler geschützt. 5,16% davon sind „Kunstdenkmäler“, 47,34% haben „Kunstdenkmal-Charakter“ und 47,5% sind Gebäude mit einer „Stadtbild-Bedeutung“. 17,53% der geschützten Volkskunstdenkmäler sind im staatlichen und genossenschaftlichen Besitz, 4,73% gehören der Kirche und 77,74% sind Privateigentum. Unter den geschützten Volkskunstdenkmälern sind 789 Wohnhäuser, 255 Presshaus-Keller, 54 Industriegebäude und 49 selbständige Wirtschaftsgebäude, sowie 57 kirchliche Bauten.

Unter den Volksbau-Ensembles genießen der Dorfkern von Hollókő, Tihany, Szigliget, Csongrád und Fertőrákos als „Gebiet mit einer Kunstdenkmal-Bedeutung“ einen Gebietsschutz. Durch die Kunstdenkmal-Rekonstruktion in Hollókő wurden schon 15 Gebäude wiederhergestellt und zum neuen Gemeinschaftszweck benutzt. Auch in Csongrád begann die Rekonstruktionsarbeit. In Tihany und in Szigliget erfolgt der Denkmalschutz auf solche Weise, daß die Gebäude meistens im Privatbesitz bleiben, aber die Häuser werden als Erholungsheime nutzbar gemacht, also die ursprüngliche Bestimmung wird geändert. Dazu geben wir auch finanzielle Unterstützung.

Die Landesaufsichtskommission für Denkmalschutz fördert die Einrichtung der Landes-Freiluft Folklore-Sammlung in Szentendre, der regionalen Sammlungen in Zalaegerszeg, Szombathely, Nyíregyháza und Szenna, und dazu gab sie zwischen den Jahren 1971 und 1977 eine finanzielle Unterstützung im Wert von 5 450 000,— Ft.

Seit dem Jahr 1968 gelang es uns, auf Grund des entworfenen und planmäßig verwirklichten Konzeptionsplanes den Vorgang der Zerstörung zu verlangsamen und die Aufrechterhaltung der zum Schutz würdigen Volkskunstdenkmäler zu sichern.

Tibor Mikolás:

NOCH EINMAL ÜBER DIE REALITÄT DER ANWENDUNG VON VOLKSBAUKUNSTDENKMÄLERN

Im vergangenen Jahrzehnt wurde eine neue Gemeinde in der Hortobágy aufgebaut. Die Baubehörde, die die Arbeit leitete und das Büro, das die Ordnungspläne verfertigte, haben alles getan, daß die zeitgemäßen Siedlungsprinzipien zur Geltung kommen, daneben aber auch, daß das Bild der Gemeinde sich an die ungarischen Traditionen des dörflichen Baus knüpft, in erster Linie an die sogenannte Kamm-Einbauordnung und die Gebäudeformen mit Giebelmauer und Satteldach.

Der einleitende Teil des Aufsatzes untersucht, wie weit die Verwirklichung dieser Absichten gelungen ist. Es wird festgestellt, daß zwar auch störende Erscheinungen zu finden sind: teilweise wurden die Häuser geschmacklos übermalt, die Nebengebäude wurden ungeordnet gebaut, die Qualität ist gering, die Umgebung ist ungepflegt, usw. — die Gesamtwirkung aber rechtfertigt letzten Endes die Vorstellungen der Behörde und der Planung. In der einheimischen dörflichen Baupraxis kann die Gemeinde Hortobágy als eines der wenigen guten Beispiele betrachtet werden.

Der Autor (der technische Leiter des Büros, das die Pläne entworfen hat) erforscht im weiteren die Resultate dieser dörflichen Baupraxis in Ungarn.

In den vergangenen paar Jahrzehnten hatte der dörfliche Gebäudebestand eine riesige Entwicklung, es ist aber Tatsache, daß die sehenswürdige Verbesserung des technischen Zustandes mit der völligen Abschaffung der traditionellen Gestaltungsweise zusammenfiel. Das Bild der Gemeinden wurde ärmer, die Häuser mit Zeltdach und mit schlechter Proportion wurden üblich, beinahe das ganze Land uniformisierend und öde machend.

Die möglichen Gründe dieser Erscheinung aufzählend meint der Verfasser:

— das Maß und das Tempo der Umgestaltung *in der Konstruktion der dörflichen Siedlungen* und im System des Siedlungsnetzes *begründet* diese Wendung im Bild und im Bau des Dorfes *nicht*;

— auch die dörfliche *Lebensweise änderte sich noch nicht* in solchem Maße, was die summarische Ablehnung der Traditionen begründen würde, der zur Zeit herrschende Würfelhaustyp ist sogar nicht nur häßlich, sondern der ist auch für die entsprechende Befriedigung der funktionellen Ansprüche *nicht geeignet*;

— auch die gegenüber dem dörflichen Wohngebäude gestellten *höheren technischen* und Dienstleistungsansprüche *verlangen nicht* die Verneinung der Traditionen, da diese auch in anderer Maßform vollkommen zu verwirklichen sind;

— empfohlene Pläne von in Preisausschreibungen preisgekrönten Vorschlägen unserer besten Architekten stehen in entsprechendem Maße und entsprechender Auswahl und Qualität zur Verfügung;

— zur *Propagierung* dieser Pläne werden große Anstrengungen gemacht.

Der Hauptgrund der bedauerlichen Lage ist einerseits das sehr niedrige Niveau der „Konstrukteure“ der Gebäude, der Mangel ihrer Formkultur, andererseits die Unentwickeltheit des Gemeinschaftsgehalts. Es ist eine Besserung nur in dem Falle zu erwarten, wenn die Qualität der Pläne in großem Maße erhöht und die Erwartungen der Behörden danach gerichtet werden könnten. Dazu müßte aber das jetzige System der Planungsberechtigung grundsätzlich geändert werden.

Im Schlußabschnitt des Aufsatzes werden die in die neuen Gebäude zu rettenden Elemente unserer

Volksbaukunst-Traditionen aufgezählt: die länglich proportionierte Konstruierung der Grundrißzeichnung, die alte Weise der Ortung, die maßhaltende und in richtigen Proportionen erfolgende Maßenformung, möglichst die Giebelmauer-Dachform, die all dies krönt, die Schlichtheit, und die günstige Wirkung, die aus den vielen weißen Farben und aus den natürlichen Farben des Materials zusammentritt. Viele Pläne und manche Gebäude beweisen, daß solche Gebäude geschaffen werden *können*, die diesen Traditionen entsprechen und daß die Mehrheit von diesen gut, schön und ökonomisch ist.

Lajos Sápi:

DIE TRADITIONEN DER VOLKSBAUKUNST VON DEBRECEN

In unseren Tagen ist zu erfahren, daß im Zuge der raschen Entwicklung von Debrecen diejenigen Traditionen, Gebäude, Parks, sogar ganze Straßen vor unseren Augen verschwinden, die uns an die alten Zeiten und an schöne Ereignisse erinnern.

Ich möchte im folgenden einige charakteristische Teile der Häuser vorführen, die in der Vergangenheit mit viel Sorgfalt gebaut wurden und die noch zu finden sind.

Unser ältestes Volksbaukunstdenkmal kam 1956 zum Vorschein, 3,60 m tiefer als das gegenwärtige Bodenniveau. Dieses Denkmal aus dem 11—12. Jahrhundert enthielt die untere Balkenlage eines 3,40×3,80 m großen Gebäudes mit Balkenfachwerk. Dieser Fund gibt ein Bild über die Bauweise der damaligen Zeiten.

Ein besonders schönes Andenken unserer Volksbaukunst ist das bürgerliche Wohnhaus in der Széchenyi Str. 6., das Ende der 1690er Jahre gebaut wurde (Abb. 1.). Dies ist ein charakteristischer Typ der Wohnhäuser dieses Zeitalters mit seinem arkadengeschmückten, gewölbten Hofgang. Ein ähnliches Wohnhaus war auch das Gebäude in der Kossuth Straße 18. (Abb. 2.), das im Jahre 1828 durch Aufstocken in Zopfstil umgestaltet wurde. Das im 18. Jahrhundert gebaute Haus eines wohlhabenden Debrecener Bauernbürgers (eines sogenannten „civis“) in der Péterfia Straße 28. ist ein beinahe letzter Vertreter dieses Typs. (Abb. 3. und 4.) Ein später Vertreter des Wohnhauses mit breitem Wetterdach ist das auf einem engen Grundstück gebaute Haus in der Rákóczi Straße 64. (Abb. 5.). Die Abbildungen 6. und 7. zeigen die Andenken des Barock-Hauses in der Kossuth Str. 18. Die Wirkung des klassizistischen Stils der Bürgerhäuser kommt an der Gestaltung der Front und des Torganges vom Gebäude in der Varga Str. 12. zum Ausdruck. (Abb. 8. und 9.)

In der Széchenyi Str. 44. (Abb. 10.) steht ein Barock-Wohnhaus, das in der zweiten Hälfte der 1700er Jahre gebaut wurde, mit stark verstümmelter Frontausgestaltung und geschnitzten Gesimsen. Die Bauernbürgerhäuser in der Szappanos Str. 11. (Abb. 11.) sowie in der Batthyány Str. 24. (Abb. 12.) sind schon Denkmäler aus dem 19. Jahrhundert. Aus dieser Zeit stammt auch das charakteristische Gesindehaus in der Kossuth Str. 54. (Abb. 13.) am Ende des Hofes.

Ein schönes Beispiel der Volksbaukunst-Gestaltung ist das Frontgesims des Hauses in der Csapó Straße 21. (Abb. 14.), und das Wohnhaus in der Kossuth Str. 21. (Abb. 15. und 16.) ruft die Form der Herrenhöfe ins Gedächtnis. Das abgerissene Haus in der Jerikó Str. 34. (Abb. 17.) war ein Andenken vergangener Zeiten. Dieses Gebäude war ein Preßhaus (Kelterhaus) im klassizistischen Stil.

Die Häuser in der Újsoros (Abb. 18.) zeigen auch eine charakteristische Bauweise. Die Einzeldarstellungsform dieser Häuser zeigen die Abbildungen 19. und 20.

Die dargestellten Aufnahmen beweisen, daß das Kennenlernen der fachgemäßen Errungenschaften der vergangenen Zeiten, die auf vielen Erfahrungen basieren, unbedingt nötig ist, daß man Neues, Besseres schaffen kann.

Imre Dankó:

DAS HAUS IN HAJDÚSÁG

Der Verfasser beschäftigte sich in mehreren Aufsätzen mit der volkstümlichen Bauart des Hajdúság (der Haiduckengegend). In dieser Zusammenfassung betont er zuerst die Wichtigkeit der Forschung des Baus und des Wohnhauses. Die Kenntnis des Baus und des Wohnhauses gibt die umfangreichsten Hinweise für die Lebensweise und über die kulturelle Veränderung. Später wird erörtert, daß das Hajdúság ein Teil der Großen Ungarischen Tiefebene ist und keine selbständige geographische Gegend. Der Autor unterscheidet aber zwischen dem westlichen Teil, der einen gebundenen Tonboden hat, und dem östlichen Teil, wo der Boden sandig und locker ist. Auf den beiden verschiedenartigen Gebieten entwickelten sich die Vegetation, die Wirtschaft und — wenn auch nicht in bedeutendem Maße — der Bau anders. Der Bau der Siedlungen auf gebundenem Boden (Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló) ist entwickelter, massiver als auf dem östlichen Gebiet und basiert auf Erde und auf aus Erde gemachten verschiedenen Baumaterialien. Im Bau der Siedlungen auf sandigem, lockerem Boden (Hajdúhadház, Vámospércs) gibt es mehr Baumaterialien pflanzlichen Ursprungs, obwohl das grundsätzliche Baumaterial auch hier die Erde und ihre verschiedenen Verarbeitungsformen ist. Die Bebauung dieser letzten erwähnten Gegend geschah in Phasenverschiebung zur Besiedlung auf gebundenem Boden. Dies bestimmt auch die Haiducken, betonend, daß diese keine ethnische Einheit sind. Sie sonderten sich durch rechtliche Privilegierung von ihrer Umgebung ab. Die Absonderung bezog sich aber nicht auf den Bau, der durch die Landschaftsbeschaffenheiten und das Wirtschaftssystem bestimmt war. Der Bau des Hajdúság gehört zu dem Volksbau der Tiefebene. Seine direkte Umgebung unterscheidet sich auf dem Gebiet des Volksbaus von dem der Gebiete Nagykunság, Sárrét und Süd-Nyírség nicht wesentlich. In der Vereinheitlichung des Baus zeigt sich auch die kulturelle Integration kraftvoll.

Nach diesem gibt der Verfasser in der Änderung der Baumaterialien und der Bautechnik über das Haus im Hajdúság ein morphologisches Bild. Er bespricht das Erdhaus des Mittelalters (das armselige Hüttenhaus), das primitive Obdach über der Erde (halb-Erd-Haus, Hütte, Stall und Erdschollenhaus). Er spricht von dem unbedeutenden Holzhaus, dann gliedert er das Haus mit Strohlehm ausführlicher und das Haus mit Wellerwerk (mit Schwalbennest) und den Stampfbau. Bei der Besprechung geht er auf die Frage der Einteilung ein. Der Dachkonstruktion, der Art und Weise der Deckung, der Gestaltung der Feuerungsanlage. Genauso geht er auch vor bei der Bekanntmachung des Lehmhauses (Lehmbaus), das der meist verbreitete und auch noch heute lebendige Haustyp ist. Er betont, daß diese Bautechnologie im Volksbau des Hajdúság bestimmend war. Bei dieser Technik befestigte sich die dreiräumige Einteilung und die Feuerungsanlage mit freiem Kamin. Infolge der bürgerlichen Tendenzen der Lebensweise sonderte sich der Bau in dieser Bauperiode ab und bekam eine bäuerliche, kuriale (adlige) und bürgerliche Form. Er schreibt über die charakteristischen Teile des so entstandenen Hauses des Hajdúság, das Schilfwalmdach, die Brandmauer, die mit zwei runden Lüftungslöchern versehen war, die verschiedenen Sorten des Hausflurs, der sich vor dem ganzen Haus entlangzog, die Fenster und Türen. Die Darstellungen der bürgerlichen Bestrebungen sind die meist barockartigen Giebelmauern statt den Brandmauern.

Der Lehmbau entwickelte sich weiter teils zu einem Haus aus Ziegeln, teils zum Lehmziegelhaus, bzw. Bau. Einen reinen Ziegelbau gibt es erst neuerdings, als das Haus im Hajdúság — das um die

Wende des 19—20. Jahrhunderts herum mit einer organischen Entwicklung traditionell wurde — durch die Anwendung neuer Materialien (Stein, Beton, Stahl usw.) grundsätzlich anders geworden ist. Es ist der Bau von Heute, wo sich das frühere *lange Haus* (mit einer rechteckigen Grundrißzeichnung) und die Einzeiligkeit auflösten. Das Satteldach wurde durch das Zeldach abgelöst, und das Haus besaß schon mehrere Räumlichkeiten, was den veränderten Eigentumsverhältnissen, Wirtschaftsänderungen und Lebensweisegestaltung (Vorzimmer, Bad, Hall usw.) entsprach. Gleichzeitig ist eine Menge von Räumlichkeiten, die ihre Funktion verloren hatten, verschwunden, oder sie haben sich umgestaltet (Kammer, Diele usw.).

Der Aufsatz tangiert nur die Gebäude im Außengebiet, die Gehöfte; bzw. die Bauten des Hofes, die Nebenbauten (Ställe, Erdmiete usw.). Er stellt fest, daß es zwischen den Wohnhäusern des inneren Gebiets und den Gehöften, sowie zwischen den Bauten des Wohnhauses und Hofes Phasenverschiebung gibt. Die letzteren wurden durch Anwendung früherer Bautechniken gebaut und haben mehrere Bautraditionen bewahrt.

Der Aufsatz gedenkt auch der beigefügten Bauelemente des Wohnhauses. Er spricht von den Zäunen, den kleinen und großen geschnitzten und gedeckten Toren, von den Maisscheuern in der Straßenfront.

Der zusammenfassende Aufsatz wurde auf Grund früherer Forschungen und Bearbeitungen und mit Hinweis auf diese geschrieben.

Gyula Varga:

DER VOLKSBAU DER BIHARER EBENE

Unser Aufsatz beschäftigt sich mit dem bäuerlichen Bau von der sogenannten Biharer Ebene, von dem östlichen Teil des ehemaligen Komitats Bihar. Die anderen Aufsätze unseres jetzigen Bandes in Betracht nehmend untersuchen wir in erster Linie die Gebäude des Bauernhofes. Wir berücksichtigten der Zeitordnung nach drei Perioden: die erste Epoche, die folkloristisch noch wahrzunehmen ist, ist das Folklore-Bild der zweiten Hälfte des 18. und des Anfangs des 19. Jahrhunderts. Unsere zweite Periode dauerte von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zur Befreiung und letztlich weisen wir auf die Änderungen hin, die nach 1945 erfolgten und die das frühere Siedlungs- und Baubild des Dorfes in entscheidender Weise geändert haben. Auf die morphologische Untersuchung der einzelnen Gebäude haben wir — aus Umfangsgründen — weniger Aufmerksamkeit gelenkt, umso mehr erstrebten wir, die funktionelle Einheit der Gebäudekomplexe des Bauernhofes zu erfassen. In dieser Konstruktion ist die Anzahl der Gebäude, ihre Anordnung im Hof, die Größe, das Material, die Konstruktion, die Einteilung und die Funktion der Gebäude charakteristisch. All dies zusammen drückt die Form der Wirtschaftsweise aus und weist auch auf die gesellschaftlichen Faktoren hin. Wir haben als charakteristische Tatsache festgestellt, daß sich die Gebäudekomplexe der Höfe wohlhabender Landwirte schneller ändern und wechseln, als die bei ärmeren Höfen. So können wir die Anordnung der Getreidespeicher und Maisscheuern in den Landwirtshöfen verfolgen, sowie, daß sie an die Straßenfront, kommen die Backhäuser sich umwandeln und die Sommerküchen sich verbreiten. Wir versuchten, das Haus des armen Bauern ohne Diele und die Landwirthehäuser mit Diele und offenem Flur gegenüberzustellen. Wir haben gesehen, wie sich auch bei uns vom Ende des 19. Jahrhunderts an die vom Traditionellen abweichenden bürgerlichen würfelförmigen und L-förmigen Häuser mit *trockenem Tor* verbreiten. Wir sahen, daß in manchen Dörfern, die Tabak anbauen, das Tabaktrockenhaus auftaucht, und zwischen den beiden Weltkriegen verbreitet sich der Heuschuppen.

Die Veränderungen und die Umwandlungen zeigen sich sowohl in den äußeren Merkmalen der Gebäude als auch in ihrer inneren Konstruktion. Man baut seit Anfang des 19. Jahrhunderts auf den Häusern mit abfallendem Schilfdach eine Brandmauer aus Strohlehm mit einfachem Schlamm-schmuck. Von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts an verbreiten sich die ganzen Brandmauern (Brett oder Ziegel), manchmal mit barokkartiger Lösung. Im 18. Jahrhundert entwickelten sich das Zimmer mit Kamin-Ofen, was in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts schon zu einem Zimmer mit Ofen-Herd wird, und von der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts an bleibt im Zimmer nur der Kachelofen. Aus der Küche mit offenem Ofen und Zeltschornstein verschwindet am Ende des 19. Jahrhunderts der offene Herd, so wurde die Küche nur eine provisorische Sommer-Kochstelle mit bewegbarem Herd. In den neuesten Häusern sind auch die Spuren der traditionellen Bauweisen kaum noch zu entdecken. Die extremen Erwerbsmöglichkeiten widerspiegeln sich immer mehr in den Einrichtungen des Wohnungsinneren.

Der Aufsatz skizziert den Vorgang der Gehöftbildung kurz. In unserer Gegend begann dieser Prozeß erst im 20. Jahrhundert und kann in erster Linie mit den Verkoppelungen in Verbindung gebracht werden. Diese Gehöfte entwickelten sich stufenweise vom einzeiligen Mensch-Vieh-Ver-

sorgungshaus angefangen bis zum völlig ausgebauten kompletten Meierhof. In die 30er Jahren begann schon das endgültige Hinausziehen von einigen Familien, als die neue Situation nach der Befreiung die weitere Entwicklung der Gehöfte verhinderte.

In der Anwendung der Baumaterialien gibt es eine große Ähnlichkeit zu der benachbarten Gegen Sárrét, in mancher Hinsicht (Schindeldach, Holzkonstruktionen, Satteldach) weisen sie aber in Richtung Siebenbürgen hin. Die Lage ist auch in der Einrichtung der Häuser ähnlich, der Stil dieser erinnert uns mehr an die Dörfer des historischen Süd-Bihar. Neben den Wohnhäusern, aber synchron damit, untersuchten wir die verschiedenen Wirtschaftsbauten.

Schließlich haben wir festgestellt, daß im Bau des heutigen Dorfes eine außerordentlich dynamische Entwicklung zu erfahren ist. Die alten, traditionellen Formen können immer mehr nur noch als Relikte beobachtet werden, und meist nur in verzerrter, umgestalteter Form. Der Forscher muß sich also heute in den Resten von etwa zweihundert Jahren zurechtfinden, damit sich vor ihm das historische Bild erschließt.

László Dám:

VOLKSARCHITEKTUR DES GROSS-SÁRRÉT

Das Siedlungs- und Baubild der Landschaft wurde durch drei bedeutende Faktoren beeinflusst: die ökonomisch-gesellschaftliche Organisation, die geographische Umgebung und die ethnischen Traditionen. Den Grund des wirtschaftlichen Lebens bildete bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts die extensive Viehzucht, die mit selbständigem Ackerbau und Sammel-Erbeutungswirtschaft ergänzt wurde. Diese Wirtschaftsform wurde bedeutend durch die historischen gesellschaftlichen Faktoren determiniert, die für die Gegend im 18—19. Jahrhundert charakteristisch waren. Infolge der Türkenherrschaft und der dieser folgenden Kriege wurde etwa 60% des Siedlungsnetzes der Gegend samt der Bevölkerung der Dörfer vernichtet. Der Ersatz der zugrunde gegangenen Bevölkerung machte großangelegte Ansiedlungen nötig, infolge dessen die ursprüngliche ethnische und kulturelle Kontinuität aufhörte. Die Volkskultur der Landschaft Groß-Sárrét, auch die Baukultur einbegriffen, entstand also als Ergebnis der Legierung der Kultur der Angesiedelten und der ursprünglichen Bevölkerung. Auf Grund der archivarischen Quellen und Landkarten kann festgestellt werden, daß die Dörfer im 18. Jahrhundert eine Reihen-Straße-Grundrißzeichnung zeigten, die mit der Zunahme der Bevölkerungszahl stufenweise zu Haufensiedlungen wurden.

Das bedeutendste Baumaterial der Gegend war der Ton, der unter Verwendung von verschiedenen Pflanzenstoffen verarbeitet wurde. Im Laufe des 18—19. Jahrhunderts war die Schilf-, Wellerwerk-, Flechtwerk- und Lehmstampfmauer die häufigste Bautechnik, diese wurde aber im Laufe des vergangenen Jahrhunderts stufenweise durch Lehm in den Hintergrund gedrängt, der auch heutzutage das bedeutendste Baumaterial ist. Auch die Dachkonstruktionstypen sind sehr abwechslungsreich. Es sind Pfettendach mit verkürzter Firstsäule, mit dem Scherenpaar und mit den Zwischenpfetten, sowie die verschiedenen Sparrendachkonstruktionen gleichermaßen zu finden. Die Pfettenformen sind im westlichen Teil von Groß-Sárrét, die Sparrenkonstruktion in den östlichen Gebieten vorherrschend. Die Pfettendachkonstruktion ist immer mit dem Satteldach verbunden, bei der Sparrenkonstruktion ist aber auch das abgewalmte Satteldach häufig. Das allgemeinste Material zur Dachdeckung war das Schilf, das bis zum Ende des 19. Jahrhunderts beinahe ausschließlich war. Man hat auch sporadisch Stroh- und Schindeldächer gemacht. Das Ziegeldach beginnt sich erst von der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts an in bedeutenderem Maße auszubreiten.

Die Wohnhäuser des Groß-Sárrét gehören ihrer Feuerungsanlage und ihrer Grundrißzeichnung-Einteilung nach zu dem sogenannten mittelungarischen Haustyp. Die Rauchfortführung erfolgt auch hier — wie überall in der Großen Ungarischen Tiefebene — durch offenen Schornstein. Die traditionelle Feuerungsanlage der Küche besteht aus der Lehmbank (ung. patka) vor der Öffnung des in der Stube stehenden Ofens, dem darauf gebauten geschlossenen Kochherd (ung. katlan) und der Feuerbank (ung. középpadka), die in der Mitte steht und zuerst einen runden, sodann einen viereckigen Grundriß hatte. Gleichlaufend mit der Zurückstellung des offenen Schornsteins traten an Stelle dieser Vorrichtungen allmählich die aus Lehm gebauten Sparherde und die fabrikmäßig hergestellten Feuerstätten. Die Stuben wurden mit dem schoberförmigen Ofen und dem daneben oder auf die Lehmbank gebauten Kamin geheizt. Die Wohnhäuser sind im allgemeinen dreiräumig, ihre Grundrißzeichnung-Anordnung war: Zimmer + Küche + Kammer.

Die Tiere waren in verschiedenen Ställen gehalten, auch die mit Öfen versehenen Ställe waren häufig. Das Getreide lagerte man in vielen Stellen in Getreidegruben (ung. verem), aber von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts an wurde der Bau von Getreidespeichern allgemein. Für die Lagerung des Getreides wurden teils Gruben, teils Scheunen mit Dachpfettenkonstruktion und Maisscheuer gebraucht. Ähnliche Bauobjekte dienten auch zur Lagerung von Wirtschaftsmitteln und von Fuhrwerken.

TARTALOM

<i>Dr. Szabó Imre: Előszó</i>	5
<i>Dr. Angyal László: Bevezetés</i>	7
<i>Biky Gábor: Népi építészeti hagyományok felhasználása a modern építészetben</i>	9
<i>Barcza Géza: A népi műemlékek védelme</i>	67
<i>Mikolás Tibor: Még egyszer a népi építészeti emlékek felhasználásának realitásáról</i>	101
<i>Sápi Lajos: Debrecen népi építészetének hagyományai</i>	121
<i>Dankó Imre: A hajdúsági ház</i>	153
<i>Varga Gyula: A bihari síkság népi építkezése</i>	191
<i>Dám László: A Sárrét népi építkezése</i>	235
<i>Dám László: A Hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése</i>	267
Idegen nyelvű szövegek	283

